

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**İBRAHİMİ DİNLERDE İNSAN ONURU VE DİNLER ARASI
ÖĞRETİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRME**

DOKTORA TEZİ

Fatma Betül PARMAKSIZOĞLU

ANKARA, 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

**İBRAHİMİ DİNLERDE İNSAN ONURU VE DİNLER ARASI
ÖĞRETİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRME**

DOKTORA TEZİ

Fatma Betül PARMAKSIZOĞLU

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Mualla SELÇUK

ANKARA, 2023

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİMDALI
DİN EĞİTİMİ BİLİM DALI

İBRAHİMİ DİNLERDE İNSAN ONURU VE DİNLER ARASI
ÖĞRETİM AÇISINDAN DEĞERLENDİRME

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mualla SELÇUK

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Mualla SELÇUK

.....

Prof. Dr. Cemal TOSUN

.....

Prof. Dr. Nahide BOZKURT

.....

Doç. Dr. M. Ali YAZIBAŞI

.....

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet YEMENİCİ

.....

Tez Sınavı Tarihi 11/01/2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim (11/01/2023).

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Fatma Betül PARMAKSIZOĞLU

İmzası

.....

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, ‘eğitimin amacının; insana insani değerlerini fark ettiren bir süreç olması gerektiği’ fikrinden yola çıkılmıştır. İnsani değerleri benimsemiş öğrenciler yetiştirmenin de din eğitiminin en önemli amaçlarından birisi olduğu düşünülmektedir. Bu amaç doğrultusunda günümüzde özellikle dini ve kültürel çoğulluğun olduğu başta Avrupa ülkeleri olmak üzere pek çok toplumda bireyi önceleyen, çeşitliliğe değer veren, vatandaşlık ve değerler eğitiminde insan hakları bağlamında din eğitiminden destek alınmasının gerekliliğini ön gören yaklaşımlar değerlendirilmekte, toplumsal barış ve hoşgörüyü sağlayacağı katkı açısından gözden geçirilmektedir. Bu yaklaşımlar içerisinde araştırmalara konu olması nedeniyle popüler olan, dinler arası öğretimde uygulanan yorumlayıcı yaklaşım ön plana çıkmaktadır. Yorumlayıcı yaklaşımda amaç aslında farklı din ve kültürden insanlarla bir arada yaşayan öğrencilerin dinleri doğru tanıyarak, saygı, hoşgörü vb. kavramlara dayalı barışçıl bir toplum kültürü oluşturabilecek becerileri kazanmalarınıdır. Yaklaşımın amacına ulaşması için, çoğulluğun olduğu bir dünyada din eğitiminde öncelikle yetişen genç insanlara insan onuru, insan hakları fikrinin önemini kavratılmasının gerekli olduğu düşüncesinden yola çıkmaktadır. İnsan onuru kavramının önemini kavramış olan her öğrenci diğer din ve kültürleri tanıma ve saygı duyma konusunda daha istekli olabilecek ve bu alanda yetkinliğini artırabilecektir.

Çalışmamda en büyük teşekkür değerli hocam Prof. Dr. Mualla Selçuk’a aittir. Hocamın her seferinde yol gösterici ve teşvik edici sözleri en büyük desteğimdi. Değerli hocalarım, Cemal Tosun’a ve Nahide Bozkurt’a da sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Çalışma sürecinde tıkağım her noktada benim ufkumu açıp, yardımcı oldular.

Son olarak bu uzun çalışma sürecinde benden manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen babam Şakir Aybar’a teşekkür ediyorum.

Fatma Betül PARMAKSIZOĞLU
Ankara-2023

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	ii
KISALTMALAR	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1
1. Problem.....	1
2. Araştırmanın Amacı	14
3. Araştırmanın Önemi	16
4. Araştırmanın Temel Kavramları.....	18
5. Araştırmanın Soruları	21
6. Araştırmanın Yöntemi.....	22
7. Araştırmanın Sınırlılıkları	25
8. Araştırmanın Varsayımları.....	26

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE İNSAN ONURU KAVRAMLARININ DÜŞÜNCE TARİHİ

İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

1.1. İnsan, İnsandan İnsan Onuruna Geçen Süreç.....	28
1.1.1. İnsan Kavramı.....	28
1.1.2. İnsandan İnsan Onuruna Geçen Süreç.....	30
1.2. Onur Kavramı.....	44
1.2.1. Onur Kavramındaki Belirsizliğin Sebepleri.....	52
1.2.1.1. Hukuki Açıdan	54
1.2.1.2. Ahlaki Açıdan	59
1.2.1.3. Kültürel Açıdan	62

İKİNCİ BÖLÜM

VERİLİ ONUR VE VERİLİ ONURUN İLİŞKİLİ OLDUĞU KAVRAMLARIN, TEVRAT, YENİ AHİT VE KURAN'I KERİM'DEN ÖRNEKLENDİRİLMESİ

2.1. Verili Onur	74
2.1.1. Akıl	74
2.1.2. Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim'de Akıl-Düşünme İlişkisi	78
2.1.2.1. Akılın Yaratılması	81
2.1.2.2. Akılın Gelişmesi	83
2.1.2.3. Akıl İlişkili Olduğu Kavramlar (Hikmet ve İzzet)	86
2.1.2.4. İradeye Sahiplik ve Sorumluluk	88
2.2. Verili Onurun Geliştirilmesi (İnsan Hakları Bağlamında)	95
2.2.1. Yaşam Hakkı	96
2.2.2. Beden Bütünlüğünün Korunması	98
2.2.3. Yaşamın Sonlandırılması (Ötenazi, İntihar ve Kürtaj)	100
2.2.3.1. Ötenazi	100
2.2.3.2. İntihar	102
2.2.3.3. Kürtaj	104
2.2.3.4. Çocukların Siyasi-Dini Sebeplerle Öldürülmeleri	107
2.2.3.5. Ölüm Cezası	109
2.2.4. Yaşam Hakkı ve Savaş	113
2.3. Mülkiyet Hakkı	115
2.3.1. Mülk Kavramına Bakış	116
2.3.2. Sahip Olmak	120
2.3.3. Asgari Geçimliğin Yaşam İçin Önemi	123
2.3.4. Miras Hakkı	125
2.4. Düşünce Ve Kanaat (Din ve Vicdan) Özgürlüğü	127
2.4.1. Haber ve Bilgi Alma	129

2.4.2. Vicdani Kanaate Sahip Olmak	133
2.4.3. Vicdani Kanaatin Açıklanması	138
2.5. Kişisel Haysiyet (Gurur), Toplumsal Saygınlık Anlamında Onur	146
2.6. Dinsel Saygınlık (İzzet) Anlamında Onur	150
2.6.1. Toplumsal Saygınlık ile Tanrısal Saygınlık İlişkisi	150
2.6.2. İzzet Sahibi Olmanın Anlamı	152
2.6.3. Kurtuluşa Ermek	158

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER ARASI ÖĞRETİM KAVRAMI VE DİNLER ARASI ÖĞRETİMİ

GEREKLİ KILAN NEDENLER

3.1. Dinler Arası Öğretim Kavramı	167
3.2. Dinler Arası Öğretimi Gerekli Kılan Sosyolojik Neden (Küreselleşme)	182
3.2.1. Küreselleşme	182
3.2.2. Küreselleşmenin Din ve Din Eğitimine Etkisi	184
3.3. Dinler Arası Öğretimi Gerekli Kılan Felsefi Neden Ve Dini Çoğulculuk	188
3.3.1. Dini Çoğulluk ve Çoğulculuk	188
3.3.2. Din Kavramının Bilimsel Yaklaşımla Değerlendirilmesinin Dini Çoğulculuk Düşüncesine Etkisi	190
3.3.3. Dini Çoğulculuğun Felsefi ve Teolojik Açından Değerlendirilmesi	194
3.3.4. Dini Çoğulculuk Kavramına Eleştiriler	196
3.3.5. Dini Çoğulculuğun Din Eğitimine Etkisi	201
3.4. Dinler Arası Öğretim Yaklaşımları	207
3.4.1. Sosyal Bilimler Yaklaşımı	207
3.4.2. Fenomenolojik Yaklaşım	211
3.4.3. Yorumlayıcı Yaklaşım	216
3.4.3.1. Yorumlayıcı Yaklaşımın Kuramsal Temeli	218

3.4.3.2. Yorumlayıcı Yaklaşımın Eğitim Ortamına Yansıması	222
3.4.3.3. Yaklaşımında İnsani İlişkilerin Geliştirilmesinin Amaçlanması.....	226
3.4.3.4. Görecelilik Problemini Aşmada “İnsanın Değeri” Fikrini Temel Almak	231
3.4.3.5. İndirgemeciliği Aşmada Kutsal Kitaplardan Destek Almak.....	236

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER ARASI ÖĞRETİMDE İNSAN ONURU KAVRAMINA DAYALI YETERLİLİKLERİN BELİRLENMESİ VE ÖĞRETİM ETKİNLİKLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

4.1. Çoğulcu Topumlarda Din Eğitiminden Beklentiler	243
4.2. İnsan Onuru Kavramından Yararlanmanın Önemi.....	246
4.3. Öğrenci Gelişim Özellikleri Ve Yeterlilik Kavramı İlişkisi.....	247
4.3.1. Yeterlilik Kavramı	251
4.3.2. Dinler Arası Öğretimde İnsan Onuru Kavramına Dayalı Öğrenme Yeterlilikleri	256
4.4. Yorumlamacı Yaklaşımın Temel Hakların Öğretiminde Kullanılması Ve Örnek Çalışma Metinleri	260
4.4.1. Yaşam Hakkı Kavramının Geliştirilmesi: (5-7 Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilik İlişkisi Bağlamında).....	263
4.4.2. “Yaşam Hakkı” Konusunda Öğrencilerde Geliştirilmesi Amaçlanan Yeterlilikler	267
4.4.3. Yaşam Hakkı ile İlgili Çalışma Metni: Doğum Günüm (Hıristiyan bir çocuğun paylaşımıdır.)	268
4.4.4. Mülkiyet Hakkı Kavramının Geliştirilmesi: (7-11 Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilikleri İlişkisi Bağlamında)	272

4.4.5. “Mülkiyet Hakkı” Konusunda Öğrencilerde Geliştirilmesi	
Amaçlanan Yeterlilikler	274
4.4.6. Mülkiyet Hakkı İle İlgili Çalışma Metni: Çalınan Bisikletim	
(Müslüman bir çocuğun paylaşımıdır.)	275
4.4.7. Din ve Vicdan Özgürlüğü Kavramının Geliştirilmesi: (11-14	
Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilik İlişkisi	
Bağlamında)	279
4.4.8. “Din ve Vicdan Özgürlüğü” Konusunda Öğrencilerde	
Geliştirilmesi Amaçlanan Yeterlilikler	282
4.4.9. Din ve Vicdan Özgürlüğü İle İlgili Çalışma Metni: Kilise	
Ziyaretim (Bir Yahudi Çocuğun Paylaşımıdır.)	283
4.5. İnsan Onuru Kavramının Etkinliğini Artırmak İçin Gereken Öğretmen	
Yeterlilikleri	290
SONUÇ VE ÖNERİLER	296
KAYNAKÇA	304
EKLER	346
ÖZET	351
ABSTRACT	352

KISALTMALAR

AGİT	: Avrupa Güvenlik İşbirliği Teşkilatı
AK	: Avrupa Konseyi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz	: Bakınız
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DEM	: Değerler Eğitimi Merkezi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Edit	: Editör
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
ODIHR	: Office for Democratic Institutions and Human Rights
P	: Page
QCA	: Qualifications and Curriculum Authority
RE	: Religious Education
S	: Sayfa
S	: Sayı
SACRE	: Standart Advisory Council for Religious Education
SCAA	: School Curriculum and Assessment Authority
ss	: Sayfalar
TC	: Türkiye Cumhuriyeti
Yay	: Yayınlar

TABLolar LİSTESİ

- Tablo 1.** John Valk'ın Geliştirmiş Olduğu Dünya Görüşü Çerçevesi.....346
- Tablo 2.** İnsan Hakları İle İlgili Kutsal Kitaplara Dayalı Bir Program Örneği 347
- Tablo 3.** İnsan Hakları ile ilgili Kutsal Kitaplara Dayalı Bir Program Örneği 347

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. İnsan – Onur İlişkisini Analiz Eden Şema	348
Şekil 2. Onur – İzzet ilişkisini Gösteren Kavram Haritası	348
Şekil 3. Dinlerarası Öğrenmelerde İnsani Değerlere Dayalı Yeterlilik Modeli	349
Şekil 4. Yorumlayıcı Yaklaşımın Kuramsal Bakış Açısını Özetleyen Şema	349
Şekil 5. Öğrencinin Bir Metin Yoluyla Dini Kavramları Öğrenme Sürecini Özetleyen Şema.....	350

GİRİŞ

1. Problem

Yirmi birinci yüzyılın başlarında din eğitimi dünya üzerinde özellikle farklı etnik, sosyal ve dini geçmişe sahip olan ülkelerin en yoğun tartışma konuları içerisinde yer almaktadır. Çokkültürlü, çok dinli yapılanma içinde küreselleşmenin de etkisiyle sosyal, kültürel ve dini pek çok sorunun devletler tarafından çözülmesi gerekmektedir. Özellikle dini çoğulluğun bulunduğu kamusal eğitimde dinlerden kaynaklanan sorunları çözebilmek, toplumsal barışı güçlendirebilmek için dinler arası öğretimin bir ihtiyaç olduğu vurgulanarak, farklı din eğitimi yaklaşımları denenmeye başlanmıştır. Bugün Avrupa'nın pek çok ülkesinde devlet destekli din eğitimi verilmektedir. Örneğin; Almanya, Hollanda, Norveç, İsveç, İtalya ve İngiltere gibi farklı ülkelerde din eğitimi yaklaşımları ve din eğitiminin amacı sorgulanmaktadır. Ülkelerin uyguladığı din öğretimi modellerinde din-devlet ilişkileri (laikliğe yaklaşım), sosyal politikaları, kültürel yapıları etkili olmaktadır. Ülkelerin din eğitimi uygulamaları onların dini, kültürel çoğulluk ve küreselleşmenin din eğitimi üzerindeki etkilerini ve bu bağlamda oluşturduğu problemleri anlamalarını gerektirmiştir.

Dinler arası din öğretimi, artan göçler ile çoğullaşan toplum yapısının ortaya çıkardığı dini, kültürel, etnik çeşitlilik vb. kavram ve sorunların topluma etkisi sonucu anlam kazanmıştır. Farklı dil, ırk, din ve kültürden insanlar arasında iletişim ve hoşgörünün sağlanması önemli bir konu haline gelmiştir. Gelişen imkânlar ve küreselleşme süreci de insanları birbirine yaklaştırmaktadır. Bu karşılaşmalar, farklı dinden insanların tanışmaları ve insanlığın küresel çaptaki problemlerini çözebilmeleri için gerekli görülmektedir. Dünyanın kültürel ve dini zenginliğinin korunması için de dinler arası öğretimin bir ihtiyaç olduğu belirtilmiştir.¹ Öyleyse çok kültürlü ve çok dinli

¹ Mahmut Aydın, "II. Oturum: Din Öğretiminde Dinlerarası Yöntem", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Araştırmaları Bildiri ve Tartışmalar* 28-30 Mart-2001 İst. MEB Yayınları, Ankara 2004, s. 269.

toplumlarda ortaya çıkan bazı sosyolojik ve dini bakış açısı problemlerinin çözülebilmesi din eğitiminde farklı dinler arası öğretim yaklaşımlarını gerektirmiştir. Bu bağlamda çoğulcu toplumların çok kültürlü bir yapıya dayandığı açıktır. Bu yapı içinde farklı bireylerin yakınlaşması farklı dinlerin ve kültürlerin yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu durum bireylere hem kendinin hem de ötekinin dini, kültürel değerlerini yeniden gözden geçirme fırsatı tanımaktadır. Bu sebeple önce dinler arası öğretimin sosyolojik boyutunu ortaya koyan küreselleşme, felsefi olarak temel sunan dini çoğulculuk fikirleri tartışılmıştır. Çalışmamızda çoğulluk ve çoğulculuk kavramları arasındaki ayrıma dikkat edilerek, hangi bağlamda kullanıldığını açıklamamız gerekmektedir. Çoğulluk kavramı, herhangi bir toplumda, dinsel, kültürel, etnik, dilsel vb. farklılıkların olması durumunu ifade eden tanımlayıcı bir kavram² olarak kullanılmaktadır. Çoğulculuk ise; bahsedilen farklılıkların varlığından öte, eşit saygı ile karşılanması gerektiğini ifade eden normatif bir kavram olarak kullanılmaktadır.³ Dini çoğulculuğun ve dinler arası diyalogun artan öneminin, farklı dinlerden öğrencilerin bir arada olduğu eğitim ortamlarında din eğitimi yaklaşımlarını çoğulluğu dikkate alma ve çoğulcu bir tutum benimseme noktasında yönlendirdiği açıktır.

Öncelikle, küreselleşen toplumlarda bu sürecin dini nasıl etkilediğinin belirlenmesi gerekmektedir. Eğer din, farklı kültürden insanların bir aradalığına katkı sağlıyorsa, dine nasıl bir bakış açısının bir arada yaşamayı kolaylaştırabileceği düşünülmelidir. Bu süreçte farklı dinden insanların iletişimi artmış ve bilgi edinmesi kolaylaşmıştır. Ancak dinler arasında çatışmalar hala devam etmektedir. Küreselleşme, aynı zamanda çok kültürlü yapı içinde her norm, değer ya da bireyin de farklılıkları içinde değerli olduğunu vurgulamaktadır. Küreselleşme süreci bu bağlamda dini kapsayıcılık,

² Geir Skeie, “Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı”, *Çok Kültürlülük Eğitim Kültür ve Din Eğitimi*, Ed: Recep Kaymakcan, Dem Yay, Kasım-İstanbul 2016, s. 136.

³ Gary D. Bouma, Rod Ling, *Din sosyolojisi Yaşadığımız Dünya*, Der: P. B. Clarke, çev: E. Ay, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, ss. 317-339.

çoğulculuk anlayışlarının yanı sıra dışlayıcılık ve köktendincilik vb. oluşumları da ortaya çıkarmıştır. Din öğretiminde radikal ve dışlayıcı düşünceleri ortadan kaldırarak, çoğulcu yapıya destek verecek bir yaklaşım geliştirilmelidir. Çoğulcu toplumlarda dinlerin çok kültürlü düşünme, değerlendirme, uygulamalarının geliştirilmesiyle, dinsel, kültürel ve etnik açıdan farklılıkların zenginlik olarak görülüp, bireylerin kimlik oluşumlarını destekleyen bakış açıları geliştirilmeye çalışılmıştır. Aslında yaşanan bu değişimler içinde problemlerin kaynağı insanların kendilerinin insani değer, kimlik ve haklarının tanınmasını istemeleriydi. Bilimsel, teknolojik ve sosyal değişimler insana bu fırsatı sağlamaya başlamıştı. Öyleyse çoğullaşan toplum yapısında farklı din ve kültürlerin artan iletişiminin insani değerler etrafında kurulması gerekmektedir. Küreselleşme sürecinin olumsuz etkilerini aşmak, insani değerlere dayalı toplum oluşturmak için dinlerin desteğine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak farklı dinden insanların bir arada işbirliği yapabilmesi için öncelikle insan olarak birbirlerinin varlığına değer verip, haklarını gözetmeleri gerekmektedir. Dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda farklı din ve kültürden öğrencilerin birbirlerini doğru tanımaları ve kültürel işbirliği önem arz etmektedir. Çoğulcu bir toplumda yaşayan insanların bir arada huzur içinde olmaları için karşılıklı saygıya, haklara riayete, insan olarak onurunun korunmasına ihtiyacı bulunmaktadır. Bu noktada topluma en büyük desteği din vermektedir. Din eğitimi politikaları da bu doğrultuda geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmamız boyunca dinler arası öğretimin sosyal ve felsefi boyutlarının insan onuru kavramıyla güçlendirilmesi fikri savunulmuştur. İnsan onuru fikrinin artan önemine binaen çoğulcu toplumlarda yükselen bir değer olduğu fark edilmektedir. Bu değer, insanı odak yapan din eğitimi modellerinin gelişmesini sağlamıştır. Dinler arası öğretimi gerektiren sosyal ve felsefi sebeplerin arkasında da asıl amacın öğrencilerin sınıf ortamında bir birey olarak kendine, ötekine, haklarına dair düşüncelerini sorgulayarak, tanımalarını sağlamak olduğu ve din eğitiminde insan kavramına verilen önemin çeşitli

belgelere yansıdığı fark edilmektedir. İngiltere’de SCAA’nın 1994’te hazırladığı iki model din eğitimi programında okullarda din eğitiminin amaçları içerisinde çoğulluğun dikkate alındığı anlaşılmaktadır.⁴ Öğrencilerin, din-birey-kültür ilişkisi içerisinde diğer dinleri doğru anlamalarına, inanç, değerler ve geleneğin fertler, toplum ve kültür üzerindeki etkisini yorumlama yeteneğini geliştirmelerine vurgu yapılmıştır. Dinler hakkında bilgiye dayalı akıl yürütme süreçlerinin, farklı inanç sahibi olmanın anlamı ve bir toplumda farklı dine inananların varlığına saygı göstererek diğer insanlara karşı olumlu tutum geliştirmeye yardımcı olmanın, öğrencilerin manevi, ahlaki, kültürel ve sosyal gelişmelerini destekleyeceği düşünülmüştür.⁵ Dolayısıyla din kavramı, uygulama ve öğretileri öğrencilerin anlama ve deneyimleri doğrultusunda anlaşılmaya çalışılmaktadır.

Dini çoğulculuğun aslında hedefinin dinler arasında birbirini anlamaya ve tanımaya dönük bir adım olduğu görülmektedir. Bu felsefi yaklaşım, dinler arası öğretimdeki yaklaşımlarda ön planda tutulan bakış açısidir diyebiliriz. Din öğretiminde insani değeri geliştirme hususunda kültürel, bireysel ve evrensel olanın din ile ilişkisinin fark ettirilmesi, kavramların din öğretimi ile ilişkilendirilmesi gerekmektedir. Dini çoğulculuğun dinlere bakış açısının ve dinler arası öğretimdeki metodların tüm dinleri birbirinden farksız eşit bir seviyeye indirmediği belirtilmektedir. Ancak dinler arası öğretimde öğrencilerin önce kendi dinlerini iyi öğrenmeleri şartıyla, diğer dinlerin konu, kavram ya da inanırlarıyla ilgilenmelerinde sakınca görülmemektedir. Çünkü günümüzde insanlar dinleri teolojik kaynaklarından ziyade sosyal medya veya dinlerin yaşayan mensuplarının temsil ettikleri davranışlarla öğrenmektedirler. Dinler için en önemli ihtiyacın savaş, şiddet, yoksulluk ve insan hakları ihlalleri gibi küresel sorunlar üzerine diyalog yoluyla ilişkilerini iyileştirmek

⁴ Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere’sinde Din Eğitimi*, DEM Yay. Ocak 2004, ss. 38-39.

⁵ Geoffrey Teece, *A Religious Approach to Religious Education: the Implications of John Hick’s Religious Interpretation of Religion for Religious Education*, A Thesis, College of Social Sciences School of Education University of Birmingham, May 2010, pp. 35-36.

olması gerektiği belirtilmiştir. Dinler arasında iletişime engel olan hakikat iddia etmenin toplumlarda şiddet ve nefreti körüklediği belirtilerek, dünya dinlerinin paylaştığı sevgi, eşitlik, dürüstlük gibi evrensel değerlerin topluma egemen kılınması istenmektedir. Din ve vicdan özgürlüğü içerisinde diğer insanları dinlerinden vazgeçirmeye çalışmanın onların inancının değerini düşürmek anlamına geleceği ifade edilmiştir.⁶ Dinler arasında iletişimi zorlaştıran önemli bir felsefi sorun olan hakikat iddia etmenin, yaşadığımız çağda ancak insani problemlerin çözümünde dinimizden ne ölçüde katkı sağlayabildiğimiz noktasında mümkün olduğu açıkça ortadadır.⁷ Tüm bu prensipler hakikat iddialarını tartışmanın insanların toplumsal süreci ilerletmesine katkısı olmayacağını, dinlerin inanırlarının insani değerleri geliştirme noktasında gayret göstermelerinin önemini ortaya koymaktadır. Dini çoğulluğa değer veren bir din eğitimi bu noktalara dikkat etmelidir. Çoğulluğun olduğu toplumlarda din eğitiminin amaçlarında dini çoğulculuğa yer verilmesi gerektiği ortadadır.⁸ Burada din eğitimi ve toplumda diğer dinlere mensup bireylerin değerlendirilmesinde bireyin ön planda olduğu gözlenmektedir. Eğer birey düşünce ve davranışlarıyla dinini temsil ediyorsa, dinlerin algılanışında birey ön plandadır. Modern çağda verilen din eğitimi de dinlerin kendi içlerinde de bir çoğulluğun olduğunun, salt dine ait görünen gelenek, ideolojik, radikal bazı düşüncelerin veya din içinden bazı bireylerin dini konulara dair fikirlerinin dini yeterince doğru temsil etmediği bilinmelidir. Dinler arası öğretimde hangi dinden olursa olsun tek tek bireylerin düşünme ve tercihlerinin değeri ortadadır. Çoğullaşan ama bu çoğulluğun içinde bireyi unutmayan bir din eğitiminin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

⁶ Mahmut Aydın, "Hiçbir Din Diğerinden Üstün Değildir!: The Pluralist model: A Multireligious Exploration, 6-9 Eylül, 2003, Birmingham, UK", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1/4, 2003, ss. 207-220.

⁷ Mahmut Aydın, Dinsel Çoğulculuk Modelinin "Öteki" İle Barış İçinde Yaşamaya Katkısı, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yay. Ankara 2005, ss. 318-319.

⁸ Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, s. 38.

Çalışmamızın devamında Avrupa’da bazı ülkelerin din öğretimi yaklaşımlarına kısaca değinilmiştir. Çoğunlukla dinler arası öğretimde fenomenolojik yaklaşımdan destek alınmaya çalışıldığı farkedilmiştir. Bu konuda İngiltere’de din ve dinlerin yapısı sorgulanarak din eğitiminde daha köklü çalışmalar yürütülmüştür. Britanya’da Smart’ın fenomenolojik yaklaşım, dünya dinleri, Geertz’in antropoloji, Smith’in din ve dinler konusundaki çalışmalarının din eğitiminde yaklaşımlar konusunda eleştirel bakış açıları sunduğu ifade edilmektedir.⁹ Dini ve kültürel çoğulluğa sahip ülkelerin din eğitimi yaklaşımlarında dikkate aldıkları noktalar gözden geçirilmiştir. Özellikle fenomenolojik yaklaşım konusundaki eleştirilere değinilmiştir. İngiltere’de Jackson ve Nesbitt’in¹⁰ din eğitimi için uygun yaklaşımı belirlemede etnografik, antropolojik çalışmalardan yararlanmaları dikkat çekmektedir. Nesbitt, daha sonraki çalışmalarında da yorumlayıcı yaklaşımda Hindu ve Sih geleneklerinin aile ve toplum içindeki anlaşılış biçimlerine değinerek, öğrencilerin algıları, evdeki dini yaşayış hakkındaki ifadelerine eğitimcilerin önem vermeleri gerektiğinden bahsetmektedir.¹¹ Kendisinin çalışmalarının Jackson’a deneysel bir çerçeve oluşturduğunu, geleneğin müfredattaki anlatılışı ile gençlerin yaşantısındaki farka dayalı aralığı ortaya çıkardığını, Jackson’ın ise bu aralığı köprüler kurarak anlamaya çalıştığını aktarır.¹² Açıkça bu yaklaşım din eğitiminin teolojik değil, sosyo-kültürel bakıştan yola çıkması gerektiğini kabul etmektedir. Dinler arası öğretim sosyal bilim yaklaşımlarından yararlanmaktadır. Jackson, hem fenomenolojik yaklaşımı

⁹ Ninian Smart, *The World’s Religions*, Cambridge University Press, 1989, Clifford Geertz, *Works and Lives: The Anthropologist as Author*, Cambridge, Poliry Press, 1988, Wilfred Cantwell Smith, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis, 1991, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım* ss. 22-110 içinde.

¹⁰ Robert Jackson and Elanor M. Nesbitt, *Listening to Hindus*, London, Unwin Hyman, 1990, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 133-160 içinde.

¹¹ Elanor Nesbitt, *Locating British Hindu’s Sacred Space*, The University of Warwick, Coventry, 2006; Nesbitt, *Studying the Religious Socialization of Sikh and ‘Mixed-Faith’ Youth in Britain: Contexts and Issues*, Institute of Education, University of Warwick, Coventry CV4 7AL, UK, Koninklijke Brill NV, Leiden, *Journal of Religion in Europe*, Vol. 2 (1) 2009, pp. 37-57;

¹² Elanor Nesbitt, “Ethnography, Religious Education and *The Fifth Cup*, *Religion Education*, January, 2013, 40 (1), p. 5-19.

geliştirmek, hem de dinler hakkında doğru bilgilere ulaşmak istemekteydi. Bu amaçla din öğretimine yorumlamacı “hermenötik” süreçlerle yaklaşılması gerektiğini savunmaktadır. Yorumlayıcı yaklaşım, Batı’da din ve dinlerin tarihsel olarak sunumundaki oryantalizm etkisinin ve dünya dinleri anlayışının yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu din eğitimi yaklaşımı, dinleri karışık, kendi içinde kültürle etkileşimden kaynaklanan farklılıkları olan bir olgu olarak görmektedir. Dinlerin bireylerin yaşantısıyla dışa yansıyan kısmını ise, dinlerdeki bireysel bakış açısı olarak değerlendirmektedir. Amaç, insana, insanın bakış açısına, insanı çevreleyen dünya görüşüne dikkat edilmesi, dinleri anlamada şematik tabloların dışına çıkılması, dinlerin daha güncel, yaşayan haliyle sunulması ile farklı inançtan insanlara saygı ve duyarlılığın artmasını sağlamaktır.¹³ Fenomenolojik ya da yorumlayıcı yaklaşım ikisi de dini anlamada insandan yola çıkmaktadır. Öyleyse dinleri doğru anlamak ve yorumlamak için dikkat edilen unsurların yanı sıra farklı inanç mensubu öğrencilerin önce birbirlerine, düşüncelerine saygılı olmayı da öğrenmeleri gerekir. Bu noktada dinler arası öğretimde dinleri görecelileştirme, ya da dinleri doğru sunamama tehlikesine rağmen, ilk etapta hangi dinden ya da din içindeki hangi gruptan olursa olsun her bireyin insan olarak değerli felsefi olarak kabul edilmiş olmaktadır.

Çalışmamızda dinler arası öğretimde yorumlayıcı yaklaşımın sosyolojik temellere dayandığı, aslında felsefi bir amacının da olduğu fikrinden yola çıkılmıştır. Yorumlayıcı yaklaşımın kuramsal temeli felsefi olarak farklı dinden bireyler değerli kabul edilsede daha çok kültürel boyut üzerine kuruludur. Dinleri yaşayan halleriyle sunmak için kültürel boyutlarına, bireyin dinini yorumlama biçimine ağırlık verilmiştir. Ancak bu tarz bir din eğitiminin öğrencileri daha hoşgörülü, işbirlikçi yapması da umulmaktadır. Bu konuda dini çoğulluk içinde farklı dinden bireylerin amacının, iletişim biçiminin nasıl

¹³ Robert Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, çev. Üzeyir Ok, M. Ali Özkan, DEM. Yayınları, İstanbul, 2005, s. 116.

olması gerektiği önem kazanmaktadır. Çoğulluğa dayanan bir din eğitiminin insani değeri önceleyen, insan haklarının değeri fikrini veren bir nitelikte olması küreselleşme ve dini çoğulculuk içinde din eğitime yönelik beklentilerden anlaşılmaktadır. Bu nokta da dini ve kültürel çoğulluğa dayanan bir din eğitimi için “insan onuru” kavramından nasıl yararlanabiliriz sorusunu sormaktayız. Bunun için öncelikle kavramın hukuki, ahlaki, kültürel boyutlarda nasıl anlaşıldığını bilmek gerekmektedir. Çoğulluğa dayanan toplumlarda uygulanan dinler arası öğretim yaklaşımlarından olan yorumlayıcı yaklaşımın eğitimde kuramsal, kültürel, felsefi dayanakları öncelikle belirlenmeye çalışılmıştır. Yaklaşımda öğrencilerin bir birey olarak dini kültürel evrenini şekillendiren, insana, yaşama dair fikirlerini oluşturan arka plandaki yapılar içerisinde gelenek, kültür ve üyelik gruplarının etkisi dikkate alınmaktaydı. Öğrencilerin dini algılarını etkileyen unsurlar içerisinde kutsal kitapların da önemli bir yer tuttuğu düşünülmüştür. Çalışmamız içerisinde kutsal kitapların insanın değeri, yaşamın anlamı, diğer dinlerin yeri vb. konularda farklı dinden insanları etkilediği düşüncesinden yola çıkılmıştır. Özellikle İbrahimi dinler arasında dinlerin hakikati noktasında beliren ötekileştirme, insan olarak değer vermeme, şiddet problemlerinin kutsal kitaplardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Ancak bu sorunları çözebilecek, tüm insanları birleştirebilecek etik değerlerin kaynağı da din ve kutsal kitaplardır. Yaklaşımda insani ilişkileri geliştirmek için geleneğin bir parçası olan kutsal kitaplar aracılığı ile insan ve hakları üzerinde de çalışmalar yapılabileceği düşüncesi temel alınmıştır. Cox'ta, din eğitiminde, dini unsurlardan ziyade insani ilişkileri geliştirmede, problemleri çözümede insan ve vatandaş olmanın anlamına öncelik verilmesi gerektiğini düşünmektedir.¹⁴ Dinler arası öğretimin bir amacı bu sorunun cevabını bulmaktır. Bu değerleri hayatında yaşatabilecek özgür birey fikri din eğitimi yaklaşımlarında bulunmakla beraber, bireyin özgürlüğünün kaynağı olan onur ve hakları

¹⁴ Edwin Cox, Aims in Religious Education, *Changing Aims in Religious Education*, Routledge Library Editions, Education and Religion, London, 1966.

kavramlarının din eğitime konu edilmesi gerektiği düşünülmektedir. Araştırmamızın temel problemi de yorumlayıcı yaklaşım kullanılarak onur kavramıyla ilgili din eğitiminde kullanılabilecek bir çalışmanın nasıl yapılacağıdır. Din eğitiminde gelenek-kültür-birey ilişkisi bağlamında onur fikri ve temel hakların kutsal kitapların içeriğinden hangi bakış açısıyla tespit edilip sistemleştirilebileceği önemli bir sorundur.

Dini çoğulluğu önemseyen dinler arası öğretimde yorumlayıcı yaklaşımın amaçları ve müfredat malzemeleri “çalışma metinleri” üzerine bazı eleştiriler yapılmıştır. Din eğitiminde farklı dinlere yer verilmesinin çocukları dinler arasında bir karşılaştırmaya yönlendirebileceği “görecelilik” düşünülmektedir. Jackson, din eğitiminde temel amacın dini gelenekleri karşılaştırmak değil, dinleri daha iyi tanıyarak, iletişimimizi geliştirmek olduğunu düşünmektedir. Farklı dinlere yer vermenin onların eşit hakikatlere sahip olduklarını iddia etmek olmayıp, bu konuda öğrencilerin, sınıf dışı faktörlerin de etkisiyle farklı görüşlere sahip olacaklarını belirtmektedir.¹⁵

Yorumlamacı yaklaşımın bir başka problemi ise dinleri bir veya birkaç dini geleneğe indirgemesidir. Dinleri bütünleşmiş sistemler olarak görmediği fikridir. Müfredat malzemelerinde dini geleneklerini betimleyen öğrencilerin fikirlerini anlamada daha geniş dini geleneğe başvurulmaktadır. Jackson, dinlere bakış açısında “din ve dinler” terimleri yerine Smith’in¹⁶ “inanç ve gelenek” ayrımını dikkate almaktadır. Smith’in, “inanç” ile “kişisel tecrübe ve inancı”, “birikimsel gelenek” ile de “tapınaklar, kutsal yazılar, ritüeller, teolojik sistemler” vb. kastettiği belirtilmektedir. Ancak Jackson, inançtan ziyade bir dini bağlam içinde bireyi ve gelenek içinde de farklı grup etkilerini ön plana çıkarmaktadır. İnancı bireyin gelenek ile ilişkisinin ifadesi, geleneği ise sabit

¹⁵ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Yaklaşım*, s. 192.

¹⁶ Wilfred C. Smith, *The Faith of Other Men*, A Mentor Book, June, Chicago U.S.A, 1965, pp. 16-17, 76-80; Smith, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis, 1991, p. 156; Smith, *Faith and Belief*, Princeton: Princeton University Press, 1979, s. 96, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 100-103 içinde.

değil, değişken bir kavram olarak kabul etmektedir. Jackson, öğrencilerin dini unsurları betimlemelerine pek çok kültürel, sosyal, medya etkisi vb. unsurların etki ettiğini düşünmektedir. Ancak bu unsurlar içinde kutsal yazıların etkisine pek de yer verilmemektedir. Yorumlamacı yaklaşımın görecelilik ve indirgemecilik problemlerinin aşılmasında “insanın değeri” fikrinden yararlanılabileceğı ve bu fikrin kutsal kitaplar üzerinden derse konu edilebileceğı düşünülmüştür. Görecelilik problemi hakikat iddialarını gündeme taşımaktadır. Din eğitiminde hakikat iddiaları bireyin dinlerdeki yeri, değeri ve kurtuluşun imkânı ile ilgili soruları da akla getirmektedir. Örneğin; hakikat iddiasında bulunmak, diğerlerinin o dinin akidevi unsur ve değerlerini benimsemedikleri için insan olma bakımından değerlerini düşürmekte, onursuzlaştırmakta mıdır? Hakikat iddiasının kutsal kitaplarda ifade edilmiş biçiminin insanlığı kuşatıcı bir yönü var mıdır? İnsana onur veren bir vahyi kabul müdür? Görüldüğü gibi, insanların diğer insanlara, insani değerlerin geliştirilmesine dair soruları, cevapları hakikat iddialarına da uzanmaktadır. Hakikat iddia etmek bir başkasının yaşam, mülkiyet ve özgürlüğünü elinden almaksa, yaşadığımız dünyada kimse bu şekilde dininin hakikat olduğunu iddia edemez. Aslında her insan için en yüce din kendi dinidir. Bu iddia tartışılabilir. Bireylerin inançları doğru veya yanlış olabilir, eleştirilir. Eğer inanç ya da davranışlar bir başka insanın insan olma değerini yok ediyorsa asla hoş görülemez. Etik bir çizgiye çekilmesi istenebilir. Ama inançtan dolayı bireyin değersizleşmesi söz konusu değildir. Ancak insanın insan olarak değeri korunmak şartıyla, insan onuru kavramı dinlerin insan, yaşam, barış konusunda bireyler üzerinden tanışma, kaynaşmasını, insanlığın ortak amacının keşfini de sağlayacaktır.

Yorumlayıcı yaklaşım farklı dini kültürel unsurların insani yorumlarla değerlendirilmesine, bireylerin tanışmasına önem verirken, aslında kendi amaçları içinde olan insanların bütüncül bir bakışla insani bir dünya görüşü edinmesi fikrini arka plan değeri olarak kabul etmektedir. Ancak, teorik olarak kabul edilen insan onuru fikrini sınıf

içi yorumlayıcı süreçlerde metot ve amaç olarak da kullanmanın insani temele dayalı sınıf atmosferi sağlamada daha etkili olabileceği düşünülmüştür. Laik ve demokratik devlette kamuya zorunlu din dersinde ders içerisine konu olarak da insan onuru ve hakları kavramları dahil edildiğinde çoğulcu toplum yapısını insani yönden de güçlendirecek bir yapıya kavuşmuş olacaktır.

Bu aşamada aslında dinler arası öğretim bir dünya görüşünü tanıma ve kendi dünya görüşünü oluşturma sürecini desteklemektedir. Ders içi sorgulayıcı etkinliklerle amaç, aslında öğrencinin dinler ve gelenekler, kültürler hakkında kendi fikrini, anlam çerçevesini kurmasına katkı sağlamak, ilk elden doğru, güncel bilgiler sunmaktır. Bu eleştirel süreçte öğrenci, sadece birkaç dini tanınmanın ötesinde zihninde var olan bazı sorulara da cevap arayacaktır: Eğer dinler insanla ortaya çıkmışsa dinler hakkında olan bir eğitim eninde sonunda insan, yaşam, değer ve anlam sorularıyla da yüzleşecektir. Tüm insanlar eşitse, değerliyse bu değerın kaynağı nedir? Yaşamın anlamı ve amacı nedir? İnsanın değerinin geliştirilmesi için bireylerin ne gibi çabalar göstermesi gerekir? Sınıfta düşüncelerimizi özgürce açıklamanın hakkımız olduğuna inanıyorsak, bu inancımızın dayanağı nedir? Bu sorulara verdiğimiz cevapların kaynağını bulmak gerekecektir. Din eğitimini bir dünya görüşü kazandırmada yardımcı unsur olarak gören Valk'ta¹⁷ din eğitiminde bireylerin inançlarının yanısıra “insan nedir? Niçin vardır? Yaşamın amacı nedir?” vb. soruların da anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Öğrencilerin dünyadaki büyük dinlerin yapı taşı olan insanın özgürlüğü, saygınlığı, eşitlik vb. ana prensiplerini öğrenmeleri gerektiği belirtilmektedir.¹⁸ Din eğitimi, bireylerin sahip olduğu dini ve ahlaki inançlar ve bu inançların temelleri ile ilgili bilgi sahibi olmalarına yardım ederken genel olarak din olgusu ve farklı inançlar üzerine de düşünmelerini sağlayan süreç

¹⁷ John Valk, “Worldview Education in a Changing World”, *International Seminar on Religious Education and Values*. Ottawa, Canada, July 2-30, 2010.

¹⁸ John Valk, “Religion or Worldview: Enriching Dialogue in the Public Square”, *International Seminar on Religious Education and Values*. Ottawa, Canada, July 2-30, 2010.

olmalıdır. Smart'a göre, Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam ya da Budizm din olmalarının yanı sıra doktrin, mit ve ayinleriyle aynı zamanda birer dünya görüşünü oluşturmaktadırlar.¹⁹ Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim tek Tanrı'lı dinlerde geliştirilmiş ahlaki değerlerin de kaynağı durumundadırlar. İnsan ilişkileri üzerine fikirler sunmaktadırlar. Din eğitimi bireyin kendisini tanımasına ve kendisini tanıırken öteki insanları önyargılardan uzak bir şekilde tanımaya istekli olmasına katkı sağlamalıdır. Farklı toplumların inanç ve değerlerinin nasıl şekillendiğini bilmek, kişinin kendisi üzerine eleştirel düşünme süreçlerini hızlandıracaktır. Çok kültürlü ve çok dinli toplumlarda daha yoğun olmak üzere toplumların genelinde artık insanları sadece bir dinin inanırı olarak tanımlamak yetmemektedir. Birey kendi özneliğiyle toplumun bir parçası olmak ve değer görmek istemektedir. Birey kendini ister bir dinin inanırı olarak nitelendirsin ister seküler bir yaşam tarzını benimsesin mutlak bir biçimde kendine özel bir dünya görüşü bulunmaktadır. Bunu sağlayabilmek için de bireyin farklılığını göz önünde tutarak sağlıklı bir iletişim amaçlanmaktadır. İnsan ve insan hakları fikirleri sınıf ortamında sorgulanmalıdır. Bu sorgulamalarda öğrenciler kutsal kitaplardan konu ile ilgili referansları da değerlendirebilirler. Bu durumda kutsal kitaplardan kaynaklanan insan haklarına aykırı duran uygulamaların nasıl değerlendirilmesi gerektiği de önemli bir konudur. İnsanın değerli olması fikrinin kutsal kitaplarda bir vahye inanmayla eş değer görüldüğü kabulünün anlamı özellikle hakikat iddiaları bağlamında tartışılabilir. İnsanın değerli oluşu fikri sınıf ortamında insan olmak, haklara sahip olmak üzerinde işlenmelidir. Onur kavramına kültürel, toplumsal ve Tanrısal saygınlık anlamında yapılan vurgular insanları onurdan doğan haklar etrafında birleştirici olamaz. Kutsal kitapların ifadelerine dayanarak onur kavramına yer verilip verilmediği ya da nasıl bir yer verildiğinin belirlenmesinden önce insanın değerli bir varlık oluşunun, onurunun nasıl

¹⁹ Ninian Smart, *The Religious Experience of Mankind*, Collins Fount Paperbacks, Charles Scribner's Sons, Newyork, 1969, pp. 19-21; Smart, *The World's Religions*, Newyork: Cambridge University Press, 1998.

anlaşılması gerektiği bir problem olarak durmaktadır. Kutsal kitaplar belli bir tarihsel, kültürel süreci de yansıtmakta, belli bir döneme ait insanın değeri fikrini de içermektedir. Kutsal kitaplara dayalı hak temellendirmelerinde evrensel olan amaçlar, kültürel olana tercih edilmeli, seküler değer ve hak anlayışı ile bağlantılandırılmaya çalışılmalıdır. Dolayısıyla kutsal kitaplarda yer alan sosyo-kültürel boyut ile ilgili ayetleri değerlendirirken vahyin gönderildiği dönemin kültürel anlam ve bağlamı içerisinde var olan kuralları, uygulamaları, metni reddetmeden ama yorumlayarak anlamaya çalışmak önemlidir. İnsanın değeri, haklarının, insan onuru kavramı bağlamında tam olarak neyi ifade etmekte olduğunu ve bu kavramların kutsal kitaplarda nasıl karşılık bulduğunu tespit etmek önemlidir. Bu karşılıkların evrensel amaçlarla örtüşen örneklerinin din eğitimi sınıflarında konu olarak müfredata dahil edilip, öğrencilerin yorumlarına açılabileceği düşünülmüştür.

Selçuk' da “kendini ve ötekini tanıma” bağlamında Valk' a katılmaktadır.²⁰ Dini bilgiler, bu bilgilerin öteki insanları tanıma, öteki insanlarla ilişkiler ve günlük yaşamın getirdiği sorun ve durumlarla ilişkilendirildiğinde anlam kazanır. Bireyin öncelikle insan olarak anlam ve değerini bilmesi gereklidir. Bunun için bireyin önce bir insan olarak kendini kutsal kitapların üzerinden görebilmesini sağlamak gerekmektedir. Dinler arası öğretimde de insanın anlam ve değeri başlangıç olabilir. İnsanların sahip oldukları bilinç ve özgürlük bu fırsatı oluşturmaktadır.²¹ Dinler arası öğretimin kapsamı ve içeriği düşünüldüğünde, birey için kendi yaşamı, inancı ve dünya görüşü ne kadar değerli ve saygı gösterilmeyi hak ediyorsa ötekinin de yaşamı, inancı ve dünya görüşünün de o kadar değerli, kutsal olduğu bilincini geliştirmelerine yardımcı olmak amaçlanmaktadır. Din eğitiminin bireyin kendi dini ile ilgili bilgilerini derinleştirirken diğer dinler hakkındaki

²⁰ Mualla Selçuk, John Valk, “Knowing Self and Others: A Worldview Model for Religious Education in Turkey”, *Religious Education*, 2012, pp. 443-454.

²¹ Aybiçe Tosun, *Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli*, (Doktora Tezi), Ankara, 2015, s. 48.

bilgi ve anlayışını geliştirme amacına katkı sağlayabilecek kazanımlar öğrencinin hayatı boyunca kullanabileceği temel ilkelere dönüştürülebilir.

Öz bir biçimde ifade edecek olursak bu araştırmanın problemi; din bireylere bir dünya görüşü sunmaktadır. İnsanların diğer dinler ve insanlara dair düşüncelerinin oluşmasında kutsal kitapların da önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Kutsal kitapların insanın anlam ve değeri hakkında nasıl bir çerçeve sunduğu, bu çerçevede tüm insanların onurunun nasıl ifade edildiği vb. fikirlerin sorgulanması gerekmektedir. Bu araştırmanın problemi; insan onuru kavramına yaklaşım biçimimizi belirlemek ve kutsal kitaplarda onur kavramını inceleyerek, yorumlayıcı yaklaşım özelinde dinler arası öğretime örnek bir ders işlenişi hazırlamaktır.

2. Araştırmanın Amacı

Çalışmamıza “dinin amacının bir dünya görüşü kazandırmak olduğu, din eğitiminin de bir dünya görüşünün oluşmasına” yardımcı olduğu kabulüyle başlamaktayız. Aslında tüm tartışmaların odağında “birey”, “yaşam”, “inanç” vb. kavramlar, yani insanlar ve düşünceleri yer almaktadır. Çalışmamızda giderek çoğullaşan bir dünyada çok dinli çok kültürlü toplumlarda farklı dinden öğrencilerin aynı sınıf ortamında eğitim alırken hangi ölçülerin esas alınması durumunda sınıftaki tüm öğrencilerin önce birey ve insan olarak kendisini değerli hissetmesinin sağlanacağını göstermek amaçlanmıştır. Dini ve kültürel çoğulluğun bulunduğu toplumlarda bu durumun din eğitime etkilerini ve din eğitiminden beklentileri belirlemek gerekmektedir. Dini çoğulluğa sahip İngiltere örneğinde sınıf ortamında öğrencilerin toplumdaki dini kültürel çeşitliliği fark edip, kültürler, gelenekler arasında kavramlar yoluyla bağ kurarak, birbirlerini daha iyi tanımalarının sağlanmasının toplumsal barışa da katkı sağlanacağı umulmaktaydı. Bu beklentilerin gerçekleşmesinin birbirine insan olduğu için değer veren insanlara bağlı olduğu fark edilmektedir.

Bu nedenle Avrupa toplumları içinde gelişen dinler arası öğretimin tanımı, gerekliliği ve amaçlarında insanın değeri fikrine verilen önemin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Dinler arası öğretimde kültürel olanı fark etmeye ağırlık verilmiş, ancak felsefi bir kabul olan insanların ortak amaçlar için hareket etmesi, insan haklarının geliştirilmesi fikrinin daha geri planda kaldığının vurgulanması amaçlanmıştır. Ancak dinler arası öğretimde yorumlayıcı yaklaşım, bireyin düşüncelerini, içinde bulunduğu grup ve inançlarını şekillendiren daha geniş dini gelenek bağlamında ele almaktadır. Bu yolla toplumdaki bireylerin farklılıkları ortaya çıkarılabilecekti. Dinleri ve kültürleri doğru tanımanın ötesinde öğrenciler arasında yakınlaşmayı sağlamak için insani değerlerin tanınmasının da öncelikli olduğu ortadadır. Yaklaşımın kuramsal temelinde insan onuru kavramına ne ölçüde yer verdiğini belirlemek ve toplumda yakınlaşmayı sağlamada insanın değeri fikrinin önemini ortaya koymak amaçlanmaktadır.

Jackson, yaklaşımında Smith'in "inanç ve gelenek", bu ikisi arasında birey olduğu kabulünü esas almaktaydı. Smith'in gelenek açıklamasında kutsal metinlere yer verilmesi ve Valk'un bireyin diğerlerine ve yaşama dair inançlarının oluşmasında Kutsal kitapların hala etkili olduğunu düşünmesi çalışmamıza yön vermiştir. Yani bireylerin, ötekinin hayata bakışını şekillendiren bir unsur olarak kutsal metinlerin de bir yeri bulunmaktaydı. Sınıf içinde insani değer hakkında konuşmanın kutsal kitaplar hakkında konuşmaya varması kaçınılmazdır. Bu metinler insanların dünyaya bakışını oldukça etkilemektedir. İbrahimi dinler dünya üzerinde çok fazla mensubu olan dinlerdir. Dolayısıyla dinler arası öğretimin farklı yaklaşımlarla uygulandığı (İngiltere, Almanya, Norveç'te vb.) sınıflarda öğrencilerin kutsal kitaplar hakkında konuşturulması, insanın değerine dair düşüncelerinin ortaya çıkarılıp tartışılması, kutsal kitapların bakış açılarının sınıf ortamında değerlendirilmesi aşamalarından sonra farklı dinlerden, kültürlerden öğrencilerin birbirlerine hoşgörü ile yaklaşmasının daha kolay sağlanacağı fikrinin gerekliliğini göstermek amaçlanmaktadır. Yaklaşımına yöneltilen eleştirilere insan onuru

ve hakları kavramlarını İbrahimi dinlerin kutsal kitapları üzerinden değerlendirerek, çözüm önerilerinde bulunmak amaçlanmaktadır. Kutsal kitaplar aracılığı ile insan onuru ve hakları fikrinin dinler arasında buluşma noktaları oluşturabileceğini, insanın onurunun vahyi kabul ve ahlaki eylemin dışında verili bir değer olduğunu ortaya koymak amaçlanmaktadır. Diğerlerinin de sadece insan olarak kendisi ile aynı değere sahip olduğu fikrini verilebilecek sınıf etkinlikleri/ders işlenişleri ortaya koyarak, dinler arası öğretimin önemli problemleri olan indirgemecilik ve görecelilik sorunlarının aşılmasına katkı sunmaktır. Onur ve haklar kavramından ders işlenişinde yararlanılarak sınıf içi etkileşimi, barış ve hoşgörüyü güçlendirmede destek sağlamak ve bu hedefler için öğretmenin ne gibi hususlara dikkat etmesi gerektiğinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

3. Araştırmanın Önemi

Dinsel ve kültürel çoğulluğun bulunduğu ülkelerde uygulanan dinler arası öğretime dair geliştirilen yorumlayıcı yaklaşımda, dinlerin içeriden bireyin düşünceleri ile temsilinde, öğrencinin anlam alanına açılmasında insana değer verdiği fikri belirlenebilmektedir. Ancak yaklaşımın kavram olarak öğretimin içeriğine bu fikri ne kadar yansıtılabildiğini belirlemek araştırmaya değer bir konudur. Yaklaşımda insan düşüncesinin önemi, dini çoğulculuk, sosyal antropoloji ve hermenötik çalışmalardan aldığı destek içerisinde fark edilebilmektedir.

Bununla birlikte yorumlayıcı yaklaşımın öğrencilerin zihinlerinde dinleri görecelileştireceği, dinlerin eşit bir seviyede değerlendirilmesine yol açacağı ya da öğrencilerin başka bir dine sempati duyma yönünde inançlarını etkileyeceği anlamında bazı engelleri bulunmaktadır. Bu noktada akla şu soru gelmektedir: Sınıf ortamında öğrencilerin düşünmesinden, akli yürütmelerle çıkarımlarda bulunmasından, kişisel tercihlerini belirtmelerinden tarafsız bir din eğitimi adına rahatsız olmak gerekir mi? Eğer sorgulamadan, sadece dış hatlarıyla “fenomen olarak” sunulan bir dini çerçevede içinde

eğitim yapılacaksa o zaman dinleri her zaman Batılı, on sekizinci yüzyıla ait çağa uymayan yorumlarla öğrencilere öğretecek, dinleri yaşıyan canlı halleriyle öğrenmelerine engel olacak, dini ön yargı, hoşgörüsüzlükleri ortadan kaldıramayacağız. Öyleyse çalışmamızda din eğitiminde öğrenci olan bireyin bir insan olarak verili yapısının değerli olduğu, din eğitimininin de bu değeri ortaya çıkaracak bir yaklaşıma kavuşturulması gerektiğinin önemi ortadadır. Çalışmamızda öncelikle kutsal kitaplar (Tevrat, Yeni Ahit, Kur'an-ı Kerim) -eğer insanların dini dünya görüşlerini şekillendirmede çok etkili ise ki hala öyle- üzerinden nasıl bir yaklaşımla insanın bir değerinin olduğunu ortaya çıkarabileceğimiz sorgulanmıştır. Eğer bunu gerçekleştirebilirsek dinler arası öğretime kutsal kitaplardan insan onuruna dayalı bir bakış açısı sunmuş olacağız. İnsanların inançlarının da özgün olduğu, inanç ve değerlerin eleştirilebileceği ama bireyin saygılığının korunmasının esas olduğu fikrine dayalı bir din eğitimi ile çok uluslu toplumlar için barış, sevgi, hoşgörü ortamını sağlayacak bir topluma doğru adım atılacaktır. Dinlerin mensuplarının birbirlerine dair olumsuz, radikal bakış açılarının değişiminde bir aşama sağlanabileceği sebebiyle önemli bulunmaktadır.

İnsan onuru ve hakları fikri Avrupa Konseyi'nde 2002 yılından itibaren düzenlenen çalışmalarda kültürler arası eğitim, vatandaşlık eğitiminde dinden destek sağlanması bağlamında hem içerik hem de bakış açısı olarak değerlendirilen, önemsenen bir kavramdır. Avrupa eğitim politikasında barış ve hoşgörünün kaynağı olarak insan hakları, eşitlik, saygı vb. değerler yoluyla dini farklılıkların yönetilebileceği düşünölmektedir. Kamusal ve zorunlu din eğitiminin eğitimin farklı boyutlarında insanın kişiliğini geliştirme, temel hak ve özgürlöklere, özellikle din ve vicdan özgürlöğüne yer vermesi insana saygıyı güçlendirecektir. Bu bakış açısıyla din eğitimi politik çoğulculuğa da destek sağlayacaktır. Dünyada dinlerin ve kültürlerin temsili konusunda daha öğrenci merkezli, insanın fikrini önemseyen yaklaşımları ve amaçlarını bilmek ölkemizdeki din dersi içinde örnek olabilecektir. Ölkemizdeki ders programı ve kitaplarında İslam ve diğer

dinlerin temsili, insanın doğası ve insan hakları vb. kavramlara nasıl yer verildiğinin tespiti, değerlendirilmesi ve geliştirilmesine dikkat çekmesi açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede insani değerlere yapılan vurgu güçlendirilerek, kültürel, dini ve politik çoğulluğa yer verme açısından yeni bakış açılarının geliştirilmesine öncülük edilebilir.

4. Araştırmanın Temel Kavramları

Çalışmamızda bazı kavramlara sıklıkla değinildiği için anlamlarını açıklamak ve karşılaştırmak gerekli görülmektedir.

Çok kültürlü din eğitimi: Çok kültürlü din eğitimi kavramını anlamak için, öncelikle çok kültürlülük kavramını açıklamak gerekmektedir. Kavramın ilk olarak 1960'larda aldığı göçlerle çoğullaşan Amerika'da ortaya çıktığı belirtilmektedir. Çok kültürlülük etnik ve kültürel farklılıkların korunmasını gerektirir. Altaş, çok kültürlü din eğitiminin anlaşılma biçimine göre iki farklı tanımını yapmaktadır. İlk tanıma göre, çok kültürlülük; Hıristiyan din eğitimindeki mezhebi yöntemi esas kabul ederek, mezhep ve din içindeki farklı etnik kökenden inananlara din eğitimi verilmesinde öne çıkan bir anlayıştır. İkinci tanımda ise, farklı din ve inanca mensup bireylerin bir arada olduğu ortamlara yönelik bilgi ve içeriği dikkate alan din eğitimi olarak tanımlanmaktadır. Çok kültürlü din eğitiminin ikinci anlaşılış biçiminin kavramın içeriğine uygun olduğu ifade edilmektedir.²²

Kültürler arası din eğitimi: Farklı kültürleri asimile etme çabaları, çok kültürlülüğün kültürlerarası, karşılıklı bir bakış olmadan yetersiz olduğunu ortaya çıkarmıştır. Kültürler arası öğrenmede gerekli öğrenme yeterliliklerinin farklı dinlerden örneklendirilen içeriklerle öğrencilere kazandırılmasıdır. Belirli dinlerin tarafsız olarak öğretimi yoluyla dinlerin mensuplarının çağın sosyo-kültürel sorunlarına yapıcı çözümler

²² Nurullah Altaş, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Mayıs, Ankara 2003, ss. 31, 252-253.

üretebilecek bir bakışla yetiştirilmesidir.²³ Avrupa’da 11 Eylül saldırılarından sonra Avrupa genelinde yürütülen resmi toplantılarda dinin bir sosyal olgu olarak tanınması, vatandaşlık eğitimine sağlayacağı katkı vb. açılardan kültürler arası eğitimde dinden destek alınması gerekli görülmüştür.²⁴

Jackson, çok kültürlü eğitim teriminin daha çok Britanya ve Amerika’da geçerlilik kazandığını, kültürler arası teriminin ise Kıta Avrupa’sı literatüründe daha çok kullanıldığını belirtmektedir. Jackson, din eğitimine yorumlayıcı yaklaşımın, kültür, kültürel değişim ve senteze, kültürel ırkçılık vb. durumlara duyarlı olup, bireylerin kültürel gelişimini desteklemede kültürler arası ya da çok kültürlü eğitim anlayışlarıyla da tutarlı olduğunu düşünmektedir.²⁵ Kendisi çok kültürlü ve kültürler arası terimlerini aynı anlamda kullanmaktadır.

Dinler arası eğitim: Farklı din, dünya görüşü ve kültürden insanların yaşadığı çoğulluğun olduğu toplumlarda, öğrencilerin sadece kendi din ve kültürlerini değil, diğerlerinin dini ve kültürel görüşlerini dikkate alacak şekilde yetiştirilmesidir. Din kültürü oluşturan temel unsurlardan birisi olduğu için, dinler arası eğitim ile kültürler arası eğitim amacı ve yaklaşımı açısından iç içedirler.²⁶ Jackson’da diyalojik yaklaşımı değerlendirdiği çalışmasında kültürler arası ve dinler arası kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmaktadır.²⁷ Kültürler arası din eğitimi bir bölgedeki ana dinin yanı sıra farklı dinlere de yer verdiği için dinler arası eğitime benzetilmektedir. Ancak dinler arası eğitimde farklı dinlerin toplumda baskın olan dinin bakış açısından değerlendirilmeden

²³ Muhammed Ş. Aydın, Cemil Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, Nobel yayıncılık, Mart Ankara, 2016, s. 100

²⁴ Robert Jackson, Towards a pluralistic religious education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Group 2004, pp. 161-172

²⁵ Jackson, Religious education’s contribution to intercultural education, citizenship education and values education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, pp. 127-131.

²⁶ İsmail Erşahin, *İngiltere’de Kamu Okullarındaki Din Öğretimi Programlarında Dini Çoğulculuk ve İslam Din Öğretimi*, (Doktora Tezi), Ankara, 2014, s. 17.

²⁷ Jackson, Dialogical approaches to religious education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, pp. 115-116.

öğretime konu edildiği vurgulanmaktadır.²⁸ Çalışmamızda dinler arası yaklaşımların daha çok metod, öğrenci düzeyi ve içerik boyutu üzerine değerlendirme yapıldığı için, “dinler arası eğitim” yerine “öğretim” ifadesi tercih edilmiştir. Dinler arası öğretimden ne kastettiğim ayrıntılı olarak üçüncü bölümde yer alan, dinler arası öğretim kavramı konusu içinde ele alınmıştır.

Çoğulcu din eğitimi: Çoğullaşan toplumlarda politik, kültürel ve dini çoğulluğu tanıyarak, temel insan hakları eşitlik, adalet, hoşgörü, dayanışma temelinde bir aradalığı onaylayan, karşılıklı iletişime dayalı bir ortamda öğrencileri insani değerler çerçevesinde yetiştirmeyi amaçlayan bir eğitim anlayışıdır. Kültürler arası din eğitimi açısından çoğulculuk din eğitimi içerisinde inanç farklılıklarına duyarlı olmak, politik ve eğitimsel süreçlerde farklılıkları dikkate almaktır. Ancak çoğulluğa duyarlı olan her din eğitimi yaklaşımı dinler arası eğitim anlayışını benimsemiştir denilemez. Doktriner bir din eğitimi de çoğulluğu dikkate alabilir fakat çoğulluk gerçeğini değerlendirmesi, eğitim ortamına yansıtması farklılık taşımaktadır.²⁹

Konu ile ilgili çalışmaların değerlendirilmesi sırasında çoğulcu din eğitimi ile kültürler arası din eğitiminin özelliklerinin örtüştüğü “çoğulculuk, tarafsızlık, tolerans, insan hakları vb.” fark edilmektedir.³⁰ Çoğulcu, kültürler arası ve dinler arası din eğitimi anlayışlarının yöntemleri için geliştirilen yaklaşımlar arasında diyalojik, bağlamsal, fenomenolojik, yorumlayıcı yaklaşımın kabul edilmesi her üç eğitim anlayışının ortak yönleri olduğunu da fark ettirmektedir.³¹

²⁸ Aydın, Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, s. 105.

²⁹ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, Nobel Yayınları, Mayıs Ankara, 2016, s. 78.

³⁰ Aydın, Osmanoğlu, *Kültürlerarası Din Eğitimi*, ss. 105-111; Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve DKAB Dersi*, ss. 91-97.

³¹ Erşahin, *İngiltere’de Kamu Okullarındaki Din Öğretimi Programlarında Dini Çoğulculuk ve İslam Din Öğretimi*, ss. 62-72.

İbrahimi Dinler: Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam aynı sosyo-kültürel coğrafyada gelişmiş, aralarında ortak noktalar bulunan üç dindir. “İbrahimi dinler” isimlendirmesi, Hz. İbrahim’i “ata” olarak kabul eden, tevhid anlayışında birleşen “monoteist” olan bu üç din için kullanılmaktadır.³² Bu isimlendirmenin düşünsel çerçevesinin II. Dünya savaşı sonrasında, Katolik oryantalist Louis Massignon tarafından üç din mensubu insanları ortak bir noktada buluşturma, dünyada barışı oluşturma çabaları sırasında ortaya çıktığı belirtilmektedir. II. Vatikan Konsili sonrasında “İbrahimi dinler” fikri gelişerek, resmiyet kazanmış ve dinler arası diyalog çabalarına öncülük etmiştir. Zaman içinde de akademik çalışmalarda sıklıkla başvurulan bir terim olmuştur. 11 Eylül 2001 terör saldırılarından sonra da üç din mensupları arasında bütünleşmeyi sağlamak için öne çıkarılan bir kavramdır. “İbrahimi dinler” isimlendirmesinin gelişmesinde Yahudilik ve İslam’ın değil, Hıristiyanlığın etkisinin olduğu ifade edilmektedir.³³

5. Araştırmanın Soruları

Çalışmamızda öncelikle dinler arası öğretimde insan onuru va insan hakları kavramlarından yararlanılması hususunda önemli bazı sorulara yer verilmektedir:

Dinler arası din eğitiminin tanımı, amacı ve önemi nedir? Dinler arası din eğitimi yaklaşımları nelerdir, bu yaklaşımların amacı nedir? İnsan onuru kavramı modern dünyada barışın temeli olarak derse konu edilebilir mi? İnsan onuru hangi konu ve kavramlar aracılığı ile hangi bilimsel yaklaşımlardan yararlanılarak derse konu edilebilir? İnsan onuru kavramının ders içinde yorumlanmasında kutsal kitapların bakış açısına yer vermek gerekli midir? Onur kavramının kutsal kitaplardaki ayetler yoluyla içeriğe dahil

³² Mahmut Aydın, Merve Ak, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, Sayı: 41, ss. 5-18.

³³ Muhammet Yeşilyurt, ““İbrahimi Dinler” Kavramsallaştırmasının Tarihi”, *Bilimname XXXVII*, 2019/1, ss. 191-241.

edilmesinde insanın değeri ve temel hakları örneklendiren ayetler ile kültürel, dinsel algılanış biçimi örnekleri arasında ayırım yapılmalı mıdır? Neden? Onur kavramından ders içi çalışma metinleri oluşturulurken ğrenci gelişim özellikleri nasıl belirlenebilir ve sistemleştirilebilir? İnsan onuru kavramından derste yararlanılması ile yaklaşımın problemlerinin aşılmasında destek olunabilir mi? lkemizdeki Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ğretim programında ve ders kitaplarında insanın değeri ve hakları, dinlerin temsili konularında tavsiyelerde bulunabilir miyiz?

Diğer araştırma soruları ise şunlardır: Bu değerlendirmede önemli bir referans olan büyük dini gelenekler içinde kutsal kitapların yeri var mıdır? Kutsal kitaplarda modern anlamda insanın değeri fikrini bulabilir miyiz? Kutsal kitaplardan onur kavramını hangi konular bağlamında günlük yaşantımıza bir değer olarak katabiliriz? Soruları cevaplandırılmayı beklemektedir.

6. Araştırmanın Yöntemi

İnsan onuru kavramının modern bağlamda farklı disiplinler bazında anlaşılma biçimleri kavramın analizi yoluyla ortaya konulmuştur. Kavrama, felsefi, ahlaki ve hukuki bakış açılarının yaklaşımı analiz edilmiştir. Bu analiz kültürel olan bakış açılarının evrensel olandan ayrılmasını sağlamıştır. Kavrama antropolojik bakış açısı “verili onur fikri”, verili onurun geliştirilmesi; “insan hakları” içinde temel haklar olarak kabul edilen yaşam hakkı, mülkiyet hakkı ve özgürlük açısından yaklaşılmıştır. Onur kavramının “kişisel haysiyet,” toplumsal saygınlık “şeref” anlamında kullanımını yansıtan sosyo kültürel boyutu ile anlamsal olarak onur kavramında bulunmadığı halde, dinlerde onurun Allah katında saygınlık olarak düşünülmesinden dolayı “izzet” kavramına da değinilmiştir.

Kavram, bir içerik analizi sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda bahsedilen başlıklara ayrılmıştır. Bu başlıklara denk düşen ayetler kutsal kitaplardan tündengelim yoluyla belirlenmiştir. Belirlenen ayetler temel kavramların kutsal kitaplardaki yeri, kullanılışı, insanın değeri fikriyle de ilişkilendirilerek betimsel ve karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Bu analizde kutsal kitapların meali okunmuş, tefsire başvurulmamıştır. Ayetleri okurken sübjektif anlamının önüne geçmek için metin bağlam ilişkisi yaklaşımı benimsenmiştir.³⁴ Bağlamsal yaklaşımda amaç; kutsal kitaplarda bir kavramın tarihsel etkenler ve kültürden arındırılmış olarak anlam kaynaklarının bulunmasıdır. Bağlamsal farkındalık, kavramın günlük yaşam ile ilişkilendirilmesini sağlayarak, öğrenmeyi güçlendirir. Onur kavramının kutsal kitaplardaki anlam çerçevesini aydınlatmaya çalışırken, hak-ahlak-kültür ilişkisi bağlamında yapılan değerlendirme, kavramın anlaşılmasındaki sıkıntılı eşiği geçmesine, açık ve seçik olarak anlaşılmasına olanak tanımaktadır. Kavram hakkındaki ortak bir anlayış zeminine ulaşmak ve konu hakkındaki ayetleri bağlamsal bir yaklaşımla yorumlamak dünya barışının kaynağı olarak kavram hakkında ortak bir anlayışa varmayı sağlamaktadır.

Yaşadığımız çağda da kutsal kitapların insanları yönlendirmekte etkin olduğu görülmektedir. Ancak bu etkinlik toplumlarda insanların birbirlerini ötekileştirmesi, ötekinin katledilmesi gereken bir unsur olarak görülmeye başlanması durumunda toplumsal huzuru bozan olumsuzluklarla sonuçlanmaktadır. Öyleyse kutsal kitapları okurken bir bakış açısı probleminin olduğu da ortadadır. Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim'den, belirlediğimiz çerçevede doğrultusunda sınıflandıracığımız ayetlerle nasıl iletişim kuracağımıza dair yaklaşım ve düşüncemizin ayetlerin indirildiği bağlam (zaman, şart) gözönüne alınarak anlam, hedeflerinin ortaya çıkarılmasına gayret edilerek, modern uzantılarının keşfedilmeye çalışılması olmuştur. Dinlerde insan onuru fikrinin olmadığını

³⁴ Mualla Selçuk, *Kavramsal Netlik Bir Dinden Öğrenme Modeli*, Pegem Akademi Yayıncılık, Şubat, Ankara, 2022.

ifade eden yaklaşımlar çoğunlukla dinlerin insanı potansiyel onura sahip görmeyip, vahyi kabul edene onur verdiğini düşünmektedirler. Dinlerin kültürel boyutlarından kaynaklanan insan hakları ihlali olduğu düşünülebilen bazı durumlarda bu fikre yol açmış olabilir. Bu noktada dinler arası öğretimde onur kavramının kutsal kitaplar aracılığı ile derse konu edilmesinde insanın verili değeri ve temel hakları ile ilgili ayetlere öncelik verilmesi uygun bulunmaktadır. Toplumsal ve dinsel onur kavramına yer veren ayetlerin değerlendirilmesi durumunda ise ayetteki ifadenin görmezden gelinmemesi ama öğrencilerin yorumuna açılması tavsiye edilmektedir.

İnsan onuru kavramının kutsal metinlerdeki kavramlaştırılma biçimi belirlendikten sonra dinler arası öğretimde eğitim ortamına insan ve değerini önceleyen bir bakışın nasıl verilebileceği düşünülerek kutsal kitapların bu konudaki bakış açıları yorumlanmaya çalışılmıştır. Dinler arası öğretimde insan onuru fikri eğitimle öğrencilere kazandırılması gereken, bilişsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan eğitimsel süreçlere katkı sağlayabilecek bir bakış açısı olarak sunulmuştur. Bu fikrin kutsal kitaplar üzerinden tartışılması, öğrencilerin yorumlarına açılması için belirlediğimiz üç kavram “yaşam, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü” ile ilgili çalışma metinleri oluşturulmuştur. Çalışma metinleri yorumlayıcı yaklaşım ile yeterlilik odaklı yaklaşımın bir sentezi olup, metinlerin oluşturulmasında öğrenci gelişim özellikleri ve bu açıdan ulaşılması istenilen yeterlilikler belirlenmiştir. İnsan onuru kavramının derse konu edilmesi sırasında öğretmenlerin dikkate alması gerekenler hususunda eğimsel tavsiyelerde bulunulmuştur.

Çalışmamızın alanı geniş bir sosyal bilim perspektifini içermektedir. Din eğitimi, hukuk felsefesi, dinler tarihi “İbrahimi dinlerin kutsal kitapları” alanlarında yaptığımız okumaların bir ürünüdür. Çalışmamızda insan onuru kavramı başta olmak üzere, dinler arası öğretim, dini çoğulculuk, öğrenme yeterliliği vb. kavramların tam olarak anlaşılması için gerekli yerli, yabancı eser, alanda yazılan tez ve makalelerden yararlanılmıştır. Süreli yayınlar ve web sayfaları kaynak olarak taranmıştır.

7. Araştırmanın Sınırlılıkları

Çalışmamızda öncelikle dinler arası öğretim yaklaşımını doğuran sebepler küreselleşme ve dini çoğulculuk olarak belirlenmiş, tartışılmıştır. Dinler arası öğretim kavramına dini ve kültürel çoğulluğun olduğu Avrupa toplumlarında farklı şekillerde uygulanmaya çalışılan bir bakış açısı olarak yaklaşmıştır. Farklı ülkelerin böyle bir eğitim ile ulaşmak istedikleri amaçlar belirlenmiştir. Bu ülkeler içinde İngiltere’de din eğitimine daha farklı yaklaşılması sebebiyle ağırlık verilmiştir. Ancak genel olarak dinler arası öğretim yaklaşımlarının felsefi bir temel olarak insanın, düşüncelerinin değerli olduğunu kabul ettiği fark edilmiştir. Bu fikir çalışmamızı “insan onurunun” kutsal metinlerde incelenerek, bu öğretim modeline kaynak malzeme olarak sunulabileceği düşüncesine yönlendirmiştir. Çalışmamızda dinler arası öğretim sınıflarına insan onuru kavramı hakkında İbrahimi dinlerin kutsal metinlerinde geçen ayetler ile katkı sağlanabileceği düşünülmüştür. Dini çoğulculuk fikirlerinin yoğun bir şekilde tartışıldığı dinler olması dolayısıyla İbrahimi dinlerin kutsal kitapları tercih edilmiştir. Diğer dünya dinleri çalışmanın sınırlılığından dolayı değerlendirmeye alınmamıştır. Tevrat, Yeni Ahit ve Kur’an-ı Kerim Türkçe mellarinden okunmuştur.

İnsan onuru modern bir kavram olduğu için Kutsal kitaplarda sözcük olarak taranmış, ama bulunamamıştır. Kavramın, hukuk felsefesi ve uluslararası hukuk alanında yapılan tanım ve değerlendiriliş biçimleri esas alınmıştır. Kavram, verili onur, yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü başlıklarında incelenmiştir. Tüm den gelim yoluyla kutsal kitaplarda kavramın içeriğine uygun düşen ayetler belirlenmiştir. Ancak onur kavramının içeriğini dolduran kavramlar tarihsel süreçte gelişmekte ve farklılaşmakta olduğu için, alt kavramların, örneğin; yaşam hakkının tüm boyutlarıyla kutsal kitaplar da aranması söz konusu değildir. Kutsal kitaplarda “izzet” kavramına dikkat edilmiş, insan haklarını da barındırdığı tespit edilmiştir. Benzer konularla ilgili olan ayetler de çalışmanın kapsamına dahil edilmiştir.

8. Araştırmanın Varsayımları

Bu çalışmada bazı varsayımlardan hareket edilmiştir. İnsan onuru, İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında çalışmaya müsait bir kavramdır. Kavramın içeriğini oluşturan farklı anlaşılma biçimlerinin; toplumsal ve dinsel saygınlık anlamında onur ile genel olarak insan haklarının dayanağı olan onurun kutsal kitaplarda karşılığı bulunmaktadır. Valk'ın insanın var oluşsal soru ve değerlendirmelerinde kutsal kitapların etkili olduğu fikri ve Jackson'ın din eğitimi araştırmalarında teolojiden yararlanılabileceği düşüncesi³⁵, onur kavramının kutsal metinlerde incelenebileceğini düşündürmektedir.

İnsan onuru kavramının tarihsel gelişim sürecine Hıristiyanlığın katkıları olduğu yönündeki fikirler diğer İbrahimi dinlerin de katkılarının olabileceğini düşündürmektedir. İbrahimi dinlerin ortak bir kaynaktan geldikleri kabulünün onur kavramı ile ilgili değerlendirmelere imkan vereceği düşünülmektedir. İbrahimi dinlerin kutsal metinlerinde hakikat iddialarının ifade edilmesinde insan onuruna kaynaklık etme açısından kuşatıcı bir yön olduğu varsayılarak, hakikat iddiasını kabul edip etmeme-onur ilişkisi etrafındaki problemlerin İbrahimi dinler bağlamında tartışılmasının uygun olduğu varsayılmıştır.

Dinler arası öğretim alanında, kavramdan dinsel kaynaklı terör, dini, insani ayrımcılık vb. olumsuz bakış açılarının ortadan kaldırılmasında yararlanılabilir. İnsan onuru kavramının insan hakları açısından yorumlayıcı yaklaşımın bakış açısına uygun olarak derse konu edilebileceği varsayılmaktadır. Öğrencilerin, diğerlerinin insanın ve yaşamın anlamına dair fikirlerinin oluşmasında dinlerin etkisini fark edebilecekleri düşünülmüştür. Yorumlayıcı yaklaşımda kutsal kitaplar üzerinden insan onuru fikrine

³⁵ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 113.

yaklaşmanın görecelilik ve indirgemecilik problemlerini hafifleterek sınıf içi etkileşime katkı sağlayabileceği fikrinden yola çıkmıştır. Din eğitiminde onur kavramından yararlanmanın dersin dini, kültürel ve politik çoğulculuk temelini güçlendirerek, vatandaşlık ve değerler eğitimine de katkı sunabileceği varsayımlarımız arasındadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE İNSAN ONURU KAVRAMLARININ DÜŞÜNCE TARİHİ İÇİNDEKİ GELİŞİMİ

1.1. İnsan, İnsandan İnsan Onuruna Geçen Süreç

1.1.1. İnsan Kavramı

İnsanın aslını ve özünü anlamak, varlık dünyası içindeki yerini bilmek için felsefe ve tarihsel süreçlerde insana dair gelişen fikirleri değerlendirmek gerekmektedir.³⁶ İnsan, özel niteliklere sahip bir varlık olarak diğer canlılardan ayrıldığı için dünyanın varolan bir gerçekliği olarak düşünülebilir.³⁷

İnsanı anlamaya çalışan ilk bakış açıları onu diğer canlılarla ortak olan biyolojik yapısı üzerinden tanımlamışlar.³⁸ Oysaki insanı diğer canlılardan ayıran en önemli niteliği dil, din, sanat, mitoloji vb. simgesel etkinliklerle kavram üretmesi, sembollerle düşünmesi yoluyla fiziksel evrenini aşabilmesi ve uygarlaşabilmesidir.³⁹ İnsan düşünme gücü ve özgürlüğü sayesinde görünen dünyanın ötesine geçerek, evreni anlamaya başlamıştır. Kavram üretme gücü ile kendine kültür oluşturabilen, araştıran, geliştiren bir varlık olarak etkinliğini göstermektedir.⁴⁰ Düşünen insan oluşturduğu kültürü, sürekli yeni kavramlar üreterek, eyleme geçerek, bunları diğerlerine aktararak varoluşunu gerçekleştirmeye çalışmıştır.⁴¹ İnsan fikir sahibi olma ve davranışta bulunma nitelikleri

³⁶ Necati Demir, “İnsan Hakları Semantiğine Düşünsel Bir Yaklaşım Denemesi”, *Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, IV. Sayı, Sivas, 2000, ss. 375-376.

³⁷ S. Richard Heinzmann, “Kişi Olarak İnsan Yahudi-Hıristiyan Kökenli İnsan Anlayışına Dair”, *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim- Ankara, 2005, s. 25.

³⁸ Alaeddin Şenel, *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi*, İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını: 6, Kasım 1996-İzmir, S.185, ss. 6-7.

³⁹ Ernst Cassirer, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980, s. 34.

⁴⁰ Doğan Özlem, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1986, ss. 131-132.

⁴¹ Betül Çotuksöken, *Kavramlara Felsefe İle Bakmak*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 1998, s. 13.

ile fiziksel çevresi ve sosyal yaşantısı arasında etkileşim oluşturabilen bir varlıktır.⁴² İnsanı biyolojik ve fiziksel olarak kısıtlayan ilkelerle değil, akıl ve irade yönüyle tanımlayan bir düşünür de İbn Bacce'dir. Buna göre, bir eyleme insani olma niteliğini kazandıran ölçü, insan aklının ürünü olmasıdır.⁴³ İnsanın aklıyla kendini geliştirebilen bir varlık oluşuna değinen Marx, insanın onlardan farkının ve eşsizliğinin, yapacağı işin sonucunu hayal edebilmesi ve yaptığı işi geliştirebilmesi olduğunu söylemiştir.⁴⁴ Scheler'de insan hakkındaki natüralist, pragmatist, darwinci teorilerin insanı biyolojik bir canlı olarak, Rasyonalistlerin ise insanı soyut bir akıl varlığı olarak gördüklerini belirtmekte, varlığa bütüncül yaklaşarak insana bir bütün olarak bakılmasını istemektedir.⁴⁵ İnsanı ruhsal yönüyle ele alan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Kur'an'da insanın, inceleyen, algılayan, yakınlık oluşturabilen, medeniyete yatkın bir varlık olarak tanımlandığı ifade edilmektedir.⁴⁶ İnsan olmanın en ayırt edici yönü insanın kendi varlığı üzerine düşünebilmesidir.⁴⁷ İnsana biyolojik, toplumsal, düşünsel yönüyle bütüncül yaklaşım insanın içinde kendini geliştirebilen bir yönü olduğuna işaret etmektedir. Hak ve özgürlüklerin gerekliliği de insanın bu gelişen yönü ile bağlantılıdır.⁴⁸ İnsan biyolojik yanılla diğer varlıklardan farklı olmasa da ruhsal, gelişimsel yönüyle yaratıcıyla bir bağı

⁴² Recep Kaymakcan, Mevlüt Uyanık, "Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak", DEM, İstanbul, 2007, ss. 555-570, İbn Bacce, *Bireysel Yönetim Okumaları*, s. 145 içinde.

⁴³ İbni Bacce, *Tedbirü'l Mütevahhid, Bireysel Yönetim Okumaları*, Tercüme ve Telif: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Elis Yayınları, Ankara, 2017, ss. 34-36.

⁴⁴ Karl Marx, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1. Cilt, 7. Bölüm, Şubat, Ankara, 2020, ss. 180-181.

⁴⁵ Max Ferdinand Scheler, *İnsanın Kozmostaki Yeri*, çev. Harun Tepe, Ayraç Yayınları, 1. Baskı, 1988, ss. 65, 113-118.

⁴⁶ Yaşar Nuri Öztürk, "Kur'an'da İnsan Kavramı", *İstanbul Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2001, S.3, s. 3.

⁴⁷ Heinzmann, "Kişi Olarak İnsan Yahudi-Hıristiyan Kökenli İnsan Anlayışına Dair", s. 26.

⁴⁸ Şenel, *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi*, s. 5.

vardır.⁴⁹ Bu yönüyle insanın sahip olduğu kutsal nitelikler dolayısıyla Tanrı'dan bir öz taşıdığı da düşünülebilir.⁵⁰

Sonuç olarak, insanın akla ve öz bilince sahip oluşu insan hakları teorilerinde ya da felsefi ve dini öğretilerde onurunun da nedeni olarak kabul edilmektedir.⁵¹ Özgürlük ahlakın temeli olarak düşünülmüştür. Kişinin iradesinin bir sonucu olarak özgür olması, kendini içsel olarak kontrol edebilmesi insan onurunu mutlak olarak değerli kılmaktadır.⁵² Her insan değerini sahip olduğu düşünme gücünden almaktadır.⁵³ İnsan maddi varlığı ile kendini geliştirebilme yetisi olan bir varlık olarak düşünülmelidir.

1.1.2. İnsandan İnsan Onuruna Geçen Süreç

Bu başlıkta insan kavramı, insanın türe özgü araçsal bir akla sahip varlık oluşundan ziyade insanın aklını etik değerlerle geliştirebilecek bir varlık olup, onur fikrinin bu düşünce süreci sonucunda geliştiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Öncelikle insanın birey ya da kişi oluşunun anlamını sorgulamak gerekmektedir. İnsan kavramı üzerinde duran düşünürlerden Verkors'a göre, insan, açıklanması, yorumlanması ve üzerinde fikir birliğine varılması en zor olan kavramlardan biridir.⁵⁴ İnsan kavramı insan türünü akla getirmektedir. Kavramın birey anlamında değil beden ve bilince sahip olmak anlamında şahıs kelimesi ile açıklanması daha bütüncül bir

⁴⁹ Şaban Ali Düzgün, "İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 5: 1, 2007, s. 5-6.

⁵⁰ Öztürk, "Kur'an'da İnsan Kavramı", s. 15.

⁵¹ Immanuel Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Say Yayınları, 2019, Kant Toplu Eserleri 3, ss. 55-61.

⁵² Orhan Aldanmaz, "İnsan Onuru Işığında Kişisel Özerklik ve Yerellik İlkesi", *Erzincan Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, C. XIV, S. 1-2 (2010), s. 82.

⁵³ Blaise Pascal, *Düşünceler*, çev. Fethi Yücel, Matbaa Yeni Cezaevi, Ankara, 1942, ss. 42-43.

⁵⁴ Jean Bruller Verkors, *İnsan ve İnsanlar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1994, s. 9.

yaklaşımıdır.⁵⁵ İnsanı şahıs olarak tanımlamak onun düşünme, sorgulama gibi kendisini diğer canlılardan ayıran yönünü vurgulamak demektir. Her insan bir şahsa sahipse, her insanın kendini geliştirme yeteneği olduğu kabul edilmek zorundadır.⁵⁶ İnsanın bilinçli olması, akla sahip olduğu anlamına gelmektedir. İnsanın değer ve ahlaki kavramları oluşturması ve ayırt etmesi de ancak akılla olur.⁵⁷ Dinde vahiyle muhatap olmanın ve sorumluluğun şartının da akıl olması insanın şahıs olarak varlığının bir göstergesidir.⁵⁸

İnsanın kişi olması, üretmesi, topluma katılması, dünyayı değiştirmesi de şahıs olmasının gereklerindedir. Dolayısıyla insan kimliği, toplum içinde deneyim ve etkileşim sürecinde gelişir ve yetkinleşir. İnsanın gelişen, özgürleşen, üretebilen bir varlık olması onurun sahibi olmasını sağlamaktadır.⁵⁹ İnsan iletişim kuran bir varlıktır.⁶⁰ İnsan, doğası gereği, varlığını ilişkilerle kendisiyle, diğer insanlarla, fiziki çevresiyle ve yaratıyla ilişkisi içerisinde geliştirir.⁶¹ İnsanın varlık olması pek çok faktöre bağlıdır. Kendi edindiği ve geliştirdiği değerlerde insan olmasına katkı sağlar. İnsan, kendisini var kılan ve geliştiren tüm unsurlar içinde değerlendirilmelidir.⁶² Ancak insanın kişiliğini davranışlarının düşündüğü gibi sadece içinde bulunduğu şartlar değil, onun zihin ve bilinç yapısı da oldukça etkilemektedir.⁶³ Çünkü insanın öğrenme ve kültür oluşturma yeteneği onu tür olarak biyolojik yapısının ötesine götürmektedir. İnsan düşüncesiyle yeni kavramlar üretmekte ve çevresini de değiştirebilmektedir. İnsan kendisine doğuştan

⁵⁵ Jacques Mourgeon, *İnsan Hakları*, trc. A. Ekmekçi, A. Türkmen, İletişim Yayınları, İstanbul 1990, ss. 6-8.

⁵⁶ Winfried Brugger, “Antropolojik Karar Kavşağında Haysiyet, Haklar ve Hukuk Felsefesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, çev: Muhammed İkbâl İmamoğlu Volume 2/8 Summer 2009, s. 97.

⁵⁷ Süleyman Hayri Bolay, DİA, “Akıl”, İstanbul, 1989, Cilt: 2, s. 238.

⁵⁸ Ramazan Altıntaş, “Nas Karşısında Akıl Değersel Sorunu”, *Kelam Araştırmaları* 1: 2003, s. 12.

⁵⁹ Düzgün, “İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik”, s. 6.

⁶⁰ Heinzmann, “Kişi Olarak İnsan Yahudi-Hıristiyan Kökenli İnsan Anlayışına Dair”, s. 30.

⁶¹ Şaban Ali Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Lotus yayınevi-Nisan/Ankara, 2012, s.10.

⁶² Mualla Selçuk, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul, 2000, s. 210.

⁶³ Düzgün, “İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik”, s. 2.

verilen ve onu onurlandıran bu yeteneğini her zaman iyi yönde kullanmamaktadır. İnsan olmanın anlamı da bencillik, açgözlülük vb. olumsuz duyguların yerine adalet, hak gibi öz değerleri benimseme doğrultusunda kendini geliştirebilen bir varlık olmakla eşdeğerdedir.⁶⁴ Kendini geliştirebilme de sadece insana özgü bir özelliktir.⁶⁵

İnsanın hem biyolojik, hem entelektüel, ahlaki bir varlık olarak düşünülmesi, kendini geliştirmesi için hak sahibi olduğu anlamına da gelmektedir.⁶⁶ İnsanın benliğinin gelişmesinde düşünce sahibi olmasının yanı sıra düşüncelerinin eyleme dönüştürülmesi için özgürlüğünün sağlanması da gerekmektedir. İnsan sadece kavram üreten değil, yaşadığı dünyayı eylemleriyle dönüştüren bir varlıktır.⁶⁷ İnsanın şahıs olarak akla ve özgürlüğe sahip olması, tüm insanlar için geçerli evrensel haklar düşüncesini de zorunlu kılmaktadır.⁶⁸ İnsanın özgür olmasında akla sahip oluşuna dayandığı için, akıl, tüm insan haklarının felsefi ve ahlaki kaynağı durumundadır.⁶⁹ Dolayısıyla akıl, tüm insanların onur ve haklara sahipliğinin dokunulmaz dayanağı ve kaynağıdır.⁷⁰

İnsanın insan onuruna yakışır bir şekilde yaşayabilmesinin başlıca şartı olan insan haklarının bu derece geliştirilmesi, güçlenmesi bu kavramın çok geniş bir tarihsel birikime sahip olmasının sonucu olarak düşünülebilir. İnsan haklarına ilişkin güncel tartışmaları, kavramlaştırmaları daha iyi anlayabilmek için, onur kavramının Eski Yunan'dan günümüze geçirdiği kavramsal değişimleri bilmek önem taşımaktadır.⁷¹

⁶⁴ Düzgün, "İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik", s. 12.

⁶⁵ Ludwig Binswanger, "Freud's Conception of Man in the Light of Anthropology", *Meaning in the World*. Selected Papers of L. Binswanger, çev. Jacob Heedleman, Basic Books, New York 1963, Düzgün, "İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik", s. 10 içinde.

⁶⁶ Bahri Savcı, "Yaşam Hakkı", "Felsefel Açından Pratiğe Doğru", Hacettepe Üniv. Sosyal Felsefe ve Sosyal Bilimler Bölümü Kollokyomuna Sunulan Rapor: 9-13 Haziran, 1980, s. 20-21.

⁶⁷ Düzgün, "İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik", s. 9.

⁶⁸ Kant, *Pratik Usun Eleştirisi*, ss. 56-59.

⁶⁹ Immanuel Kant, *Ahlak Metafiziğinin Temelendirilmesi-Grundlegung zur Metaphysik der sitten*, çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018, s. 66.

⁷⁰ Martin Thurner, "İnsan Hakları İnsan Onuru ve Hıristiyanlık", *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim-2005, Ankara, s. 51.

⁷¹ Vahap Coşkun, *İnsan Hakları Liberal Açından Bir Tahlil*, ed. Duygu Gücük, Liberte Yay, Kasım, 2006, ss. 28-29.

İnsan kavramı üzerine felsefi tartışmaları ise Eski Yunan'da Herakleitos tanrısal olandan, logostan pay alan, düşünebilen varlık fikri ile gündeme getirmiştir.⁷² Socrates'ın akıl kavramını insanın bedeni yönünü kontrol edebilme yetisi olarak değerlendirdiği, insanın ahlak ve adalet değerlerini tanıyarak bilgiye, erdeme ulaşacağını düşündüğü anlaşılmaktadır.⁷³ Eski Yunan'da Sofistler ve Socrates'in düşüncesinde insan kavramı, evrende ahlaki olana ve bilgiye ulaşan düşünen varlık ve toplumdaki birey olarak değerlendirilmiştir. Sokrates'in erdemi öğrenilen bir kavram olarak düşündüğü, ancak erdemli olmayı devlete bağlılıkla değerlendirdiği ifade edilmektedir.⁷⁴ Özgürlüğü içinde bir şahıs olarak insan sadece sosyal konumuna bağlı olarak değerlendirilmemelidir. Birey olmak özgür davranabilmenin sonucudur.

Platon'un insan kavramına bakışını ideler teorisinde insana verdiği anlamdan çıkarabiliriz.⁷⁵ İnsan gerçek bilgiye, kavramlarına önceden sahip olduğu nesnelere görünce ulaşabilir. Bu durumda insanın bilgisinin sahip olduğu kavramlarla sınırlı olup, yeni kavramlar üretemeyeceği düşünülebilir. Teoride insana, değer üreten değil, olay ve kavramları sadece keşfeden gelişmemiş akla sahip bir varlık olarak yer verildiği belirtilmektedir.⁷⁶ Platon'da akıl ve düşünme tür olarak insana özgü bir nitelik olsa da aslında insanı temsil edenler, erdemler ve eğitimle içindeki insanlığı ortaya çıkarabilenlerdir. Devlet, bilge ve akıllı olan insanların ürünüdür. İnsanları devlete yararlı olabilme, eğitilmiş ve bilgili olma yeteneğine bağlı olarak değerlendirmiştir.⁷⁷ Platon,

⁷² Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, Fragman 1, s. 29, Fragman 82, s. 48, Fragman 66-67, s. 47.

⁷³ Charles Werner, *La Philosophie Grecque*, Paris, 1938, Librairie Payot, ss. 69-72, Niyazi Öktem, "Antik Yunan Felsefesi." *Journal of Istanbul University Law Faculty* 39. 1-4 (1974), s. 368 içinde.

⁷⁴ Aristoteles, *Nihomakhos'a Etik, Üçüncü Kitap*, Çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2015, 1110, 1110b, 1111b, ss. 55-59; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 1991, s. 44.

⁷⁵ Platon, *Phaidon*, çev. Suut Kemal Yetkin, Hamdi Ragıp Atademir, MEB Basımevi, Ankara 1945, 78 c,79d. Ayrıca bakınız: *Devlet*, 508e, 509.

⁷⁶ Platon, *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan, İstanbul 2013, 474b; Lloyd. P. Gerson, *God and Greek Philosophy, Studies in the Early History of Natural Theology*, (Issues in Ancient Philosophy) London and New York 1990, s. 82, Şaban A. Düzgün, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, s. 126 içinde.

⁷⁷ Platon, *Devlet*, 429a, 494a.

adalet kavramını insan üzerinde değil, topluluğa sağladığı katkı doğrultusunda anladığı için,⁷⁸ insanlar arasında iş bölümüne dayalı olarak sınıf ayrımını desteklediği, insanları devlet için araçlaştırdığı belirtilmektedir.⁷⁹ Platon'un düşüncesinde insan sadece kendi varlığıyla bir anlam ifade etmemektedir. Bu yönüyle insanın rasyonel düşünebilen kendi türüne özgü bir varlık olarak değerlendirildiğini düşünebiliriz.

Aristo, insan düşüncesinin nesneden bağımsız olamayacağından hareketle, insanın kavramları oluşturamayacağını ancak keşfedebileceğini düşünmektedir. İnsanlar arasında özgür olup olmama, cinsiyet ve ırk bakımından ayırım yapılmasını doğal bulmuş, hatta köleliği yeterli akla sahip olmamanın bir sonucu olarak değerlendirmiştir.⁸⁰ Antik Yunanlılarda yurttaş olabilmek için bile sadece erkek olmak değil, köle ve yabancı statüsünde de olmamak gerektiği fikrine ulaşılmaktadır.⁸¹ Dolayısıyla filozofun tüm insanların eşit bir onura sahip olduğunu düşünmediğini söyleyebiliriz. Yunanlıların insana bakışı ve değerlendirmesi onun öznel yapısı üzerine değil, tür olarak biyolojik varlığı hakkındadır. Biyolojik varlığıyla insanın canlılar içerisinde insani türün bir örneği olmaktan başka bir anlamı ifade etmediği söylenilebilir.⁸² Bu dönemde Sokrat, Platon ve Aristo'nun düşüncesinde erdem, insan varlığının amacı olarak görülüp, insanın akli gücünü ve ahlakını geliştiren bir kavram olarak değerli bulunmuştur.⁸³ İnsanın onuru ancak erdemli yaşamasındadır.⁸⁴ Antik dönem düşünürleri, insana tür olarak yaklaşarak, akla ve biopsişik özelliklere sahip bir varlık olarak düşünmektedirler. Akıl kavramı

⁷⁸ Platon, *Devlet*, 369c, 369d, 376c.

⁷⁹ Karl Popper, *Açık Toplum Ve Düşmanları* 1. Cilt, çev. Mete Tuncay, Harun Kızıltepe, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1994, s. 96; Bedia Akarsu, *Mutluluk Ahlakı*, İstanbul, İnkılap Kitabevi, 1998, s. 106.

⁸⁰ Aritoteles, *Politika*, çev. Murat Temelli, Ark Kitapları, İstanbul, 2013, 1. Kitap, ss. 118-127.

⁸¹ George Thompson, *İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Payel Yayınevi, 1997, s. 226. Ayrıca Bakınız: *Politika*, ss. 118, 128, 217-230.

⁸² Heinzmann, "Kişi Olarak İnsan Yahudi-Hıristiyan Kökenli İnsan Anlayışına Dair", s. 28.

⁸³ Fadime Karataş, Platon Felsefesinde Değerlerin Kaynağı ve Mahiyeti Problemi, (Yüksek Lisans Tezi), Karabük, Nisan, 2022, ss. 16-46.

⁸⁴ Rosalind Hursthouse, Human Dignity and Charity, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, (eds.), J. Malpas and N. Lickiss, Springer, 2007, p. 61.

insanların yaşamlarını sürdürmede yararlandıkları araç olarak akıl anlamındadır. Aslında her insanın doğal bir yeti olarak akla sahip olması, insanın değerinin bu ölçü ile sınırlanmayacağı anlamına gelmektedir. Bu düşünürlere göre, sadece devlete yararı olan, yaratıcı yetilere sahip olan insanlarda bulunan akıl erdemlerle eğitilmiş akıldır. Kişinin davranışlarıyla ilgili olan bu akla etik akıl da diyebiliriz. Tür olarak insanın değerini ortaya koymada bu etik akıl ön plana alınınca, bu akla göre eylemde bulunmak ve yaşam sürmek biz insanları diğer canlılardan ayırt eden bir değer olarak düşünülmelidir. Ancak, Yunan düşüncesinde birinci tür akıl; doğal olan ve türe özgü iken, erdemlerle eğitilmiş akla sahip olmak ise bazı insanlara sunulmuş bir olanak olarak görülmüştür.⁸⁵ Bu olanak Yunan düşüncesinde tür olarak insanın onurunu korumayı değil, insanları araç olarak devletin gelişmesi için kullanma imkanını ifade etmektedir.

Eski Yunan'da, insanı devlete bağlı olarak değerlendiren anlayışın site devletinin çöküş dönemlerine rastlayan Stoacı okulun, insanı yönetimin üzerinde tutan yaklaşımlarıyla değiştiği söylenebilir. Sofistler, devlet, adalet, yasa gibi değerlerin değişmez değerler olmayıp, bunların değerini belirleyecek olanın insan düşüncesi olduğunu vurgulayarak otoriteyi, var olan düşünme biçimini etkilemiş, dönüştürmüşlerdir.⁸⁶ Tüm insanların bilgiyi öğrenebileceği düşüncesiyle, devlete yarar sağlayabilecek insan yetiştirirken eğitimde sınıf ayrımına karşı çıkmışlardır. Bu dönemde bazı filozoflar, tüm insanların sınıf farkı olmadan eşit olduğu görüşüyle, devlet içerisindeki tüm insanların vatandaş olarak devlet ve yönetim hakkında bilgi sahibi olmaları gerektiğini düşünerek demokratik bir kültüre ihtiyaç duymuşlardır.⁸⁷ İnsanların ortak biyolojik yapısının, akla, duylara ve iradeye sahipliğinin, insanlar arasında doğadan var olan kuralları ve doğal hukuka uygun yaşamı gerektiği varsayılarak, hümanist

⁸⁵ Muttalip Özcan, *İnsan Felsefesi (İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma)*, BilgeSu Yay, Ankara, 2016, s. 329-331.

⁸⁶ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1990, ss. 49-53, 112-115.

⁸⁷ Alaaddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998, ss.129-130.

doğal hukuk düşüncesi geliştirilmiştir.⁸⁸ Yani felsefede insanla kendinden değerli varlık olarak ilgilenilmeye başlanması Sofistlerin değişen düşüncelerinin sonucudur.⁸⁹ Sofist düşüncede bilginin konusu doğadan insan zihninin ürettiği ahlak, hukuk, siyasete çevrilmiştir. Bir vatandaş olarak insanların eşitliği vurgulanarak, eğitim alarak hayatını şekillendirmesi gereken bir varlık olduğu fikri geliştirilmiştir.⁹⁰ İnsanları eşit ve kardeş olarak birbirine bağlayan evrensel güç ise sahip oldukları akıldır.⁹¹ İnsan, statü ve ayrıcalık tanınmadan yönetimin üzerinde bir bakış açısıyla değerlendirilerek, insan haklarının temeli olan doğal hukuk fikri adalet, eşitlik ve evrensel toplum fikrine dayalı olarak sistemleştirilmiş, insanın değeri ortaya çıkarılmıştır.⁹² İnsanların akla sahipliğinin ortaya çıkardığı eşitlik ve özgürlük, tüm insanların mutluluğu için uyulması gereken yasaların da dayanağı sayılmıştır.⁹³ İnsan onuru kavramına Eski Yunan'da daha çok düşünsel olarak yer verildiği anlaşılabilmektedir.

Roma'da onur, insanın kişiliğine dayalı bir kavram olmayıp, insanın onurunu otorite, yetki ve devlete bağlılık anlamında politik geleneğin bir ifadesi olarak, kamusal alandaki itibarı vb. düşünce ve unsurlar belirliyordu.⁹⁴ Roma'da sadece insan olmaktan kaynaklanan bir eşitliğe dayalı onur düşüncesi yerine, yönetim, devlet ve toplum ilişkisine dayalı bir bakış açısı vardı.⁹⁵ Roma düşüncesinde onur kavramı kişinin kamusal yaşam içinde tuttuğu

⁸⁸ Rıdvan Küçükali, Hasibe Akbaş. "Bir Haklılaştırma Zemini Olarak Doğal Hukuk." *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3. 1 (2016): 64-73.

⁸⁹ Fatih Türe, "İnsan Haklarının Normatif Kökeni", *Muğla Sıtkı Kocaman Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, 2014 Bahar, s.151.

⁹⁰ Çiğdem Yıldızdöken, "Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt: IV /Sayı: XII /Ağustos /MMXVII, ss. 185-203; Münci Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, AÜHF Yayınları, 1981, Ankara, s. 17.

⁹¹ İbrahim Agah Çubukçu, *Ahlak Tarihinde Görüşler*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994, ss. 19-20.

⁹² Yasemin Işıktaç, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2004, ss. 91-92.

⁹³ Türe, "İnsan Haklarının Normatif Köken", s. 152.

⁹⁴ Milton Lewis, A Brief History of Human Dignity: İdea and Application, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Springer 2007, p. 93.

⁹⁵ Hubert Cancik, "Dignity of Man and Persona in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, De Officiis I 105-107." *In The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by. David Kretzmer and Eckart Klein, Kluwer Law International, 2002, p. 24.

yere bağılı olarak değerlendirildiği için, insanlar onur bakımından eşit kabul edilmemiştir.⁹⁶ Roma hukukunun kavramı toplumsal statü ile değerlendirmesi, insanlara haklardan da eşit yararlanma olanağı tanınmadığını düşündürmektedir.⁹⁷ Aslında Roma İmparatorluğunda, akla sahip olması nedeniyle tüm insanların eşit olduğu görüşünü savunan Stoa düşünce akımının benimsenmesinin nedeni Çiçero⁹⁸ tarafından savunulması ve imparatorların bu fikir ile yönetimlerinin güçleneceğini düşünmeleridir.⁹⁹ Çiçero'nun eserlerinde “dignitas’ı” insanın düşüncesinin eşsizliğini, onurlu oluşunu tanımlamak, açıklamak için insanın rasyonalitesi ve antropolojisini dayandırdığı etik bir kavram olarak kullandığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ İnsanın yapısına uygun olan onurlu davranışları, insanın saygınlığına yakışan, onu diğer varlıklardan ayıran doğasının ifadesidir.¹⁰¹ İnsanın kendisi ve doğa ile uyumlu eylemleri mutlak bir değer olarak değerlendirilmiştir.¹⁰² Ancak ahlaki bir toplum oluşturma gücü “hümanitas” terimi bağlamında eğitilmiş aristokrat insana verilmiştir. Cicero, hümanitas terimi ile insan kavramına daha toplumsal olarak yaklaşmıştır.¹⁰³ Roma düşüncesinde, onurun statülere bağılı olarak değerlendirilmesi anlayışı, modern zamanlara kadar ulaşmıştır.¹⁰⁴ Ancak bu anlayış, Cicero’deki Tanrı’nın bir sureti olarak, akla ve özgürlüğe sahip olduğu için, doğal olarak değerli olan insan

⁹⁶ Nihat Bulut, “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Erzincan Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt: XII sayı: 3-4, Aralık- 2008, ss. 10-12.

⁹⁷ Andreas B. Schwarz, *Roma Hukuk Dersleri*, çev. Türkan Rado, İstanbul, 1965, ss. 210-211.

⁹⁸ Marcus Tullius Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs, İstanbul, 2013, s. 43.

⁹⁹ Mehmed Akad, Bihterin Vural Dinçkol, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yay, İstanbul, 2006, s. 30.

¹⁰⁰ Cancik, “Dignity of Man and Persona in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, De Officiis I 105-107.”, p. 27.

¹⁰¹ Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, ss. 43, 74-79.

¹⁰² Gökberk, *Felsefe Tarihi*, ss. 128-129.

¹⁰³ K.F.A, Johansen, *A History of Ancient Philosophy*, çev. H. Rosenmeier, Londra: Routledge, 1998, s.491. Muttalip Özcan, *İnsan Felsefesi*, ss. 135-136 içinde.

¹⁰⁴ Judith Resnick ve Julie C.Suk, *Addinng Insult to Injury: Questioning the Role of Dignity in Conceptions of Sovereignty*, 55 Stanford, L Rev (2003), 1921, p. 31. Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 32 içinde.

kavramına dayalı onur fikrinin benimsenmediğine de işaret etmektedir.¹⁰⁵ Cicero'nun akli tüm insanların ortak unsuru olarak kabul edip, doğal bir hukuk geliştirmeye çalıştığı düşünülmektedir.¹⁰⁶

Ortaçağ başlarında insan doğası konusunda ilk günah nedeniyle olumsuz bir yaklaşım ortaya çıkmış, insan günahkar bir varlık olarak değerlendirilmiştir. Böylece Ortaçağ, günahı tüm insanlara özgü kılmakla özgürlüğün ve aklın değerini yok etmiştir.¹⁰⁷ İnsanlaşmanın temeli olan akıl, sınırlanmışlığın, acıların nedeni olmuştur. İnsana onur veren akıl artık utanç sebebi sayılmaktadır.¹⁰⁸ Ortaçağ Avrupa'sında toplumla ilgili kavramlara sıklıkla rastlanırken bireyden neredeyse hiç söz edilmemesi, bireye verilen değeri gösteren önemli bir tespit olarak değerlendirilmektedir.¹⁰⁹ Ortaçağda birey kavramı gelişmemişken, kişi sözcüğü ise Tanrı ile ilişkili olarak değerlendirilmiştir. Ortaçağ da artık insanın doğası Tanrı'nın emrine uymakla ve inançla temellendiriliyordu.¹¹⁰ Öyleyse Ortaçağ düşüncesinde, insan tanımlamasında Hristiyan itikadına bağlı olunmasının önemli bir ölçü olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.¹¹¹ Bu dönemde onur kavramına teolojik olarak yaklaşılmakta, Tanrı'nın sureti olan insanlar onur açısından da eşit kabul edilmekteydiler. Ancak onur kavramına ahlaki olarak yaklaşıp, günah işleyen insanın onurunu kaybedeceği düşünülmüştür.¹¹² İnsan onuruna sadece erdemli insanların sahip

¹⁰⁵ Camilla Barker, "Dignity in International Human Rights Law", *International Write for Rights Movement*, This Edition Published 2011, p. 32; Johansen, *A History of Ancient Philosophy*, Muttalip Özcan, *İnsan Felsefesi*, ss. 135-136 içinde.

¹⁰⁶ Özcan, *İnsan Felsefesi*, s. 137, Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, ss. 74-79.

¹⁰⁷ Aron Guryeviç, *Ortaçağ Avrupa'sında Birey*, çev. İlknur İgan, Zeynep Ülgen, Afa Yay, 1995, İstanbul, ss. 109-111.

¹⁰⁸ Cassier, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, s. 21.

¹⁰⁹ James Henderson Burns, *Histoire de la pensée Politique Médiévale*, Paris, PUF, coll. <léviathan> 1993, s. 559, Z. Ü. Engin, "Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları", s. 204. İçinde.

¹¹⁰ Mehmet Ali Ağaoğulları, Levent Köker, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi, 4. Basım, Ankara, 2001, ss. 102-103.

¹¹¹ Türe, "İnsan Haklarının Normatif Kökeni", s. 153.

¹¹² Robert P. Kraynak, "Made in The Image of God": The Christian View of Human Dignity and Political Order, *In Defense of Human Dignity-Essays of Our Times*, (eds.) R. P. Kraynak, Glenn Tinder, University of Notre Dame Press, pp. 98-105.

olacağı düşüncesiyle onurun, bireysel özelliklerden bağımsız olarak değerlendirilemediği düşünülebilir.

Birey kavramına tarihsel süreçte yüklenen anlamın değişime uğramasında en önemli dönüm noktalarının Aydınlanma Çağı ve Fransız Devrimi'nin ortaya çıkardığı sonuçların insan düşüncesindeki etkileri olduğu ifade edilebilir.¹¹³ İnsanın onurunun sahip olduğu erdemlere bağlanması, Hıristiyanlığın dogmalarını yıkararak gücünün azalmasına neden olmuştur.¹¹⁴ Aydınlanma düşüncesinin en önemli filozofu Kant'a göre, insanların onurlu yaşaması için özgürlüklerinin önündeki engellerin kaldırılması yani aklını kullanabilme gücünü devralması gerekmektedir. Gerçek anlamda bir aydınlanma için, insanın her şeyin ölçüsü olduğu düşüncesinin değerinin yeniden anlaşılması gerekmektedir.¹¹⁵ Aydınlanma düşüncesi, insanlığın sürekli gelişebilmesi için, aklın kullanımına, doğaya hükmedilmesine ve eğitime vurgu yapmaktadır. İnsanın sahip olduğu özgürlük, onun kendisine verilen bir gelişim imkanı olarak kabul edilmiştir.¹¹⁶ Onurun; insanın kendi doğasını gerçekleştirmesini sağlayan özgürlüğün, Tanrı tarafından verilmesi olduğu düşüncesi geliştirilerek, insan onuru teolojik bir kavram olmaktan çıkarılmıştır.¹¹⁷ Bu öğretiyle, insanların doğuştan eşit ve özgür oldukları için, devlet ve toplum dışında bir değere ve haklara sahip oldukları anlayışı benimsenmiştir.¹¹⁸ Ancak insan kavramına bakış açısı tarihsel süreçte büyük bir değişim

¹¹³ Kaan Ökten, *Hıristiyanlıkta İnancın Yenilenmesi*, İstanbul, Mavi Ada Yayıncılık, 2000, s. 30.

¹¹⁴ Edgar Morin, *Avrupa'yı Düşünmek*, çev. Şirin Tekeli, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 98.

¹¹⁵ Immanuel Kant, *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*, çev. Nejat Bozkurt, Toplum Bilim, Aydınlanma Özel sayısı, Sayı II, Temmuz, 2000, ss. 17-21. Kant'ın ahlaki otonomi fikrinde de insana insan olması dolayısıyla değil, ancak akıldan doğan evrensel değerlere bağlı kaldığı sürece onura sahiplik verildiği yönünde bir eleştiri de bulunmaktadır. Bakınız: C. Starck, 1981, p. 460, Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, s. 25 içinde.

¹¹⁶ Daniel P. Sulmasy, "Human Dignity and Human Worth", *Perspectives on Human Dignity: A Conservation*, ed. Jeff Malpas, Norelle Lickiss, Springer, 2007, p. 11

¹¹⁷ Milton Lewis, "A Brief History of Human Dignity: İdea and Application", *Perspectives on Human Dignity: A Conservation*, ed. Jeff Malpas, Norelle Lickiss, Springer, 2007, p. 94.

¹¹⁸ Aytekin Yılmaz, "Günümüzde İnsan Hakları ve Türkiye", *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Mayıs-Haziran 1998, Yıl: 4, s. 154.

göstermiştir.¹¹⁹ İnsan onuru, Eski Yunan, Roma ve Ortaçağ düşüncesinde insanların statülerine bağlı bir kavram olarak değerlendirilmişken, Aydınlanma hareketi ve Rönesans ile birlikte insan, artık kendinde bir değere sahip olarak kabul edilmektedir.¹²⁰ Onur artık tüm insanları kuşatan bir kavramı ifade etmektedir.¹²¹ Dönemin insan onuru anlayışı günümüzde de hukuki ve ahlaki olarak kavramın anlaşılması ve değerlendirilmesinde vazgeçilmez bir dayanak olarak kabul edilmektedir.¹²²

Rönesans döneminde hümanizm düşüncesi ile insan kavramı tarihsel süreç ve doğal yapısı içinde yeniden değerlendirilmiştir.¹²³ Hümanizm fikri, genel felsefe ve hukuk felsefesinde insan unsurunu her türlü düşüncenin odağına yerleştirmesiyle, onur kavramını inanç ve statü gibi ölçülerden bağımsızlaştırıp insana özgü türdeş bir kavrama dönüştürmeye başlamıştır. Artık insanın onurunun kaynağı sadece insan olmasıydı.¹²⁴ Bu düşüncenin etkisiyle her şeye hâkim olabileceğini düşünen insanlık, eşit haklar, demokrasi ve laikleşme yönünde yeni bir toplum oluşturma umuduyla hukuki, ekonomik ve toplumsal boyutlarda büyük değişimlerle dünyayı değiştirmeye, dönüştürmeye başlar.¹²⁵ Rönesans, içinde bulunulan kültürel, tarihi ve sosyo-ekonomik özellikler, Kiliseye duyulan tepkinin sonucunda değişen insan anlayışı ve bunun doğa, bilim, değer ve siyaset anlayışına etki ettiği bir dönemdir. Modern dönemde, akla değerlerden uzak araçsal bir fonksiyon yüklenilmiştir. Artık akıl Batı düşüncesinde, yaşamının, sahip

¹¹⁹ Zeynep Özlem Üskül Engin, “Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Mecmuası*, 2014, 72. 1, s. 201.

¹²⁰ Bulut, “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağı’na İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Bir Bakış”, s. 8.

¹²¹ Don Chalmers and Ryuichi Ida, “On the International Legal Aspects on Human Dignity”, *in Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Editors: Jeff Malpas/Norelle Lickiss, Springer, 2007, p.158.

¹²² Orhan Aldanmaz, *Wehrdienstverweigerung als Menschenrecht*, Regensburg, S. Rderer Verlag, 2006, s. 47, Aldanmaz, “İnsan Onuru Işığında Kişisel Özerklik ve Yerellik İlkesi”, s. 82 içinde.

¹²³ Nicola Abbagnano, “Hümanizm”, *Trans Nino Langiulli, Humanism, The Encyclopedia of Pholosophy*, The Free Press, 1976. U.S.A, Çev: Nesrin Kale, s. 763.

¹²⁴ Ayşen Seymen Çakar, “Hukuki Bir Kavram Olarak İnsan Onuru,” ss. 1-2.

¹²⁵ Josep Fontana, *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Literatür, 2003, s. 87.

olmanın, gelişmenin aracıdır.¹²⁶ Rönesans döneminde aklın etik olanla bağı koparılarak, sırf bilimsel gelişmelerde kullanılan bir araç haline dönüştürülmesiyle, doğaya egemen olma ve ulusları sömürme de önemli bir amaç olmuştur. Rönesanstan itibaren akla araçsal yaklaşım, insanı bireyselleştirerek, sadece kendisini düşünen ahlaksız bir varlık haline getirmiştir.¹²⁷ Hobbes'e göre de mal, mülk, bilgi ve saygınlık arzusu, gelecekte iyi olanı elde etmeye yarayan araçlar olarak insanlar arasında şiddete neden olmuştur.¹²⁸

Ancak insanın değerine dair tüm bu gelişmeler modern anlamda bir insan onuru fikrinin doğmasını sağlayamamıştır. Yirminci yüzyılda insan hakları beyannamesinin ilanından sonra onur kavramı politik ve felsefi açıdan tartışılmaya başlanmıştır. Ancak, ikinci dünya savaşı, ırkçılık, sömürgecilik, totaliter rejimler vb. durumların ortaya çıkışı, insan haklarının insan onuruna dayalı olarak sistemleştirilmesini geciktirmiştir. Bu yüzyılda insana verilen değerden ziyade insani problemleri çözmek adına kavrama başvuruluyordu.¹²⁹ Özellikle yetenekleri geliştikçe evrene hükmederek kurtuluşu sağlayabileceği düşünülen insan fikri olarak hümanizm, insanın değeri hakkında Hıristiyanlıktan ve Eski Yunan'dan aldığı temelden uzaklaşmıştır. Bilim ve teknikle doğaya egemen olan insanı merkeze alarak, sanki gizli bir din anlamı yüklenen ideolojileri ortaya çıkarmıştır.¹³⁰ Bu ideolojiler, teoriler insanın değerinin unutulduğunu gösteren düşüncelere ve olaylara yol açmıştır. Marksizmin insanları birey olmaktan çok sosyal birimler olarak görmesi,¹³¹ Faşizmde bireyin devlet için gözden çıkarılabileceği düşüncelerini taşıyan, insanın değerini gözetmeyen akımların ortaya çıkması, Yeniçağ'da

¹²⁶ Özcan, *İnsan Felsefesi (İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma)*, s. 334.

¹²⁷ Özcan, *İnsan Felsefesi (İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma)*, s. 331.

¹²⁸ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Çev: Semih Lim, Yky, İstanbul 2004, ss. 62-68.

¹²⁹ Sir Guy Green, Human Dignity and the Law, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation* Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss of Tasmania and Sydney/ Australia Springer 2007, pp. 151- 152; Klaus Dicke, The Founding Function of Human Dignity in The Universal Declaration of Human Rights, p. 111.

¹³⁰ Morin, *Avrupa'yı Düşünmek*, ss. 98-101.

¹³¹ Green, "Human Dignity and The Law", p.152.

da insanın değerini tam olarak anlayan bir bakışın oluşmadığını göstermektedir.¹³² Gerçek anlamda insana verilecek değerin neyi içermesi gerektiği bu ideolojilerin insanı ve değerini yok ettikten sonra anlaşılabilmiş, kavramın içeriği, hukuki olarak doldurulmaya başlanmıştır.

Modern felsefe tarihinde bilginin ya da aklın kaynağı ve sınırları aranırken, insanın akla sahip olması ve özgürlüğü, ahlak kavramının da tartışılmasına sebep olmuştur. İnsanın değerinin korunması için, ahlakın temeline sağlam bir dayanak konulması gerekmektedir. Bu dayanağın tek kaynağı ise ortak akıl varlığıdır.¹³³ Kuçuradi'ye göre, felsefe'de insanın ne gibi bir varlık olduğunu anlamak, varlıklar arasında yerini belirlemeyi gerektirmektedir. İnsan bilme, üretme, çalışma vb. etkinlikleriyle diğer varlıklardan farklılaşmaktadır. Bu etkinlikler tarihsel süreçte insanın insanlaşma dediğimiz olguyu gerçekleştirmesini sağlayan olanaklarıdır. Her insan, insan olarak olanaklarını geliştirebilir. Ancak, diğer insanları da düşünen; sevgi, saygı, güven gibi etik ilkeleri ön planda tutan insanların tüm tarihsel süreci etkileyebilecek değerler üretebileceğini belirtir. Etik akla sahip olmak, davranışlarında insanın anlam ve değerini ortaya koyacak şekilde eylemde bulunmak demektir.¹³⁴ İnsan eylemlerinin ölçütü olan etik aklın ne olduğunu doğru anlayabilmek için felsefi bir terim olarak etiğin anlamı bilinmelidir. Eski Yunanca'da "ethos" sözcüğünden türemiş olan "etik" teriminin karşılığında Latince'de "moralis" in kullanıldığı bu nedenle kavramların aynı içeriğe sahip olduğunun düşünüldüğü belirtilmektedir. Ancak ahlakın toplumsal bir olgu olarak görelili olabileceği, etiğin ise ahlak normlarının değeri, yapı ve türü hakkında bilgi veren felsefenin bir dalı olduğu belirtilerek kavramların ilişkisi açıklanmaktadır. Kısaca etik, insanın içinde var olduğu ortamın insana özgü varlık ve şartlara uygun olması olarak

¹³² Naci Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, Altın Nokta Basım Yayın Dağıtım, İzmir, 2005, s.108.

¹³³ İoanna Kuçuradi, *Nietzsch ve İnsan*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1997, s. 103.

¹³⁴ İoanna Kuçuradi, *Etik*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1996, ss. 176-180.

tanımlanmaktadır.¹³⁵ Dolayısıyla insanın var olmasına uygun ortamın sağlanması ve insan değerini geliştiren eylemlerin oluşması için araçsal değil, etik aklın ön planda tutulması, insanlara yaşam eğitim, hayat güvencesi, özgürlük verilmesi gerekir. Bunun anlamı tür olarak her bir insan tekinin insanlaşma sürecine katkıda bulunması için olanak sağlamaktır. İnsanın evrendeki konumunu geliştirmesini sağlayan olanakların ise insan hakları ile sistemleştirildiği anlaşılmaktadır.

Çalışmamızın devamında insan onuru kavramının temelini oluşturan kavramların anlaşılma biçimlerini analiz ederek hangi kavramlarla ilişkili olduğunun belirlenmesi önem arz etmektedir. İnsanın değeri “akla ve özgürlüğe” sahipliğinin insan onuru bağlamında gerekçelerini hukuk, ahlak ve kültür başlıklarında irdedeceğiz. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde onur kavramından destek alarak bir çerçeve belirlenebileceği umulmaktadır. İnsan onurunun, insana gelişimsel değerini ön plana alarak yaklaşan bir kavram olarak değerlendirildiği fark edilmektedir.

Çok kültürlü ve çok dinli toplumlarda toplumsal dengeyi sağlamada, barış, saygı, hoşgörü fikirleri “insanın değerli” bir varlık oluşu ile bağlantılıdır. Küreselleşmenin ve dini çoğulluğun ortaya çıkardığı, ırkçılık, dini çatışmalar, terör vb. olumsuz durumları aşmada dinler arası diyalog çalışmaları artmakta, bu toplumlarda çoğulcu yapıyı dikkate alan bir din eğitime yer verilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu kavramlar etrafında insanın değeri, düşünce özgürlüğü, insan hakları fikirleri yayılmaktadır. Onurun ne olduğu, her hakkın bir insan hakkı olup olamayacağı vb. durumların anlaşılmasında güçlüklerle karşılaşılabilir. Çünkü insan onuru, tarihi süreç içerisinde içeriği değişen, sosyal, felsefi, teolojik ve hukuki boyutları olan geniş bir kavramdır.¹³⁶ Çalışmamızda onur kavramı Batı “Hıristiyan” toplumlarında tartışılan, uluslararası

¹³⁵ Sevgi İyi, Harun Tepe, *Etik*, Ed. İ. Kuçuradi, D. Taşdelen, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1353, Eskişehir, Eylül 2011, ss. 14-16.

¹³⁶ Kahan Onur Arslan, “İnsan Onuru Kavramı ve Koruma Tedbirleri Bağlamında Temel Bir İlke Olarak İnsan Onurunun Korunması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, no.120, September, 2015, s. 156.

metinlerde yer alan bir kavram olduğu için Batı düşüncesindeki isimlendirmeleri, kavramlaştırılma biçimleri “terminoloji” üzerinde durulacaktır. Kavramın Doğu “İslam, Hinduizm, Budizm vb.” ve Batı “Hıristiyan” toplumlarında farklı anlaşılmasının dünya genelinde etik bir çizgide işlevsel kılınmasını engellediği, hukuki olanı sağlamada ahlaki ve kültürel olan boyutlardan gelen kısıtlamalar tartışılacaktır. Bu kültürel perspektifte “onur” kavramını kültürel-sosyal yönüyle algılayan özellikle Doğu dinlerinin kavrama dair kültürel, ahlaki bakışını gözden geçirmek gerektiği, evrensel bir onur fikrinin dinlerde var olup olmadığı üzerinde sorularla durulacaktır.

1.2. Onur Kavramı

Onur kelimesi, sözlük tanımını ile “insanın kendine karşı duyduğu saygı, şeref, özsaygı, haysiyet, izzetinefis” ve diğer bir tanımlama ile de “başkalarının gösterdiği saygının dayandığı kişisel değer, şeref, itibar” olarak anlamlandırılmıştır.¹³⁷ Bu açıklamadan, onur kelimesinin, insana kendisi ve diğer insanlar tarafından duyulan saygıyı ifade eden bir kavram olarak tanımlandığı anlaşılmaktadır. Ancak onurun, bir insanın toplumda gördüğü saygı ya da davranışlarının karşılığı olarak değerlendirilmesi durumunda kavramın itibar ve değer kelimeleriyle eş anlamlı olarak düşünüldüğü sonucuna varılmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlama çeşitli sebeplerle saygınlığını yitirmiş insanların onurlu kabul edilemeyeceği anlamına gelmektedir. O halde onur kelimesinin, insanın davranışları, kişisel özellikleri vb. dışında sadece insani varlığını dikkate alarak tanımlanması gerektiği söylenilebilmektedir.¹³⁸

¹³⁷ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b9e6fef9cda92.38941975 (16.09.2018)

¹³⁸ Çakar, “Hukuki Bir Kavram Olarak İnsan Onuru”, ss. 2- 3.

Felsefi terimler sözlüğünde ise, “insan onuru, insanın duyan, düşünen ve özgür bir varlık olarak taşıdığı değer” olarak ifade edilmektedir.¹³⁹ Bu tanımlamada ise insanın saygıya değer olması bazı niteliklere bağlı olarak düşünüldüğü için, insanlar arasında nitelik açısından ayırım yapılarak bazı insanların onurun dışında tutulabileceğini akla getirmektedir.¹⁴⁰ İnsan haklarını düzenleyen uluslararası belgelerde de onur kavramıyla ilgili tanımların birçok insanı kapsamadığı görülmektedir. Bu durumun kavramın ne ifade ettiğinin tam olarak anlaşılmasından kaynaklanan bir problem olduğu düşünülmektedir. Örneğin; İHEB’sinin 1. Maddesi’nde tüm insanların onur ve haklar bakımından eşit ve özgür doğduklarının belirtilmesi, henüz doğmamış bir fetüsün ya da kölelik kurumu olan bir toplumda doğan bir çocuğun onurunun yok sayıldığını düşündürebilmektedir.¹⁴¹ Aslında onur, tüm insanların sahip olduğu evrensel bir insan özelliğidir. Ancak kavramın çeşitli tanımlarından insanlar arasında onur bakımından ayırım yapıldığı anlamı çıkarılabilmektedir. Bu durumda insan onuru, insanın özgürlüğünü kullanabilmesi, sahip olmak açısından değerlendirildiğinde fakirlik, zihinsel, fiziksel engellilik vb. durumda olan insanların tanınmama, ayrımcılık, eşitsizlik, adaletsizlik gibi aşağılamalara maruz kalmalarına göz yumulmaktadır. Bu tarz yaklaşımlara karşı, onuru sahiplik açısından değil, insan olmak bakımından değerlendirmenin gerekliliğine vurgu, en önemli fikirdir. Öyleyse, bütün insanların zihinsel, fiziksel ya da ideolojik olarak sahip oldukları özellik ve düşüncelere bakılmadan İHEB’sinde korunan ve garanti altına alınan insan onuruna eşit şekilde sahip olduklarını düşünmenin en doğru yaklaşım olacağı söylenilebilir.¹⁴² Bu durumda onura sahip olmak

¹³⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cd11e56b50436.68448500/07.05.2019.

¹⁴⁰ Çakar, “Hukuki bir Kavram Olarak İnsan Onuru”, s.3

¹⁴¹ Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 23.

¹⁴² Berma Klein Goldewijk, From Seattle to Porto Alegre: Emergence of a New Focus on Dignity and The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, *Dignity and Human Rights The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights*, Berma Klein Goldewijk, Adalid Contreras Baspinheiro, Paulo Cesar Carbonari (eds.), New York, Intersentia, 2002, p. 6-7.

için, insanın kapasitesi ya da yaşam şartlarının önemli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu fikre dayanarak, hükümlü, suçlu¹⁴³ ve yetişkin olmayan insanların da onura sahip olduğu düşünülecek, eğitim, sağlık vb. haklarının korunması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁴⁴ Tüm insanlar onura sahip olmalarına rağmen, onurun insana verdiği gücün gösterilebilmesi için uygun yaşam standartlarının sağlanması da önem kazanmaktadır. Kuçuradi, onurun kişinin eylemleriyle geliştiğini düşünmektedir. İnsanın değeri, tür olarak sahip olduğu özelliklerle birlikte insanlık için evrensel nitelikte iyi amaç ve eylemleri, kök değerleri geliştirmesine bağlıdır.¹⁴⁵ İnsanın varlığı, yapısı, kimliği ve kişiliğinin korunup geliştirilmesinin başlıca sebebi olmaktadır.¹⁴⁶

Açıkçası onur, insanın kişi olarak düşünme gücü ve ahlaki bağımsızlığa dayalı olarak sahip olduğu verili bir değer ifadesidir. İnsan doğuştan ve doğal olarak kazandığı onuru çerçevesinde, kendi yaşamını ahlaki olarak belirleme ve kendini gerçekleştirme yetisiyle insan olmanın anlamını kavrar.¹⁴⁷ Onur, insan olan tüm varlıkların potansiyel yetisidir. Ancak kavrama dönük tanımların insan olmak, ya da insanlığını geliştirmek noktasında bakış açısı farklılıklarının birtakım insanların dışarıda bırakılma sebebi olabileceği düşünülebilir.

Buraya kadar “onur” kavramının farklı bakış açılarından tanımlandığı açıktır. Kavramın dilbilimsel, felsefi tanımları onuru insanın toplum tarafından beğenilen davranışlarına ya da bu davranışların sonucu kişinin kazandığı saygınlığa atfetmektedir.

¹⁴³ Bahattin Aras, “Hükümlü ve Tutukluların İnsani Koşullarda Barınma Hakkı”, *Yaşar Hukuk Dergisi* 4. 2: 5-59. 2018, s. 1.

¹⁴⁴ Michael S. Pritchard, Integrity, Dignity and Justice, *On Becoming Responsible*, University of Press on Cansas, 1991, pp. 78-103.

¹⁴⁵ İoanna Kuçuradi, “Felsefe ve İnsan Hakları”, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009, s. 73; Venitia Govender, Economic, Social and Cultural Rights In South Africa: Entitlements, Not Mere Policy Options, *Dignity and Human Rights The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights*, Berma Klein Goldewijk, Adalid Contreras Baspineiro, Paulo Cesar Carbonari (eds.), New York, Intensentia, 2002, pp. 75-91.

¹⁴⁶ Düzgün, “İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik”, s. 1.

¹⁴⁷ Zafer Gören, “Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, 1982, ss. 165-167.

Kavramı tanımlamaya dönük hukuki çabalarda da insanın akla ve özerkliğe sahip oluşunun doğal sonucu olarak bakılmakta ve bu açıdan insanların eşitliği kabul edilmektedir. Davranışların etik bir çizgide tutulması, insanlığın gelişiminin amaçlanmasını sağlayan eylemsel boyutuna dikkat çeken tanımların yanı sıra, sosyal bir ilişki içinde sonradan gelişen bir kavram olarak değerlendiren görüşler de bulunmaktadır. Onur kavramına özellikle Batı toplumlarında İkinci dünya savaşının insanlarda bıraktığı insan haklarını hiçe sayan durumlar ve savaşın ardından sözde insanın değerini korumayı amaçlayan ideolojik yaklaşımların olumsuz etkilerini aşmak için yürürlüğe konan uluslararası antlaşma metinlerinde sıkça rastlanılmaktadır. Bu nedenle Batı “Hıristiyan” literatüründe daha çok tartışılan bir kavram olduğunu düşünebiliriz. Onur kavramından anlaşılacak anlamın tarihsel süreçte bugünkünden farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Terimin uluslararası etkisini anlamak için terimin anlamını ve bu anlamdan doğan hukuki kavramları değerlendirmek gerekmektedir.¹⁴⁸ Bu değerlendirmelerin yanı sıra kavramın farklı dillerde ve İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında karşılığının olup olmadığının bilinmesi de önem taşımaktadır.

Onur kavramının Batı literatüründe dilbilimsel bir analizini yapmak kavrama geçmişten günümüze yüklenen anlamı bilmek açısından önemlidir. Bu başlıkta kavramın kullanıldığı bağlam, kelimenin farklı dillerdeki karşılığı, sosyo- kültürel, dini açılardan yüklenen anlam gözden geçirilmiştir.

Batı-Hıristiyan düşüncesinde önemli bir geçmişe sahip olan onur fikrinin aslında dini olduğu düşünülmesine rağmen, Yahudi ve Hıristiyan Kutsal Kitaplarından bu düşünceye ulaşılabilmemesinin zor olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁹ Çünkü İbranice’de onur olarak tercüme edilen “gedula” kelimesi, İbranice kutsal kitaplarda nadiren bulunmakta

¹⁴⁸ Şemsettin Ulusal, “Uluslararası Hukukta İnsan Onuru Fikrinin Gelişmesine İslam’ın Katkısı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2014, s. 200.

¹⁴⁹ Daniel P. Sulmasy, “Death and Human Dignity”, *Linacre Quartely* 61, November, 1994, pp. 27-36, Sulmasy, “Human Dignity and Human Worth”, p. 10 içinde.

ve daha çok dürüst, kibar ve cesur karakter ya da toplumdaki kişisel bir duruşu ifade etmektedir. Bunun yanısıra, Rabbinik bakış açısında “Kavod” kelimesinin İngilizce’deki “dignity” terimine eşdeğer görüldüğü ifade edilmektedir. Onur, esasen İsraili erkeğe ait olmakla birlikte halkın ve yaratılmışların tümünün şeref ve saygınlığını içeren bir kavramdır.¹⁵⁰ Hıristiyan kutsal kitaplarında yer alan, Yunanca “semnotes” kelimesinin de İngilizce’de bazen “onur” olarak, daha çok ciddiyet anlamında tercüme edildiği bildirilmektedir. Yunanca’dan günümüze “onur” olarak çevrilebilecek en iyi kelimenin “aksioprepeia” olduğu ancak Yeni Ahit’te hiç kullanılmadığı iddia edilmektedir.¹⁵¹

Onurun Batı’daki bir kavram olarak Antik Yunan filozoflarından da gelmediğini insan kavramını değerlendirdiğimiz bir önceki çalışmadan yola çıkarak söyleyebiliriz. Aristo’nun etikle ilgili çalışmalarında “aksioprepeia” kelimesini değil, “Semnotes” kelimesini “Eudemian Ethics” de bir erdem anlamında sadece üç defa kullandığı belirtilmektedir.¹⁵² Aristo’nun onur anlamında “erdem” kullanımını aklın ahlaki ilkeleri kavraması olup, toplumsal rol ve görevlerle ilişkilendirmektedir. Yunan site devleti olan Polis’in kurallarına uygun yaşam, erdemli ve onurlu bir yaşamdı. Bu durum onur kelimesine bizim bugünkü kullanımımızdan farklı anlamlar yüklenildiğini göstermektedir.¹⁵³ Onur kavramına insanın toplum içindeki durumu, devlete karşı görevleri açısından anlam yüklenmiştir. Tarihsel süreçte onur kelimesinin izi sürüldüğünde ise, Antik Roma’da “dignitas” kavramı ile karşılaşılmaktadır. Dolayısıyla onurun, Roma döneminde ortaya çıkan bir kavram olduğu düşünülebilir.¹⁵⁴ Dignitas ve aynı kökenden gelen kelimeleri “bir varlığın doğasına uygunluğu” anlamında kullanan

¹⁵⁰ Chara Safrai, “Human Dignity in a Rabbinical Perspective”, *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusalem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London, pp. 100-104.

¹⁵¹ Sulmasy, “Human Dignity and Human Worth”, p. 10.

¹⁵² Aristotle, *Eudemos’a Etik*, çev. Saffet Babür, BilgeSu Yayıncılık, 1. Baskı, 2015, 1221a, ss. 26-27.

¹⁵³ Sulmasy, “Human Dignity and Human Worth”, p. 11.

¹⁵⁴ Nathan Rotenstreich, *Man and His Dignity*, Jerusalem, Magnes Press, 1983, pp. 11-12, D. Shultziner, “Human Dignity: Functions and Meanings”, p. 84 içinde.

kişinin Aquinas olduğu ve Summa Theologiae adlı eserinde kelimeyi 185 defa kullandığı belirtilmektedir. Kavrama dönük yapılan tanımlardaki farklılaşmadan, Hıristiyanların genellikle insan onurunu ifade eden kavramlara sahip oldukları ancak bu kavramları tutarlık içinde sistemleştiremedikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁵

Bu durumda onur kavramının modern zamanlardaki tanımlarını da değerlendirmek gerekmektedir. “İnsan onuru” veya “insan haysiyetinin” İngilizce “human dignity”, Almanca “Menschenwürde” kelimeleri ile ifadelendirildiği belirtilmektedir.¹⁵⁶ Oxford İngilizce sözlüğünde ise onur, “dignity”; kişinin toplumda şeref ve saygılığının niteliği ya da ifadesi olarak tanımlanmaktadır.¹⁵⁷ Fransızca’da ise onur kelimesine “duyguların asaleti ya da saygınlık arzusu, birisinde ya da bir şeyden dolayı saygı gösterme” anlamı verildiği belirtilmektedir. Dilsel açıdan İngilizce ve Fransızca gibi çok benzer dillerde bile, onurlu olmanın anlamının çeşitli durumlar içinde oldukça değiştiği fark edilebilmektedir.¹⁵⁸ Onur ile şeref ve saygınlığın aynı anlama geldiği düşünülebilmektedir.

İngilizce’de “dignity” insanın duyan, düşünen, özgür bir varlık olarak değerini ifade ederken, aynı zamanda, “honour” kelimesi de kullanılmaktadır.¹⁵⁹ Ancak “honour” toplumun saygıya değer bulduğu şeyleri korumak ve geliştirmenin karşılığı olarak tanımlanmaktadır. “Honour” kelimesi “dignity” kelimesinin yan anlamı olabilir. Farklı dillerdeki bu ifadelerin aynı içeriği koruyup korumadığı, hatta aynı dilde iki farklı kullanım biçimi arasındaki fark belirsizdir.

¹⁵⁵ Charles Trinkaus, “The Renaissance Idea of the Dignity of Man”, in: Philip P. Weiner, ed., *Dictionary of the History of Ideas*, vol. IV. New York, Charles Scribner’s, 1973, pp. 136-147, D. Sulmasy, “Human Dignity and Human Worth”, p. 11 içinde.

¹⁵⁶ Christian SJ Troll, “Wlechen Stellen wert haben Menschenwürde und Religionfreiheit im Islam?” In: *Viele Wege - ein Ziel. Herausforderungen im Dialog der Religionen und Kulturen*. Hg. L. Bertsch, M. Evers, M. Moerschbacher. Freiburg: Herder, 2006, ss. 179-198, Ş. Ulusal, “Uluslararası Hukukta İnsan Onuru Fikrinin Gelişmesine İslam’ın Katkısı”, s. 205 içinde.

¹⁵⁷ <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/dignity> (28.05.2019).

¹⁵⁸ Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 13.

¹⁵⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b9e72b62d4db2.55436031 (16.09.2018)

Bu analiz bize, Tevrat ve Yeni Ahit açısından düşünüldüğünde, İbranice ve Yunanca'da “onur” olarak tercüme edilen kelimelerin sayıca az olup, kişisel ve toplumsal saygınlığı ifade ettiğini göstermektedir. Onur kelimesini Tevrat ve Yeni Ahit'te tam olarak karşılayan kelimelerin olmaması da modern zamanlarda ortaya çıkmış olduğunu düşündürmektedir. Başta İngilizce ve diğer dillerdeki tanımların da “şeref ve saygınlık” bağlamında kavramı tanımladığı açıktır. Sonraki süreçte, İngilizce'de modern anlamda onur kavramının “dignity” sözcüğüyle karşılanıp, saygınlığın “honour” ile ifade edilmesi, kavrama dönük anlamsal farklılaşmayı göstermektedir. Honour, İngilizce'de belli eylemlerin değerli olduğunu ifade etmektedir. Değerli olan eylemlerin gerçekleştirilmesinin bireylere saygınlık, şeref kazandırdığını anlamsal olarak barındırmaktadır. Böylece “honour” yan anlam olarak “dignity” kelimesinden ayrılmaktadır.

Bu nedenle, toplumsal normlara uygun olan eylemlerle kazanılan saygınlığın, onur kavramının yan anlamı içindeyken zamanla kavramın kendisi olarak görüldüğünü düşünebiliriz. Kavrama saygınlık bağlamında yaklaşanlardan Feldman, onurun tanımlarını sınıflandırmak için öznel ve nesnel onur ayrımını yapmaktadır. Bu kabule göre, onur kavramının içeriğinin evrensel tanımı asla olamamakla beraber, sadece belirli bir bağlamda kişinin onura sahip olmasının anlamını ifade etmek mümkündür. Örneğin; uluslararası insan hakları hukuku içinde onur, insanların görünüş, yetenek, inanç, örgütlenme ya da statüye bakılmaksızın eşit ve saygılı muamele görmesi için kabul edilmesi gereken öz değeri olarak tanımlanmaktadır.¹⁶⁰ Feldman, onur kavramının nesnel ve öznel onurun bağlantısı biçiminde algılanışının 1940'lardan beri kabul gördüğünü belirtmektedir.¹⁶¹ Pollman ise; kişinin toplumsal olarak kabul gören

¹⁶⁰ David Feldman, *Human Dignity as a Legal Value*, Part I, 1999, PL 682, p. 17, Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 19 içinde.

¹⁶¹ Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 22.

davranışlar sergilediğinde kendine duyduğu saygı olan öznel onurunu pekiştireceğini düşünmektedir. Nesnel onur, öznel onur ile bağlantılı olarak düşünülmektedir. Polmann'ın öznel onur kavramını onurun kademeler halinde ortaya çıkıp, birtakım hizmetlere bağlandığı, saygınlık anlamında klasik tanım olarak adlandırabiliriz. Polmann, onur kavramının evrensel olarak tanımlanabilmesi için, şeref, toplumsal saygınlık anlamında onur ile antropolojik onurun ayrımını yapmaktadır.¹⁶² Onur ile ifade edilen esasen, türe özgü, antropolojik olandır diyebiliriz. Batı düşüncesinde “onur” kavramının klasik anlayışını Aristo'nun kavramı “toplumsal düzen” ile Hobbes'in davranışlara atfeden açıklamalarının da etkilediğini düşünebiliriz.¹⁶³ Aslında, insan onuru kavramı insanın yapısına ilişkin “antropolojik” bilgidен oluşurken, şeref “honour” kavramının bir kişinin değerine “worth” ya da varsayılan değerine gösterilen saygının ifadesi olduğu düşünülerek kavramlar arasında ayrım yapılabilmektedir.¹⁶⁴ Kuçuradi'de onur kavramının yaratılıştan geldiğini, ancak şeref, gurur kavramlarının sonradan kazanılan nitelikler olduğunu belirterek kavramları ayırmaktadır.¹⁶⁵ Ancak genel olarak, insanın değeri, saygınlığı onun kişilik özellikleri, kendisine duyduğu saygının yanı sıra başkalarının gösterdiği saygı ile birlikte düşünülmektedir.¹⁶⁶ Bu anlamda toplumsal yaşantının insanın kendi değeri hakkındaki izlenimlerinin bir parçası olarak, onurun

¹⁶² Arnd Polmann, Embodied Self-Respect and the Fragility of Human Dignity: A Human Rights Approach. *Humiliation, Degradation, Dehumanisation: Human Dignity Violated*, In: Kaufmann, P., Kuch, H., Neuhäuser, C. & Webster, E. (eds.). Dordrecht, Heidelberg, London and New York: Springer, 2008, pp. 243-247; A. Polmann, *Human Rights and Human Dignity*, 2008, Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 19 içinde.

¹⁶³ Daniel P. Sulmasy, “Dignity and the Human as a Natural Kind”, in C.R. Taylor and R. Dell’Oro (eds), *Health and Human Flourishing* Washington, DC: Georgetown University Press, 2006.

¹⁶⁴ İoanna Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara- 2011, ss. 73-74.

¹⁶⁵ İoanna Kuçuradi, “İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Hakları”, *Demokrasinin Garantisini: İnsan Onuru ve İnsan Hakları*, ed. Ulrike Dufner, 1. Baskı, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul 2008, ss. 79-80.

¹⁶⁶ Mustafa Macit, “Yoksulluk, İnsan Onuru ve Din”, *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 41, Erzurum, 2014, s. 104.

kaynağı olduğu düşünülebilir. Öyleyse, insanın toplum içinde kazandığı saygı kendi kişiliğinde de bir öz saygı oluşturmaktadır.¹⁶⁷

Her insan var olan yetenek, bilgi ve kapasite olarak onura eşit derecede sahiptir.¹⁶⁸ İnsanın her türlü hakaret, insani değeri zedeleyecek tutuma karşı korunması anlamında kişisel saygınlığı, şerefi ve hakları da onur kavramı içerisinde korunmaktadır.¹⁶⁹ Ancak, saygınlık ve şeref olumlu insani değerlerin kazanımı ise, onuru geliştirecektir. Olumsuz davranışlar ise onurun değil, gurur ya da saygınlığın kaybı olarak değerlendirilmektedir. Onur kaybedilmez, şeref ve saygınlığı yan anlam olarak korur, geliştirir. İnsanın değerinin belirli toplumsal durum, norm ya da statülerle tanımlamaya çalışılması, insanın değeri ile toplumsal mevkisinin uyumlu olduğuna inanılmasındandır. Bu değer, toplumda nesnel bir karşılık bulan, insanın aslında var olan değeri değildir. Kavramın tanımlarında belirsizlik olduğu belirtilmektedir. Bu duruma neden olan etkenlerin incelenmesi gerekmektedir. Çalışmamızda bu sebeplerin önemli bir yeri bulunmaktadır. Tanımların kültürel, sosyal olandan evrensel olana doğru yön değiştirmesi de dikkat çekmektedir.

1.2.1. Onur Kavramındaki Belirsizliğin Sebepleri

Kavrama dönük felsefi, hukuki, dilbilimsel açıdan yapılan tanım ve analizlerin çokluğu ve klasik ve modern tanımlar olarak sınıflandırılmaları aslında tanımlamadaki belirsizliğin bir yansımasıdır. Bununla birlikte “insan onuru” Avrupa ülkelerinde, özellikle hukuk, felsefe, etik ve ilahiyat, sosyoloji, iletişim gibi alanlarda önemi artan, anlaşılmaya çalışılan, desteklenen temel tartışma konularından biridir.¹⁷⁰ Bu disiplinler

¹⁶⁷ George H. Mead, *Mind, Self and Society*, ed. Charles W. Morris, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972, p. 192. M. Macit, “Yoksulluk, İnsan Onuru ve Din”, s. 105 içinde.

¹⁶⁸ Andrew Brennan, and Y.S. Los, “Two Conceptions of Dignity: Honour and Self Determination” *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss, University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer, 2007, p. 56.

¹⁶⁹ Gören, “Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, ss. 166-175.

¹⁷⁰ David Kretzmer, Eckart Klein, (eds), *The Concept of Human Dignity In Human Rights Discourse*, Tel Aviv University, Kluwer Law International, New York, 2002; Hoda Mahmoudi, Introduction, *Interdisciplinary Perspectives on Human Dignity and Human Rights*, Emerald Publishing Limited, Hoda Mahmoudi, Michael L. Penn, (eds.), 2020.

açısından tartışma sebebinin kavramdaki belirsizlik ve tanımlardaki yetersizlik olduğu düşünülmektedir. Kavramdaki belirsizliğin, insan onurunun, insanın Tanrı suretinde yaratılmış, akla, özgürlüğe ve haklara sahip olan varlık olmasıyla antropolojik açıdan dört biçimde tanımlanmasına dayandığı öne sürülmektedir. Kavramın antropolojik varsayımlara, inançlara bağlı çeşitli içerikleri kabul edebilmesinin sebebi bu farklı tanımlamalardır. Aslında onurun belirsiz bir kavram olarak düşünülmesinde, çeşitli uluslararası metinler, anayasalar ve temyizlerde “hukuki değerlendirmelerde” kavramın içeriğinin çeşitliliği ve kavrama tartışıldığı modern konu bağlamında yüklenen anlamların etkili olduğu düşünülmektedir.¹⁷¹ Kavram insanların algı, tutum ve düşüncelerini oluşturan kültürel yapılar, pratik ve yorumlar aracılığı ile de farklı anlamlar almaktadır. Onur kavramının değerlendirilmesinde, insanın bir toplum içinde yaşadığı gerçeği, insan-toplum ilişkilerinin etkililiği, insana bakış açısının farklılığı da önemlidir.¹⁷² Bu ilişkiden doğan etik, hak, vb. tüm çerçeveler insan onuru ve deneyimi hakkındaki soru ve tartışmaları gündeme taşımaktadır.¹⁷³ Süregelen küreselleşme süreciyle beraber, uluslararası ölçekte göç, şiddet, yoksulluk, işsizlik problemleri, farklı din, etnik yapı, kültür vb. arasında karışıklığa, sosyal ve ekonomik sorunlara da yol açmaktadır.¹⁷⁴ Bu sorunlar, kavramın yeterince tanımlanamaması, tanımlamaya dönük çabaların belirli bir konu, düşünce, kültür, hak ya da hak ihlali ile bağlantılı olması¹⁷⁵ ve sosyo kültürel açıdan göreceli olduğu fikri ile de açıklanmaktadır.¹⁷⁶ Küresel toplumun

¹⁷¹ Dietrich Ritschl, “Can Etical Maxims be Derived from Theological Concepts of Human Dignity”, *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusalem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London/Newyork, pp. 95-97.

¹⁷² Michael Karlberg, Reframing Human Dignity, *Interdisciplinary Perspectives on Human Dignity and Human Rights*, Emerald Publishing Limited, Hoda Mahmoudi, Michael L. Penn, (eds.), 2020.

¹⁷³ Hoda Mahmoudi, Human Dignity: A Notion Defined, A Defining Notion, *Interdisciplinary Perspectives on Human Dignity and Human Rights*.

¹⁷⁴ Hoda Mahmoudi, Universal Consciousness of Human Dignity, *Interdisciplinary Perspectives on Human Dignity and Human Rights*.

¹⁷⁵ Dicke, The Founding Function of Human Dignity, pp. 118-119; Barker, “Dignity in International Human Rights Law”, p. 23.

¹⁷⁶ Winston P. Nagan, John A. C. Cartner, Robert J. Munro, *Human Rights and Dynamic Humanism*, Brill Nijhof, Boston, 2017, pp. 31-75.

gelişmesi için, ortak bir insanlık bilincinin, kültürünün anlamı, varlığı, yapısı ve amaçlarının sorgulanması belirsizliğin bir parçasıdır. Yaşanan hayatta, kullanılan dil ve ifade biçimlerinde de insan onuru kavramı farklı anlamlarda kullanılmakta, içeriği zamanla önemli değişikliklere uğramaktadır.¹⁷⁷ Kavramı tanımlamaya dönük belirsizliği çözmek için hukuki, ahlaki ve kültürel boyutlarla ilişkisinin ortaya konulması gerekmektedir.

1.2.1.1. Hukuki Açıdan

İnsan onurunun, başta uluslararası antlaşmalar olmak üzere dünyada çoğu ülkenin anayasası ve ulusal mevzuatında yer verdiği önemli bir hukuki kavram olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁸ Aynı zamanda, insan hakları tartışmalarında en yaygın fikir ve en temel değerdir.¹⁷⁹ Onur kavramının, günümüzde hala net tanımının yapılamaması ve soyut bir kavram olması sebebiyle, kavramın üzerine kurulan ya da kavramla ilişkilendirilen hukuki içeriklere ve belgelerdeki kullanış biçimine yer vererek değerlendirme yapılması doğru bulunmaktadır.¹⁸⁰ Onuru tam olarak tanımlayabilmek için, farklı ahlak, kültür, felsefe ve hukuk anlayışlarının bir arada değerlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir.¹⁸¹ Kavrama tek yönlü bakış açısı tam bir değerlendirme için yeterli bulunmamaktadır. Kavramın kesin, belli bir tanımın yapılmasının, insan onurunu belli bir anlayışa bağlı kılarak, belirli bir dünya görüşü ile kavramın içeriğinin doldurulmasına neden olacağı belirtilmektedir. Ayrıca, insan onuru ihlallerine karşı korumada yeni bakış açılarının geliştirilmesinin de engellenmiş olacağı düşünülmektedir.¹⁸² Tüm insanlar

¹⁷⁷ Altan Heper, “İnsan Onuru ve İnsan Tasarımı ve Aktüel Tartışmalar”, Prof. Dr. Rona Serozan’a Armağan, XII Levha Yay. Cilt II, No: 111, İstanbul, Eylül, 2010, s. 1928.

¹⁷⁸ Çakar, “Hukuki Bir Kavram Olarak İnsan Onuru”, s. 2.

¹⁷⁹ Charles R. Beitz, “Human Dignity in the Theory of Human Rights: Nothing But a Phrase?”, Wiley Periodicals, Inc. *Philosophy & Public Affairs* 41, no. 3, 2013, p. 259.

¹⁸⁰ Ulusal, “Uluslararası Hukukta İnsan Onuru Fikrinin Gelişmesine İslam’ın Katkısı”, s. 200.

¹⁸¹ Gören, “Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, s. 171.

¹⁸² Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, s. 83.

“onura sahiplik” açısından eşittir. Ancak hukuki açıdan onur kavramına insanın var olan değerinin korunması ve geliştirilmesi açısından yaklaşılmakta onur, gelişimsel bir kavram olarak düşünülmektedir. Onur kavramı, zamanla değişen şartlar ve durumlarda hukuki olarak değerlendirilmekte, şekillendirilmektedir. Görüldüğü üzere, hukuki olarak, kavram şeref ve saygınlık anlamlarından ayrılmaktadır. Her insanın sahip olduğu öz değer olarak görülmektedir. Hukuki olarak insanların onurlarının korunup, geliştirilmesi de insan hakları fikriyle desteklenmektedir. İnsan hakları da zaten insanların sosyal hayatı paylaşmasından doğan haklardır. Kavramın sosyal ilişki süreciyle gelişen boyutu dikkate alınmaktadır. Modernitenin ortaya çıkardığı yeni aile, birey ve cemaat yapıları, farklı siyasi, hukuki, ekonomik uygulamaları dışarda bırakmamak, farklı hayat tarzlarını korumak için onuru kullanmaktadırlar. İnsan onuru ve insan hakları kavramına yaşanan çağın ihtiyaçlarını korumak için sağlık, din, kültür, politika, hukuk vb. disiplinler bağlamında farklı anlamlar yüklenilebilmekte ve farklı yaklaşımlar sergilenmektedir.¹⁸³

Anayasada insan onurunun içeriğinin ilerideki değişikliklere göre yeni yargısal uygulamalarla değerlendirilebilmesi için tanımına ilişkin bir açıklama bulunmadığı gibi, herkesin üzerinde uzlaştığı ortak bir tanıma da rastlanılmadığı belirtilmektedir.¹⁸⁴ Fakat insan onuruna ırk, renk, din, cinsiyet vs. belirli özelliklere bağlı olmaksızın sahip olduğu konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Anayasa hukukunda, insan onurunu tanımlama yoluyla kavramın içeriğini ortaya koyarken, sübjektif-belirli bir dünya görüşüne, ideolojiye, dinsel ya da mezhepsel bir anlayışa bağlanmaktan kaçınma gerekliliği bulunmaktadır. Kavramın herkesin uzlaşabileceği ortak bir tanımı yapılarak,

¹⁸³ Jack Donnelly, *Human Dignity and Human Rights*, Swiss Initiative to Commemorate the 60th Anniversary of the UDHR Protecting Dignity: An Agenda for Human Rights Research Project on Human Dignity, USA, June 2009, s. 80, Ulusal, “Uluslararası Hukukta İnsan Onuru Fikrinin Gelişmesine İslam’ın Katkısı”, s. 200 içinde; Doron Shultziner, “Human Dignity: Functions and Meanings”, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer 2007, p. 81 içinde.

¹⁸⁴ Gören,” Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, s. 171; Zafer Gören, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Barış Yayınları, İzmir, 1997, s. 395, Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, ss. 63-64 içinde.

tanımlamadaki sıkıntılar giderilmeye çalışılmıştır. Örneğin; Federal Almanya, Bavyera ve Türk Anayasa Mahkemelerinin kavramı, tüm insanları kuşatan pozitif bir bakış açısıyla tanımlamaya çalıştıkları belirtilmektedir.¹⁸⁵ Onurun pozitif tanımının, toplum içinde insanın bireysel hakları bağlamında düşünüldüğünde, subjektif kamu haklarının da dayanağı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Uluslararası belgelerde de, insan onuru kurumsal, resmi bir değer olarak kabul edilmekle beraber, üye ülkelerin siyasi iddialarının yol açabileceği insani problemlerin çözülememesi ya da farklı taleplerin karşılanamaması endişesiyle kavramı tanımlamaktan çekinildiği belirtilmektedir. Bu durumda, teorik olarak tanımlanmamış bir kavramın uluslararası iletişimde, hukuki değerlendirmelerde nasıl bir ölçüt kurabildiği ya da nasıl bir yasa oluşturulabildiği soruları cevap beklemektedir. Çünkü toplumların ileri süreceği her hak talebi insan onuruna uygun olmayabilir.¹⁸⁷ Schwartlander, bu belirsizliğin, insan onuru insan haklarının evrensel otoritesinin ve geçerliğin türetildiği kaynak olmasıyla birlikte, toplumların onur kavramına etik değil, kültürel yaklaşımından kaynaklanabileceğini düşünmektedir.¹⁸⁸ Bu soruna çözüm olarak, insan haklarının hak olabilmesi için insan onuruna dayanması gerektiği fikri öne sürülmektedir. Örneğin; Evrensel Bildirge’de insan onuru kavramı tanımlanmamakta, ancak insan hakları, insan onuru ile temellendirilmektedir. Bu bildirmede “bütün insanların özgür ve onur ve haklar bakımından eşit doğdukları”nın kabulü akıl ve vicdanla donatılmalarıyla

¹⁸⁵ Şimşek, *Anayasa Hukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, ss. 62-65.

¹⁸⁶ Zafer Gören, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartının Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru”, *İstanbul Ticaret Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı:12, Güz, 2007, ss. 25-26.

¹⁸⁷ Klaus Dicke, “The Founding Function of Human Dignity in the Universal Declaration of Human Rights”, *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusalem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London/Newyork, pp. 118. (J. Schwartlander, 1998, 6. 687)

¹⁸⁸ Johannes Schwartlander, ‘Menschenwürde, Personwürde’, in *Lexikon der Bioethik*, Wilhelm Korff, Ludwin Beck, Paul Mikat, eds., (Gütersloh 1998), op. Cit., (note 4), p. 687, Dicke, “The Founding Function of Human Dignity in the Universal Declaration of Human Rights”, p. 112 içinde.

temellendirilmiştir.¹⁸⁹ Onur, insan haklarının bir gerekçesi olarak düşünülmemekte, ancak sosyo-kültürel içerikli unsurların ayrışması ve kavramın genişleyerek ihtiyaç duyulduğunda farklı içerikleri de kabul edebilmesi için tanımlamaktan kaçınılmaktadır.¹⁹⁰ Bunun yanı sıra, Locke'un¹⁹¹ klasik insan haklarını hayat, özgürlük, mülkiyet, olarak belirlemesi, Fransız devriminde “özgürlük, eşitlik ve kardeşlik” kavramlarının onurlu bir hayatla ilişkilendirilmesi, onur ve haklar arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu üç kavram onurlu bir hayatın nasıl mümkün olacağını açıklayarak, insan haklarının içeriğini geliştirmektedir.¹⁹² Bu ilkeler kendi içlerinde insan hakları olmasalar da toplumsal, kültürel, bilimsel unsurların gelişmesiyle toplum ve insanların insan hakları bağlamında tanınma istemeleri durumunda, isteklerinin insan hakkı olup olamayacağını değerlendirmede önemli ölçülerdir. Ayrıca, bu beklenti, isteklerin etik bir temelini olmaması, insan onurunun ihlal edildiği durumları da göstermektedir. Bir talebin hak olabilmesi, amacının, insanın ahlaki doğasına uygun onurlu bir şekilde yaşamasını ön görmesi ile ilişkilendirilmektedir.¹⁹³ Aslında tarihi süreçte insan onuru tartışmalarını başlatan konu insan haklarıdır. İnsan hakları doğal hukuk, insan doğası ve insan onuru gibi farklı kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. İnsan haklarının doğal haklar, insanın doğası ve insan onuru kavramları ile temellendirilmesinde problemlerle karşılaşmaktadır. İnsan haklarının, evrensel ilkelerin keşfinin tüm insanlık için mümkün olmasının dayanağı olarak görülmesi, aklın insan hakları bağlamında değer üretip üretemeyeceği sorusunu akla getirmektedir. Ayrıca, konunun insanın doğasının hangi hakları gerektirdiği, insanın olanaklarını

¹⁸⁹ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, s. 198.

¹⁹⁰ Dicke, “The Founding Function of Human Dignity in The Universal Declaration of Human Rights”, pp. 118-120.

¹⁹¹ John Locke, *Second Treatise of Government*, In Peter Laslett, ed., *Two Treatises of Government*. Cambridge University Press, 1967, par. 85, 87, 123, Jack Donnelly, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, çev: Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Ankara, Yetkin yayımları, 1995, p. 37 içinde.

¹⁹² Dicke, “The Founding Function of Human Dignity in The Universal Declaration of Human Rights”, p. 119.

¹⁹³ Donnelly, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, s. 28.

geliştirebileceği haklara yüklenilen değer vurgusu, her insan onuru anlayışının insan haklarına temel olup olamayacağı, onur mu haklar mı öncedir tartışmaları bağlamında değerlendirilmesinin teorik olarak geçersiz ve temelsiz kaldığı da düşünülmektedir.¹⁹⁴

İnsan onuru esasen insanın sosyal yaşantısıyla önem kazanan, gelişen, insan haklarıyla desteklenen ve bu hakları da geliştiren bir kavramdır. Hukuk, politika ve ahlak ile ilgili sistemlerin temeli insan düşüncesine dayandığı için, bu durumların değerlendirilmesinde bireyin haklarına öncelik verilmelidir.¹⁹⁵ Eleştirel, liberal ve realist bakış açıları belli insan haklarına yoğunlaşsa da kavramın; etnik kökeni, inancı, cinsiyeti, toplumsal statüsü vb. ne olursa olsun, herkesin insan olarak değerini koruma anlamında evrensel niteliği fark edilmektedir.¹⁹⁶ İnsan haklarının amacı, gelişen dünya ve farklılaşan değerler, durumlarla birlikte, onurun korunmasını, insanın tüm eylemlerinde insanlığın yararını amaçlayan etik değerleri dikkate almasını sağlamaktır. Kavrama haklar ekseninde yaklaşım, akli ve özerkliği içinde insanın ve haklarının kabulünü zorunlu kılmaktadır. İnsan haklarına yönelik her ihlal insan onurunun zarar görmesiyle sonuçlanmaktadır. Bir hakkın insan hakkı olabilmesi onun ahlakiliği ile de ilgilidir.

Bu aşamada ahlak ve onur ilişkisini değerlendirmek gerektiği açıktır. Aslında insan hakları fikrinin özünde bireyci, hümanist, rasyonel ve faydacı bir anlamı barındırmakla beraber Tanrı'dan kopuk olmadığı ifade edilmektedir. İnsanın aklını etik değerler için kullanması ve özgürlüğün insanın insana hükmetmesinde araçsal bir rol oynaması kavramın dinler üzerinden değerlendirilmesini gerektirmektedir.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Ali Rıza Çoban, "Felsefe ve İnsan Hakları" İnsan Haklarının Felsefi Temelleri, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl: 4, Mayıs-Haziran 1998, ss. 192-198.

¹⁹⁵ Ronald Dworkin, *Taking Rights Seriously*, New York Review of Books, Bloomsbury Academic, 2013, pp. 223-229.

¹⁹⁶ Andrew Heywood, *Human Rights and Humanitarian Intervention*, *Global Politics*, Palgrave Foundation, second Edition, 2011, pp. 310-317.

¹⁹⁷ Abdurrahman Dilipak, "İnsan Hakları Vehbi mi, Kesbi mi?", *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl: 4, Mayıs-Haziran 1998, s. 210.

1.2.1.2. Ahlaki Açıdan

İnsan değeri insan onuruyla ilişkili olduğu için, insan onurunun yaşamda davranışların değerlendirilmesinde önemli bir rolü olması gerekir. Eylemin insan haklarına uygunluğu hakkındaki bir sorunun tartışılması etik ile onur arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır.¹⁹⁸ Hangi eylemler onuru geliştirir, ya da zarar verir? Tüm insanların potansiyel olarak onuru taşıdığı düşünülmesine rağmen onurumuzu geliştirmemiz, bizim yaşam şartlarımıza da bağlıdır.¹⁹⁹ Bunun için bir kişinin kendi onurunun bilincinde olması gerekir. İnsanlar kendi onurlarını ve diğerlerinin onurlarını karşılıklı olarak kurdukları ilişkilerle korur, geliştirir ya da zarar verirler. Başkasının onuruna zarar veren insanın kendi onuruna da verilecek zararın sebebi olacağı düşünülebilir.²⁰⁰ İnsan akli ve ahlaki özerkliği ile kendisine nasıl davranılmasını istiyorsa karşısındakine de öyle davranabilirse, hem kendi onurunu yüceltmış, hem de karşısındaki insanları kendisi için bir araç değil, davranışlarını motive eden bir amaç olarak görüp onurlarının gelişimine katkı sağlayan eylemleri gerçekleştirmiş olur. Bununla birlikte Starck, Kant'ın düşüncesinde onurlu olmanın ahlaki eylemlere bağlı olarak değerlendirildiğini, ahlaki davranışlarda bulunmayan insanların onurlarını kaybettikleri düşüncesinin ortaya çıktığını belirtmektedir.²⁰¹ Esasen, kişi ahlaki eylemlerde bulunmadığında onurunu kaybetmez, ancak geliştiremez. İnsanın başkalarının onurunu geliştirmesini sağlayacak ahlaki

¹⁹⁸ Jeef Malpas, "Human Dignity and Human Being", *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer, 2007, p. 23.

¹⁹⁹ Polmann, Embodied Self-Respect and the Fragility of Human Dignity: A Human Rights Approach, pp.243-245; A. Polmann, *Human Rights and Human Dignity*, 2008, Barker, "Dignity in International Human Rights Law", p. 17 içinde.

²⁰⁰ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, ss. 88-125.

²⁰¹ Christian Starck, "Religious and Philosophical Background of Human Dignity", p. 182; Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, ss. 74-76.

eylemleri, kendi onurunu da geliştirecektir. İnsanın onurunu geliştirmesi kendisinin ve diğerlerinin irade özgürlüğüne ve özgürce davranışta bulunmasına dayanmaktadır.²⁰²

İnsan onurunun, sadece hukuki normlarla ifade edilen yasal bir kavram olmayıp, aynı zamanda ahlaki-felsefi bir terim olması kullanıldığı bağlama bağlı olarak farklı anlamlar ortaya çıkarmaktadır. Ancak söz konusu olan ahlak, değerler olunca, bunları besleyen kültür de insanların ahlak ve değer anlayışlarını etkilemektedir. Toplumsal olan bazı ahlaki değerler insan onuru kavramının içine sığdırılabilir mi? Burada ahlakın da kültürel olandan ayrılması daha etik bir ahlaka doğru yön değiştirmesi gerektiği söylenebilir. Shultziner'e göre, insanın dünya ve insana yönelik geniş, kalın, kültürel bakış açısı bütün bir ahlaki dünya görüşünü kapsamakta ve etkilemektedir.²⁰³

Farklı dünya görüşlerine, kültürlere sahip insanların geniş bir ahlaki-kültürel bakış içinde insanları, dünyayı anlama, yargılama biçimi bulunmaktadır. Onur, kavramına geniş bir ahlaki bakışla yaklaşılması, objektiflikten uzaktır, evrensel değildir. Örneğin; haklar ve görevler ekseninde insan onuru kavramına yaklaştığımızda Batı "Hıristiyan" dünyası onuru insan hakları ile tanımlamaktadır. Ancak kavramın diğer kültürel, dini ya da ideolojik görüşler tarafından insanın devlete, topluma, Tanrı'ya karşı olan bireysel görevleri, bayanların ailelerine olan sorumlulukları vb. açısından algılanmakta ve tanımlanmakta olduğu belirtilmektedir.²⁰⁴ Onur kavramına hak ve görevler, şeref bağlamında yaklaşım, insanın evreni geniş ahlaki bakış içinde değerlendirmesinin sonuçlarıdır. Onurun bu biçimine kişisel, toplumsal saygınlığın onur olarak algılanması diyebiliriz. Kavrama, hak, görev ve şeref bağlamında ahlaki yaklaşımın modern onur

²⁰² Aldanmaz, "İnsan Onuru Işığında Kişisel Özerklik ve Yerellik İlkesi", s. 83.

²⁰³ Shultziner, "Human Dignity: Functions and Meanings", pp. 78-79. Not: Kalın ve ince anlam kavramlaştırması, Michael Walzer, *Thick and Thin: Moral argument at Home and Abroad* adlı eserinden uyarlanmıştır.

²⁰⁴ Altan Heper, "Kültürlerarası İlişki Bağlamında İnsan Onuru", "Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar-V" Sempozyum- İstanbul Barosu HFSA Bildirileri/2, 13-17 Eylül, 2010 24. Kitap, HFSA, Haz. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye, İst. Barosu Yay. İst, 2012.

fikrine denk düşmediği açıkça ortadadır. Örneğin; belirli bir kültür içinde çok eşli olup, eşlerinin haklarına dikkat etmenin kişiye onur kazandırdığı ancak, diğer toplum ve kültürlerde bu durumun onurla ilişkisinin olmayabileceğine dikkat çekilmektedir. Ancak Batı düşüncesinde de “onur” kavramının gelişimini dikkate aldığımızda Eski Yunan düşüncesi ve Roma’da bireyin toplumsal statüsüne, devlete karşı görevlerini yerine getirmiş olmasına bağlı olarak kazanılan ya da kaybedilen bir nitelik olarak görülmekteydi. Ortaçağ’da Hıristiyan düşüncesinde kavram, “insanın Tanrı suretinde yaratılmış olması” ile açıklanmaktaydı. Her ne kadar tüm insanlar Tanrı’nın yaratmış olması yönüyle onurlu olsa da onur kaybedilebilirdi. Artık iman, toplumsal görevlerin yerini almıştı. Tanrı’ya iman eden birey onurluydu, günah işlemek ise onurun bir kaybıydı. Bu durumları Batı toplumlarında kavramın kültürel, ahlaki algılanış biçimlerine örnek olarak düşünebiliriz. Kavramın modern anlamda insan haklarıyla bağlantısında insanın değeri anlamını ifade eder biçimde kullanılması henüz yenidir.

Öyleyse onurun, farklı toplumlar ve bağlamlar içinde onurlu ve onursuz, ahlaki ve ahlaksız davranışın ne olduğunu belirleyen bir bakış açısı sunabilmesi için hak kavramı üzerinden değerlendirilmesi gerekmektedir.²⁰⁵ Öyleyse “hak” ve “ahlak” kavramının anlaşılmasında toplumlar arasında değişken olan kültürel normlardan değil, bireyin diğer bireylerle ilişkilerinde temel alacağı evrensel insan haklarından bahsedilmelidir. Kavrama kültürel yaklaşıma rağmen tarihsel süreçte dil, anlam, ahlak ve hukuk açısından kavramın gelişerek, farklı tanımları kabul edebilme yönüyle belirsiz olduğu²⁰⁶ fark edilmektedir. Ancak ahlaki, hukuki ve siyasi durumların insan hakları açısından değerlendirilebilmesi, eleştirilebilmesi²⁰⁷ onur fikrinin güçlü bir temelidir. İnsan onuru kavramının gelişimi, ahlaki olan ve olmayan davranışların etik bir çizgiyle

²⁰⁵ Shultziner, “Human Dignity: Functions and Meanings”, p. 84.

²⁰⁶ Sulmasy, “Human Dignity and Human Worth”, p. 9.

²⁰⁷ Dworkin, *Taking Rights Seriously*, p. 223 vd.

değerlendirilmesini sağlamıştır. Bu etik çizginin kaybedilmesi, kavramı sosyo-kültürel açıdan anlama ve tanımlama farklı kültür ve dinden insanların olduğu toplumlarda problem oluşturacaktır.

1.2.1.3. Kültürel Açıdan

Uluslararası hukukta onur yaygın olarak dile getirilen bir kavramdır. Onur kavramından çok kültürlü ve çok dinli toplumlar da insani değerlerin ve ahlakın gelişmesinde destek alınabilir mi? Farklı kültür ve dinlerin kavrama yaklaşımı nasıldır? Bu yaklaşım, kavramın evrensel anlamının lehine kültürel anlamlardan ayırt edilebilir mi? Birinci sorun insan onuru kavramının belirsizliği idi. Çok kültürlü bir toplumda, insan onurunu belirli bir dini, felsefi, kültürel ya da hukuki sistemden yola çıkarak tanımlamak, toplumlara belli bir bakış açısının yansıtılması anlamına gelebileceği için, toplumsal barışa da katkı sağlayamayacağı ortadadır. Çok kültürlü toplumun insan onuru yaklaşımının bütün toplumca benimsenebilmesi için de içeriğinin belli ve anlaşılır olması, hukuki uygulamalarda sıkıntı oluşturmaması gerekmektedir. Öyleyse, kavramın, insan ilişkilerini sistemleştiren en temel subjektif hak ve değerlerin üzerine kurulması gerektiği düşünülebilir. Bu hak ve değerlerin farklı kültürlerde, ülkelerde tanınan, değer verilen ve kültürler arasında anlaşmayı güçlendiren niteliklere sahip olmasına dikkat edilmelidir. Demokratik olmayan yönetimlerin kavramı insan haklarını yok etmek için kullanmasına karşı uyanık olunmalıdır.²⁰⁸ Ortak olması gereken bu değerler, birinci kuşak insan hakları olarak da bilinen, insanın değerinden temel alan yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, vb. haklardır.

Avrupa’da artan dini ve kültürel çoğulluk, Hıristiyan düşüncesinin kendisinde zaten var olup, modern bir kavram olarak tekrar ortaya çıkan onur kavramının gelişimine

²⁰⁸ Doron Shultziner & Guy E. Carmi, “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 62, 2014, pp. 470-490.

katkı sağladığı yönündeki fikirlerin tartışılmasına yol açmaktadır.²⁰⁹ Bu tartışmalar içerisinde Hıristiyanlığın demokrasi ve insan hakları düşüncesinin temel kabulü olan özgür birey kavramının kaynağı olduğu²¹⁰ ve onurun insanın bir nesne olmayıp, kendinde bir değer ifadesi olması yönüyle kavrama Hıristiyanlık düşüncesinin etkisinin olduğu düşünülmektedir.²¹¹ Kapitalist, faşist ve komünist rejimlerin ortaya çıkışına tepki olarak Kilisenin, insanın onuruna yaptığı vurgu ile politik ve sosyal olarak insan onurunu desteklemesi, demokrasi içindeki onuru anlamada ve gerekçelendirmede manevi destek olarak Hıristiyanlığın etkisinin görmezden gelinmemesi gerektiğini göstermektedir. Hıristiyanlığın insana bakış açısının bir nevi demokrasinin bakış açısı ile örtüştüğü düşünülmektedir.²¹² Bu düşüncelere ek olarak, insan hakları kavramının Batı-Hıristiyan düşüncesine dayalı olmasının, kavramın kültürel olarak göreliliği olduğu fikrine sebep olmaması gerektiği de ifade edilmektedir. Konuya kavramın kültürel kökeni açısından değil, bugünkü anlamı açısından bakarak değerlendirmek doğru bulunmaktadır.²¹³ İnsan hakları doktrininin dinden uzak, laik bir temele dayandırılarak evrenselleştirilmeye çalışıldığı düşünülürse kavramın, Hıristiyan ve İslam düşüncesinin etkisiyle de insanlığın ortak değeri olarak günümüze geldiğini ileri süren fikirler de bulunmaktadır.²¹⁴

Ancak kültürler arası iletişimde insan onuru kavramı yüklenilen anlamlar bağlamında görecelileşmekte, evrensel anlamından kopmaktadır. İnsan onurundan

²⁰⁹ Kraynak, "Made in Image of God"; Tehe Christian View of Human Dignity and Political Order, pp. 81-82; Kenneth L. Grasso, Saving Modernity from Itself: John Paul II on Human Dignity, "the Whole Truth about Man," and the Modern Quest for Freedom, *In Defense of Human Dignity*, pp. 207-232; Starck, "Religious and Philosophical Background of Human Dignity", p. 181.

²¹⁰ Wolfgang Huber, Christianity and Democracy in Global in Europe, *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr, Routledge, 2018; Lewis, "A Brief History of Human Dignity:", pp. 94-95.

²¹¹ Christian Starck, "The Religious and Philosophical Background of Human Dignity and Its Place in Modern Constitutions," *The Concept of Human Dignity*, p. 180.

²¹² John Witte, The Church's Long Road to Political Democracy, *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr, Routledge, 2018; Starck, "Religious and Philosophical Background of Human Dignity", p. 181.

²¹³ Donnelly, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, s.135.

²¹⁴ Mustafa Erdoğan, "İnsan Hakları ve Türkiye", *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl:4, Mayıs-Haziran, 1998, ss. 136-137.

bahsedildiğinde kavramın devletin lehine hakların sınırlandırılması için araç olarak kullanıldığı, kültürel bakış açılarına göre değerlendirildiği ifade edilmektedir. Onuru konu edinen kavramlar farklı yorumlanmaktadır.²¹⁵ Örneğin; dünya üzerinde özellikle Asya, Afrika ve Arap ülkelerinde kültürel toplumsal değerlerin göreceli olup, kavramın yasal olarak insan haklarının sınırlandırılmasında, kavrama aykırı uygulamaların haklı gösterilmesinde kullanıldığına dikkat çekilmektedir.²¹⁶ Farklı kültürler ve farklı dinlerde insan onuru tanımlarında belli konu ve kavramların ön plana çıktığı belirtilmektedir. Kavrama uluslararası hukukta bakış açısı bireycilik, eşitlik, temel insan hakları kapsamında iken, İslam ve Asya dinlerinin kavramı, topluma ve devlete karşı hak ve görevler bağlamında konularla ilişkili olarak değerlendirdiği ifade edilmektedir.²¹⁷ Kavramın tüm kültürler için geçerli bir kullanımı konusunda anlaşma sağlanması önemli bir problemdir.

Kavramın Batı-Hıristiyan düşüncesine özgü olarak sistemleştirilmesi nedeniyle, onurun, pozitif hukukla ilgili bir insan tasavvuru olduğu düşünülebilir. Heper, İslam dünyasında “insan onuru” kavramına yer veren birçok insan hakları bildireleri bulunduğunu, fakat bu belgelerde onur kavramının şeref kavramı ile aynı bağlamda kullanılmakta olup, bu bakımdan farklılık taşıdığını belirtmektedir.²¹⁸ İnsan onurunun İslam’a özgü, dinde temeli bulunan bir kavram olmadığını düşünmektedir. Bu yönüyle Heper, Shultziner’in onur kavramının hak kavramı ile ilişki kurularak ele alınmasının

²¹⁵ Shultziner, Charmi, “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, pp. 483-490.

²¹⁶ Milton Lewis, A Brief History of Human Dignity: Idea and Application, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer, 2007, pp. 95-96; Shultziner, Charmi, “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, pp. 483-490; Green, “Human Dignity and the Law”, p. 153.

²¹⁷ Jack Donnelly, ‘Human Rights and Human Dignity’, 1982, D. Shultziner, Human Dignity: Functions and Meanings, pp. 82-83. içinde; Lewis, A Brief History of Human Dignity: Idea and Application, pp. 95-96; Asım Duran, “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, 2018, ss. 101-121.

²¹⁸ Altan Heper, Menschenwürde im interkulturellen Kontext, Tagungsband, 2011, Heper, “Kültürler arası İlişki Bağlamında İnsan Onuru”, s. 19 içinde.

kültürel anlamaların aşarak, evrensel insan haklarıyla ilgisinin kurulmasının sağlanabileceği fikrine destek vermektedir. Heper, Batılı anlayışa özgü, evrensel insan onuru fikrine rağmen, farklı toplumların, kendi tarihi, kültürel, ahlaki bakış açısı ile onur kavramını algılayıp, tanımladığını düşünmektedir. Kavrama ilişkin farklı toplumlarda farklı algı ve yorumların bulunması, kavramın toplum, tarih ve kültürle birleşmesi, insana dair anlayışın çeşitli sebeplerle değişmesi ile kavramın da değişmekte olmasına bağlanmaktadır.²¹⁹ Kavramın anlaşılmasındaki bu farklılıklara rağmen, antropolojik, epistemolojik ve kültürel açıdan evrensel olan bir onur kavramının da olup olmadığı sorusu sorulabilir.²²⁰ İnsan hakları düşüncesinin dayandığı akıl ve özgürlük kavramlarının Aydınlanma düşüncesinin izlerini taşıdığı ifade edilmektedir. Avrupa merkezli akıl ve özgürlüğe dayalı insan hakları kavramının evrensel olamayacağı, diğer kültürlerde de ahlaki değerler olabileceği, kültürler değerlerin hoş karşılanması gerektiği vurgulanmaktadır. Ancak her kültürel değer de hoş karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte ortak insani ihtiyaçların evrenselliği dolayısıyla kültürel görecelilik ve insan değeri arasında bir uyumlulaştırma sağlanabileceği düşünülmektedir.²²¹ Aslında Heper, bu noktada Batı'nın çoğulcu yaklaşımında insan onurundan yola çıkmasını Doğu toplumlarına bir örnek olarak vermemektedir. Sadece Batı toplumlarında dini ve kültürel çoğulluğu oluşturan Doğu kültür ve düşüncesinden insanların topluma uyum sağlamasını kolaylaştıracak bir bakış açısı olarak görmektedir. Böylece farklı din ve kültürden insanlar insanın değeri, yaşamın anlamı vb. konularda bireysel dünya görüşlerini şekillendiren unsurların ayrımını yapabileceklerdir. Kendi din ve kültürlerinden onur hakkında evrensel yorumları hayatlarına aktarabileceklerdir. Kuçuradi, dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda yaşayan insanlar arasında,

²¹⁹ Altan Heper, "Kültürler arası İlişki Bağlamında İnsan Onuru", ss. 17-25.

²²⁰ Michael J. Perry, "Are Human Rights Universal? The Relativist Challenge and Related Matters," *Human Rights Quarterly*, 19 (1997) by The John Hopkins University Press, pp. 496-509.

²²¹ Abdulkadir Pekel, "İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Görecelilik", *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 24, Sayı: 96, Güz 2019, ss. 111-118.

belirlenen normların insan onurundan temel almasının insan haklarına aykırı kültürel norm ve dini değerlerin ayırt edilmesini sağlayacağını belirtmektedir. Bunun yanısıra, benimsenen kültürlerin bazen insani gelişime engel olabileceğine de dikkat çekmektedir. Bu durumun sebebinin, bütün normların, kültür, kan davası vb. göreneklerin aynı değerde olduğunu iddia eden postmodernizm olduğunu düşünmektedir.²²² İnsan onuru kavramının gelecek zamanlarda da insanlığın problemlerini çözebilmesi için, yeni siyasi, ahlaki, hukuki ve sosyal konularla birlikte düşünülerek geliştirilmesi gerekmektedir.²²³ İnsan hakları küresel bir ideoloji olarak düşünölmeye başlanmasına rağmen, onur ve haklara kültürel yaklaşımın insan hakları politikalarında da çatışmaya neden olduğu ifade edilmektedir.²²⁴

Dolayısıyla, kültürel görecelilikten kurtulmak için, onur kavramının anlaşılmasında ahlaki ve hukuki bakış açılarından yola çıkarak, insanın değerinden doğan haklarla ilişkilendirebiliriz. Bu durumda, farklı kültürlerde farklı onur “dignity” anlayışları olduğu düşüncesinin yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Farklı olan ise, namus ve şeref anlayışlarıdır. Bütün insanların toplumda eşit olarak saygı görebilmesi için, onurun toplum ve kültüre bağlı olarak anlamı değişen bir kavram olmaması gerekir.²²⁵ Onur insanın var olan kesin değerine dayanmaktadır. Dinlerin kavrama insan hakları açısından değil de kültürel açıdan yaklaşması dinlerde onur kavramının olmadığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, farklı kültürlerde temel insan haklarının korunmasında insan onuru, geliştirilmesi ve korunması gereken birleştirici bir unsur olarak gündeme gelmektedir.²²⁶ Bu sübjektif hakların içinde asgari maddi yaşam, var olma hakkı vb. temel olarak hukuksal eşitlik ve asgari saygı gösterilme hakkı yer

²²² Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, ss. 138- 270.

²²³ Lewis, “A Brief History of Human Dignity: İdea and Application”, p. 105.

²²⁴ John Fonte, “Democracy’s Trojan Horse”, *The National Interest*, Summer 2004, pp. 1-3.

²²⁵ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, s. 75.

²²⁶ Shultziner, Charmi, “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, p. 490.

almaktadır. Bütün bu hakların farklı kültürlerde gündeme gelmesi, farklı dini ve felsefi geleneklerde de kavramın temellerinin bulunabileceğini işaret etmektedir.²²⁷ İnsan onuru kavramının anlaşılması ve tanımlanmasında farklı toplumlara, bakış açılarına da yer vermenin insanları demokratik değerler etrafında birleştirmeyi hızlandıracağı düşünülmektedir.²²⁸ Öyleyse insan onuru kavramına dinler, temel insan hakları bağlamında yaklaşmalıdır. Dinler tümüyle onur kavramından uzakta değildirler. Çoğulcu Batı toplumlarında yaşayan farklı kültürden insanların, yönlerini dönebilecekleri ortak değer elbette insan onurudur. Bu ortak paydanın insancıl bir toplum oluşturma beklentisini karşılayabileceği düşünülebilir. Bu toplum, ortak insan doğasına farklılıkların ötesinde değer verilerek oluşturulabilir. İnsan onuru kavramından devletler kendi ihtiyaçları doğrultusunda farklı kavramlar türetse bile, insani ihtiyaç ve problemler konusunda evrensel fikirler üzerinde anlaşılabilir. Onur kavramının çok kültürlü ve çok dinli toplumlarda farklı din ve kültürden insanları birleştirebilmesi, toplumsal barış ve hoşgörü ortamına sağlayacağı katkı açısından da son derece önemlidir. Özellikle dinlerin kavrama insan onuru-insan hakları bağlamında yaklaşması, toplumsal barışa katkı sağlayacaktır. Dünya çapında küresel, ahlaki nitelikli pek çok problem bulunmaktadır. Örneğin, açlık, israf, savaşlar, küresel ısınma, çevre sorunları, dinsel kaynaklı terör vb. insan haklarının çiğnendiği durumları örneklendirmektedir. Dünya, yaşayan tüm insanların işbirliği içinde bu problemlere çözüm bulmalarını beklemektedir. Problemleri çözmek ise, her şeyden önce insan olarak birbirine değer veren her insanın insanlığını geliştirebilmesi için maddi ve manevi gereksinim ve haklarının tanınmasına duyarlı insanların varlığına bağlıdır. “Onur” kavramının haklara dayalı etik bir açıyla kabul edilmesi, bu bilince sahip bireylerin yetiştirilmesi gerekmektedir. Çünkü insanın doğadan değil kendisinden aldığı bir değeri vardır. Onura sahip olan ve geliştirecek olan

²²⁷ Heper, “Kültürler arası İlişki Bağlamında İnsan Onuru”, ss. 24-25.

²²⁸ Heper, “İnsan Onuru ve İnsan Tasarımı ve Aktüel Tartışmalar”, ss. 1922-1931.

da insandır.²²⁹ Kişi onura, antropolojik olarak sahiptir. Bu anlamda onur, şeref ya da saygınlık gibi kaybedilecek bir değer değildir. Esas olan onurun geliştirilmesidir. Bu da ancak akli ile insanlığa hizmet edecek etik değerleri kazanmış, evrensel ahlaka uygun davranış sergileyen, insanlığını keşfeden toplumların varlığını gerektirmektedir.

Genel olarak bir değerlendirme yapmamız gerekirse; onur kavramının insan hakları, ahlak ve kültür bağlamında yaptığımız kavramsal analizin sonucunda kavramın insan haklarını önceleyen etik bir çizgi vermekle beraber, kültürel, ahlaki bakış açıları kavramın farklı anlaşılma biçimlerini ortaya çıkarmaktadır. Kavramın farklı anlaşılmasının sebepleri ve nasıl değerlendirilmesi gerektiği tartışılmıştır. Evrensel boyutta onur kavramı denilince şeref, saygınlık gibi yan anlamlarının ve sosyo-kültürel anlaşılma biçimlerinin ötesinde insanın verili değeri, bu değerini geliştirmesini sağlayacak insan hakları fikrinin kabulü doğru anlaşılma biçimi olacaktır. Kavramın farklı anlaşılma biçimleri öncelikle kavramın tanımlanmasına yönelik sözlük anlamlarında irdelenmiştir. Hem Türkçe hem İngilizce ve diğer bazı dillerde kavramın kişisel şeref/toplumsal saygınlık anlamını barındırdığı açıktır. İngilizce’de “dignity” ve “honour” olarak kavramın anlam farklılaşmasına dikkat çekilmiş, kavram, bir tür olarak insanın yeti ve olanaklarını ifade eder şekilde daha evrensel ölçekte tanımlanmıştır. Tevrat ve Yeni Ahit’te tam olarak onuru karşılayan bir kelime olmasa da en yakın anlamdaki kelime (gedula, kavod) saygınlık, şeref anlamındadır. Eski Yunan düşüncesi ve Roma döneminde de onur kazanılan kaybedilen bir toplumsal düzen kazanımıdır. Batı’da Rönesans ve Reform hareketleriyle ortaya çıkan Aydınlanma düşüncesi ve Hümanizmin etkisiyle onur kavramı sistemleştirilmiştir. İnsanın her türlü ideolojik düşünce ve kurumun ötesinde doğadan getirdiği bir değeri ve hakları vardı. Hukuki olarak insanın değeri fikri, insan haklarının gerekçesi olmuştur.

²²⁹ Arslan Toprakkaya, “H. Jonas’ta İnsan Ve Doğanın Değeri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, Sayı: 15, s.45.

Kavramın analizinde toplumsal normlara uygun davranışların bireye saygınlık kazandırdığı, bu anlamın onurun kültürel algılanışı olduğunu belirtmiştik. Öyleyse şeref ve saygınlık anlamının kaynağı nedir? Aslında kutsal kitaplar inanırlarından ahlaki değerlere uymalarını isterler. Bu ahlaki değerlerin toplumca benimsenmesi, değerlere bağlı olanlara saygınlık duyulmasını sağlamaktadır. Kişinin bu saygınlıktan dolayı duyduğu gurur ise şereftir. Dinlerin ahlaki nitelikli değerlerinin birer insan hakkı olduğu açıktır. Ancak toplumların saygınlık attettikleri eylemlerin kaynağı bazen dinler olmayabilir. Kültürel yapıdan kaynaklanan ahlaki bir değeri olan ya da olmayan eylemlere de saygınlık duyulabilir. Özellikle İbrahimi dinlerde onur olmadığı fikrinin kaynağı Tanrı-insan, insan-insan ilişkisini konu alan ayetlerdir. Bu ayetler inanma, Tanrı'nın emirlerine itaat, insan algısı ve insanlara verilen cezaların onur ile ilişkisinin değerlendirilmesinin önemini ortaya koymaktadır. Kavramın yan anlamı olarak kabul gören şeref, saygınlık bir yönüyle toplumda kabul gören davranışların sergilenmesiyle kazanılmaktaydı. Şeref ve saygınlığı kazandıran eylemler toplumun kültürüyle de alakalıdır. Örneğin Kur'an'da "kölelik" vb. konularda ayetlerin yer alması "insanın değeri" fikrine yeterince önem verilmediğini düşündürebilir. Bu durum Kur'an'ın gönderildiği çağlardaki tarihsel şartlarla ilgilidir. Dolayısıyla onurun modern algılanışının, ahlaki değerlere yer verdiği için kutsal kitaplarda temeli bulunmaktadır. Kültürel normlardan kaynaklanan eylemler insan hakları ölçeğinde değerlendirilerek onura uygunluğu tespit edilmelidir. Dinlerin tarihsel boyutlarının dikkate alınmaması kutsal kitaplarda bununla bağlantılı olarak İbrahimi dinlerde onura yer olmadığı düşüncesine sebep olmuştur. Kavramın özellikle Batı ve Doğu toplumları arasında, çok kültürlü toplumlarda ortak amaçlar oluşturabilmesi için sosyo-kültürel referanslar yerine evrensel "haklar" bağlamında düşünülmesi gerekmektedir. Toplumsal iletişim, barış ve huzurun sağlanmasında insanların hangi kültür dinden olursa olsun karşısındakine değer vermesi, sadece insan olduğu için haklarını gözetmesi gerekmektedir.

Kutsal kitaplarda Tanrı-insan ilişkisinin yansıtılma biçimi de dinlerde onura yer olmadığını düşündüren diğer bir neden olarak önemlidir. İnsanın vahiy karşısındaki olumlu ya da olumsuz tutumu ile onuru arasında nasıl bir ilişki vardır? İnsanlar potansiyel olarak onura sahip midir? Yoksa vahyi kabul etmeyenler onurlarını yitiriyorlar mı? Vahye karşı takınılan tutumları ifade eden kelimelerin içeriği onur kavramına denk düşmekte midir, farklılaşmakta mıdır? Bu sorular üzerinden onur kavramıyla insanın yaratılışı, iman noktasındaki tercihi ve davranışları arasındaki ilişki araştırılmalıdır. Örneğin İslam'da birey iman ve salih ameller ile Allah katında saygınlık kazanmaktadır (Bakara, 82-83). Salih ameller insan haklarını da içerdiği için (Bakara,177), bu durum toplumsal saygınlık da kazandırır. Ancak ahlaki davranışın dışına çıkmanın ya da imana olumsuz cevabın karşılığı şeref, izzetin kaybı olup, insani değer yitimi değildir.

Bu noktada insanların birbirini ötekileştirmeden, destek olarak yaşamaları için dinsel kaynaklı ön yargı ve yorumların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Dinlerin kültürel olanın ötesinde evrensel olarak yorumlanabilecek insani değer ve kavramları bulunmaktadır. İnsan haklarına ters düşen kültürel normların dinsel kaynaklı olduğunun düşünülmesi, kutsal kitaplara bakış açısından kaynaklanmaktadır. "Onur" kavramının dinler ölçeğinde incelenmesi gerekmektedir. İbrahimi dinlerin teologları kavramı kutsal kitaplarında araştırmalı, evrensel amaçlar için yorumlamalıdır. Kavramın anlam ve değerini teolojik referanslarında yapılandıramayan bireylerin birbirlerini sevmeleri, haklarını korumaları, iletişim kurmaları, bir barış toplumu oluşturmaları mümkün değildir. Modern anlamda onur kavramı insanın değerli bir varlık oluşunun ve bu değeri koruyacak geliştirecek hakların kabulü anlamına gelmekteydi. Öncelikle İslam dininin insanın değeri ve hakları noktasında kavramı yansıtan örneklere teolojik kaynaklarında yer verdiği bilinmektedir. Kutsal kitaplar insanın değeri, insan hakları açısından değerlendirmeye müsait görünmektedir. Bu değerlendirme de kavramın

klasik algılamaya biçimi olan şeref ve saygınlık anlamı, modern algılamaya biçimi olan insanın değeri ve hakları fikri göz önünde tutulmalıdır.

Onur kavramının kelime olarak Tevrat ve Yeni Ahit'te geçmediği açıktır. Saygınlık, haysiyet anlamlarını çağrıştıran bazı kelimelerin geçtiği (gedula, kavod) belirtilmekteydi.²³⁰ Kur'an'da da "onur" kelime olarak geçmemektedir. İslami literatürde kavramın ele alınış biçiminin insanın "mükerrerem" varlık olması, "kerametü'n nas", izzet, şeref kelimeleriyle karşılandığı görülmektedir. Kavramın, Kur'an'da insanın yaratılışı, yapısındaki değerin, haklarının ve mü'min olarak saygınlığının ifadesi olduğu belirtilmektedir.²³¹ Bu anlamda "izzet" kelimesinin tam olarak onur kavramıyla bağlantısı var mıdır? "izzet" kelimesinin anlamsal olarak içeriği nedir? Tevrat ve Yeni Ahit'te "izzet" kelimesi kullanılmakta mıdır, anlam içeriği nedir? Onur kavramını karşılayan anlamlar var mıdır? Soruları cevaplandırılmayı beklemektedir. Ancak "insan onuru" nun modern bir kavram olup, aslında tanımlanması gereken bir "kelime" olarak değil, insani durumlardan çıkarılabilecek süreci ifade eden bir kavram olarak kutsal kitaplarda incelenmesinin daha isabetli olacağını düşünmekteyiz. Kutsal kitaplarda kültürel (hak-görevler ve şeref anlamında onur), etik (insan hakları) ve antropolojik (akıl, özgürlük) temele dayalı bir onur tasarımı var mıdır? Bu sorular etrafında İbrahimi dinlerin kutsal kitapları, insan onuru perspektifinden araştırılabilir.

Çalışmamızın devamında kutsal kitaplardan insan onuru kavramı bu bakış açılarından yola çıkılarak sistemleştirip, incelenmeye çalışılmıştır.

- * İnsanın akla, özgürlüğe sahip bir varlık oluşunu, akla uygun yaşamın evrensel yönünü keşfetmesi,
- * İnsanın verili değerini geliştirmesinin temel olanakları olarak yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, özgürlük "düşünce-din ve vicdan" bağlamında incelemek,

²³⁰ Sulmasy, "Human Dignity and Human Worth", p. 10.

²³¹ Ramazan Altıntaş, Cahiliye Zihniyeti ve Çiğnenen İnsan Onuru, *Hız. Peygamber ve İnsan Onuru*, DİB Yayınları, Ankara, 2013, ss. 65-77.

- * Kişisel haysiyet, toplumsal saygınlık bağlamında kültüre dayalı onur zannedilen tanımları, durumları tespit etmek (kültürel unsurları da bulmak).

Kutsal kitaplardan insanın onur sahibi olması anlamında “izzet” kavramının izi sürülerek, insan hakları, insan onuru ilişkisi bağlamında insanın vahye dayalı cevabının karşılığı olan” saygınlığın” değerlendirilmesi yapılacaktır. Dinlerin hakikat iddialarının kabul veya reddi insanların eşitliği, onuru fikriyle nasıl uyumlulaştırılacaktır. Hakikat iddialarının anlamını dinlerin kutsal metinleri üzerinden farklı bağlamda “insan hakları” daha etik bir açıyla yorumlayarak, insanları birleştirici bir vurgu yakalayabilir miyiz? Kültürel olanın ve hakikat iddialarının ötesinde etik ve antropolojik temele dayalı bir onur düşüncesi İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında var mıdır? Bu sorular etrafında İbrahimi dinlerin kutsal kitapları, insan onuru perspektifinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

VERİLİ ONUR VE VERİLİ ONURUN İLİŞKİLİ OLDUĞU KAVRAMLARIN, TEVRAT, YENİ AHİT VE KURAN'I KERİM'DEN ÖRNEKLENDİRİLMESİ

Onur insanın din, ırk, renk ve sosyal statü gibi kişisel özelliklerinden bağımsız olup, bir varlık olarak sahip olduğu verili bir değeri ifade etmektedir. Dolayısıyla insan, Tanrı ile ya da insanlarla ilişkilerinin sonucu olan eylemleri, hataları nedeniyle hukuki ya da ahlaki olarak ceza alabilir, haysiyet ve şerefi değerlendirme konusu yapılarak, kınanabilir. Ancak her zaman verili olan onur ve haklarının sahibi olduğu ve bu durumun asla göz ardı edilemeyeceği söylenilebilir.²³²

Yukarıdaki tanımdan yola çıkılarak; insan onuru kavramının hukuk, ilahiyat vb. sosyal yönü olan bilimler için bir insan tasarımı, dünya görüşü oluşturduğu ifade edilebilir. Dünya görüşü eğitimi raporuna göre insanların, dini ya da seküler dünya görüşlerini, insanların eşitliği, yaşamın kutsallığı, hoşgörünün neye gösterilip gösterilmeyeceğine dair soru ve fikirler oluşturmaktadır. Kutsal kitaplar da insanların hayata, insana dair fikirlerini hala etkilemektedirler. Öyleyse insan onurunun kutsal kitaplarda bir temeli var mıdır? Çoğulcu toplumlarda dinsel kaynaklı şiddet ve terör eylemlerinin arttığı ortamda insan değerinin Kutsal kitaplardaki referanslarını bulup, insanlara insan onurunu önceleyen bir dini dünya görüşü sunabilir miyiz? Toplumsal hoşgörüye katkı sağlayan ve bu doğrultuda zihinleri eğitilen insanlar yetiştirebilir miyiz? Bu amaçla Tevrat, Yeni Ahit

²³² Mualla Selçuk, İnsan Onuru, *İslamiyet- Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, Editörler: Mualla Selçuk, Halis Albayrak, Peter Antes, Richard Heinzmann, Martin Thurner, Ankara Üniv. Yayınevi, Cilt 1, A'raf-Kudret, Ankara, 2016, ss. 375-376.

ve Kur'an kronolojik sıraya uygun olarak belirlenmiş konu başlıkları altında değerlendirilmiştir.²³³

2.1. Verili Onur

2.1.1. Akıl

İnsan onuru, her bir insan tekinin doğuştan sahip olduğu; türsel özellik olarak onu diğer varlıklardan ayırt eden en temel, devredilemez, yok edilemez niteliğidir. Araştırmamız sürecinde insanın akla ve iradeye sahip bir varlık oluşu noktasında insana ve onuruna dair fikirleri ilk bölümde tartışmıştık. “İnsan nedir?” “İnsan onuru nedir?” Sorusuna verilen cevapların insanı akla, özgürlüğe, kısaca kendini geliştirebilme yeteneğine sahip bir varlık olarak tanımladığı görülmektedir. Onur kavramına insanın akla sahip bir varlık olarak yaklaşılması durumunda tanım bazı insanları dışarıda tutuyormuş izlenimi verse de “onur” kavramının tüm tanımlarının böyle bir problem doğurduğundan bahsedilmiştir. Ancak bir ön kabul olarak “onur”, “insanın kendini geliştirebilen bir varlık” olduğu fikrine destek vermekte, bu ise, insanı antropolojik olarak diğer canlılardan değerli kılan akı ve özgürlüğünün ön plana çıkarılmasını gerektirmektedir. Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle “akıl” kavramını açıklamaya çalışan görüşlere yer verilmiştir. Kutsal kitaplarda akıl kelimesinin içerdiği anlamlara değinilmiştir. Kutsal kitapların bakış açıları, akla verilen anlam ve değer açısından karşılaştırılmaya çalışılmıştır. Onur kavramının içeriğinde yer verilen akıl ve özgürlük

²³³ **Not:** Bu bölümde konu ile ilgili incelenen Kur'an-ı Kerim ayetleri için bakınız: Zeki Duman, *Beyanu'l Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)* III Cilt, Fecr Yayınları Ankara, 2008. Tevrat ve Yeni Ahit'ten alıntılanan ayetler için bakınız: *Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit*, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2010.

Çalışmamızda Kur'an-ı Kerim ayet numaralarının yazılışında ilk numara ayetin nüzul numarası olup, ikinci numara mushaftaki yerini belirtmektedir. Kitab-ı Mukaddes ayet numaralarının yazımında önce bap ve numarası ardından, o bap içindeki alt başlık ve cümlenin numarası verilmiştir.

tanımlarının kutsal kitaplarda anlamsal olarak bir karşılığı olup olmadığı tartışılmaya çalışılmıştır.

Verili onur dediğimizde öncelikle, insanın tür olarak akıl ve iradeye sahip bir varlık oluşunu anlıyoruz. Bu amaçla, öncelikle akılı tanımlamak gerekmektedir. Akıl kelimesi sözlükte; “düşünme, anlama ve kavrama gücü, zihin olarak ifade edilmektedir.”²³⁴ Akıl kavramının Arapça’dan geldiği kök olan “a-k-l”, bağlamak, düğümlenmek anlamına gelir. Bedevi kültürde de kullanılan bu kelime “hayvanları bağlama” anlamından “fikirler arasında bağ kurma” anlamını çağrıştırmıştır. Fikirler arasında bağ kurmayı başaran kişi için ise “akıl” denmektedir.²³⁵ İslam filozoflarından Kindi’ye göre akıl, nefis; akledilirleri kavrayan onlardan akıl yürütme yoluyla yeni bilgiler çıkaran bir yeti, potansiyel olarak kavrama gücüdür. Eşyanın hakikatini kavrayan basit bir unsurdur. İnsanın sahip olduğu bilgiyi kullanma ve yeni şeyler üretmesinin kaynağı olarak akıl, ölçülü olma, duygu ve düşünceleri değerlendirebilmenin kaynağıdır.²³⁶ Akılı kavrama ve bilgi üretebilme gücü olarak tanımlayan bu bakışın Aristo’nun²³⁷ ve Platon’un²³⁸ düşüncesine yakın olduğu düşünülmektedir. Akıl, insan türünün bütün bireylerinde bulunan, henüz bilgiden yoksun ama bilgiyi kabul edebilecek bir yetenek olarak düşünülmüştür. Aristocu yaklaşımda, insan nefsinde bir güç olarak bulunan aklın, soyutlamalar yoluyla ürettiği bilgi, insanın bir kazanımıdır.²³⁹ İbn-i Sina’ya göre, akıl, birçok anlamlar için kullanılan ortak bir isimdir. Öncelikle yaratılışı sağlıklı olan kimseye akıllı denir. Akıl, insanın günlük hayatta ihtiyaçlarını karşılamada, yararlı olanı bilmede

²³⁴ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5afcc0d33ebd66.56668308 (15.05.2018).

²³⁵ Anne Marie Goichon, *İbn Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*, çev: İsmail Yakıt, İstanbul, 1986, ss. 105-109.

²³⁶ Kindi, *Felsefi Risaleler*, Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, Ağustos, İstanbul, 2013, s. 266.

²³⁷ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000, 429a 15, 431a 5. Ayrıca Bakınız. Aristoteles, Etik.

²³⁸ Platon, *Devlet*, 442 d, 439 d, 441 e, 581 b.

²³⁹ Enver Uysal, *Hudud Risaleleri Çerçevesinde Kindi ve İbn-i Sina Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin Yayınları, Bursa, 2008, s. 82.

zihninde oluşan bir takım anlamlardan yola çıkarak “iyi ve kötü” gibi” yargılara ulaşma ve kavramları ayırt edebilme, bilgiyi kullanabilme yetkinliğidir diyebiliriz.²⁴⁰ Akıl, insanın zihinsel faaliyeti ile insanlar arası ilişkilerde evrensel ilkeleri keşfetmesidir.²⁴¹ Akıl, kişinin ahlaki eylemlerine vurgu yapan ağır başlılığını ön plana çıkaran bir özellik olarak da görülmektedir. Lisanül Arab’da “akil” in nefesine hakim olup hevasına uymayan kişiyi ifade eden bir kavram olarak açıklandığı bildirilmektedir.²⁴² Arapça’da “akl” kelimesinin Lisanü’l Arab’taki “engelleme, kaçındırma”, ya da “Akil” olarak “nefsini sağlamlaştırma” tanımları kavramın ahlak, değer boyutunu ön plana çıkarmaktadır. “Nuha”, “Zihin”, “hica”, “fıkr”, “fuad” kelimeleri de bu anlamlara gelmektedir. Kur’an’da da “akl” kelimesinin hiçbir ayette isim ve mastar olarak geçmediği, “akledersiniz”, “aklederler” vb. kullanıldığı ifade edilmektedir. Akıl, bilgi ve anlamlar çerçevesinin belirlenmesi ve korunması faaliyeti olarak aynı zamanda “kalp” kavramıyla karşılanmaktadır.²⁴³ İyi-kötü, hidayet ve dalaleti ayırmak için, insan davranışlarına yönelik bir sistem ve düzenleme, sorumlulukla ilişkilendirme anlamı da vardır.²⁴⁴ Özetle, aklın görevi değer içerikli olan bilgileri ayırmaktır.

Öyleyse akıl, zihnin bilgi üretme gücüdür. İnsana güç ve yetkinlik kazandıran da salt soyut anlamda akıl değil, aklın gelişmesidir. Onur kavramında akıl insan türüne özgü bir unsur olarak kabul edilir. Ancak akla sahiplikten çok aklın kendini geliştirmesi, insanın değerini aklıyla fark ederek koruması, geliştirmesi üzerinde durulur. Filozofların

²⁴⁰ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, Litera Yayıncılık, Çev. Ömer Türker, İstanbul, 2014, s. 21.

²⁴¹ Muhammed Abid el- Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba, Kitabevi 133, Aralık, İstanbul, 2001, ss. 18-19.

²⁴² İbn Manzur el-İfriki el-Mısri, Lisanu’l Arab, (Beyrut, Daru Sadır tsz. ıx, 352, “v-z-f” maddesi, Muhammed Abid el- Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı (Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Bir Analizi)*, çev: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi130, ekim, İstanbul, 2001, s. 274 içinde.

²⁴³ El- Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, ss. 275-281.

²⁴⁴ El- Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, ss. 36-37.

akıl tanımlarında aklın işlevsel yönüne vurgu yapılmasından yola çıkarak, onur kavramında yer verilen akla bakış açısıyla örtüştüğü düşünülebilir.

Aklın gelişen bir kavram olması onurun gelişimsel bir kavram olmasıyla da ilgilidir. Akıl, bir tasavvur iken, bilgi aklın kazanılması, geliştirilmesidir. Onur insana özgü asli yaratılışı, akılı kabul eder. İbn-i Sina'nın kendini bilme ve kendi üzerine düşünme yetisi olarak akıl görüşünün,²⁴⁵ fitri akıldan tüm insanların pay almaları yönüyle teorik, iyiyi ve kötüyü ayırt eden zorunlu bir yetenek (meleke) bağlamında bazı İslam filozofları tarafından da benimsendiği belirtilmektedir.²⁴⁶ Aklın sahip olunan ancak geliştirilmesi gereken bir yetenek olması, aklını geliştiren insanın onurunu da geliştireceğini akla getirmektedir.

Cabiri'ye göre, Arap, Yunan ve modern Avrupa uygarlığı bilimsel, felsefi ve hukuki sistemlerin oluşmasına izin veren rasyonel /akılcı düşünme disiplinine sahiptirler. Düşüncede akılı kullanmakla beraber akılı da düşünmüşlerdir. Bu üç kültürde aklın rolü, akla, insana bakış açılarını da vermektedir.²⁴⁷ Dolayısıyla kültürlerin Allah-insan-evren anlayışları akıl kavramı hakkında da bilgi vermektedir. Bu düşünceler aklın Tanrı'dan bir nefis "ruh" olması, insanın evrensel aklın bir parçası olması yönüyle Socrates, Eflatun ve Aristo'nun felsefelerini de etkilemiştir denilebilir. İnsan, kendisini tabiat vasıtasıyla keşfeder. Bu anlama uygun olarak akletme eylemi, varlıklar arasındaki düzen ve sistemin kavranmasıdır. Aristo'ya göre, akıl, sistem olarak tabiatın temeli, sebeplerin kavranmasıdır.²⁴⁸ Filozofların insanın akılı sahibi olmasını kavramların, isimlendirmenin, bilginin üretilmesinin evrende var olanlarla açıklaması da bunu doğrulamaktadır. Eski filozoflar akla bir hakikat "gerçeklik" olarak bakıp, içeriğini anlama yoluna gitmişlerdir.

²⁴⁵ İbn Sina, *Felsefe Risalesi*, çev. Kemal Küntaş, İbn-i Sina Yayınları, Ekim, İstanbul, 2016, s. 38.

²⁴⁶ Uysal, *Hudud Risaleleri Çerçevesinde Kindi ve İbn-i Sina Felsefesinin Temel Kavramları*, s. 90.

²⁴⁷ El- Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, s. 21.

²⁴⁸ Aristoteles, *Ruh Üzerine*, 430a, 430b.

Akıl, temelde sistemli bir düşünme etkinliği olarak değerlendirilmiştir. Bu düşüncede epistemolojik olarak aklın tabiatı yorumlayabileceğine inanmak akla tam olarak güvenmeyi de gerektirmiştir.

Akıl kavramına “onur” fikri açısından yaklaştığımızda tür olarak her insanın sahip olduğu mutlak akıl anlamında akıl aslında araçsal bir akıldır. Yunan ve Grek kültüründe akla “nous” araçsal olarak yaklaşmıştır. Evreni anlayan, yasalar koyan, hükmeden akıldır. Bu bakış açısı tarihsel süreçte bazı ideolojik düşüncelerin, akıl biçimlerinin kendilerinin doğruluğunu insanlara zorla dayatmalarını, insan olma değeriyle ters düşen uygulamaları meşru göstermelerini kolaylaştırmıştır. Onur kavramındaki akıl insan için bir değer ise, geliştirilebilen niteliği açıktır. Yani tüm insanların kendi onurlarını ve diğerlerinin onurlarının geliştirmelerini sağlayacak evrensel bazı normların düşünceyle geliştirilmesi, değerinin fark edilmesi, evrensel bir akla “etik akla” ve iyi-kötü, “doğru ve yanlışın” bilgisine sahip olma yönüyle ortak olan akla dikkat çekmektedir. Bu yönüyle onur, bir yetenek olup, akla sahipliğin geliştirilmesidir.

2.1.2. Tevrat, Yeni Ahit ve Kur’an-ı Kerim’de Akıl-Düşünme İlişkisi

Tevrat’ta Mezmurlar kısmında “akıl” kelimesi pasajlarda geçmektedir. Davud’un müşikicibaşı için Mezmurunda, yüreğinde Allah yoktur diyerek, ahlaki bozulma sonucu kötülüğe meyleden kişinin “akılsız” olduğu ifade edilmekte²⁴⁹ akıl kavramı ahlakın üzerine oturtulmaktadır. Akıl, ilişkisel bir kavram olarak ahlakla açıklanmaktadır. İsrailoğulları’na Allah’ın akılsızlığa dönmeleri için tavsiyeleri (kurtuluş) olarak Allah’tan korkanlar için inayet (hakikat) olarak görülmektedir.²⁵⁰ Aklını kullanan kişinin Allah’a yakın, kurtuluşa eren, iyilik yapan, anlayışlı olduğu²⁵¹ yönündeki anlatım insanı

²⁴⁹ Mezmurlar 14: 1.

²⁵⁰ Mezmurlar 85: 8-10.

²⁵¹ Mezmurlar 53: 1-5.

salt akla sahip kabul etmekte, ancak aklın görevini Allah'ı tanımak, isteklerini bilmek, ahlaklı olmak ile yani bir yönüyle ahlaki tercihlerin sebebi olarak görmektedir. Allah'ın kuluna iyi muhakeme ve bilgi öğretmesi,²⁵² bunun ise Allah'ın insana verdiği anlayış (akıl) ile olacağının belirtilmesi²⁵³ insana aklın Allah'ın yaratmasıyla verili olduğu fikrini desteklemektedir.

Kur'an'da birbirinden farklı birçok kelimedden yola çıkarak aklın sistemli olarak düşünme faaliyeti anlamına geldiğini düşünebiliriz. Örneğin; akletme,²⁵⁴ anlama,²⁵⁵ düşünme,²⁵⁶ bakma,²⁵⁷ görme,²⁵⁸ fiilleri ve bunların sonucu olan bilme²⁵⁹ fiili akli faaliyeti oluşturur. Akli faaliyette bulunup da bunun gereğini gerçekleştirebilen kişiler olgun akıl sahipleri,²⁶⁰ basiret sahipleri,²⁶¹ olarak nitelendirilmiştir. Ancak bilenlerin Allah'ın verdiği örnekleri düşündüğü,²⁶² bilenlerin Allah'tan korktuğu²⁶³ ve olgun akıl sahiplerinin ders aldığı belirtilir.²⁶⁴ Allah'ın, murdarlığı/kafa karışıklığını aklını kullanmayanlara vereceği²⁶⁵ ifadesi aklını kullanmamanın insanı çirkin işlere sürükleyeceğine de dikkat çeker. Bu tarz işler insanı alçaltır. İnsanın aklını kullanmasına hem bir hak hem de zorunluluk olarak bakıldığını söyleyebiliriz.

²⁵² Mezmurlar 119: Teyt 65-68.

²⁵³ Mezmurlar 119: Yod 73.

²⁵⁴ 92/2 Bakara Suresi, 44, 170.

²⁵⁵ 56/6 En'am Suresi, 65.

²⁵⁶ 40/7 A'raf Suresi, 176.

²⁵⁷ 49/27 Neml Suresi, 69.

²⁵⁸ 49/27 Neml Suresi, 86.

²⁵⁹ 92/2 Bakara/203.

²⁶⁰ 92/2 Bakara Suresi, 179.

²⁶¹ 102/24 Nur Suresi, 44.

²⁶² 86/29 Ankebut Suresi, 43.

²⁶³ 44/35 Fatır Suresi, 28.

²⁶⁴ 94/3 Al-i İmran Suresi, 7.

²⁶⁵ 52/10 Yunus Suresi, 100.

İnsan aklının ürünü olan her türlü düşünce “dini olan dahil” insanın insanlığının gelişimine engel olmamalıdır. Hz. İbrahim’in kıssasından evrene dair doğru düşüncelere sahip olmak için aklın kullanılması gerektiğini anlamaktayız.²⁶⁶ Yaratılan tabiatın yaratılma amacının insana hizmet olduğu düşüncesinin ortaya çıkarılması insanın evreni akıyla doğru bir şekilde okuması istenmektedir. İnsanın düşünsel gelişimini sınırlandıran yanlış bilgiler, insanı yanlış inanca, yanlış davranışlara sürükler. Amaç insanın aklını nasıl fonksiyonel kılacağıdır. İnançlar, düşünceler insanın verili onurunu destekliorsa, insanın zihnini, iradesini köreltmeyip, haklarına engel olmuyorsa desteklenmektedir. Ama bu tercihinde de sorumluluk şartıyla insan özgür bırakılmaktadır.

Kur’an’da Allah, akıl ve düşünmenin aktif kılınmasını istemekte, bunu insana verilmiş bir emanet olarak görmektedir. Bu emaneti yerine getirmeyenleri ise, Allah’ı tanımak istemeyen sağır ve dilsizler olarak görmektedir, aklını kullanmayan insanı hayvani amaçlar için yaşayan (insani gelişimini engelleyen bir durumda olmak) bir canlı olarak görmektedir.²⁶⁷ Aklını kullanmayan insanların, eylemleriyle kendilerini sosyal, ahlaki açıdan kötü bir duruma düşüreceği belirtilmektedir.

Akıl aynı zamanda Allah’tan insana gelen bir bilgi olarak, insanın evreni okumasını sağlayan bir güçtür diyebiliriz. Akıl eleştirme, düşünme, mantık yürütmenin yani fikri eylemlerin bir aracıdır. Kur’an’da insanın aklını kullanmasının istenmesinin temel amacı imandır. Ancak imanın da akılla temellendirilmesinin istenmesi aklın insan için vazgeçilmez bir değer olduğunu gösterir. Bazı ayetler de ise Kur’an, evrenin gözlemlenmesini, bunun ise düşünen, aklını kullanan insanların işi olduğunu belirtir.²⁶⁸ bilenlerle bilmeyenlerin bir olmayacağını, aklını kullanıp bilgi edinenlerin doğruyu

²⁶⁶ 56/6 En’am Suresi, 76-79.

²⁶⁷ 40/7 Araf Suresi, 179.

²⁶⁸ 92/2 Bakara, 164.

bulacaklarından²⁶⁹, aklını kullanmayanların duyuları körelmiş sağır ve dilsizler gibi doğru bilgiye yeterince sahip olamayacakları²⁷⁰ ifadelerine yer verilir.

Hem Tevrat'ta hem de Kur'an-ı Kerim'de akla Tanrı'yı bilmek ve ahlaklı olmak için gereken bilgi edinme aracı olarak yaklaşılmaktadır. Bununla birlikte doğru bilgi ve doğru davranış arasında akla önemli bir işlev yüklenerek insanın verili onurunu geliştireceği potansiyel bir değer olarak da görülmüştür.

2.1.2.1. Akıl Yaratılması

Akıl kavramına yaratılış boyutunda yüklenilen ontolojik anlam kavramın verili bir değer olmasının ifadesi olarak düşünülebilir. İnsanın yaratılış biçimi itibariyle değerli varlık oluşu fikrinin kutsal kitaplarda örnekleri bulunmaktadır. Tevrat'ta insanı anlatan ayetlere baktığımızda Tanrı'nın, İnsanı kendi suretinde, kendine benzer yarattığı ve yeryüzünün tümüne egemen olmasını istediği²⁷¹ belirtilmektedir. İnsanın başlangıçtaki onur ve özgürlüğü de buradan kaynaklanmaktadır. Tanrı'nın insanı bir beden ve cinsiyete sahip olarak yaratması, onunla diyaloga girerek bilgisel destek vermesi insana verilen değerlerin göstergesidir. Tanrı ve insanın bu benzerliğinin, insanın evren üzerinde hakimiyet kurması ve evreni dönüştürmesi anlamına da geldiği düşünülebilir. Adem'in yaratılmışlar üzerinde hakimiyet kurmasının ilk belirtileri, Adem'in bütün evcil ve yabancıl hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koymasındır.²⁷² Adem'e varlıkları isimlendirme, kavramsal

²⁶⁹ 60/39 Zümer Suresi, 9.

²⁷⁰ 93/8 Enfal Suresi, 22.

²⁷¹ Tekvin, Bap 1: 26, 27; 28-29; Bap 1: 11-20; Bap 5: 1, 2 "Onları erkek ve dişi olarak yarattı ve kutsadı. Yaratıldıkları gün onlara "İnsan" adını verdi."

²⁷² Tekvin, Bap 2: 19, 20.

düşünme gücü veriliyor. Evrenin insan için önceden var edilmesi de insana verilen değerlerin bir göstergesidir.²⁷³ Yeryüzündeki şeylerin hepsi insan için yaratılmıştır.²⁷⁴

Mezmurlar'da da benzer şekilde, insana Tanrı tarafından gösterilen ilginin insana verilen bir yücelik (onur) tacı olmasıyla ifade edilmesi, bunun insana verilen tanrısal bir güç olması, tüm yapılanlar üzerinde egemen kılınması fikri ile açıklanmaktadır.²⁷⁵

Yeni Ahit'te insanın yaratılışı ve insanlığın başlangıcı konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak, "insanın Tanrı'nın suretinde yaratıldığı" ifadesi yer almaktadır. Bu da bir nevi Tanrısal yeteneklerle, değer oluşturma gücüyle, dünyaya hükmetme anlamında anlaşılabilir. İsa; "insanlardan dost ya da düşman tüm insanları kuşatan evrensel bir sevgiyle insanları kucaklamalarının semavi babanın evlatları "Tanrı'nın Çocukları" olmak olduğunu söylemektedir." Çünkü Tanrı iyiyi kötüyü ayırt etmeden, güneşini bütün insanların üzerine doğdurur. Tanrı'nın yağmurunu hem sâlihlerin hem de zâlimlerin üzerine yağdırdığının vurgulanması,²⁷⁶ evrensel olarak insana verilen değerlerin bir göstergesi olduğu anlamına gelebilir. Tanrı'nın çocuğu olmak, insanın toplumsal yaşam ve ahlaki değerlerin üzerinde ve öncesinde olan değeri anlamını barındırmaktadır. Tanrı'nın insana olan bu sevgisi, bireysel olarak her insanın onurunu dokunulmaz kılmaktadır. Tanrı katında her insan O'nun sevgisinden eşit pay alıyorsa, onurda da eşit oldukları fikrine ulaşılabilir. Kur'an'da da insanın verili onurunu Hz. Adem'i anlatan ifadelerden çıkarmaktayız: Ademoğlu'nun temiz şeylerle rızıklandırıldığı, yaratılmışların pek çoğundan üstün olduğu belirtilir.²⁷⁷ Allah, yarattığı ilk insanı "halife" ismiyle anmış ve ona varlıkları isimlendirme, kavram oluşturma gücünü vermiştir.²⁷⁸

²⁷³ Tekvin, Bap 2: 1-3, 7.

²⁷⁴ 92/2 Bakara Suresi, 29; 66/45 Casiye Suresi, 13.

²⁷⁵ Mezmurlar, Bap 8: 3-8.

²⁷⁶ Matta, Bap 5: 45-48.

²⁷⁷ 51/17 İsrâ Suresi, 70.

²⁷⁸ 92/2 Bakara Suresi, 30, 31,33.

İnsanın üstün yetenekleri olarak halifelik (evreni yönlendirme gücü), akıl, duyu organlarına sahip olması, beyan yani (kavram oluşturma ve açıklama yani konuşma, kalemle yazma) özelliği, kendisine isimlerin öğretilmesi ile kavram bilgisine sahip olması sayılabilir. Kur'an'da insanın akıl denilen potansiyel yetisini, daha etkili kullanabilmesi için kendisine, annesinden doğduğunda hiçbir şey bilmiyorken, kulak, göz ve kalp olarak belirtilen duyu organları verildiği vurgulanır.²⁷⁹ İnsan doğduğunda sahip olduğu akıl ile bir şey bilmiyorken, sonradan öğrenmeye ve değer üretmeye başladığının belirtilmesi, insanın tür olarak gelişen bir varlık olduğunun da ifadesidir. Tür olarak insanın yaratılışına dikkat çekilirken basit bir varlık olmadığı da belirtilmektedir. İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında insanın tür olarak değeri, biyolojik varlığının ötesinde akla ve iradeye sahip, ahlaken sorumlu bir varlık olmasıyla ifade edilmektedir.

2.1.2.2. Akıl Gelişmesi

Mezmurlarda “akıl” verili olmanın yanısıra “geliştirilen” bir kavramdır. “Akıl kazanmak” ifadesi şeriatı sevmek, hikmetli olmanın sonucu olarak değerlendirilmekte, akıl tecrübeyle, eğitimle kazanılan bir durum olup, “muallimlerden daha anlayışlı olmak”, “ihtiyarlardan akıllı olmak” ifadesiyle dile getirilmektedir.²⁸⁰ Hikmet ve anlayış sahibi olmanın, Allah bilgisi ve korkusunu anlamak olduğu belirtilmekte, anlayış sahibi kişi “salih” olarak nitelendirilmektedir.²⁸¹ Hikmet ve terbiyeye ait olan bilginin ise, adam öldürmemek, malları yağmalamamak vb. insan haklarıyla ilişkili olması,²⁸² hikmet bulanın servet ve izzet bulacağı, akılsızların ise, utancı miras alacağı²⁸³ ifadelerinden anlaşılmaktadır. Aklı kullanmak insan ilişkilerinde insanların değerini geliştiren

²⁷⁹ 71/16 Nahl Suresi, 78.

²⁸⁰ Mezmurlar 119: 97-104.

²⁸¹ Süleymanın Meselleri, Bap 2: 1-22.

²⁸² Süleymanın Meselleri, Bap 1: 8-13.

²⁸³ Süleymanın Meselleri, Bap 3: 35.

eylemlerin dikkate alınmasını gerektirmektedir. Bunun sonucu Allah katında kurtuluş, saygınlık ile ilişkilendirilmekte ve “izzet” kavramıyla ifade edilmektedir. Bilgi, Rab korkusu ve kötülükten nefret etmektir. Bilgi, servet, izzet ve salaktır.²⁸⁴ İnsanın isteği iyilik ise, salih ve akıllı bir tutum sergileyeceği belirtilir. “Akılsızın dudakları kavgaya getirir, kendisini helake sürükler” denilerek, akılsızlığın insanı kötülüğe, mutsuzluğa iteceği belirtilir. Çünkü kavgadan çekinmenin, insanın iyi bir insan olduğunu gösterdiği, hem toplum nezdinde şerefının, hem Allah katında izzetini korumasının şartı olduğu açıktır.²⁸⁵ “Akılsızlığın terbiye ile giderileceğinin” belirtilmesi, aklın insani değerleri anlama noktasında eğitilebilirliğini vurgulamaktadır. “Akılsıza izzetin yakışmayacağı”²⁸⁶ ifade edilmektedir. Aklını bilgiyle eğitmeyenin, Allah’ın isteklerinden haberdar olmayıp, kötülüğe sürükleneceği, kendini, insan olma değerini geliştiremeyeceği, aynı zamanda Allah’ın isteklerine de aykırı hareket etmiş olacağı için izzet kaybına da uğrayacağı vurgulanmaktadır. İzzet kavramının anlamı içinde, akla verilen anlam, aklın gelişen bir kavram olarak varlığının kabulü, ahlaki bilgi ve eylemin kaynağı olarak değerlendirilmesinin, modern anlamda onur kavramında akla yüklenilen anlam ve işlev ile uyumlu olduğu düşünülebilir. Akli yeterince geliştirememek insanın kendisine ve insanlığa yaptığı bir kötülük olarak değerlendirilip, kişinin insan olarak değerini değil, Allah katındaki saygınlığını yitirdiğinin düşünülmesi, kutsal kitaplarda onura yer olmadığı fikrini çürütüyor diyebiliriz.

Kur’an’da Allah, insana yakışır biçimde aklını kullanan, kapasitesini geliştiren kişinin, düşünme becerilerinin (temyiz) daha da artacağını²⁸⁷ belirtir. Allah tarafından ona hikmet, bilgi ve hidayet verileceğini düşünebiliriz. Kur’an’da, Allah’ın hikmeti kime vermişse, kendisine iyilik verildiği, hikmet sahibi olanların akl-ı selim sahibi olduğu

²⁸⁴ Süleymanın Meselleri, Bap 9: 9, 10.

²⁸⁵ Süleymanın Meselleri, Bap 18: 6, 7.

²⁸⁶ Süleymanın Meselleri, bap 26: 1.

²⁸⁷ 93/8 Enfal Suresi, 29.

²⁸⁸ belirtilir. Bu yönüyle hikmet, ilme, adalete, Allah rızasına uygun davranışlardır. Hikmet, akli faaliyetin eylemlerle bir değer ifade ettiğini gösterir. Dinde kavrayışlı olan “Rabbani bilginler” için hüküm ve hikmet sahibi kişiler olarak bahsedilmesi, hikmetin Allah’ın bilgisel desteği olan vahyi doğru anlamak, hayata uygulamak olduğu açıktır.²⁸⁹ Allah’ın “iman”, “salih amel” diyebileceğimiz çerçeveyi oluşturan; Allah’ı tanımak, merhametli olmak, malında yoksulun payını gözetme, haksız yere cana kıymamak, adaletli olmak, alçakgönüllülük vb. davranışların Allah’ın vahyettiği hikmetler olduğu, aksi eylemlerin ise cehennemle sonuçlanacağı vurgulanır.²⁹⁰ Hikmet, insanlara vahiyle bildirilen ahlaki bir bilgi ve bu bilginin gerektirdiği ahlaki eylemleri ifade eden bir kavram olarak düşünülebilir. İnsanın aklına verilmiş bir destektir. Aklını ahlaki anlamda eğiten doğru yönlendiren insan hikmet sahibi olarak görülmektedir. Kur’an’da insanın akıl sahibi olmaktan çok, aklını vahiyden aldığı destekle, değerlerle geliştirmesi, etik amaçlara uygunluğun, Allah’ın vahyine uygunlukla değerlendirilmesi, aklın kişiye verilmiş bir sermaye olup, kurtuluş da aklın hikmete uygun eylemine, iman ve salih amellere bağlanmıştır. Aklın varlığının kabulü açıktır, ancak akla sahipliği ortaya koymak önemlidir. Hikmet bu yönde hem destek hem de tavır alışın ismidir diyebiliriz. Sadece akla sahiplikten öte, aklın iyi, dürüst olan, kötü olmayan eylemlere kaynaklık etmesi gerekir. Kutsal kitaplarda aklın insan ilişkilerine yaklaşımda ahlakı temel ölçüt alması, etik amaçlar için eğitilmesine vurgu yapmaktadırlar. Tüm insanların iyiliğini gözetmeyi amaçlayan ahlaki olarak eğitilmiş bir akla değer verilmektedir.

²⁸⁸ 92/2 Bakara Suresi, 267-269.

²⁸⁹ 112/5 Maide Suresi, 44.

²⁹⁰ 51/17 İsra Suresi, 22-39.

2.1.2.3. Aklın İlişkili Olduğu Kavramlar (Hikmet ve İzzet)

Hikmet kavramının akıl ile ilgisini anlamak için kavramı irdelemek gerekmektedir. Hikmet kavramı sözlükte; “bilgelik, öğüt verici söz, Tanrı'nın insanlar tarafından anlaşılmayan amacı” olarak tanımlanmaktadır.²⁹¹ Kavram, düşünme gücünün doğru kullanılmasıyla ortaya çıkan ahlaki bir erdem olarak da tanımlanmıştır.²⁹² Bu tanımlar, hikmetin Tanrısal bir bilgi olup, doğru düşünce ve doğru eylemde rehberlik ediciliğini vurgulamaktadır. Platon²⁹³ ve Kindi²⁹⁴, “hikmeti” düşünme gücünün doğru biçimde kullanılmasından ortaya çıkan bir erdem, aklın bilgiye dayalı eylemlerin kaynağı olması ve sorumlulukların akla uygun olarak yerine getirilmesi olarak görmektedirler. Hikmet sahibi insan akli yetisini kullanan, ahlaki erdemleri karakterine sindiren, varlığın hakikatini bilerek, ona uygun eylemde bulunan ve nefsinin gücünü aktif tutan erdemli insandır. İbn-i Sina'da²⁹⁵, doğru bilgiyle “hak” doğru eylemler “hayır” gerçekleştiren insanın “Allah'a benzeyen” hikmet sahibi, erdemli bir insan olacağını belirtmektedir. Her üç filozofun da kavramın doğru bilgi ve doğru eylem yönüne dikkat çektiği fark edilmektedir. Hikmet aklın tüm evren hakkında Tanrı'dan edindiği destek, bilgisel yardım ile eylemlerini sistemleştirme gücüdür. Bu yönüyle kutsal kitaplarda akıl ile ilişkilendirilen bir kavramdır.

Tevrat'ta “akıl” Allah'ın insandan istediği davranışların sebeplerini, bilgisini kavraması, uygun eylemde bulunmasıdır. “Akılsızlık”, insanın Allah'a, diğer insanlara karşı takındığı tutum ve eylemlerinin sonucu ya da sebebidir. “Akıl” verili olmakla beraber, salih, hikmet, basiret, izzet kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Akla uygun yaşam,

²⁹¹ Tdk, <https://sozluk.gov.tr/> (04.03.2019).

²⁹² İbni Miskeveyh, *Tezhibü'l Ahlak ve Tathirü'l Arak*, Beyrut, 1398, s. 38, Mustafa Çağrıncı, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, MÜİFV Yayınları, 1989, s. 123 vd içinde.

²⁹³ Platon, *Devlet*, 441e, 442d, 445d.

²⁹⁴ Kindi, *Felsefi Risaleler*, s. 314.

²⁹⁵ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, ss. 22-23, *Felsefe Risalesi*, s. 38.

salaha, basirete, hikmete, ahlaka uygun yaşamdır. Aklın gelişmesi, etik bilgiye ve uygulanmasına bağlanmaktadır. Süleymanın mesellerinde aklın ve akla sahip çıkmanın en büyük bilgelik olduğu, akli el üstünde tutanların yüceleceği, onur tacını giyeceği açıklaması ile ifade edilmektedir. Davut; oğluna bilgelik yolunda eğitim almanın, doğru yolda yürümenin yaşam olduğunu, hikmete sarılmanın, akla uygun yaşamın insanı izzete erdireceğini bildirmektedir.²⁹⁶ Yeni Ahit'te "hikmet" olarak, Allah'ın Mesih'i vazetmesi,²⁹⁷ asıl akıl ve hikmetin, Mesih'in olayına dayanarak, Allah'tan korkmak ve Mesih'in gücünü anlamak olduğuna işaret edilmektedir.²⁹⁸ Hikmet, Mesih yoluyla, Allah'tan alınan bilgi olup, "hikmetli ve anlayışlı olanın iyi yaşayışla kendi işlerini hikmete uygun olarak yapması istenmektedir. Anlayış, hikmet sahibi olmak ve eylemlerine bunu yansıtmaktır. Aklın Mesih'in isteklerine uygunluğu akla ve hikmete uygun yaşamdır. Akla ve hikmete uygun yaşamın sonucu salah ve selamettir. Akıl, hikmet ile desteklenmekte, amaç ise imanı ve salahı geliştirmektir.

Vahyin akıl sahiplerine hitap eden bir bildiri²⁹⁹ olduğunu belirten ayette de bilgi ve olgun bir akla sahip olmaktan bahsetmekte, bilgi olmadan doğru düşünmenin mümkün olmayacağını, Allah'ın bu konuda Peygamberlerle rehberlik ettiğini göstermektedir. Burada aklını kullanan insanların Kur'an'da belirtilen doğru inanca (tevhit) sahip olacağı vurgulanır. Aklını kullanamayıp doğru inancı bulamayan insanlar ise, insan olma açısından değil, davranış ve Allah' a iman açısından değerlendirilir. İman, ahlak değerlidir. Onun değerini verecek olan diğer insanlar değildir, Allah'dır. Bu yöndeki tercihi, aklını kullanma biçimi insanı verili onur açısından değersizleştirmez. İnsanın davranış, eylemleri sorgulanır.

²⁹⁶ Süleymanın Meselleri, Bap 4: 3-13.

²⁹⁷ Pavlus'un 1. Korintlilere Mek, Bap 1: 18-25.

²⁹⁸ Yakub 4, Bap 3: 13.

²⁹⁹ 73/14 İbrahim Suresi, 52.

Kutsal kitaplarda hikmet kavramına doğru ve salih eylemi bilmek ve ona uygun davranışta bulunmak anlamı yüklenmektedir. Aklın görevi ise insanı doğru bilgiyi anlaması ve ahlaki olan tercihlerde bulunmasıdır. Tanrı'nın isteklerine uygun ahlaki yaşamın insanın var olan değerini geliştireceği düşünülmektedir. Aklın etik eylemlerin bir aracı olmasından yola çıkarak, aklın ve insan değerinin gelişimsel bir kavram olarak değerlendirildiğini düşünebiliriz.

2.1.2.4. İradeye Sahiplik ve Sorumluluk

İnsanın aslında yaratılışının ilk evrelerinde akıl ve irade gücünü ortaya koyması Tevrat'ta Adem'e dair ifadelerden çıkarılmaktadır: Tanrı Aden bahçesini işlemesi için Adem'i oraya koyar ve bahçede istediği ağacın meyvesini yiyebileceğini söyler. Ancak iyi ile kötüyü bilme ağacından yememesini söyler, ölmesine sebep olacağı için yasaklar.³⁰⁰ Adem ve Havva'nın yasağa uymadıkları için toprağın emek vermeden ürün vermeyeceği, toprağın lanetlenmesi ile betimlenerek, her ikisinin başlarına gelen durumun kendi istemelerinin bir sonucu olduğu belirtilmektedir. Aslında ağacın meyvesinden yememelerinin istenmesi bile yaratılıştan Adem ve eşinin meleklerden farklı düşünme ve irade gücüne sahip olduklarını göstermektedir.³⁰¹ Benzer şekilde, Kur'an' da insanın özgür, irade sahibi oluşunu örneklendiren olay, Adem'in cennette Şeytan'ın vesvesesine uyararak, Allah'ın emrine aykırı davrandığının³⁰² anlatıldığı ayetlere dayanır. Bu bir isyan, yoldan sapma olarak nitelendirilmiştir. Adem'in sonradan "Allah'a tevbe ettiğine"³⁰³ değinilmesi, insanın eylemlerinde özgür olduğunu ortaya koyar. Hz. Adem 'in cennet'ten indirilmesi bir ceza değil, kendi verili yapısını ortaya koymasının, iradi tercihinin sonucuydu. Akıl ve iradesini göstermesi için bir şans tanınmasıdır. Hz. Adem'in bir

³⁰⁰ Tekvin, Bap 2: 15-17; Tekvin, Bap 3: 5.

³⁰¹ Tekvin, Bap 3: 17.

³⁰² 46/20 Taha Suresi, 115-121.

³⁰³ 46/20 Taha Suresi, 122.

melek değil, iradeye sahip bir varlık olduğunu anlıyoruz. Hz. Adem'in isyanı, olumsuz davranması, iradesinin de göstergesidir. Vahyin içerdiği ahlaki bilgiye değer verip vermemek, insanın iradesine bağlı olup, Tanrı katındaki değerinin yitimine sebep olsa da insan olarak değeri korunmaktadır. Yaratılış farklılığı, insana yaratıcı tarafından bağışlanan bir farklılıktır. "Meleklerin Allah'ın insanı yaratmasına, kan dökecek bir varlık olduğu yönünde ifade ile karşı çıkmaları insanın iradeye sahip, özgür bir varlık olduğunu hissettirmektedir."³⁰⁴

İnsanın akıl sahibi bir varlık olmaktan öte eylemlerine, iradi sonuçlarına dikkat çekilmiş, insani sorumluluğa daha fazla vurgu yapılmıştır. Örneğin; Yeni Ahit'te "herkesin kendi yaptıklarına dikkat edip, eğer iyiyse, o zaman başkasının yaptıklarıyla değil, kendi yaptıklarıyla iftihar edebileceği, herkesin üzerine düşeni yapması gerektiğini, çünkü insanın ne ekirse onu biçeceği "nefsine ekenin, nefsinden ölüm biçeceği, Mukaddes Ruh'a ekenin, Ruh'tan ebedî hayat biçeceğini"³⁰⁵ belirten ayetle, insan iradesinin verili bir yapı olduğunun kabul edildiğini düşünebiliriz. Tevrat'ta insan iradeye sahip bir varlıktır. Ancak insanlık, iradesini kötü yönde kullanması sonucu Nuh tufanı ile cezalandırılmıştır.³⁰⁶ Allah'ın insana dair umudunda kötülük yokken insanın iradi davranması, bir melek olamaması, kötülüğe meylinin daha da fazla olması insanın kendi karakterini ortaya koyduğunu gösteriyor. Bunun içinde insana irade gereklidir. Yarattığı insanın doğal yapısını kabul eden Rabbin, insanın daha çok kötülüğe meyilli olduğunu vurgulaması da³⁰⁷ insanın iradeye sahip olduğunun kabulü anlamına gelmektedir. Tanrı'nın insanlara verdiği yaşamı kendisinin bile yok etmeyeceğini garanti etmesinin

³⁰⁴ 92/2 Bakara Suresi, 30.

³⁰⁵ Galatyalılara, Bap 6: 4-8.

³⁰⁶ Tekvin, Bap 9: 11-16; Bap 6: 5-7.

³⁰⁷ Tekvin, Bap 8: 21.

yanı sıra aslında Tanrı istemesede insanın kötülük yapması onun yaratılışının bir sonucuydu.

Etik kavramlar olan iyi ve kötüye dair vasıflandırmaların insanların eylemlerinin sonucu olduğu, bu konuda son kararın Tanrı'ya ait olduğu vurgulanırken, “doğru kişi doğruluğundan döner de kötülük yaparsa, yaptığı kötülüğün içinde ölecektir. Kötü kişi yaptığı kötülükten dönerde adil ve doğru olanı yaparsa, yaptığı bu işlerle yaşayacaktır”³⁰⁸ ayeti insanın iradesi ile davranışlarına şekil verdiğini kabul etmesi açısından insanın varlık şartlarını doğrulamaktadır. Kur'an, her bireyin yaratılışta insanoğlu olarak değerli kılındığını ifade ettiği gibi, Allah'ın ölüm ve hayatı insanın en güzel aktını ortaya koyması için yarattığını vurgularken onun en iyiyi gerçekleştirebileceği inancını verir.³⁰⁹ İnsanın, varoluşsal olarak sahip olduğu potansiyelini geliştirmesi, insan olarak değerini geliştirmesi demektir.

Tevrat'ta geçen, Tanrı'nın bazı suçların cezasının, sonraki kuşaklardan alacağı yönündeki kabul, Hz. İsa döneminde de bazı insanların başlarına gelen kötü durumların, kendilerinden önce yaşayan insanların iradi eylemlerinin cezasını çekmeleri şeklinde yorumlanmıştır. Hz. İsa bu düşünceye karşı çıkmıştır. Suç ve cezanın bireyselliğini vurgulayarak, insan iradesinin, düşünce ve eylemlerinin bireye has oluşuna dikkat çekmiştir; “İsa'nın, şakirtlerinin doğuştan kör olan bir adamın kör olmasına kimin işlediği günahın sebep olduğunu sormaları üzerine, bu durumun günah değil, Allah'ın yaratması sebebi ile olduğunu açıklamıştır.”³¹⁰ İnsanın dünyada kendisine hizmet edecek araçlar oluşturması, kendisi için uygun olan gelişme yollarını bulması Allah'ın insana verdiği bir değer olarak görülür. Bunları yapabilmek gelişen bir akli ve özgürlüğü zorunlu kılar. Allah, yarattığı insana yaşaması için pek çok nimet vermiştir. İçinde doğduğu

³⁰⁸ Hezekiel, Bap 33: 17-20.

³⁰⁹ 53/11 Hud Suresi, 7.

³¹⁰ Yuhanna, Bap 9: 2,3, 13.

dünyayı yaşaması, anlaması, değiştirmesi için de akıl ve özgürlük ile donatmıştır. İnsana akıl ve irade karşılığında sorumluluk da verilmiştir.

Kur'an, özgürlüğü ve sorumluluğu içinde bir birey olarak insanın kendi bilincine varmasını ve geliştirmesini istemektedir. Dolayısıyla her bireyin sorumluluğunu üstlenerek, yerine getirmesi gerektiği fikri öne çıkmaktadır. İman, bireyin kendi akli ve kendi vicdanına dayalı olduğu gibi, onun getirdiği sorumluluk bilincini de insan birey olarak üstlenir. Bir fert olarak sorumluluk içinde olacaktır.³¹¹ Dileyenin Kur'an'dan öğüt alacağı ³¹² ayeti ile Kur'an'da düşünmek iradi bir eylem olarak görülüp, akla bağlanmaktadır. İnsana verilen akıl, iyi ve kötüyü sezinleme yetisi, insanı özgür kılmakta ve bu durum irade olarak belirlemektedir. Allah'ın öğüdünü alıp almamak ise, insanın tercihine bırakılmıştır. Kur'an'da kötü davranışlar insana ahirette bir yük olarak görülmüş, bu yükün sonucunun bireysel olacağı vurgulanmıştır. İnsan kendisine verilen akıl ve iradeyi olumsuz işlerde kullanınca sırtına bir yük olacaktır. Kur'an'da suç ve cezanın bireysel olduğunu çıkarabiliriz. Çünkü her insan akli ve iradesiyle özgür eylemlerde bulunmaktadır. İyiliği ya da kötülüğü tercih etmenin bir sorumluluğu doğurduğu vurgulanmaktadır.³¹³

Tevrat'ta, tufandan sonra insanların aynı dili konuşup, aynı sözleri kullandıkları ve tüm insanların ilk başta tek bir topluluk olduđu³¹⁴ belirtilmektedir. İnsanların sonradan yeryüzünde çoğalarak farklı kültür, dil, inançlar geliştirdiklerini anlıyoruz. Tüm bu çabalar ise insan akli ve iradesinin Tanrı tarafından var edilmiş olmasının sonucudur. Tanrı insanları aynı değer, düşünceler etrafında toplayamamıştı. İnsanların ilk yaratılışta tek bir topluluk iken sonraları, birbirlerinden ayrılıp farklılaştıkları, farklı dil, ırk, kültür içinde kendi toplumlarını oluşturduklarını düşünebiliriz. İnsanların dinleri de başta tek iken

³¹¹ 45/19 Meryem Suresi, 80.

³¹² 2/74 Müddessir Suresi, 54,55.

³¹³ 26/91 Şems Suresi, 7-10.

³¹⁴ Tekvin, Bap 11: 1.

sonraları farklı din ve inançlar geliştirdikleri de söylenebilir. Bunların sebebi aralarındaki anlaşmazlık, farklı düşüncelerdir. İnsanların yaratılışındaki çeşitlilik Kur'an'da da, Allah'ın istemesinin sonucu olduğu, esas olanın, hangi milletin, hangi insanların Yaratıcısını unutmadan tüm insanlık için iyilik adına çalışacağını göstermesi olduğu belirtilmektedir.³¹⁵

Kur'an'a göre bütün insanlar aynı özden yaratılmıştır. Tüm insanlar doğal hallerinde ortaktır.”³¹⁶ Tür olarak her insan aynı yetilerle doğar diyebiliriz. İnsana verilen fitratın, aklın aktif hale gelmesi, insanlar arasında farklılıkları oluşturmuştur. İnsanın olduğu yerde dillerin düşüncelerin inançların farklılaşması, insanın insanlaşmasıdır. Yaratılan her insan aynı niteliklerle donatılıyorsa, insanların sahip olduğu ortak insanlık temelini asla değiştirmeyeceğini düşünebiliriz. Akla ve iradeye sahip olmak insan olmanın tanımı ise, her insanın yaratılış durumu olarak değerini ifade eder. Kur'an'da her insan yaratılıştan iyi bir insan olabilecek kapasiteye sahiptir. Akli ve iradesini kullanarak bunu gerçekleştirmek ise sorumluluğudur. Bunu gerçekleştireceği alan da yaşadığı dünyadır. İnsanın aklının ona sunduğu değer yaratma gücü,³¹⁷ Rahman'ın insanı yarattığı, okumayı ve beyanı öğrettiği şeklinde ifade edilir.³¹⁸ İnsanın akla sahip olmasından çok, aklını etkin kullanmasına vurgu yapılmaktadır: insanın kendi yaratılışı, insan olmanın anlamı, evrenin gözlemlenmesi, insanların dillerinin ve renklerinin farklılığı insanların düşünmesi istenilen başlıca konulardır.³¹⁹ İnsanların yaratılmasının hikmetinin dünyada hangi değerleri ortaya koyacağını ya da değerli olanı yapıp yapmayacağını anlaşılması olduğu belirtilmektedir³²⁰ Kur'an'da insana verilen potansiyelin kullanılış amacına yani etik akla daha çok yer verilir. İnsanın insan olmasına değer katan da bu yönüdür.

³¹⁵ 101/49 Hucurat Suresi, 13.

³¹⁶ 85/30 Rum Suresi, 30.

³¹⁷ 1/96 Alak Suresi, 3-8.

³¹⁸ 89/55 Rahman Suresi, 1-4.

³¹⁹ 85/30 Rum Suresi, 20-22.

³²⁰ 53/11 Hud Suresi, 7.

Sonuç olarak Tevrat ve Yeni Ahit'i bir bütün olarak değerlendirirsek, her iki kutsal kitapta insanın akıl ve iradeye sahip bir varlık olarak verili değeri kabul edilmektedir. İnsanın iradeye sahip oluşuna eylemlerinden sorumlu olduğuna dikkat çekilmekte, akla uygun yaşamın insanı izzete ulaştıracağı fikri ile destek verilmektedir. "...akılda kamil olunması",³²¹ "herkesin kendi yükünü taşıyacağı için işini temyiz etmesi"³²² istenerek, bireyin davranışından sorumluluğu vurgulanmaktadır.

Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim'de insanların verili bir onur sahibi olduğu kabul edilir. Ancak antropolojik anlamda potansiyel akıldan çok aklın faal kılınmasından düşünmekten, akla sahiplikten bahsedilir. Bir şeye sahip olmak o şey üzerinde tasarruf hakkının olması demektir. Olmayan şey üzerinde tasarruf söz konusu olamayacaksa mantıksal olarak, tüm insanlar zaten ontolojik açıdan akla sahip kabul edilir. Bu aklın türe özgü araçsal bir akıl olmaktan öte ideal, etik amaçlar için kullanılan bir akla çevrilmesi için insan düşündürülür. Ancak insanın aklının iyi ve kötüyü bilme niteliğine, iradesini Tanrı'nın istekleri doğrultusunda kullanma gücüne daha fazla yer verilmiştir. Verili yapısını iyilikler için aktifleştiremeyen insanlar yerilmiş, izzet yani Allah katında saygınlığını kaybettiği belirtilmiştir. Aklını kullanan ve iyi davranışlar sergileyen insanlar için Tevrat'ta ve Yeni Ahit içerisinde salih, muttaki, hikmetli kavramları kullanılırken, Kur'an'da bu kavramların çeşidi daha fazla (salih, muttaki, Mümin vb.) olmakla beraber aynı kavramlaştırma içinde kullanıldığı açıktır. Kur'an aklını yeterince kullanmayan insanlar için farklı terimler de (kafir vb.) kullanmaktadır. Ancak Kutsal kitaplarda insanların davranışlarının değerinin isimlendirilmesi olarak değerlendirilebilecek olan bu durum insanın değerinin isimlendirilmesi değil, "İzzet" kavramına dahil olup olmadığının isimlendirilmesidir. Elbette kronolojik açıdan insan ve değerine dair kutsal kitaplar içinde Kur'an'da daha fazla örnek bulmak mümkündür. Ancak tür (yaratılış) olarak insanın

³²¹ I. Korintlulara, Bap 14: 20.

³²² Galatyalılara, Bap 6: 4-9.

değeri, akla ve iradeye sahip oluşu, aklın insana neden verildiği sorularının cevabını üç kutsal kitapta bulmak mümkündür. Öyleyse İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında “onur” kavramını örnekleyen durum ve ifadeler vardır. Akla ve özgürlüğe sahip onurlu insan tipini örneklendiren ifadeler bulunmaktadır. Onurun kutsal kitaplardan çıkarılamayacağı fikrinin insanın aklını ve iradesini Tanrı’nın istekleri doğrultusunda kullanmamasından kaynaklanan cezalandırma ve olumsuz isimlendirmelerden kaynaklandığını düşünebiliriz. Kur’an’da insanın akla sahipliğinden öte, iradesini akli doğrultusunda kullanmasının öneminden bahsedilir. Tevrat’ta insanların kötülük yapmaları durumunda hemen cezalandırılmaları, Tanrı-insan ilişkisinde Tanrı ile daha somut yakınlaşmalar yaşamaları, iyiliğin bu süreçte hakim olması için belki de bir tavidir. Yeni Ahit’te ise, insanların günahlarını bağışlayan Tanrı, onların davranışlarının nihai değerlendirmesini ahirete bırakarak insanın iradesine ve aklına daha fazla yer açmış görünmektedir. Kur’an’da insanın irade sahibi oluşunu örneklendiren ifadelerin çokluğu da insanın değeri yönünde tarihsel süreçte bir gelişmenin yaşandığını göstermektedir. İnsanın düşünerek, yeteneklerinin farkına varması, tüm insanlık için en güzel hayatı kuracak sosyal düzen ve değerleri oluşturması istenmektedir. İnsanın değeri ancak her bir insanın bu durumu idrak edip, davranışlarını düzenlemesiyle mümkündür. Bu gelişmede insanın kendisini ve davranışlarını eleştirebilecek benlik algısına sahip olması demektir. İnsan insan olduğu fikrini zihnen canlı tutup eylemlerine yansıtmasa kendisini unuttur. İnsanlaşma süreci biter. “İnsanın kendisini unutması, Allah’ı ve dini unutması olarak görülmüştür.”³²³ Özgürlük, insanın iradesiyle içinde bulunduğu evreni fiziki, fikri ve moral açıdan geliştirebilmesidir. Bu yönüyle özgürlüğün olumlu eylemlerin sebebi olması istenilmektedir. İnsanın kendi özgünlüğü içinde onurlu bir kişilik olmasının anlamı da özgürlüğünün içinde saklıdır.

³²³ 98/59 Haşr Suresi, 19.

Kutsal kitaplar insanın doğal tabiatını tanıtarak, buna uygun eylemde bulunmasının insanın tüm evren ve toplum ile ilişkilerini geliştirmesi (din) olduğunu, bunun hem dünyada hem ahirette insanları mutlu edeceğini belirtmektedirler. Bu niteliklerdeki insan hem kendi onurunu hem şerefini, hem de Allah katında saygınlığını geliştirmektedir. Kutsal kitaplarda, insanı akli ve iradesi içinde ahlaki bir varlık olarak değerlendiren ifadeler göz önüne alındığında, insanların onurlu yaşamlarına değer katabilecek anlamlar barındırdıkları fark edilmektedir.

2.2. Verili Onurun Geliştirilmesi (İnsan Hakları Bağlamında)

Verili onurun geliştirilmesi, insanın insani gelişiminin sağlanması, insan olarak değerinin korunması, desteklenmesi bağlamında hukuki olarak da esas kabul edilen yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce (din ve vicdan özgürlüğü) kavramlarıyla ilgilidir. Bahsi geçen haklara değinmeden önce hak sözcüğünün ne anlama geldiğini bilmek önemlidir. Sözlükte hak; adalet, bir sözün doğru ya da gerçek olması, davada gerçeğe uygunluk, doğruluk, manevi yetki anlamına gelmektedir.³²⁴ İnsan hakları ile ilişkisinde hak teriminin anlamı, insana tanınan yetkinin ifadesidir.³²⁵ Bu kavramlara kutsal kitaplarda hangi boyutlarıyla (ne ölçüde, hangi içerik ve çerçevede) yer verildiğini ortaya koymak gerekmektedir.

Modern anlamda yaşam hakkı, birinci kuşak, temel insan haklarındandır. Çalışmamızda onur kavramı içinde bireyin yaşam hakkının evrensel anlamını bulmak önemlidir. Kutsal kitaplardan modern, güncel anlamda yaşam hakkını örneklendirecek ayetlere yer verilmeye çalışılmıştır. Yaşam hakkının kültürel algılanışından kaynaklanan,

³²⁴ <https://sozluk.gov.tr/> (18.12.2019).

³²⁵ Nihat Bulut, *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, XII Levha Yayıncılık, Haziran İstanbul, 2009, s. 7.

onura değer verilmediği dūřuncesine sebep olabilecek çaęa zğü durumları örneklendiren ayetlere de kısmen açıklama getirilmeye çalışılmıştır.

2.2.1. Yaşam Hakkı

İnsan hakları arasında en temel hak, yaşama hakkı olup, yaşamın bir hak olarak ifade edilmesi, insan olan herkese gösterilmesi gereken bir davranış tarzı olduğunu gösterir. Öyleyse, yaşama hakkı; kişinin biopsişik (bedensel ve ruhsal) bütünlüğünün korunması ve geliştirilmesi anlamına gelmektedir.³²⁶ İnsan olarak yeryüzüne gelmek ve yaşama ve özgürlüğe sahip olmaktır. Yaşamın hak olmasının gerekçesi, bir bedenle dünyaya gelmek yani özgürlüğün somut olarak ortaya çıkmasıdır. Yaşam hakkı, insan onuru kavramının gelişimsel bir kavram olarak yorumlanmasına bağlı olarak, her insanın varlığını geliştirme konusunda serbest, yetenekli ve ayrıcalıklı olduğunun kabulü anlamına gelmektedir.³²⁷ İnsanın bir birey olarak dünyaya yaşar durumda gelebilmesi için, bedensel ve toplumsal varlığı ve bütünlüğünün koruma altında olması önem taşımaktadır.³²⁸ Geçmişten günümüze düzenlenen uluslararası ve ulusal insan hakları belgelerin de yer alan yaşam hakkı, insanın en üstün, önemli hakkı, toplumun demokratik olduğunun da ölçüsü olup, yasalarla koruma altına alınmaya çalışılmıştır.³²⁹ Ancak, insanların sözleşmelerde, belgelerde yer alan çeşitli hak ve özgürlüklerden yararlanabilmeleri için öncelikle bedenlen hayatta olmaları gerekmektedir.³³⁰ Tüm hak ve özgürlükler anlamını yaşam hakkında bulduğu için bu hakkın son bulması ile diğer

³²⁶ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, s. 117.

³²⁷ Savcı, “Yaşam Hakkı” “Felsefel Açıdan Pratiğe Doğru”, ss. 19-20.

³²⁸ Savcı, “Yaşam Hakkı” “Felsefel Açıdan Pratiğe Doğru”, s. 26.

³²⁹ Işıl Karakaş, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yaşam Hakkı: “Mc Cann”dan “Kaya” ve ötesine”, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof.Dr. Kemal Oğuzman’a Armağan, S. 1, 2002, s. 58.

³³⁰ Safa Reisoğlu, *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 37.

hakların anlam ve önemi kaybolmaktadır.³³¹ Yaşam hakkına saygının sağlanması kişinin kendisine, üçüncü kişiye, topluma-devlete karşı kişisel güvenliğinin sağlanarak, ideolojik vb. nedenlerle yaşam hakkını tehdit edebilecek durumlara karşı korunması anlamına geldiği söylenebilir.³³²

Yaşam hakkının vücut dokunulmazlığını, hürriyetten yoksun kılmamayı içerdiği de bilinmektedir. Özellikle, temel uluslararası belgelerde, yaşama hakkıyla bağlantılı olarak idam cezasından, işkence-insanlık dışı muamele ve cezalardan, kişi güvenliğinden, kölelik, zorla çalıştırma yasağından ve tıbbi-bilimsel deneylerden söz edilmektedir. Öldürmek amacıyla gerçekleştirilen her eylemin yaşam hakkı ihlali sayılabilmesi için, insan haklarının etik evrensel ilkeler olarak görülmesi zorunluluk olmaktadır.³³³ Ayrıca, başkalarının yaşam hakkını ihlal eden bir insanın bile yaşam hakkını korumak, idamına engel olmak gerekiyorsa, öldürme olaylarının önlenmesi için tedbir alarak, tüm insanların yaşamını korumanın bir gereklilik olduğu açıkça söylenebilir. Günümüzde, insanların yaşamını engelleyen, açlık, hastalık, savaş vb. durumlarında yaşam hakkı içerisinde değerlendirilmesi yapılmalıdır.³³⁴ Çalışmamızın devamında yaşam hakkı, adam öldürmemek, kürtaj, ötenazi, intihar, yaşam hakkının istisna olduğu durumlar açısından verilen hukuki açıklamalar doğrultusunda kutsal kitapların ifadeleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Kutsal kitaplarda yaşamın korunması açısından onura verilen değer tartışılmıştır.

³³¹ Şeref Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi –İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri-* TBMM Kültür ve Sanat Yayın Kurulu Yayınları, No: 89, TBMM Basımevi, Ankara, 2001, s. 92.

³³² Durmuş Tezcan, M. Ruhan Erdem, Oğuz Sancaktar, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye’de İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Yayınları, Şubat, Ankara 2002, ss. 168-169; bkz: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, Adalet Bakanlığı Eğitim Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2004, s. 107.

³³³ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, ss. 117-118.

³³⁴ Kuçuradi, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, ss. 123.

2.2.2. Beden Bütünlüğünün Korunması

Yaşam hakkı pek çok kavramla ilgili olduğu halde, öncelikle insanın fiziki, olarak yaşar durumda, sağ olmasını, beden bütünlüğüne yönelik maddi ve manevi saldırı ve şiddetten korunması anlamına gelmektedir.³³⁵ Bu bağlamda yaşam bütünlüğüne son verecek olan öldürme eylemi beden bütünlüğünün korunması kapsamında değerlendirilerek kanunlarla yasaklanmıştır. Kutsal kitaplarda bu konu hakkında yer verilen ifadeler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tevrat'ta bir insanın fiziki varlığına son vermenin, başka bir kişinin eliyle yapılması anlamında "öldürme" eylemi Hz. Adem'in oğulları Habil ve Kayın'ın hikayesi bağlamında anlatılır. Kayın kardeşi Habil'i öldürür. Rab Kayın'e, kardeş kanı döktüğü için toprağın lanetine uğradığını belirtir. Kayın, cezasının ağır olup, birileri tarafından öldürülebileceğini düşünmeye başlayınca Rab, Kayın'ın öldürülmemesi için, üzerine işaret koyar ve onu öldürenin yedi kez oç alınacağını³³⁶ söyler. Bu olayda, bir insanı öldürmenin suç olup, cezasının ölüm olduğu görülmektedir. Ancak bir otorite olarak Rab, bir başkasını öldürse de öldürenin de insan olduğu düşüncesi ile onun yaşamını korumaktadır. Habil'i öldüren Kayın'ın de yaşam hakkı korumaya alınıyor. Kur'an'da benzer olarak Adem'in iki oğlundan Kabil'in Habil'i öldürmesinin kendisini hüsrana sürüklediği,³³⁷ herhangi bir cana veya yeryüzündeki bir bozgunculuğa karşılık olmaksızın bir insanı öldürmenin, tüm insanları öldürmek olduğu, bir insana hayat vermenin ise bütün insanlara hayat vermek gibi olduğu³³⁸ ayetiyle Kabil'in insan olarak düştüğü kötü durumun boyutları, bir insanın yaşamının elinden alınmasının sonuçlarını göstermesi

³³⁵ Bahri Savcı, *Yaşam Hakkı ve Boyutları*, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 449, İnsan Hakları Merkezi Yayınları No: 1, S.B.F Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara, 1980, ss. 10-14.

³³⁶ Tekvin, Bap 4: 8-15.

³³⁷ 112/5 Maide Suresi, 30.

³³⁸ 112/5 Maide Suresi, 31,32.

açısından önemlidir. Kur'an'a göre, insanı yaratan, yaşatan ve öldüren, yani ona yaşama hakkını veren Allah'tır. "Hayatı veren de öldüren de O' dur." ³³⁹ Ölüm ve hayatın yaratılış amacının insanın eylemleriyle kendisini gerçekleştirmesi olduğu belirtilir. ³⁴⁰ Hayatın, ölümün ve yeniden dirilmenin Allah'a ait olduğunun belirtilmesi ³⁴¹, yaşam hakkı konusunda insanın karar verme hak ve tasarruf yetkisinin olmadığını gösterir. İnsanın huzur ve güven içinde yaşamını devam ettirebilmesi için evrendeki her şeyin özellikle de yeryüzündeki bütün varlıkların, maddi ve manevi nimetlerin insanın hizmetine sunulduğu belirtilmektedir. Ademoğlu'na değer verildiği, temiz yiyecekler sunulduğu ³⁴² vb. ifadelerdeki ayetler insan için evrenin önceden onun yaşamını kolaylaştırmak için yaratıldığını ortaya koymaktadır.

Yeni Ahit'te ise, İsa, Adam öldürmeyi yasaklamakta, adam öldürenin hükme müstahak olacağını söylemektedir. İnsanların öldürülmesi gibi bir eylemin, insan sevgisinin olmamasından kaynaklandığını belirtmekte, bu yönde tedbir almayı gerekli bularak; kimseye öfkelenilmemesi gerektiğini, öfkelenen kişinin hükme müstahak olacağını, insanların ölümüne sebep olan eylemlerin öncesinde kaynaklanan kötülüklerin önüne duyguların eğitilerek geçilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Mabette, sunakta adağını sunan birinden şikayetçi olunuyorsa, adağını orada bırakıp, önce o kişiyle barışması, sonra adağını sunması ³⁴³ istenilmektedir. Günahları sürekli kurbanlarla affettirmeye çalışmanın, kendisine karşı kötü davranılan insanı unutturduğunu, günaha sebep olan insan ilişkilerinden kaynaklanan eylemlerin önüne geçmek için affetmek, insanları sevmenin her insanın yaşamına değer verme duygusunu destekleyeceği söylenmektedir. İnsan aklı ve iradesiyle duygularını eğitmelidir. İnsanları kötü eylemlere

³³⁹ 75/23 Müminun Suresi, 80.

³⁴⁰ 78/67 Mülk Suresi, 2.

³⁴¹ 91/22 Hac Suresi, 66.

³⁴² 51/17 İsrâ Suresi, 70. 58/31 Lokman Suresi, 20.

³⁴³ Matta, Bap 4: 21-24. Matta, Bap: 21-26.

sürükleyen neden kötü düşüncelerdir. Bu konuda insanın irade ve düşüncesinin eğitilmesi gerektiğine verilen önem insanın verili onuruna da işaret etmektedir. Yaşam hakkının boyutlarına yaşam hakkına aykırı olay ve uygulamalardan söz ederek yaşamın değerinin vurgulandığını belirtebiliriz. Bu belirlemelerden sonra Tevrat'ta açık bir şekilde “Adam öldürmeyeceksin” denilerek yaşam hakkı korunmaya alınmıştır.³⁴⁴ Yaşam hakkı hukuksal bir kavram olup, İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarından modern anlamda yaşam hakkı bağlamında tartışılan tüm konulara dair fikir edinmek zordur. Ancak temel anlamda yaşam hakkı korunmuştur.

2.2.3. Yaşamın Sonlandırılması (Ötenazi, İntihar ve Kürtaj)

2.2.3.1. Ötenazi

Bir canlı olarak insan ancak bedeni ile yaşadığı için, yaşama hakkı aynı zamanda bedeninin her türlü saldırıdan korunmasını gerektirmektedir. Hayatta olan her insanın fiziksel, bedensel şartları doğrultusunda yaşaması ve yaşamı için gerekli şartların sağlanmasının en önemli hakkı olduğu belirtilmektedir.³⁴⁵ Yaşama dair kişinin kendisi ya da diğer bireylerin olumsuz değer yüklemeleri bazı yaşamların sonlandırılması ile sonuçlanmakta ve bu yönde hukuki, etik tartışmalar yapılmaktadır. Yaşam hakkının korunması ile ilgili olarak özellikle ötenazi ve kürtaj konuları üzerinde tartışmalar yoğunlaşmaktadır. Ötenazi; kişinin kendisinin ya da buna karar verebilecek durumda olmadığına yakınlarının, doktorunun kararı ile yaşamının sonlandırılması³⁴⁶ ya da kişinin dayanılamayacak derece de ağırlı duruma geldiğinde kendi kendisini öldürtmesi ya da sun'i beslenme ile hayatının devam ettirilmesine çalışılan bir hastanın ölmesine imkan tanınması olarak da açıklanabilir.³⁴⁷

³⁴⁴ Çıkış, Bap 20: 13.

³⁴⁵ Ahmet Mumcu, Elif Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 119.

³⁴⁶ Enver Bozkurt, *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayın Dağıtım*, Ankara, 2006, s. 154.

³⁴⁷ Mustafa Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2004, s. 94.

Dünyada demokratik toplumlarda kişinin yaşam hakkı mutlak kabul edildiği için ötenazi genellikle yasaklanmış olmakla birlikte resmi olarak ötenaziye sadece Hollanda'da izin verildiği bildirilmektedir. Ötenazi, Latin kökenli bir kelime olup, asıl anlamının kolay ölüm ya da güzel ölme değil, “merhametli öldürme” olduğu ifade edilmektedir.³⁴⁸ Bu ifadeden ötenazi eyleminin kişinin kendisi dışında hasta yakını ya da sağlık kurumları, doktor aracılığı ile yapıldığı anlamı da çıkarılabilmektedir.³⁴⁹ Ötenazi ile ilgili olarak aktif, pasif, gönüllü “iradi” ve gönülsüz “irade dışı” ötenazi kavramlaştırmaları da yapılmaktadır.³⁵⁰ Örneğin; Hollanda'da aktif ötenaziye, ABD'de ise pasif ötenaziye izin verildiği bilinmektedir.³⁵¹ Bazı batı ülkelerinde yaşlılık ve hastalık gibi durumların insanın onurlu ölümüne zarar verdiği gerekçesiyle ötenaziye yasal destek verildiği belirtilmektedir. Postmodern Batı toplumlarında ötenazinin ortaya çıkmasında bilimsel ilerlemenin insanın kutsallığı konusunda değer yitimine yol açması ve bireyleşme, kendi yaşamını belirleme hakkı vb. tartışmalar etkili olmaktadır.³⁵² Zihinsel engeli olan, kaza ya da hastalık sonucu sürekli biyolojik desteğe ihtiyaç duyan bireylere ötenazi uygulanmasını savunanlara rağmen,³⁵³ kültür, ırk, zayıflık ve yetersizliklerinin ötesinde tüm insanların onura sahip olduğu ve bunun korunması gerektiği düşüncesinin ön planda olduğu bildirilmektedir.³⁵⁴ Sulmasy, onurun, biyoetik'te ötenazi konusundaki açıklamalarda yetersiz bir kavram olduğunu belirtir. Onur kavramını verili, gelişimsel ve atfedilen bağlamlarında

³⁴⁸ Daniel Smith, *Büyük Fikirler El Kitabı*, Çev. Dr. Murat Demirekin, Salon Yay, İstanbul 2018, ss. 121-122.

³⁴⁹ Hasan Türkmen, “Ötenazi Sorunsalına Teolojik Açıdan Bir Bakış”, *Kelam Araştırmaları*, 13: 1, 2015, ss. 495-519.

³⁵⁰ Bilal Kılıncı, “Türk Ceza Hukuku Açısından Ötenazi”, *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler*, 4, ss. 303-307.

³⁵¹ Smith, *Büyük Fikirler El Kitabı*, s. 123.

³⁵² Margaret Somerville, *Dealing with Death-The Ethics of Euthanasia*, *The Ethical Canary: Science, Society and The Human Spirit*. McGill-Queen's University Press Montreal&Kingston, London. Ithaca, pp. 121-128.

³⁵³ Peter Singer, *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, Third Edition, 2011, pp. 155-158.

³⁵⁴ Jean Vanier, *Becoming Human*. Paulist Press, Newyork, Mahwah, NJ, 2008, pp. 14-19.

değerlendirerek, yeterlilik, beceri ve güç açısından insanlar arasında ayırım yapmadan sağlığa erişim hizmetlerinin eşit ölçüde sağlanmasının, verili onura dayandığını vurgulayarak ötenazi taraftarlarının, onurlu ölüm savunmasının ahlaki dayanağı olmadığını ortaya koymaktadır.³⁵⁵ Ülkemizde ötenazi intihara yardım suçu olarak değerlendirilmekte, ötenaziye geniş hak tanınmasının tıp ve bilimdeki gelişmeleri yavaşlatacağı da öne sürülmektedir.³⁵⁶

Konunun dinler bağlamında değerlendirilmesi yapıldığında da farklı düşünceler ortaya çıkmaktadır. Yahudiler, hayatın korunması gerektiğini düşünürken, Protestanların kendi aralarında fikir ayrılığına düştükleri, Katoliklerin ise pasif ötenaziye olumlu baktıkları ifade edilmektedir.³⁵⁷ İslam’da da ötenazi konusuna bakış açısı olumsuz olmakla beraber aktif ötenazinin değil, ancak pasif ötenazinin uygulanabileceğini düşüncesine dayanan yorumların bulunduğu dikkat çekilmektedir.³⁵⁸ Günümüzde bu durumun etik boyutunun tartışılması yerine değerlendirilmesinin devletlerin sağduyusuna bırakıldığı anlaşılmaktadır.³⁵⁹

2.2.3.2. İntihar

Yaşam hakkının önemli bir boyutu da başkalarının yaşama hakkının korunmasını isterken, kişinin kendisinin de yaşama hakkının olduğunu ve kendisine verilen hayatın kendisine ve üçüncü kişilere karşı da korunması gerektiğidir. Bireyin kendi hayatını kendisinin sonlandırmasına hak ve yetkisi olmadığı gibi, bu durumu önlemenin devletin

³⁵⁵ Daniel Sulmasy, Dignity and Bioethics: History, Theory and Selected Applications, *Human Dignity and Bioethics*, ed. Barbara T. Lanigan, 2009 Nova Science Publishers, Inc, pp. 325-347.

³⁵⁶ Y. Furkan Şen, “Yaşam Hakkı: İdam, Kürtaj, Ötenazi Ve Siyasal Sorumluluk”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2015 19 (2): 1-26, ss. 16-18.

³⁵⁷ Necati Sümer, *Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı*, (Doktora Tezi), Ankara, 2015, ss. 60, 121- 141; Richard Schulz, *The Psychology of Death, Dying, and Bereavement*, ss. 88-89, Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, s. 96 içinde

³⁵⁸ İsmail R. Al-Faruqı, “Islamic Ethics”, *World Religions and Global Ethics*, ed. S. Cromwell Crawford, New York, Paragon House, 1989, ss. 234- 235, Köylü, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, s. 96 içinde.

³⁵⁹ Kuçuradı, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, ss. 120-121.

görevi olduğu düşünülmektedir. İntihar eden insan yaşar durumda olmadığı için kendisi suç ile yargılanamaz ancak, bu eyleme kişiyi yönlendiren ya da destek veren kişiler suç işlemiş sayılmaktadırlar.³⁶⁰ İntiharın eski çağlardan beri yasaklanan bir eylem olduğu ancak son zamanlarda suç olup olmayacağı tartışıldığı belirtilmektedir.³⁶¹ Çalışmamız kapsamında İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında konu ile ilgili yaklaşımın nasıl ifade edildiği karşılaştırmalı bir şekilde incelenmeye çalışılmıştır.

Tevrat'ta Hz. Eyüp'ün kıssasında geçen diyalogdan ötenazi ya da intiharın Tanrı tarafından da insanın yaşamına verilen değer sonucunda yasaklandığını düşünebiliriz. Çünkü Eyüp hastalığından dolayı, Kardeşlerinin kendisinden uzaklaşarak yabancılaştığını, sevdiklerinin kendisinden yüz çevirdiğini söylemektedir. Hz. Eyüp, başına gelen olayların kendisinin insanlar nezdinde saygınlığını yitirmesine sebep olduğu için üzülmemekte, bunu Tanrı'dan bir ceza olarak görmekte, "izzetinin soyulduğu" ile ifade etmektedir.³⁶² Kur'an'da, Eyyüp'ün hayatın dayanılmaz hale gelmesine rağmen kendisini öldürmemesi, sabretmesi sonucu iyileşme sürecinin başlaması³⁶³ da çıkmamış candan ümidin kesilmemesi, insanın ölümü istememesi için bir örnek olabilir.

Bir insanın yaşam hakkının korunması adına bazen bazı kurallardan vazgeçilmesi gerekir. Çünkü insan yaşamı daha değerlidir. Bu durumu destekleyen bir örnek, Hz. İsa ve Ferisiler arasındaki diyalogdan çıkarılabilmektedir; Ferisiler'in şakirtlerin Şabat Günü başakları koparıp yemelerini eleştirmeleri üzerine İsa; insan hayatının kanun ve kurallardan, mabetten daha önemli olduğunu öne sürerek bu durumun bir suç olmadığını belirtmiştir.³⁶⁴ Kur'an'da belirtildiği üzere aç ya da susuz kalarak ölümle karşı karşıya kalan kişinin bu durumda haram yiyeceklerden ve haram içeceklerden ölmeyecek kadar

³⁶⁰ Uğur Ersoy, "İntihara Yönlendirme Suçu", *TBB Dergisi*, 2018, (136), s. 110.

³⁶¹ Sulhi Dönmezer, *Kişilere ve Mala Karşı Cürümler*, İstanbul, 1990, s. 88.

³⁶² Eyüp 19; Bap 19: 9.

³⁶³ 74/21 Enbiya Suresi, 83.

³⁶⁴ Matta, Bap 12: 1-8.

istifade etmesine izin verilmesi de kişinin kendi hayatını koruması gerektiğinin ifadesi olmaktadır.³⁶⁵ İnsanların yiyeceklerinden, leşi akmış kan, domuz eti ve fisk olarak Allah'tan başkası adına kesilenlerin dışında haram kılındığı sadece darda kalan kimsenin haddi aşmadan, bunlardan yiyebileceği³⁶⁶ açıklanmıştır.

Bunun için Kur'an'da, iman edenlerin, karşılıklı rızaya dayalı ticaret hariç, birbirlerinin mallarını haksızlıkla yemeleri yasaklanmaktadır. Böyle bir tutum, insanın kendisini katletmesi³⁶⁷ olarak görülmüştür. "Allah yolunda harcayın ve kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın!.." ³⁶⁸ ayetinden ekonomik problemlerin, ahlaki olmayan davranışların insanın intihar etmesine yani; kendisine kötülük yapmasına neden olabileceğine işaret edilmektedir. Bunun yanı sıra, kişinin kendisinin öldürülmesine sebep olacak kötü davranışlarda bulunmasının da intihar olarak düşünüldüğünü belirtebiliriz. Kur'an'da ötenazi ve intihar arasında fark görülmediği söylenebilir. Kur'an'a göre her insan, kendi hayatını korumakla zorunludur. İnkara zorlanan kişinin, canını kurtarmak için inkâr ettiğini söylemesine izin verilmesi ³⁶⁹ yaşam hakkının korunmasına verilen değeri gösteren en çarpıcı örnektir.

2.2.3.3. Kürtaj

Doğumdan önce ana karnındaki çocuğu ya da cenini en son yirminci haftasına kadarki zamanda kasıtlı ya da kaza ile öldürmek kürtaj olarak tanımlanabilir. Kürtaj annenin sağlık durumunu korumak, tecavüz sonucu hamilelik, zihinsel engel ve sakatlık

³⁶⁵ 92/2 Bakara Suresi, 173.

³⁶⁶ 56/6 En'am Suresi, 145.

³⁶⁷ 97/4 Nisa Suresi, 29.

³⁶⁸ 92/2 Bakara Suresi, 195.

³⁶⁹ 71/16 Nahl Suresi, 106.

durumlarında gerekli görülebilmektedir. Kimileri de cenin ile doğmuş insan arasında ayırım yapılamayacağı gerekçesiyle bu duruma karşı çıkmaktadır.³⁷⁰

İnsan onuru kürtaj ilişkisi konusunda tartışmalarda doğmamış ceninin yaşama hakkı olup olmadığına karar vermede temel ölçünün ne olması gerektiği önemli bir sorundur. Doğmamış bir varlığın onura sahipliğine karar verebilmek için öncelikle, ceninin yaşama sahip olup olmadığının tartışılması gerektiği düşünülmektedir.³⁷¹

Alman Anayasa Mahkemesinin “kürtaj” ile ilgili kararına göre; insan yaşamının başladığı yerde onuru da var olduğu için yaşamın başlangıcını doğum anı olarak düşünmenin, insan onurunun dokunulmazlığı ile bağdaşmayacağı sonucuna varılabilmektedir. Dolayısıyla, insanın yaşamının ana rahmine düştüğü andan itibaren başladığının kabul edilmesi, kürtajın yaşam hakkı ihlali olarak değerlendirilmesine neden olmaktadır.³⁷² Devlet tüm yaşamlara eşit onur ve değer vermelidir. İnsana doğuştan sahip olduğu fiziksel, zihinsel özellik ya da engeller bağlamında yaşam hakkı verili olduğu için kutsaldır.³⁷³ Hiçbir yaşamın bu kutsallığın dışında tutularak yok edilmesi kabul edilmemektedir. Kürtaj konusu dünyada farklı görüş ve yaklaşımlarla değerlendirilmektedir. Bu konuda dini, ahlaki, hukuki ya da siyasi bakış açıları yaklaşım farklılığını ortaya çıkarmaktadır. AİHM tarafından konu ile ilgili olan bazı durumlar için tıbbi bir gereklilik olarak görüldüğünde sözleşmedeki devletlere kendi kararlarını verebilecekleri yönünde yetki tanındığı ifade edilmektedir.³⁷⁴ Ülkemizde annenin sağlığı

³⁷⁰ Şen, “Yaşam Hakkı: İdam, Kürtaj, Ötenazi Ve Siyasal Sorumluluk”, ss. 11-16.

³⁷¹ Şimşek, *Anayasa Hukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, ss. 130-131.

³⁷² Tezcan, Erdem, Sancakdar, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye’de İnsan Hakları Sorunu*, s. 168.

³⁷³ John Valk, Halis Albayrak, Mualla Selçuk, *An Islamic Worldview from Turkey-Religion in a Modern, Secular and Democratic State*, Palgrave Macmillan, 2017, p. 137.

³⁷⁴ Donna Gomien, *Short Guide to European Convention on Human Rights*, Strasbourg, May, 1991, s. 5. Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, s. 93 içinde.

için onuncu haftaya, tecavüz vb. durumlarda ise yirminci haftaya kadar kürtaja izin verilmektedir.³⁷⁵

Kürtaj (yani) doğmamış ceninin öldürülmesinin yasak olduğunu Tevrat'tan çıkarabilmekteyiz. İki kişi kavga ederken gebe bir kadına çarpar, kadın erken doğum yapar ama başka bir zarar görmezse, saldırgan, kadının kocasının istediği ve yargıçların onayladığı miktarda para cezasına çarptırılacaktır. Ama başka bir zarar varsa, cana karşılık can, kısasa kısas karşılık ödeneceğinin³⁷⁶ belirtilmesi, doğmamış çocuğun yaşam hakkının korunmaya çalışıldığına bir örnektir. Aslında, çocukların doğmadan öldürülmesi düşüncesinin Tevrat'ta da yeri olmadığını göstermektedir. Yaşam hakkı düşüncesinin toplumda, cezaların misliyle olması vb. bazı hukuki yaptırımlarla yerleştirilmeye çalışıldığı, caydırıcı olması için kurallar belirlendiği anlaşılmaktadır. İnsanların kendilerine gelebilecek bir zarardan korunmalarının ilk şartı bir başkasına zarar vermemektir. İnsan haklarının ahlaki sorumluluklar şeklinde ve Tanrı buyruğu olarak motive edici bir güçle özümsemesi istenmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de çocukların öldürülmesi yasaklanmaktadır. Hz. Muhammed'in "mümin kadınlardan çocuklarını öldürmemeleri konusunda söz almasının,³⁷⁷ boşanan kadınların üç ay bekleyip hamile olup olmadıklarının anlaşılması, eğer çocuk var ise gizlenmemesinin istenmesi³⁷⁸ yaşam hakkının korunmasının örnekleridir. Kur'an-ı Kerim'de, insanların cinsiyet ve ömürlerinin Allah tarafından belirlendiğinin³⁷⁹ ifade edilmesinin öldürme eylemine kalkışılmasının önüne konulan bir engel olduğu düşünülebilir. Açlık endişesiyle çocukların öldürmesi suç olup, rızkı verenin Allah

³⁷⁵ Şen, Yaşam Hakkı: İdam, Kürtaj, Ötenazi Ve Siyasal Sorumluluk, ss. 11-16.

³⁷⁶ Çıkış, Bap 21: 22-25.

³⁷⁷ 96/60 Mümtehine Suresi, 12.

³⁷⁸ 92/2 Bakara Suresi, 228.

³⁷⁹ 44/35 Fatır Suresi, 11.

olduğu³⁸⁰ belirtilmektedir. Yeryüzündeki her canlının rızkı Allah'a ait³⁸¹ olduğu ifade edilerek çocukların ekonomik, maddi sebeplerle öldürülmesi istenmemektedir.

2.2.3.4. Çocukların Siyasi-Dini Sebeplerle Öldürülmeleri

Tüm zamanlarda yaşam hakkının korunması açısından en savunmasız grubu çocukların oluşturduğu düşünülebilir. Yaşam hakkı içerisinde insanın “çocukların” devlete ve diğer insanlara karşı beden bütünlüğünün korunması önemlidir. Çocuk hakları bildirgesinde, çocukların işkence ya da aşağılayıcı, insanlık dışı muameleye maruz kalması yasaklandığı gibi on sekiz yaşın altındaki çocukların bir suça istinaden öldürülmeleri de yasaklanmıştır. Her çocuğun ırk, dil, din, cinsiyet, ulus vb. ayırım yapılmadan haklarının olduğu kabul edilmekte, yaşam hakkı güvence altına alınmaya çalışılmaktadır.³⁸² Kutsal kitaplarda çocukların yaşamlarına son verilmesinin anlatıldığı ayetleri bahsi geçen konular açısından değerlendirebiliriz.

Kutsal kitaplarda çocukların doğumdan önce öldürülmesinden çok hayatta iken öldürülmelerinden bahsedilir. Örneğin; Tevrat'ta İsrailoğulları için yaşamı zorlaştıran önemli bir faktörde çocuklarının öldürülmesiydi. Mısır Kralı Firavun bütün halkına, doğan her İbrani erkek çocuğun Nil'e atılması, kızların sağ bırakılması emrini vermiştir.³⁸³ Siyasi sebeplerle çocukların öldürülmesi büyük bir yaşam hakkı ihlaliydi. Yaşam hakkı ihlalinin çocukların öldürülmesiyle her devirde ortaya çıktığı görülmektedir. Buna bir örnekte Hz. İsa doğduğunda dönemin Yahudi Kralı Hirodes tarafından tehlikede gördüğü krallığını korumak için Beytlehem ve yöresinde dünyaya gelen iki yaş ve

³⁸⁰ 51/17 İsra Suresi, 31-33.

³⁸¹ 53/11 Hud Suresi, 6.

³⁸² Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ve İhtiyari Protokoller, Usul Kuralları ile Çocuk Hakları Komitesi Genel Yorumları, Kısım I, Madde 2-27. Erişim Linki: <https://www.unicef.org/>, (10.09.2022).

³⁸³ Çıkış, Bap 1: 11-15, 17, 22.

altındaki bütün erkek çocukların öldürülmesinin emredilmesidir.³⁸⁴ Bu durum tarihte hükümdarların mülklerini korumak adına yaşam hakkı ihlallerine kalkıştıklarının bir örneğidir. Kur'an'a göre, insanların hayat hakkı üzerinde Allah'tan başka hiç kimsenin tasarruf yetkisi bulunmamaktadır. Kur'an'da İbrahim ve dönemin kralı Nemrut arasında geçen diyalogda Nemrut'un kendisinde insanları öldürme yetkisi ve hakkı gördüğü anlatılmaktadır.³⁸⁵ Tarihsel süreçte zaman zaman hükümdarların yönettikleri insanların hayat hakkı üzerinde istedikleri gibi tasarruf edebilme hakkını kendilerinde gördükleri, bu durumu ifade eden ayetlerden anlaşılmaktadır. Tevrat'ta Tanrı-kral olan Firavun'un erkek çocukları öldürtmesine Kur'an'da da yer verilmektedir.³⁸⁶ Kendilerinde Tanrısal bir yetki gören krallar, halkın yaşam hakkı üzerinde tasarrufa kalkışmışlardır.³⁸⁷ Tevrat ve Yeni Ahit'ten farklı olarak, Kur'an-ı Kerim'de çocukların öldürülme sebeplerinden birinin de, çocuğun kız olması ve bundan utanç duyulması olduğu³⁸⁸ bildirilmektedir. Çeşitli sosyokültürel sebeplerle çocuklar arasında cinsiyet açısından ayrıma gidilerek öldürülmelerine karşı çıkıldığı anlaşılabilmektedir.

Çocukların öldürülmelerinin bir sebebi de ilahlara kurban edilmeleri idi. Tevrat'ta çocukların öldürülmelerinin bir sebebinin de İsrail halkının kendilerinden ya da aralarında yaşayan yabancıların çocuklarından birini ilah Molek'e sunarak, öldürmeleri olduğu belirtilmektedir. Buna karşılık Rab, Musa'dan çocuğunu İlah Molek'e sunanların halk tarafından öldürülmesini istemiş, aksi takdirde onu izleyerek aynı eylemi yapanların da halkın arasından atılacağını belirterek uyarmıştır.³⁸⁹ Kur'an-ı Kerim'de de, Müşriklerin yanlış inanışlarının onları çocuklarını öldürmeye sürüklediği, böyle bir cahilce davranışın

³⁸⁴ Matta, Bap 2: 10-17.

³⁸⁵ 92/2 Bakara Suresi, 258.

³⁸⁶ 82/79 Naziat Suresi, 15, 23, 24; 50/28 Kasas Suresi, 38.

³⁸⁷ 40/7 Araf Suresi, 141; 73/14 İbrahim Suresi, 6.

³⁸⁸ 71/16 Nahl Suresi, 58, 59.

³⁸⁹ Levililer, Bap 20: 1-5.

insanı daha kötü duruma düşüreceği, bunun bir aşırılık olduğu belirtilerek yaşam hakkının kutsallığı ile açıklanmaktadır.³⁹⁰ “Allah’ın haram kıldığı cana haksız yere kıymamanın, Rabb’in bir tavsiyesi”³⁹¹ olduğu açıktır.

2.2.3.5. Ölüm Cezası

Ölümden sonra artık yaşama hakkının varlığından, fiziksel olarak yaşamdan söz edilemeyeceği için ölmüş insanın herhangi bir hakkı bulunmadığı gibi, bu ceza yaşama en büyük engeli oluşturmaktadır.³⁹² İnsan suç işlese dahi onurunu kaybetmeyeceği için, ölüm cezasının yasaklanması, insanın değerinin devletin ve yasaların önünde tutulduğunun bir göstergesidir. Devletin ölüm cezasını uygulaması, insan onurunu yok etmesi, görmezden gelmesi demek olup, yaşam hakkını göz ardı etmesi anlamına gelmektedir.³⁹³ Yaşama hakkının anlam ve kapsamı yönünden belirsiz olduğu düşünülse de tüm hakların temeli olduğu bu nedenle devlet tarafından korunması gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.³⁹⁴ Özellikle, uluslararası anlaşmalarda savaş vb. durumların yaşam hakkına yönelik istisna olarak kabul edilmesine yer verildiği ancak devletin isteğinde olabilecek ölüm durumlarının kaldırılması için uğraşıldığı belirtilmektedir.³⁹⁵ Ölüm cezasının uygulanması insan onurunu oluşturan yaşam hakkını yok etmektedir.³⁹⁶

Kutsal kitaplarda yaşam hakkının kutsallığı, bu hakka yönelik olumsuzlukların ölümle cezalandırılması (kısasa kısas) ile korunmaya çalışılmış, öldürme eylemi

³⁹⁰ 56/6 En’am Suresi, 137, 140.

³⁹¹ 56/6 En’am Suresi, 151.

³⁹² Zafer Gören, “Yaşama Hakkı ve Ölüm Cezası”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:5 Sayı:10 Güz 2006/2 s.67-97.

³⁹³ Şimşek, *Anayasa Hukukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, ss. 154-155.

³⁹⁴ Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, s. 130.

³⁹⁵ Sulhi Dönmezer, Sahir Erman, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, genel kısım, Cilt II, 7. Baskı, İstanbul 1981, s. 726 vd.

³⁹⁶ İbrahim Ö. Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 157.

zorlaştırılmıştır. Bununla birlikte tarihte ilk ölüm cezası Tanrı tarafından verilmiştir. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde insanların Tanrı'nın isteklerinden uzaklaşmaları durumunda toplu olarak öldükleri bilinmektedir. Nuh'un hikayesi bu durumun bir örneğidir.³⁹⁷ Tevrat'ta Tanrı insanlara yaratma planından sapmaları durumunda cezalarını dünyevi olarak hemen vermektedir. Bu ceza yaşam hakkının yok edilmesiyle gerçekleşmiştir.³⁹⁸ Tanrı, tufandan kurtulan Nuh'u ve oğullarını kutsamış, kendisine itaat eden insanların yaşam hakkını korumuştur.³⁹⁹ Tarihsel süreçte İsraililerin inançlarında bozulmaların yaşandığı dönemlerde Tanrı'nın müdahale ettiği durumlar yaşanmıştır. İsrail erkeklerinin Moavlı kadınlarla zina etmeleri, onların ilahlarına kurban keserek, Baal-Peor'a bağlanmaları sonucu Rab'bin, Musa'dan İsraililere öfkesinin yatışması için halkın bütün önderlerini öldürmesini istemesi⁴⁰⁰ bu duruma bir örnektir. İsrailin başka ulusların ilahlarına tapıp inançları bozulmasın diye toplumu inancından döndüren kişiler ölümle cezalandırılmıştır.

Öldürenin yaşam hakkının korunması bağlamında Tevrat'ta şiddet göstermekten kaynaklanan ölüm durumlarının da değerlendirilmesi yapılmaktadır. Örneğin; Kim birini kasıtlı olarak vurup öldürürse, kendisi de kesinlikle öldürülecektir. Ama olayda kasıt yoksa korumaya alınması⁴⁰¹ istenmektedir. Öldürme eyleminde kasıt yani niyete insanların dikkat etmeleri, kasıtlı ölümlerin kısasla cezalandırılması kasıtsız ölümler de ise kişiye kendini savunma düşüncelerini ifade etme özgürlüğü verilmekte, ölüm cezaları engellenmeye çalışılmaktadır. Tevrat'ta, insan düşüncesinin, niyetinin, kişisel tutumunun önemine İsrailoğulları'nın dikkatini çekmek için, Kenan ülkesine yerleştiklerinde adam öldüren kişinin, oç alacak kişilerden kaçıp sığınması, topluluğun

³⁹⁷ Tekvin, Bap 6: 9, 12,13.

³⁹⁸ Tekvin, Bap 7: 1.

³⁹⁹ Tekvin, Bap 9: 1-3.

⁴⁰⁰ Sayılar, Bap 25: 2-25.

⁴⁰¹ Çıkış, Bap 21: 12-14.

önünde yargılanmadan öldürülmemesi için sığınak şehirler yapmaları istenmektedir. Adam öldürenin, bir tek kişinin tanıklığıyla öldürülmeyeceği⁴⁰² ifadesi ile de insanların öldürülmeleri zorlaştırılmaktadır. Kişiye kendini müdaafa hakkı da verilmektedir. Tevrat'ta yaşam hakkının ölümle, öldürmekten men etmekle insanlara kazandırılmaya çalışıldığını söyleyebiliriz. Çünkü yaşanan çağda insanları bağlayıcı modern anlamda hukuki bir otorite yoktu. Bu yaptırımları belirlenen cezalar doğrultusunda uygulama durumunda olan güç “peygamber” bir otorite olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bir insanın yaşam hakkının ancak öldürme eylemini gerçekleştiren kişiyi ölümle tehdit ederek, ya da öldürerek toplumda vahyin indiği dönemin şartlarıyla korunmaya çalışıldığı öne sürülebilir.

Yeni Ahit'te ise, Hz. İsa'nın tavrı insanların günahlarına rağmen affedilmeleri gerektiği düşüncesine vurgu yapmaktadır. İsa, mabette vaaz ederken zina suçunu işlediği için kendisine getirilen ve cezalandırılmasının istendiği bir kadına, kendisini cezalandırmayacağını, bir daha günah işlememesini söyleyerek⁴⁰³ serbest bırakır. Hz. İsa bu açıklamalarıyla günah işlemenin insanın öldürülmesine sebep olabilecek bir onur ihlaline izin vermemiştir. Günah işlemenin de insanın iradesinde bir durum olduğu, günahattan uzak insan bulmanın insanın iradeyle yaratılmış olmasına aykırı olduğu, bunun sadece insanın toplum içindeki kişisel şerefini, tanrısal saygınlığını zedeleyici bir durum olarak görülmesi gerektiğini vurgulamaya çalışmıştır diyebiliriz.

Kur'an'da ölüm cezası ancak bir insanı haksız yere öldürme eyleminde gerekli bulunmuştur. Allah, “iman edenlerden, öldürülen kişinin hakkının alınmasını istemekte, bunu kısas olarak isimlendirmektedir. Öldürülenin durumuna göre, hüre karşı hür, köleye karşı köle, kadına karşı kadın kısas edileceği, eğer yakınları kısastan vazgeçmişse,

⁴⁰² Sayılar, Bap 35: 7-35.

⁴⁰³ Yuhanna, Bap 8: 1-11.

öldüren kişinin diyet ödemek durumunda⁴⁰⁴ olduğu belirtilmektedir. Bu ayete göre, kasten başkasını öldüren kişiye ön görülen ceza kısastır. Öldürme eyleminde kasıt göz önünde bulundurulmaktadır. Kur'an'da, Allah'a inanan insanların haksız yere cana kıymadıkları⁴⁰⁵ aksi bir durumda ise; Bir müminin, bir mümini ancak hata sonucu öldürmüş olabileceği, bir mümini hata ile öldüren kimsenin, mümin bir köle azat edeceği ve (ölenin yakınlarının sadaka niyetiyle bağışlamaları hariç) ölenin ailesine bizzat teslim edilecek bir de diyet ödeyeceği⁴⁰⁶ vurgulanır. Hata sonucu ölüme sebep olmak öldürmeyle değil, diyet ile karşılanır. Bir mümini kasten öldüren kimsenin cezasının cehennem⁴⁰⁷ olduğunun belirtilmesi, ölüme sebep olmada niyete önem verildiğinin kanıtıdır. Yaptırımın niyete göre olması da öldürenin de yaşam hakkının gözetilmesi açısından önemlidir. Kötülüğün cezasının, dengi bir kötülükle cezalandırılması gerektiği, cezalandırma konusunda aşırıya gidilmemesine dikkat edilmesi, suçlunun affedilmesi durumunda ise, affedenin mükafatının Allah tarafından verileceği vurgulanır.⁴⁰⁸ Bununla birlikte, haksız yere öldürülen kişinin velisine bir yetki tanındığı, öldürme şeklinde aşırıya kaçmamasının⁴⁰⁹ istenilmesi de öldürenin de nihayetinde insan olmasından kaynaklanmaktadır. Bu düşünceyi ölenin yakınlarının öldüren kişiyi bağışlamasına izin verilmesi de desteklemektedir. Ölüm cezası ve bu konuda niyete dikkat etmekle, insanın düşüncesini ifade etmesine, kendisini savunmasına izin verilmektedir. Tevrat ve Kur'an'da bu konuda söz birliği bulunmaktadır. Ancak Kur'an daha ileri bir aşamaya, öldürenin de affedilebileceği konusuna da değinmektedir.

⁴⁰⁴ 92/2 Bakara Suresi, 178.

⁴⁰⁵ 43/25 Furkan Suresi, 68.

⁴⁰⁶ 97/4 Nisa Suresi, 92.

⁴⁰⁷ 97/4 Nisa Suresi, 93.

⁴⁰⁸ 63/42Şura Suresi, 40-44.

⁴⁰⁹ 51/17 İsrâ Suresi, 31-33; 56/6 En'am Suresi, 151.

Tevrat'ta Yeni Ahit ve Kur'an'dan farklı olarak yaşam hakkının korunması konusunda daha detaylı bilgiler ve anlatımlar yer almaktadır. Ölüm cezalarına daha fazla yer verilmektedir. Annesini ya da babasını dövenin ya da lanet edenin kesinlikle öldürüleceği,⁴¹⁰ kabul görmeyen büyücülük vb işlerle uğraşanların, hayvanlarla cinsel ilişki kuran, Rab'den başka bir ilaha kurban kesenlerin, zina edenlerin ölüm cezasına çarptırılacağı⁴¹¹ belirtilmektedir. Toplumsal ahlakın açık bir vahiyle desteklendiği İsrail toplumunda kuralları koyan ve uygulama emri veren Tanrı'dır. Belli bir devlet, toplum bilinci oluşturamamış ilkel toplumlarda ahlakın yerleşmesi için sert tedbirler alındığı düşünülebilir. Tanrı tarihsel süreçte belli ahlaki değerler, kurallar etrafında insanları eğitmek istemektedir. Bu eğitimde bir peygamber ile de aktif bir şekilde tarihe, insan iradesine açık bir vahiyle müdahale etmektedir. Gelişmiş sosyo-kültürel hukuki yapının yerleştiği toplumlar da bir insanın ahlaki olmayan eylemlerinin, diğer insan ya da canlılara zarar veriyorsa yaptırımını hukukidir. Ancak eski çağlarda durumlara dair yaptırımını belirleyen de Tanrı'dır. İsrailin sürekli ölümle cezalandırılmasının günahlarından ötürü olduğu söylenmektedir.⁴¹² Yaşam hakkını korumak için günah işlemek gerekir. Çünkü günah canlı olan vahiy (Tanrı) tarafından hemen cezalandırılmakta, cezalar ertelenmemektedir.

2.2.4. Yaşam Hakkı ve Savaş

Günümüzde herkesin yaşam hakkı uluslararası belgelerde korunmasına rağmen, kimi devletlerin yasalarında ölüm cezalarına yer verebildiği, ayaklanma olaylarının

⁴¹⁰ Çıkış, Bap 21: 15, 17.

⁴¹¹ Çıkış, Bap 22: 18-20. Levililer, Bap 20: 9-12.

⁴¹² Hezekiel, Bap 18: 17, 21, 32.

bastırılması vb. durumlar da yaşanabilecek ölüm olaylarının yaşam hakkının korunması kapsamında değerlendirilmediği ifade edilmektedir.⁴¹³

Kutsal kitaplarda savaş durumunda yaşam hakkının nasıl değerlendirildiğini örneklendirmek gerekmektedir. Tevrat'ta ortak inançları İsrail'i bir arada tutan önemli bir etkendi. Tanrı'nın istediği inancın yerleşmesi için diğer milletlere inanç, yaşam özgürlüğü, mülkiyet hakkı tanınmamıştır. Aksi takdirde onlar güçlenerek İsrail'i eski yanlış inanç ve uygulamalar altına sokabilirlerdi. Örneğin; Rab, Musa'ya Kenan ülkesine geçtiklerinde ülkede yaşayan bütün halkı kovmalarını, putlarını yok etmelerini istemektedir. Böylece ülkeyi yurt edinebileceklerdi.⁴¹⁴ Kenan ülkesindeki halkın ve inançlarının yok edilmesinin⁴¹⁵ istenmesi savaş durumunda yaşam hakkı ihlallerini Tanrı'nın emri olarak meşrulaştırmaktadır.

Kuran-ı Kerim'de insanların öldürülmesi ile ilgili istisna bir durum olarak savaş örneği verilmektedir; müminlerden kendileriyle savaşanlarla Allah yolunda savaşmaları ama haddi aşmamaları istenilmektedir.⁴¹⁶ Allah ve elçisiyle savaşanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların ceza olarak öldürülmesi, idam edilmesi veya bazı uzuvlarının kesilmesi yahut da buldukları yerden sürgün edilmelerinin⁴¹⁷ istendiği ayetlerde öldürme eylemine ancak savaş durumunda, dini, hayatı korumak gibi sebeplerle izin verilmektedir. "Savaşta inkâr edenlerle karşılaşıldığında, öldürülmesinin, savaş riski tamamen kalktığında esirlerin fidye karşılığında ya da karşılıksız salıverilmesinin istenmesi,⁴¹⁸ insanların hangi din, ırktan olursa olsun yaşamlarına verilen değeri açıkça göstermektedir. Kutsal Kitaplarda yaşam hakkını incelediğimiz bu bölümü

⁴¹³ Said Vakkas Gözlüğü, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzun Etkisi*, Yetkin Yayınları, Ankara, 2002, s. 242.

⁴¹⁴ Sayılar, Bap 33: 51-53.

⁴¹⁵ Tesniye, Bap 5: 9.

⁴¹⁶ 92/2 Bakara Suresi, 190, 193.

⁴¹⁷ 112/5 Maide Suresi, 33.

⁴¹⁸ 104/47 Muhammed Suresi, 4.

değerlendirecek olursak, insanın onrunun geliştirilmesinin önemli bir yönü fiziksel varlığının korunmasıdır. Modern anlamda yaşam hakkı denilince yaşamın değeri, öldürme eyleminin yasak oluşu, ölüm cezasının olmaması, intihar, kürtaj, ötenazi başlıklarında yaptığımız inceleme, karşılaştırma sonucu yaşam hakkına kutsal kitaplarda yer verildiğini ve tarihsel süreçte de geliştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Örneğin; cinsel yasaklar Tevrat'ta ölümlerle cezalandırılırken, Yeni Ahit'te her insanın hata yapabileceği, affetmenin yüceliği, Kur'an'da bir yakını öldürülenin öldürenin ölümü yerine bir ücret mukabilinde onu bağışlayabileceğine değinilmiş, her insanın yaşamının başkasını öldürmüş bile olsa kutsallığı fikri geliştirilmeye çalışılmıştır. Kutsal kitaplarda insanların Tanrı tarafından ölümlerle cezalandırılmasının ya da ölüm cezalarının olmasının insan onuru ve yaşamına değer verilmediği düşüncesine neden olabileceği söylenebilir. Ancak kutsal kitapların vahyedildiği çağların sosyo kültürel yapısı, tarihsel süreçte insanların adalet, hak vb. kavramları değerlendirme biçimlerinin ölüm olaylarının değerlendirilmesinde etkili olduğu düşünülmelidir. Tevrat'tan Kur'an'a doğru ilerleyen süreçte, katilin affedilmesine de imkân sağlandığı suç işleyen de yaşam ve onuruna verilen değer in ifadesi olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

2.3. Mülkiyet Hakkı

“Mülk” kelimesi sözlükte Arapça kökenli bir kelime olup; ev, arazi vb. mallar ile, bir şahsa ait yer, yapı, devletin egemenliğindeki topraklar anlamındadır.⁴¹⁹ Mülkiyet ise “sahiplik” anlamına gelip, sadece maddi anlamda taşınır taşınmaz mallar değil, fikir ve sanat eserleri de “mülkiyet” in kapsamında değerlendirilmektedir. Mülkiyetin bu mallar üzerinde kişinin kullanma, değerlendirme, değiştirme vb. haklarının ifadesi olduğu da

⁴¹⁹ http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b956f32c10319.50204711 (20.03.2019)

belirtilmektedir.⁴²⁰ Pek çok anayasa ve uluslararası sözleşmelerde tartışılan en önemli insan haklarından birisi de mülkiyet hakkıdır. ⁴²¹ Tarihte ilk defa 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde yer verildiği ifade edilen⁴²², insanların doğal ve dokunulmaz dört temel haklarından biri de mülkiyettir. ⁴²³Kişinin insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşaması, çalışıp emeğinin karşılığını alabilmesi, emeğinin karşılığıyla da dilediği şekilde tasarruf yapabilmesini gerektirir. Mülkiyet hakkı, özgürlükçü devlet anlayışının bir gereği olarak vatandaş olarak insanların sahip olma hakkının korunması anlamına gelmektedir. Bu anlamda insanların insan onuruna uygun bir hayat sürebilmesi, asgari yaşam standartlarına sahip olmaları için mülkiyet hakkının zorunlu olduğu söylenebilir.⁴²⁴

Çalışmamızın devamında mülkiyet hakkının insan onuru fikriyle ilişkisini kuran boyutlarında: kişinin, çalışma hakkı, çalışmasının karşılığını alması, emeğinde tasarruf hakkı, asgari geçimliğe sahip olması, emeğin korunması vb. başlıklar açısından Kutsal kitaplardan insanın mülkiyete sahiplik açısından değerini geliştirmeyi destekleyen ayetler değerlendirilmiştir. Mülkiyet hakkının yok edilmesi olarak görülebilecek belirlemeler ise sosyo-kültürel, bağlamsal olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

2.3.1. Mülk Kavramına Bakış

“Mülk” kavramının sözlük anlamında “devlete ait topraklar” ifadesi de bulunmaktaydı. Bu ifade geniş anlamda mülkiyeti ifade etmektedir. Kutsal kitaplarda “mülk” kavramı geçmekte, maddi ve manevi yönüyle “mülkiyetin “Allah’a ait” oluşuyla

⁴²⁰ Mumcu, Küzeci, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, ss. 136-137.

⁴²¹ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, s. 216.

⁴²² Jean Rivero, Op, cit, s. 55, Jale Civelek, “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, s. 3 içinde.

⁴²³ Suat Şimşek, “Mülkiyet Hakkının Kapsamı, Sınırlandırma Nedenleri ve Şartları Açısından 1982 Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz –I”, s. 182; Kapani, *Kamu Hürriyetleri*, s. 32.

⁴²⁴ Gonca Kuru, *Türkiye’de Demokratik Hukuk Devleti Düzeninde İnsan Onurunun Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s. 138.

açıklanmaktadır. Allah'ın salih olan İbrahim peygamber gibi insanlar önderliğinde ahlaki değerleri özümsemiş bir topluluk olmaları için İsrail'e vermiş olduğu bir söz olarak huzurlu yaşayacakları topraklar vaad etmesi, bu toprakların İsrail'in mülkü olacağını belirtmesi, belli bir toprakla bütünleşmiş bir seçilmişlik düşüncesini beslemiştir. Bu topraklar İsrail için bir mülktür. Tevrat'a göre, mülkiyet kavramı geniş anlamda İsrail'in yeryüzünü mülk edinmesi, toplum oluşturması ve hürriyet sahibi olmasını ifade etmektedir.⁴²⁵

Tevrat'ta İsrailoğulları'nın belli bir topluluk olarak bir aradalıklarına katkı sağlamada mülkiyet kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Mülkiyetin sadece İsrail oğullarının değil, tüm insanları ilgilendiren bir kavram olduğu, bu hakkın yabancılar nezdinde de gözetilmesinin istenmesi, insanlığın değerinin geliştirilmesi yönünde önemli bir aşamadır. Örneğin; Tanrı, İsrail'den bir zamanlar kendileri de Mısır'da yabancı oldukları için aralarında yaşayan yabancılarında mülkiyet hakkını korumalarını, haksızlık ve baskı yapmamalarını istemektedir.⁴²⁶ İbrani olmasa da her insanın hakkaniyete uygun davranışları insani değerinin korunması için gereklidir. Düşman dahi olsa insanın malının korunarak, kendisine teslim edilmesinin,⁴²⁷ ülkede yaşayan yabancılara kötü davranılmayıp, yargılamada, ölçü ve tartıda haksızlık edilmemesinin istenmesi⁴²⁸ dikkat çekici ifadelerdir. Tüm insanların insan olma bakımından eşit bir muameleyi hak ettiğini insanlara benimsetmeye çalışan bir uygulama olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra Yahudilerin aralarındaki yabancılara faiz uygulamalarını isteyen ayetlerde bulunmaktadır.⁴²⁹ Benzer olarak, Tevrat'ta Yahudilere diğer milletlere borçlanılmaması, onlardan ödünç olarak herhangi bir şeyin alınmaması emredilerek, Yahudi olmayan

⁴²⁵ Tesniye, Bap 7: 17-19; Tekvin, Bap 17: 7-10.

⁴²⁶ Çıkış, Bap 22: 21.

⁴²⁷ Çıkış, Bap 23: 4.

⁴²⁸ Levililer, Bap 19: 33, 35, 36.

⁴²⁹ Tesniye, Bap 23: 19-20.

milletlere saltanat etmenin yolu olarak gösterilmektedir.⁴³⁰ Bu ayetlerin dönem içinde inançları bozulmasın siyasi olarak güçlü olsunlar diye yapılan bir uygulama olduğu düşünülebilir. Diğer halkların üzerinde siyasi ve ekonomik bakımdan gücün mülk, hükümlerlik kurmakla sağlanacağı açıktır.

Sözlük anlamından yola çıkarsak mülkiyetin, şahsa ait yer olması anlamında Tevrat'ta İbrahim'in şahsında ilk defa bir kişinin ücret karşılığı toprak satın alması "Hittiler'e giderek eşi Sara'nın ölüsünü defnetmek için şahsi mülk edinmesinden bahsedilir."⁴³¹ Çalışmanın belli bir ücrete tabi olması mülkiyetin önemli bir hak olduğuna delildir. Yakup'un, Lavan'ın yanında yedi yıl çalışması karşılığında ücret olarak kızı Rahel'i istemesi⁴³² çağa özgü olarak kadınların ücrete mukabil bir mülk olarak da değerlendirildiğini gösteriyor.

Kur'an'da mülk edinmenin, çalışmak ile ilişkisi kurularak, emeğin karşılığı olarak değerlendirilmiştir. Kur'an'da, Erkek ya da kadın fark etmez, insanın doğuştan sahip olduğu kabiliyet, mal, makam, özelliklerin Allah'ın bir lütfu olduğu belirtilir. Bu insanın çalışmakla bir yönüyle elde edemeyeceği şeylere göz dikmemesi, bunun yerine çalışıp, uygun yollardan geçimini sağlamasının insanı yücelteceği⁴³³ anlatılmaktadır. İnsan için ancak çalıştığı şey vardır; onun çalışmasının karşılığının tastamam verilecek⁴³⁴ olması insanın emeğine duyulan saygıdandır. İnsanın maddi veya manevi açıdan çalışmasının karşılığını alacağı garanti edilmekte, insan olarak akıl ve iradesinin ürünü olan emeği kutsal kabul edilmektedir.

Yeni Ahit'te ise, İsa, İnsanların ne yiyeceğiz ne içeceğiz, ne giyeceğiz? diye kaygılanmalarının Allah'ı tanımayanların tavrı olduğunu, Allah'ın insanların neye muhtaç

⁴³⁰ Tesniye, Bap: 15, 1-6. Bap: 18, 19-20.

⁴³¹ Tekvin, Bap 23: 2-4, 16-19.

⁴³² Tekvin, Bap 29: 14-20; Tekvin, Bap 30: 43

⁴³³ 97/4 Nisa Suresi, 32.

⁴³⁴ 23/53 Necm Suresi, 39-41.

olduklarını bildiğini, onu vereceğini söyleyerek, “O halde yarın için kaygılanmayın” demektedir.⁴³⁵ Bu ifadeden, dünya malı ve dünya hayatı ile ilgili maddi değerlere fazla önem verilmediği anlamı çıkarılabilmektedir. İsa, fakir insanların Allah’ın melekutuna sahip olacakları şeklinde müjdeler vererek aç olanların doyacakları günlerin ahiret hayatında kendilerini beklediğini belirtmiştir.⁴³⁶ Hz. İsa’nın sözlerinden anlaşıldığı kadarıyla insanların gerçek mutluluğu elde etmeleri, bu dünyada maddi ve manevi açıdan sıkıntı yaşamalarıyla mümkündür. Esasen insanların insan haklarına uymaları suretiyle maddi ve manevi açıdan mutlu oldukları bir hayatı bu dünyada kurmaları mümkünken Hz. İsa’nın bunu ahirete ertelemesi aslında Tevrat’ta Yahudilerin bunu dünya hayatında sağlayamamalarından kaynaklanan insana duyulan bir güvensizliği de göstermektedir. İsa, insanların yeryüzünde kendilerine hazineler biriktirmelerini yasaklamıştır.⁴³⁷ Hz. İsa’nın, “hazineniz nerede ise yüreğiniz orada olacaktır” ifadesi, insanların dünyaya aşırı bağlanmalarına engel olmakta, dünyevi zenginlik ile imanın bir arada düşünülmemeyeceği fikrini vermektedir. Zenginliğin, mülkün insanın imanını zedeleyeceği, kötülöklere sürükleyeceği fikri esasen insana Allah’ın verdiği akıl ve iradeyi de her zaman kötü yönde kullanacağı fikrini vermekte, insana bir güvensizlik duyulduğunu hissettirmektedir.⁴³⁸ Hz. İsa ile genç bir adam arasında geçen diyalog da mülkiyete sahip olmanın, zenginliğin pek de arzu edilmeyen bir şey olduğu düşüncesini vermekte, zenginlerin Allah’ın hükümlerine giremeyeceğini belirtmektedir.⁴³⁹ Mülkiyete sahip olmanın birey için fazlaca sorumluluk gerektirmesi açısından insanı sıkıntıya sokabilecek bir durum olarak yorumlandığını düşünebiliriz. Mülkiyete sahiplik onu sorumluluk içinde kazanmayı, harcamayı, bu harcamalar içinde yoksulları da gözetmeyi gerektirir. İnsanların hayatın

⁴³⁵ Matta, Bap 6: 31-34.

⁴³⁶ Luka, Bap 6: 20-23. Matta, Bap 19: 21-22.

⁴³⁷ Luka, Bap 12: 32-34. Matta, Bap 6: 19-20.

⁴³⁸ Matta Bap 6: 24. Matta, Bap 19: 23-24.

⁴³⁹ Matta, Bap 19: 16-24.

maddi değil manevi boyutlarına mülkiyette de kazanma hırsından çok, onu harcama da dikkatli olmak tavsiye edilmektedir. Tevrat'ta maddi anlamda mülk kavramına fazla vurgu olmasına rağmen, Yeni Ahit'te bu maddi düşkünlüğe tepki olarak insanın çalışma, emek verme, mülk edinme konularında çabasını destekleyen ifadelere pek rastlanılmadığı söylenebilir.

2.3.2.Sahip Olmak

“Mülkiyet” aynı zaman da “sahiplik” anlamına gelmektedir. Mülkiyet hakkının, İHAS Ek 1 Nolu Protokolün 1. Maddesinde, her insanın mal ve mülk dokunulmazlığının korunmasını ifade eden bir kavram olarak tanımlandığı belirtilmektedir. Kişinin malının dokunulmazlığına saygı gösterilmesi, malından yararlanma, tasarruf hakkını da içermektedir.⁴⁴⁰ İHEB' sinin 17. Maddesinde de insanın kişisel emeğinin ürünü olan mülkiyet hakkının kişinin kendisine ait olup, her insanın bu hakka sahip olduğunun kabul edildiği belirtilmektedir. Bu hak dolayısıyla insan mal varlığından yoksun bırakılamayacaktır.⁴⁴¹ Dolayısıyla, hırsızlık, gasp vb. suçlar, insanın yaşamını kısıtladığı, emeğine saygısızlık olduğu için mülkiyet hakkının ihlali sayılmaktadır. Ayrıca bireye yaşam güvencesi sağlayarak, ekonomik açıdan özgürleşmesine, bireysel ilişkilerle gelişmesine imkân verdiği için, mülkiyet hakkı insan onurunun korunması için gerekli durumdadır.⁴⁴²

Bu bağlamda kutsal kitaplarda insanın insanca yaşayabileceği asgari şartların sağlanması, bunun için çalıştığını düşünürsek emeğinden yararlanmasının engellenmesi anlamında “hırsızlık” yasaklanmıştır, hatta cezalar uygulanmıştır. Tevrat'ta komşunun

⁴⁴⁰ Gözlügül, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi*, s. 227.

⁴⁴¹ Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, s. 136.

⁴⁴² Ran Hirschl, “‘Negative’ Rights ‘Positive’ Entitlements: A Comparative Study of Judicial Interpretations of Rights in an Emerging Neo-Liberal Economic Order”, *Human Rights Quarterly*, Vol. 22, The Johns Hopkins University Press, 2000, p. 1089.

evine, karısına, erkek ve kadın kölesine, öküzüne, eşeğine, hiçbir şeyine göz dikilmemesi⁴⁴³ istenilmektedir. O dönemde kadınların, cariye ve kölelerin diğer sahip olunan hayvanlar gibi kişiye ait bir mülk olarak değerlendirildiğini de göstermektedir. İnsanların sahip oldukları mülke gelen zararın telafi edilmesine de önem verilmektedir. Örneğin; bir adam bir çukur açar ya da kazdığı çukurun üzerini örtmezse ve çukura bir hayvan düşerse, çukuru kazanın hayvanın bedelini ödemesi⁴⁴⁴ istenilmektedir. İnsanların yaşamları mülkiyetlerindeki ile geçinmelerine bağlıdır. Hırsızlık yoluyla ele geçirilen hayvanın satılması durumunda bedelinin ödenmesi istenmektedir.⁴⁴⁵ Tevrat'ta hırsızlık "çalmayacaksın" denilerek yasaklanmışken,⁴⁴⁶ hırsızın çaldığının karşılığını kesinlikle ödemesi gerektiği, hiçbir şeyi yoksa hırsızlık yaptığı için köle olarak satılacağı belirtilmektedir.⁴⁴⁷ Başkasına emaneten bırakılan eşyalarda kişinin mülkü olarak görülüp, emanetçiden kaynaklanan zararlar giderilmeye çalışılmıştır. Kendisine emanet edilen eşyayı çaldıran komşunun hırsız bulunmazsa, yargıcın kararına göre iki katını vererek zararı telafi etmesi istenmiştir.⁴⁴⁸ Tevrat'ta ücretle çalışan insanların ücretini her gün, güneş batmadan ödemenin yoksulun güvencesi olduğu, ücretin ödenmemesinin Tanrı'yı gücendirmek olacağı⁴⁴⁹ ifadesi emeğe saygının önemine dikkat çekmektedir. Evleri haksızca kazanılmış servetlerle dolu adamın aklanamayacağı⁴⁵⁰ belirtilerek haksız kazanç kınanmakta, sahibine kötülük olarak görülmektedir. Mülkiyet hakkının korunması bağlamında rüşvet almak yasaktır.⁴⁵¹

⁴⁴³ Çıkış, Bap 20: 17.

⁴⁴⁴ Çıkış, Bap 21: 33-36.

⁴⁴⁵ Çıkış, Bap 22: 1, 4.

⁴⁴⁶ Çıkış, Bap 20: 15.

⁴⁴⁷ Çıkış, Bap 22: 3.

⁴⁴⁸ Çıkış, Bap 22: 7, 8, 9-13, 14, 15.

⁴⁴⁹ Tesniye, Bap 24: 10-16.

⁴⁵⁰ Mika, Bap 6: 7-11.

⁴⁵¹ Tesniye, Bap 15: 1-2.

Yeni Ahit'te hırsızlık hakkında detaylı bilgi bulunmasa da yasaklandığını görmekteyiz. "hırsızlık eden artık hırsızlık etmesin..."⁴⁵² ile insanların mallarını haram yollarla yemenin yasaklandığı anlaşılmaktadır. Ancak İsa'nın 'Sanmayın ki, ben şeriatı yahut peygamberi yıkmaya geldim...' ⁴⁵³ "Kendiniz için ne yapılmasını isterseniz başkaları içinde onu yapın. Tevrat'ın ve peygamberlerin emrettiklerinin özetidir."⁴⁵⁴ ifadelerinden Tevrat'ta geçen ahlaki prensiplerin Yeni Ahit'te de benimsendiğini düşünebiliriz. Ancak Yeni Ahit'te Tevrat'taki gibi hırsızlık durumlarına dair açıkça belirtilmiş cezalar bulunmamaktadır. Buna dayanılarak mülkiyetin korunması da önemsenmektedir.

Kur'an'da mülkiyet hakkı kutsal sayılmış, hırsızlık ağır biçimde cezalandırılarak; Hırsızlık yapan erkek ve kadının işledikleri suça karşılık, Allah'tan caydırıcı bir ceza olmak üzere ellerinin kesilmesi⁴⁵⁵ emredilmiştir. İnsanların, birbirlerinin mallarını haksız yere yemeleri yasaklanmıştır. İnsanların mallarından bir kısmını rüşvet olarak vermeleri yasaklanmıştır.⁴⁵⁶ "Başkasının malını düşmanlık ve kötülük ile yiyen ahirette azaba uğramakla ⁴⁵⁷ uyarılmaktadır. Mülkiyet hakkına tecavüzün ağır bir şekilde cezalandırılması o zamanki şartlara, vahyin iniş süreci olması, cezaların caydırıcılığı açısından düşünülebilir. Başkasının hakkını yemenin kişinin kendisine dönecek büyük bir zarar olduğu belirtilmektedir. Ölçtüğünde, ölçeceği tam tutmak ve doğru terazi ile tartmak, büyüyüp malına sahip çıkabileceği çağa kadar yetimle ve malıyla ilgilenmek ⁴⁵⁸ müminlerin sorumluluğu olan sosyal görevlerindedir. Tartıda hassasiyet göstermek

⁴⁵² Pavlus'un Efesoslulara Mek, Bap 4: 28.

⁴⁵³ Matta, Bap 5: 17.

⁴⁵⁴ Matta, Bap 7:12.

⁴⁵⁵ 112/5 Maide Suresi, 38.

⁴⁵⁶ 92/2 Bakara Suresi, 188.

⁴⁵⁷ 97/4 Nisa Suresi, 29,30.

⁴⁵⁸ 51/17 İsrâ Suresi, 26-35; 97/4, Nisa Suresi, 2. Ayette de yetim malına hassasiyet hakkında.

Kur'an'da mülkiyet hakkının sınırlarını göstermektedir.⁴⁵⁹ Her üç kutsal kitaba göre insanın emeği değerli olup, karşılığı verilmelidir.

2.3.3. Asgari Geçimliliğin Yaşam İçin Önemi

20. yüzyıldan itibaren ülkeler, çeşitli nedenlerle (imar planları, vergiler, para cezaları, kira kontrolleri gibi) insanların mülkiyet hakkı üzerinde mülkiyetin sadece bir hak değil toplumsal bir görev olduğu anlayışı ile sınırlamaya başvurmuşlardır.⁴⁶⁰ Bu sınırlama, devletin bir insanı ancak kamu yararı, yasada öngörülen şartlar ve uluslararası hukuk ilkeleri doğrultusunda mal ve mülkünden yoksun bırakılabileceği ya da malında kısıtlamaya gidebileceği anlamına gelmektedir. Mülkiyet hakkı devletin sosyal ve ekonomik anlamda insan onurunu korumasıdır. Uluslararası ve ulusal belgelerde mülkiyet hakkı ile insan onuru ilişkisi açık bir şekilde değerlendirilmemesine rağmen, AİHS'nin 23. Maddesinde, insanların iyi bir yaşamın zorunlu şartı olarak mülkiyete ve konut dokunulmazlığına sahip olmalarının mülkiyet hakkı olduğu belirtilerek, asgari yaşam standartlarına sahip olmak, mülkiyet hakkı kapsamına alınmıştır.⁴⁶¹ Devletin kişisel mülkiyete getirdiği sınırlamalar bireyin insana yakışır bir hayat sürme olanağını kısıtlamamalıdır. Devletin insan onurunu koruması yoksulluğa karşı bir teminat olmasa da yoksul olan bir insanın dahi asgari bir geçimliğe sahip olması devletin bir yükümlülüğü olarak değerlendirilmektedir.⁴⁶² Mülkiyet hakkı kapsamında asgari geçimliğe sahip olmak, kişinin kendisini geliştirme olanağına sahip olması anlamında insan onuru kapsamındadır.⁴⁶³ İnsanca bir hayata sahip olmak, asgari ölçüde de olsa mülkiyete sahip

⁴⁵⁹ 40/7 Araf Suresi, 85.

⁴⁶⁰ Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, ss. 317-319.

⁴⁶¹ Haydar Burak Gemalmaz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, (Doktora Tezi), İstanbul, 2008, ss. 419-420.

⁴⁶² Gören, "Avrupa Birliği Temel Haklar Şartının Ana ilkesi; Dokunulmaz İnsan Onuru", s. 29.

⁴⁶³ Osman Akgül, "Türkiye'de Asgari Ücretin Mahzurlu Alanları ve Öneriler", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* © Cilt: 5, Yıl: 5, Sayı: 11 (2016/2), ss. 101-124.

olmayı gerektirmektedir. Modern toplumlarda bu standardı aldığı kısıtlayıcı tedbirlerle devletin sağladığı ifade edilmektedir. Asgari bir geçimliğe sahip olmamak anlamına gelen yoksulluk, sosyo-kültürel anlamda insanın dışlanmasına ve haklarını yeterince kullanmamasına sebep olduğu için onurunu da zedeleyici bir durum, duygusal bir şiddet olarak düşünülmelidir.⁴⁶⁴

Mülkiyet aynı zaman da sorumluluk, paylaşım demektir. Tüm insanlara yaşanabilecek bir hayatın sağlanması için mülkün belli oranda paylaşımı fikri kutsal kitaplarda da yer almaktadır. Tevrat'ta mülkiyet hakkı içinde ekonomik açıdan desteğe muhtaç olan bir kesim olarak dul ve öksüzün malının korunması, hakkının yenilmemesi istenmektedir.⁴⁶⁵ Toplumda ihtiyaçlı insanların gözetilmesi, yaşam standartlarının yükseltilmesi açısından mülkiyete riayet önemli bulunmuştur. İhtiyaçlı insanların varlıklı insanların mallarında bir hakkı olduğunu her insanın yaşamak için yiyeceğe vb. ihtiyaç duyacağı, malların bir kısmının paylaşılarak toplumdaki tüm insanların insan olma değerine layık bir yaşam sürmesi bağlamında topraktaki ürünün yoksullar yiyecek bulabilsin diye yedinci yıl nadasa bırakılması⁴⁶⁶ istenmektedir. Asgari yiyeceğin ihtiyaçlı insanlarla paylaşarak yaşam haklarının gözetilmesi bağlamında, tarımsal faaliyetlerin belirlendiğini söyleyebiliriz. Tanrı, İsrailoğulları'ndan altı yıl tarlalarını ekip, yedinci yıl (Şabat yılı) tarlalarını ekmelerine ve bağlarını budamalarına izin vermez. Şabat Yılı'nda ülkedeki üründen, cariyeler, köleler, ücretli çalışanlar, aralarındaki yabancıların, yabani hayvanların yararlanması için bırakılması istenmektedir.⁴⁶⁷ Toplumsal paylaşım yolu ile insanların ihtiyaçları, yaşamsal açıdan desteklenmektedir. Yeni Ahit'te ise, yoksullara

⁴⁶⁴ Necmi Erdoğan, "Yok-sanma: Yoksulluk-Maduriyet ve Fark Yaraları", *Yoksulluk Halleri: Türkiye'de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Nemci Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, ss. 45-46, 55.

⁴⁶⁵ Çıkış, Bap 22: 22- 24.

⁴⁶⁶ Çıkış, Bap 23: 10, 11.

⁴⁶⁷ Levililer, Bap 25: 3-7.

sadaka verilmesi ve verilirken uyulacak kurallardan bahsedilmektedir.⁴⁶⁸ Borcu olan insanların, borçlarının bağışlanması⁴⁶⁹ tavsiye edilmektedir.

Asgari bir yaşam standardının toplumdaki tüm fertlere sağlanması için mülkiyet hakkı gereklidir. Yaşam hakkı olupta yaşayacak bir konutu, yiyeceği olmayan insan için yeterli bir yaşam hakkından söz edemeyiz. Kur'an'da maddi varlığın paylaşılması üzerinde bazı ibadetler (zekât, sadaka) yoluyla önemle durulur. Örneğin; kişinin malında isteyen, mahrum insanların belli bir hakkı olduğu⁴⁷⁰, Allah'ın bir emri olarak fakir, yoksul, borçlu ve köleler için sadaka verilmesinin istendiği⁴⁷¹ ayetler bulunmaktadır. Bu ayetler, asgari bir yaşam standardını sağlamak için toplumda ihtiyaçlı olarak görülen kesimin belirlenmiş olduğunu, mülkiyetin paylaşımında bazı hususların ön planda tutulduğunu göstermektedir. Hayat içerisinde elbette insanların ekonomik, sosyo-kültürel, kabiliyet durumlarına göre geçim kaynakları vardır. İnsanın Allah'ın ona sunduğu imkânlar ve kendi oluşturduğu şartlar içinde rızkının artması, eksilmesi insanın irade, aklını kullanma ve sorumluluğundadır. Bununla birlikte, insanlar arasında mülkün paylaşımı, asgari yaşam standartlarının oluşturulması için istenilmektedir.

2.3.4. Miras Hakkı

Mülkiyet hakkı içinde mirastan faydalanmakta bulunmaktadır. Tarıma dayalı toplum yapısında malın üretilmesi ve kazanılması bir aile birliği içerisinde gerçekleşmekteydi. Miras aile içinde kazanılan mülkün korunması ve gelecek kuşağa aktarılması anlamında mülkiyet hakkı içerisinde değerlendirilmektedir.⁴⁷²

⁴⁶⁸ Matta, bap 6: 2-6.

⁴⁶⁹ Matta, bap 6: 12.

⁴⁷⁰ 68/51 Zariyat Suresi, 19.

⁴⁷¹ 113/9 Tevbe Suresi, 60.

⁴⁷² Rona Serozan "Miras Hukukunun Gelişim Süreci Sosyo-Ekonomik Planda ve Hukuk Politikasında Yaşanan Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Miras Hukukunun Gelişimi Üzerindeki Etkileri", çev. Meliha Sermin Paksoy, İÜHFİM C. LXXIII, S. 1, s. 531-560, 2015, ss. 531-532.

İsraililerde gelenek olarak erkek çocuğu olmayanın kız çocuğuna miras verilmezdi. Tevrat'ta ise Tanrı Musa ile İsrailin bu geleneğini değiştirir; bir adamın ölümünden sonra erkek çocuğu yoksa mirasının kızına verilmesi⁴⁷³ istenmektedir. Kadına mülkiyette miras hakkı tanınması, insan olarak yaşamsal ihtiyaçlarının gözetildiğini, evlat olma yönünden kız ve erkek çocuklara eşit davranılması gerektiğini göstermektedir. Kur'an'da da, kadın ve erkeğin miras hakkı⁴⁷⁴ olduğunun belirtilmesi, maddi açıdan desteklenme noktasında insan olmanın yeterli olduğu fikrini vermektedir.

Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim'de mülkiyet hakkı ile ilgili ayetleri değerlendirdiğimizde, modern anlamda insan onuru fikrine katkılar sunan, kişiye özgü bir mülkiyet kavramı bulunmakta olup, bunun korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Mülkiyete yönelik suçlar cezalandırılmaktadır. Tüm insanların insani değerlerini geliştirebilmeleri açısından yaşamsal ihtiyaçlarının karşılanması gerekir. Yoksullarla malın paylaşılması, insanların malına faiz ve kar vb. uygulamalar ile haksızlık edilmesi önlenmeye çalışılmaktadır. Kur'an'dan farklı olarak Tevrat'ta İsrailin kendi içinde mülkiyet hakkına duyarlı bir toplum olması sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu Tanrının mülk olarak vereceği topraklara kavuşmak için uymaları gereken ahlaki kuralların bir ifadesidir. Tüm bu durumları örneklendiren ayetler Tevrat'ın insan onuru kavramına temel oluşturacak bir bakış açısı verdiğini söylemeyi mümkün kılmaktadır. Yeni Ahit'te ise, maddi anlamda mülkiyete saygı önemli bulunmuş, ancak mülkiyet kişinin mümin oluşunu göstermesinde paylaşımı gerektirdiği noktasında bir sorumluluk olarak düşünülmüştür. Mülkiyeti doğru kullanmak kurtuluşun anahtarı olarak da değerlendirilmiştir. Mülkiyet kavramının onur ile ilişkisinde kişinin maddi ve manevi emeğine saygıyı ifade etmekte, ancak bu saygının korunmasının her bireyin sorumluluğu olduğu açıktır. İnsanların insanlığını geliştirebilmesi için, asgari yaşama, yaşayacak bir

⁴⁷³ Sayılar, Bap: 27, 2-8.

⁴⁷⁴ 97/4 Nisa Suresi, 4-7.

eve sahip olması gerekir. Kutsal kitaplar bu başlıklara denk düşen bir onur- mülkiyet ilişkisini güçlendirmektedirler. Mülkiyete sahip olmayan insan onurunu kaybetmez, ama geliştiremez. Karnı aç olan, güvende olmayan bir insan için, bilginin, düşüncenin, değer üretmenin bir anlamı yoktur. Daha üst düzey düşünsel çabalar için gücü yoktur. Onur bu gücün geliştirilmesini gerektirir. Kutsal kitaplarda modern anlamda insan onurunun geliştirilmesine fırsat tanıyan mülkiyet hakkının izlerini sürmek mümkündür. Tevrat'tan Yeni Ahit, Kur'an'a doğru ilerlediğimizde bireysel insan emeğine saygı duyulduğu, çalışmanın bir karşılığının olacağı, şahsi mülkiyete sahipliğin kabul edildiği, evrensel amaçlar adına mülkiyette kısmen paylaşımın istendiği görülmektedir. Mülkiyette paylaşım diğer insanların hayat standardını yükseltmek içindir. Mülkiyetin korunması, modern toplumlarda devletin görevi iken, kutsal kitapların indiği çağlarda modern anlamda bir devlet oluşumu olmadığı için vahye dayalı emirler olarak Tanrı'nın ahlaki buyrukları bu evrensel amaçlar için insanlara vahyedilmiştir. Kutsal kitaplarda modern bağlamda insan onuru fikrine aykırı görünen uygulamaların, cezaların bu sosyal şartlara göre değerlendirilmesi kavrama daha nesnel bir açıdan bakılmasını sağlayacaktır.

2.4. Düşünce Ve Kanaat (Din ve Vicdan) Özgürlüğü

Çalışmamızda öncelikle insan onurundan kaynaklanan, en önemli haklardan olan düşünce, bunun içinde dine ait düşünce ve kanaat “vicdan” özgürlüğünün hangi bağlamlarda ele alındığı irdelenmiştir. Düşünce, insanın ruhsallığından doğduğu için bu konuda herhangi bir düzenleme ve sınırlandırma yapılması mümkün değildir. İnsan düşüncesini çeşitli yollarla dışarı yansıttığında, düşüncenin davranışları şekillendirdiği de anlaşılmaktadır.⁴⁷⁵ İnsan araştırarak, inceleyerek çevresindeki olay ve olgular hakkında

⁴⁷⁵ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme*, s. 187-188.

bir fikre varmakta ve bu fikir doğrultusunda eyleme geçmektedir.⁴⁷⁶ Dolayısıyla insan, akla sahip olmasıyla, düşünce özgürlüğüne doğuştan sahip olmaktadır. Düşünce özgürlüğü, dini nitelikte olsun olmasın tüm inanç ve felsefi dünya görüşlerini kapsayan geniş bir özgürlüktür. Her insanın toplumsal sorunlara kendi düşüncesi bağlamında vermek istediği cevap ve çözümleri ifade etmesi, aktarması düşünce özgürlüğünün sağladığı olanaklardır.⁴⁷⁷ İnsanın edindiği bilgileri kınanmadan, engellenmeden paylaşabilmesidir de denilebilir.⁴⁷⁸ İnsanın düşünme ve düşündüklerini paylaşma yetisi engellenmeyeceği için, düşünce özgürlüğünün düşüncenin açıklanmasını da gerektirdiği söylenebilir.

Düşünce özgürlüğü; birçok hak ve özgürlüğün kendinden doğduğu ana özgürlük durumundadır. İfade edilen düşünceler kutsal konularda ise, bunların ifade edilme hakkı, din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmektedir. Bu özgürlüğü anlayabilmek için dinin tanımını bilmek gerekmektedir. Sözlükte din; Tanrıya, doğaüstü güçlere tapınmayı sistemleştiren kurum, inanılan düşünce, kurallar toplamı şeklinde tanımlanmaktadır.⁴⁷⁹ Din ve vicdan özgürlüğünün hangi hakları içerdiğini ve sınırlarını çeşitli uluslararası belgelerden öğrenmekteyiz. Buna göre; insanların bir din, inanç ya da kanaate sahip olması, kanaatini değiştirmesi, serbestçe açıklayıp yayabilmesi, inancını ibadetlerle ortaya koyabilmesi, inandığı din konusunda eğitim alabilmesi bu özgürlük kapsamında değerlendirilmektedir. Ayrıca ibadet ve ayinlere zorlanmamak da bu özgürlük kapsamındadır.⁴⁸⁰ Toplumda insanların sosyal ve siyasi amaçlarını gerçekleştirebilmeleri

⁴⁷⁶ Ömer Korkmaz, “Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları”, *Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan*, Yayına Hazırlayan: Zafer GÖREN, Dokuz Eylül Üniv. Yay. İzmir, 2000, s.117.

⁴⁷⁷ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme*, s. 188.

⁴⁷⁸ J. Rivero, *Les Libertés Publiques*, 2- Le regime des principales libertes, PUF 1980, ss. 130-131, Bülent Tanör, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1969, s. 15. İçinde; Algan Hacaloğlu, “Düşünce ve Düşünceyi İfade özgürlüğü Demokrasinin Omurgasıdır”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı*, Temmuz-Ağustos 1998, Yıl:4, S. 22, s. 776.

⁴⁷⁹ <https://sozluk.gov.tr/> (07.05.2020).

⁴⁸⁰ Bülent Tanör, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yayınları, İstanbul, 1991, s. 89.

açısından da düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü çoğulluğun ve demokratik rejimin ön koşulu olarak önemlidir.⁴⁸¹ İnsanlar düşüncelerini özgürce ifade edebilmeleri durumunda onurlu ve özgür olduklarını hissedecekleri için⁴⁸² düşünce özgürlüğünün diğer özgürlüklerin kaynağı olup, onlardan daha öncelikli olduğu belirtilmektedir. Düşünce alanında özgür olmak, her şart ve durumda her insan için yaşam hakkından sonra gelen en temel haktır.⁴⁸³

Düşünce özgürlüğü haber ve bilgi alma, vicdani kanaate sahip olma ve kanaatini açıklama özgürlüğü olmak üzere üç ana unsurdan oluşmaktadır. İnsanların düşünce sahibi olabilmek için bilgi kaynaklarına özgürce ulaşabilmeleri, düşünceleri eleştirebilmeleri, fikirler arasında seçim yaparak bir kanaate varabilmeleri için haber alma ve öğrenme özgürlüğü gereklidir.⁴⁸⁴ Çalışmamızın devamında din ve vicdan özgürlüğü, dini tercihin özgürce yapılması, dini konularda bilgi alma, vicdani kanaate sahip olma, açıklama, eleştirme noktalarında kutsal kitapların içeriği incelenmiştir. Konuya destek veren, ya da aykırı düşen fikir ve uygulamalar değerlendirilerek insan onurunu geliştiren bir din özgürlüğü fikrinine kutsal kitaplarda ne ölçüde, nasıl yer verildiği ayetlerin konunun içeriğine göre kronolojik olarak incelenmesiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu noktada kutsal kitaplar arasındaki benzerlik, farklılık ve orijinal anlamlara da değinilmeye özen gösterilmiştir.

2.4.1.Haber ve Bilgi Alma

Haber alma ve öğrenme özgürlüğünün güvence altına alındığı bir ortamda kişinin düşünce ve kanaatlerini açıkça ifade edebilmesi ve kınanmaması kanaat özgürlüğü ile

⁴⁸¹ Mehmet Turhan, “Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1988, S. 4, s. 87, bkz: Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku*, ss. 189-201.

⁴⁸² Fazıl Hüsnü Erdem, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, *Ankara Barosu Dergisi*, 1998/1, yıl: 54, s. 12.

⁴⁸³ TÜGİK, “Türkiye’de Düşünce Özgürlüğü”, Haz. İ. Kaboğlu, Türkiye Genç İş Adamları Derneği Yüksek Kurulu 1994, İstanbul 1997, s. 19, Ömer Korkmaz, *Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları*, s. 119 içinde.

⁴⁸⁴ Erdem, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, s. 8.

ilgili bir durumdur.⁴⁸⁵ Düşünceler dini konulardaysa, bu konularda haber almak, bilgi edinmek, dini kanaatini belirtmek, paylaştığı dini fikirlerden dolayı kınanmamasının garanti edilmesi din ve vicdan özgürlüğü kapsamında değerlendirilmektedir.

Kutsal kitapların insanlara haber ve bilgi vermesi yönüyle düşünmeyi desteklediğini söyleyebiliriz. Tevrat'ta, İsrailoğullarına insanın Tanrı suretinde yaratılmış olmasının onu,⁴⁸⁶ Tanrı'ya karşı bazı ahlaki sorumluluklar içine soktuğu, bilgilendirilmenin bir sonucudur. Tevrat'ta Tanrı İsrailoğulları ile bir "ahid" yaptığını ve bu ahidin devamlılığının bazı ahlaki davranışların uygulanmasına bağlı olduğu yönünde emir ve yasaklar içeren bir bilgi sunmaktadır.⁴⁸⁷ Verilen bu bilgi, insanları bağlayıcı olmaktadır. Geçmiş Nuh⁴⁸⁸ ve Lut peygamberlerin kavimlerinin ahdi bozmaları sonucu karşılaştıkları sonuç hakkında bilgi verilmekte⁴⁸⁹ "on emir'e" aykırı davranmaları durumunda ahdin bozulacağı ve maddi bazı sıkıntılarla karşılaşacakları konusunda haberdar edilmektedirler."⁴⁹⁰ Dini konularda bilgi edinmenin her insanın bir hakkı olduğu açıktır. Örneğin; Musa, İsraililer ile bir yaşam sürmeye başladığı sırada topluluk hayatından doğan problemlerle de karşılaşmaya başlar. Musa'ya bu durumda problemleri çözmek için toplum içinde dürüst, yetenekli insanlara Tanrı'nın kurallarını öğreterek, kendi aralarındaki sorunları çözme yetkisi vermesi tavsiye edilmektedir.⁴⁹¹ Bu sorunların bazılarının çözümünün insanlara bırakılması insanların bilgi edinmeleri, uygulamaları, bireylerin bilgi sahibi olma, kanaat edinmesinin önemini göstermektedir. Tevrat'ta Süleyman, İsrailoğulları'nı adil bir şekilde yönetebilmek için bilgeliğe, iyi ve kötünün bilgisine sahip olarak doğru bilgi ve düşünceyle hareket etmesi gerektiğini anlamış,

⁴⁸⁵ Erdem, "Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi", s. 12.

⁴⁸⁶ Tekvin, Bap1: 26-28.

⁴⁸⁷ Çıkış, Bap 20: 1-17.

⁴⁸⁸ Tekvin, Bap 6: 9-13.

⁴⁸⁹ Tekvin, Bap 19: 23-28.

⁴⁹⁰ Çıkış, Bap23: 20-33.

⁴⁹¹ Çıkış, Bap 18: 13-22.

Tanrı'dan bu yönde istekte bulununca kendisine hiçbir krala verilmeyen hikmet ve anlayışlı bir yürek, zenginlik ve izzet verileceği müjdelenmiştir.⁴⁹²

Yeni Ahit'te Hz. İsa, insanlara daima şükredin. Mesih'in kelâmı bütün zenginliğiyle içinizde yaşasın. Birbirinize tam bir hikmetle talim ve nasihat verin⁴⁹³ demektedir. İnsanların birbirlerine iyiliği tavsiye etme yönünde öğüt vermelerini salık vererek bir anlamda düşünce özgürlüğüne, düşünceyi açıklama, yayma açısından destek vermekte, doğruları bilme, yanlışları fark etme yönünden insanlara verilen bilgi desteğini değerli bulmaktadır. Allah'ın her insana bir özellik verdiği, bu mevhibelerle birbirlerine hizmet ederlerse, Allah'ın çok yönlü lütfunun iyi kullanılmış olacağı⁴⁹⁴ ifade edilmektedir. İnsanların bir konuda var olan bilgilerini diğerleriyle paylaşmaları istenmektedir. Bunların yanı sıra Hz. İsa'nın bazı ifadeleri dini konularda bilgi edinme hakkının sadece belli bir kesime "Yahudi" özgü olduğu düşüncesini de vermektedir. Kutsal olanın onun değerini bilmeyecek olanlara verilmemesi gerektiği, "...İncilerinizi domuzların önüne atmayın. Onları ayaklarıyla çiğnerler"⁴⁹⁵ şeklinde ifade edilmektedir.

Yine Hz. İsa, insanların dini konularda tecrübe, bilgi sahibi olmalarını bazen (İsraili olmakla-geçmişten gelen dini hazır bulunuşlukla) ilişkilendirerek, yeterli bilgisi olmayan insanlarla bilgi paylaşmak istememiştir. İsa kendisine iman etmeyen bir insanın mucizevi durumları kaldıramayacağını, anlayamayacağını vurgulamıştır.⁴⁹⁶ Hz. İsa'nın vahyi (bilgi) belirli insanlarla paylaştığı, İsraili seçilmişliği korumaya çalıştığı düşünülse de bu daha ziyade Allah'tan ve Musa'nın mesajından haberi olan insanların bir peygamber aracılığı ile gösterilen mucizeleri ve değerini daha iyi anlayacakları düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

⁴⁹² I Kırallar, Bap 3, 10-13.

⁴⁹³ Koloselilere, Bap 3: 8-16.

⁴⁹⁴ I. Petrus, Bap 4: 8-13.

⁴⁹⁵ Luka, Bap 19: 27. Korintoslulara 1. Mek, Bap 15: 25. Matta, Bap 7: 6.

⁴⁹⁶ Matta, Bap 15: 21-28.

Kur'an'da, bilgi ve haber verme, akla, düşünceye verilen değeri, bilgi temeli bulunmayan düşünce ve kabullerin sağlam olmadığını gösterir. Kur'an'da düşüncenin konusu olan evren, varlıklar, insanın yaratılışı, Allah'ın varlığına delil olarak sunulmakta, verilen bilgi doğrultusunda insanın düşünmesi istenmekte, ancak bu bilgiler insan için sorumluluk anlamında bağlayıcı olmaktadır. Bu bağlayıcılık ile "amentü"⁴⁹⁷ kavramında verilen bilginin sınırları belirlenmekte, sonuçta aynı kavram içinde cennet ve cehenneme yer verilmektedir. Tevrat ve Kur'an'da bilgi verdikten sonra sorumluluk ve yaptırımlarına dikkat çekilmesi, insanın akla ve özgürlüğe sahip bir varlık olarak düşüncesinin, düşünebilmesi için aklını entelekti kılacak bir bilginin kabulünü doğrulamaktadır. Bu insanın düşünen bir varlık olduğuna duyulan saygıdır. Kur'an'da, Allah'tan hak geldikten sonra, insanların tercihlerinin farklılaşabileceği, ancak bundan Peygamberinden sorumlu olamayacağı belirtilmekle birlikte,⁴⁹⁸ tercihin öncesinde doğru bilgilendirmenin olduğu açıktır. Kur'an'da aynı zamanda bilgi edinme yönünden istekli olan insanlara destek verilmesi, arınmak istemeyen insanları ısrarla bilgilendirmek gerekmediği⁴⁹⁹ anlaşılmaktadır. Bilgi paylaşımının insanların zihinlerini düşünme biçimlerini etkileyeceği noktasında "danışma" tavsiye edilmekte, Kur'an'da danışarak iş yapmak düşünce özgürlüğüne verilen önemin bir diğer göstergesidir. Allah, peygamberimizden önemli işlerde müminlerle kendileriyle istişare etmesini istemektedir.⁵⁰⁰ İnsanların bir konuda fikir alışverişi yapmasını sağlayabilecek bir ortamın düşünce özgürlüğüne değer vermesi gerektiği açıktır. Kur'an'da, "İçinizden hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülüğe mâni olan bir topluluk bulunsun! ..."⁵⁰¹ ayeti öğüt vermeyi tavsiye etmektedir. Öğüt vermenin ise düşüncelerin özgürce söylenmesine imkân veren bir ortamı

⁴⁹⁷ 92/2 Bakara Suresi, 177.

⁴⁹⁸ 52/10 Yunus Suresi, 108.

⁴⁹⁹ 24/80 Abese Suresi, 1-10.

⁵⁰⁰ 94/3 Al-i İmran Suresi, 159.

⁵⁰¹ 94/3 Al-i İmran Suresi, 104.

gerektirdiği düşünülebilir. İnsanların dini konularda bilgiden mahrum bırakılamayacağıının açık ifadeleridir. Kutsal kitaplarda insanın Tanrı ve ahlaki kavramlar hakkında verilen bilgileri, akla sahip olmalarından dolayı düşünmesi, öğrenmesi, irdelemesi gerekli görülmektedir.

2.4.2. Vicdani Kanaate Sahip Olmak

Düşünce ve ifade özgürlüğü, kişinin düşünce ve kanaat özgürlüğüne sahip olmasının yanı sıra bunları serbestçe açıklayabilmesi, farklı düşüncelere ulaşabilmesini de içermektedir. İfade özgürlüğü, insanın sosyal, politik, bilimsel ve ahlaki değerler hakkında sorgulama, tartışma imkânı bularak kendini geliştirmesini sağlaması demektir.⁵⁰² İnsan onuruna dayanan en önemli değerler olan akıl ve özgürlükten doğduğu için din ve vicdan özgürlüğünün korunmasının önemli olduğu açıktır.

Ancak tarihsel süreçte insan hakları alanında meydana gelen değişmeler doğrultusunda din özgürlüğünün kavram olarak yeterli olmadığı anlaşılmış, tüm farklı inançlar ya da inançsızlıkta kapsama alınarak “din ya da inanç özgürlüğü” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁰³ Bütün düşünce sahiplerinin haklarının korunması, tüm inanç, düşünce, kimlik, dünya görüşü ve yaşam tarzlarının korunmasını zorunlu kılmaktadır.⁵⁰⁴ Vicdani kanaate sahip olmak, kişinin dini konularda kendi düşünceleri doğrultusunda bir “kanaate” sahip olmasının yanı sıra, din ya da kanaatini değiştirmesi ya da ifade etmesini de kapsamaktadır.⁵⁰⁵ Dolayısıyla, bu özgürlüğün, bir dine sahip olma ya da benimseme, inanışa katılma, inançlarını sorgulayarak özgün bir teolojik fikre sahip

⁵⁰² Süleyman Dost, *Avrupa İnsan Hakları Yargısında İfade Özgürlüğü ve Türkiye*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2001, s. 15.

⁵⁰³ Hamit Ersoy, “İnsan Hakkı Olarak Din Özgürlüğü; Engeller ve Çıkış Yolu”, *Yeni Türkiye*, İnsan Hakları Özel Sayısı II, Temmuz-Ağustos 1998, Yıl:4, S. 22, s. 743.

⁵⁰⁴ Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, s. 230.

⁵⁰⁵ Bahiyiyih G. Tahzib, *Freedom of Religion Or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection*, Martinus Nijhoff Publishers, January 1996, Netherlands, s. 73.

olma haklarını kapsamaması gerekmektedir. Ancak bir insanın herhangi bir dine katılmama, uzak durma, başka bir dini benimseme ya da din değiştirmesinin de bu özgürlüğün içinde düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir.⁵⁰⁶ Bu durumda, kişinin vicdani kararı dine, din dışı veya din karşıtı bir dünya görüşüne dayansa dahi temel hakkın kapsamına girdiği için korunması gerekmektedir.⁵⁰⁷ Vicdan hürriyetinin kapsamında olan vicdani kanaatler etik bir içeriğe sahip olup, bireyin dini konulardaki kendi değerlendirmesine dayanmaktadır. Ancak düşünceyi ifade hürriyeti, sadece kişinin kendisinin dini olsun olmasın bir konudaki düşüncelerinin ifadesi olmayıp, insanın başkalarının düşüncelerini ve vicdani kararlarını da benimsemeden, yorum yapmadan aktarabilme özgürlüğünü de içermelidir.⁵⁰⁸ Düşünce, vicdan ve din özgürlüğünün, etkin kullanılmasının önünde engel olabilecek din temeline dayalı ayrımcılığa insan hakları belgelerinde değinildiği belirtilmektedir. Uluslararası düzeyde hakkın korunabilmesi için belgelerde kapsam ve sınırları belirlenmiştir.⁵⁰⁹ Hak, özgürlük ve din kavramları insanla birlikte varolan ve tartışılan kavramlardır.⁵¹⁰ Bu nedenle, temel haklar içinde inanç özgürlüğü ilk haklardır.⁵¹¹ Her insanın istediği dini benimseyip ona mensup olmaya, inancının gereklerini yerine getirmeye hakkı olması, insanın irade özgürlüğüne dayanmaktadır. Din, inanç Tanrı ile kurulan manevi bir ilişki olduğu için bu konuda kurum ya da diğer bireylerin söz hakkı olmaması gerektiği anlaşılmaktadır.⁵¹² Dini konularda kanaat, kişinin

⁵⁰⁶ Tahzib, *Freedom of Religion Or Belief: Ensuring Effective International Legal Protection*, ss. 63-75; Bekir Berat İpek, "Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi", *Istanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:10 Sayı:19 Bahar 2011 s.207-219.

⁵⁰⁷ Esra Atalay, "Vicdan Özgürlüğü", *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 21-22, 1999-2000, ss. 121-143.

⁵⁰⁸ Gözlügül, *Avrupa İnsan hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi*, s. 194.

⁵⁰⁹ Akif Emre Öktem, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Liberte yayınları: 74, Aralık, 2002, Ankara, s.105.

⁵¹⁰ Muhterem Dilbirliği, "İnsan Hakkı Olarak, Din ve Vicdan Özgürlüğünün Sosyolojik ve Felsefi Gelişimi: Tarihi Süreçte Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Ortaya Çıkan Modeller", *Adalet Dergisi*, 2021/1 66. Sayı, s. 675.

⁵¹¹ Jean Morange, "La Liberte Religieuse Dans Les Documents Internationaux" *La Liberte Religieuse Dans Le Monde, -Analyse Doctrinale et Politique*, Sous la Direction de Joel- Benait d Onario, ed. Universitaires, 1991, pp. 321 vd., A. Emre Öktem, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, s. 106 içinde.

⁵¹² Doğan, *İnsan Hakları Hukuku*, s. 136.

Allah'ın varlığı, verdiği bilgi, ahlaki emirler doğrultusunda bir düşünce sahibi olmasıdır. Kutsal kitaplarda dini ahlaki bilgiye ya da inançlara tavır alışları açısından insanların akıl ve tercihlerine nasıl bir bakış açısıyla yaklaşıldığı çalışmamızın devamında değerlendirilmiştir.

Tevrat'ta Tanrı'dan korkanların hikmete, doğru bilgiye sahip oldukları belirtilmekte⁵¹³, dini kanaat sahibi kişiler “salih”⁵¹⁴, “kamil”⁵¹⁵, “muttaki”⁵¹⁶, “basiretli”⁵¹⁷, “akıllı (anlayışlı)”⁵¹⁸, “mümin”⁵¹⁹ vb. adlarda, aksi tutuma sahip olanlar ise, “sefih”⁵²⁰, “akılsız”⁵²¹ olarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada din konusunda doğru düşünceye sahip olanlar olduğu gibi olmayanlar da isimlendirilmişlerdir. Dini tutum noktasında özgürlüğün insan akli ve iradesi lehine olduğu açıktır. Yine Tevrat'ta insan düşüncesinin, niyetinin, kişisel tutumunun önemine İsrailoğulları'nın dikkatini çekmek için, Kenan ülkesine yerleştiklerinde adam öldüren kişinin, öç alacak kişilerden kaçıp sığınması, topluluğun önünde yargılanmadan öldürülmemesi için sığınak şehirler yapmaları istenmektedir. Adam öldürenin, tanıkların tanıklığıyla öldürülecek, bir tek kişinin tanıklığıyla öldürülmeyeceği ifadesi ile de insanların öldürülmeleri zorlaştırılmaktadır. Kişiye kendini müdaafa ve vicdani düşüncesini paylaşma hakkı verilmektedir.⁵²²

Yeni Ahit'te Hz.İsa'nın, insanların inançlarını tartışıp, düşüncelerini açıklamalarını desteklemekte olduğu, cemaat olarak ibadet için toplanıldığında, insanlar arasında hizipçilik edenler olduğunu, bu durumu bir dereceye kadar, (yani Allah rızasını kazananların belli olması için) bölünmelerin olması gerektiği ile açıklamakta olduğu fark

⁵¹³ Mezmur, 111: 10.

⁵¹⁴ Süleymanın Meselleri, Bap 9: 9.

⁵¹⁵ Süleymanın Meselleri, Bap 11: 5.

⁵¹⁶ Mezmur, 52: 9.

⁵¹⁷ Süleymanın Meselleri, Bap13: 16.

⁵¹⁸ Süleymanın Meselleri, Bap 14:7.

⁵¹⁹ Resullerin İşleri, Bap 11: 45.

⁵²⁰ Süleymanın Meselleri, Bap 10:14.

⁵²¹ Mezmur, 53: 1.

⁵²² Sayılar, Bap 35: 7-35.

edilmektedir.⁵²³ Yine Hıristiyan vahyini kabul noktasında aileler içinde de fikir ayrılığı olacağıın belirtilmesi⁵²⁴ insan düşüncesinin (kanaatinin) farklılaşmasının kabulüdür.

Hz. İsa bireylerin karşılıklı olarak inançlarına saygılı olmaları gerektiğini belirtmekte, insanlar sizin inancınıza saygılı ise, inancınızın sizin için önemli olduğunu düşünmelerindendir mesajını bir örnekle vermekte, kişinin dini düşüncesine uygun eylemlerde bulunmasını önemli bulmaktadır: kişinin kendisine sunulan etin puta sunulan kurban eti olduğunun söylenmesi durumunda, kişisel çıkarlar uğruna değil, dini kanaatine (vicdanına) göre davranmasını kendisine, karşısındaki kişiye ve Allah'a duyduğu saygı (izzet) olarak değerlendirmekte, dürüst olunmasını istemektedir.⁵²⁵ Hz. İsa, insanların din ve vicdan özgürlüklerine gereken önemin verilmesinin tüm toplumu ilgilendiren bir konu olduğunu, bireylerin bu konuda dürüst olmalarının insanlığa fayda sağlayacağını düşünmektedir. Durumlara uygun bireysel çıkar peşinde koşmanın insanın düşünce ve davranışlarını değersizleştireceğini, böyle davranan birinin kendi vicdani kanaatini tam olarak belirtmediğini, kendi insaniyetini önemsemediğini ima etmektedir.

Kur'an'da toplumların farklı inanç ve değerlere sahip olmaları Allah'ın dilemesinin bir sonucu olarak görüldüğü için insanların dine girmeleri konusunda herhangi bir zorlama yapılması istenmemektedir. Kur'an'da konuyla ilgili pek çok ayet vardır. Bunlardan bir kısmı şu şekildedir; Hatta Hz. Muhammed'e hitaben onların üzerinde bir zorlayıcı olmadığı⁵²⁶ belirtilmektedir. Muhammed'de; kim doğru yola gelirse, yalnız kendisi için gelmiş olur; kim de saparsa, sorumluluğun kendisinde olmadığını belirtmiştir.⁵²⁷ Hz. Muhammed'e hitaben; Sen sevdiğin kimsenin kalbine

⁵²³ Korintoslulara, Bap 11: 17-20.

⁵²⁴ Markos, Bap 16: 15, 16.

⁵²⁵ Korintoslulara, Bap 10: 23-33.

⁵²⁶ 95/50 Kaf Suresi, 45.

⁵²⁷ 49/27 Neml Suresi, 92.

imanı koyamazsın,⁵²⁸ denilerek iman noktasında tercih için; ister iman edin ister etmeyin⁵²⁹ ifadesiyle insanların özgürlüğüne saygı duyulması istenmiştir. Doğru ve yanlış yolların, iyi ve kötünün Allah'ın dilemesi sonucu olduğu⁵³⁰ insanların Allah'ın dilemesiyle sahip oldukları iradelerinin sonucu olan eylemleri olarak gösterilmektedir. Çünkü Allah, kendi varlığının ve insanlar için belirlediği ahlaki değerlerin özgür irade ve akılla tanınmasını ve benimsenmesini istemektedir. Eğer Allah dileseydi, insanların hepsini tek bir ümmet yapabilirdi.⁵³¹ Daha önce kitap verilen kimselerden iman edenler olacağı gibi, firkalar içerisinde onun bir kısmını inkâr edenlerin de olacağı⁵³² dile getirilmektedir. Allah, tüm insanlara, akıl ve irade vermiş, tarihsel süreçte zaman zaman vahiy ve peygamberler göndererek onları bilgilendirmiştir. İnsanların imanları konusunda da farklı tercihlerde bulunmaları Allah'ın dilemesinin bir sonucudur. Ancak akla ve tercihe dayalı eylem değerlidir.

İnsanların dini kanaat ve fikir sahibi olma noktasında özgür olduklarını Kur'an'da farklı gruplaşmalara, farklı din isimlerine, o dinle anılan toplumlara yer verilmesinde anlayabiliriz. Örneğin; Allah'ın, en son duruşma günün de Müminler, Yahudiler, Sabii'ler, Hristiyanlar, Mecusiler ve Müşrikler arasında kesin hükmünü vereceğini⁵³³ belirten ayetten Kur'an da farklı dinler ve mensupları hakkında bilgi edinilebilmektedir. Kur'an'da, insanların dini kanaatlerine göre, "mümin"⁵³⁴ "kafir"⁵³⁵ "münafık"⁵³⁶ "müşrik"⁵³⁷ vb. isimlendirmeler mevcuttur. Dini kanaatinde vicdani samimiyeti olanların

⁵²⁸ 50/28 Kasas Suresi, 56.

⁵²⁹ 51/17 İsrâ Suresi, 107.

⁵³⁰ 71/16 Nahl Suresi, 9.

⁵³¹ 63/42 Şura Suresi, 8.

⁵³² 88/13 Ra'd Suresi, 36.

⁵³³ 91/22 Hac Suresi, 17.

⁵³⁴ 113/9 Tevbe Suresi, 112.

⁵³⁵ 113/9 Tevbe Suresi, 23.

⁵³⁶ 97/4 Nisa Suresi, 89.

⁵³⁷ 92/2 Bakara Suresi, 165.

“salih”⁵³⁸ “muttaki”⁵³⁹“Muhsin”⁵⁴⁰ vb. adlarla isimlendirmesi insanların olumlu, olumsuz dini tercihlerinin önemli bulunmasındandır. Vicdani kanaat kişinin kendi içsel düşünme ve doğal olan özgürlüğünün sonucu ve kabulüdür. Düşünce ve din özgürlüğü temelde insanın onurlu olduğu düşüncesine, yani aklına ve iradesine, tercihlerine duyulan saygıya dayanmaktadır. Çünkü Allah isteyen doğru yola ulaştırır.⁵⁴¹

Kur’an insanlığın aklen ve fikren olgunluğa erdiği bir çağda geldiği için, inanç konusu insanların akıl ve tercihlerine bırakılmıştır. Hz. Muhammed’ den, tevhit inancına bağlı olmak istemeyen Müşrikleri dine girme konusunda zorlamayıp,⁵⁴² dinleriyle başa bırakarak, özgürlüklerini tanımaları istenmektedir. Bu ayetten, Kur’an’da din ve inanç konusunda farklı dinlerin müntesiplerini zorla dinden döndürmeye çalışmanın istenilmeyen bir tavır olduğunu anlayabiliriz. Zalimleri hariç, Ehl-i Kitap ile ancak en güzel biçimde tartışılması önerilen⁵⁴³ ayetten yola çıkarak, farklı din ve kültürlerden insanlar arasında fikri tartışmalar yapılmasının tavsiye edildiğini düşünebiliriz. Dolayısıyla her din ve inanç mensubunun istediği dini seçme, düşüncesini ifade etme özgürlüğüne değer verildiği de anlaşılmaktadır.

2.4.3.Vicdani Kanaatin Açıklanması

Dini inanç ve kanaatin dışsal boyutu olan açıklama, ifade etme özgürlüğü bu konuda üçüncü boyutu oluşturmaktadır. İfade edilmeyen inanç ve fikirler düşünce özgürlüğü açısından çok fazla bir anlam taşımaz. İfade edilen inanç ve düşünceler,

⁵³⁸ 53/11 Hud Suresi, 117.

⁵³⁹ 60/39 Zümer Suresi, 33.

⁵⁴⁰ 94/3 Al-i İmran Suresi, 134.

⁵⁴¹ 92/2 Bakara Suresi, 213.

⁵⁴² 18/109 Kafirun Suresi, 1, 3-6.

⁵⁴³ 86/29 Ankebut Suresi, 46.

geliştirilebilir, eleştirilebilir.⁵⁴⁴ Düşüncelerin ifade edilmesi, eleştiri, fikri tartışma ortamını da oluşturarak,⁵⁴⁵ bireylerin topluma bilimsel düşünsel katkılarına fırsat tanıyacaktır.⁵⁴⁶ Bireyin inancını bireysel ya da toplu olarak ibadet vb. yoluyla açığa vurması, diğer insanlara aktarması da bu özgürlüğün anlamı içerisinde. ⁵⁴⁷ Pek çok uluslar arası bildiride din ya da vicdani düşüncenin açıklanması özgürlüğü, dini içerikli bilgi belge paylaşımı ve seminer vb. eğitim faaliyetleri de dahil ayrımcılık, şiddet vb. dini nefreti çağrıştıran tutumlara yol açmamak şartıyla vicdani kanaatin açıklanması kapsamındadır.⁵⁴⁸

Dini inançların ifade edilmesi kutsal kitaplarda da destek bulmaktadır. Örneğin Tevrat'ta Hz. Musa'nın İsrailoğulları içinden peygamberlikle görevlendirilerek, onları köleleştiren ve kendisini insanlar üzerinde hükmedici "Rab" olarak gören Firavun arasında geçen diyaloglar köleleştirilen bir grup halk için düşünce özgürlüğünün anlam ve boyutlarını ortaya çıkarmaktadır. Musa, Firavun'dan İsrailoğulları'nı kendisiyle beraber Tanrı'ya kurban kesmek için ülke dışına salıvermesini ister. Firavun bu ülkede Tanrınız'a kurban kesin deyince Musa: bunun doğru olmayacağını, çünkü Mısırlılar'ın Rab'be kurban kesmeyi iğrenç saydıkları için, kendilerini taşıyabileceklerini söyler. Nihayet, Firavun bu isteklerini kabul eder.⁵⁴⁹ Hz. Musa, Firavun'dan köleleştirdiği halkın bir insan olarak taşıdığı değeri tanınmasını, vicdani özgürlüklerine dayanarak inançlarına, inancı uygulamanın bir ifadesi olan ibadetlerine saygı duymasını istemektedir. Din ve vicdan özgürlüğü "ibadet" özgürlüğünü de gerektirmektedir. Kur'an'da bu konuda farklılıklar kabul edilmekte, Allah'ın geçmişteki her ümmete, onların uyguladıkları bir

⁵⁴⁴ Ahmet Necdet Sezer, "Özgürlük ve Hukuk", *Türk Hukuk Enstitüsü Dergisi*, Mayıs, 1999, s.6, Dost, *Avrupa İnsan Hakları Yargısında İfade Özgürlüğü ve Türkiye*, ss. 13-14 içinde.

⁵⁴⁵ Dost, *Avrupa İnsan Hakları Yargısında İfade Özgürlüğü ve Türkiye*, s. 13.

⁵⁴⁶ Erdem, "Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi", s. 10.

⁵⁴⁷ Ünal, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, s. 230.

⁵⁴⁸ Öktem, "Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü", ss. 127-129.

⁵⁴⁹ Çıkış, Bap 8: 25-27.

ibadet şekli/şeriat koyduđu⁵⁵⁰ ifadesiyle desteklenmektedir. Farklı tarihsel dönemlerde farklı inanç, ibadetlerin olması doğal bir durum olarak ifade edildiği için, Kur'an, başka inanç mensuplarının kutsallarına kötü söz söylenmesini bile yasaklamıştır.⁵⁵¹

Hz. Musa ile Firavun arasında Hz. Musa'nın kendi Tanrı'sını anlatması ve savunması, inancın açıklanmasının değeri göstermektedir.⁵⁵² Hz. Musa, Firavun'dan onların inançlarına saygı göstermesini, İsrailoğulları'nın bir insan olarak taşıdığı değeri tanımamasını istiyor. Firavun ise onlara insani bir muameleyi çok görmektedir. Musa ile Harun'un Firavun'un yanına varıp İbraniler'in Tanrısı Rab'bin kendisine tapmak için İsrailoğulları'nı salıvermesini istediğini söylemeleri⁵⁵³ inancın açıkça ifade edilmesini destekleyen boyutlardır. Daha sonra "Rab İsraililer'i Mısır'dan çıkarır."⁵⁵⁴ Ancak İsraililer henüz özgürlüğün anlam ve değeri kavrayamamış bir topluluk oldukları için, Firavun yaklaşırken, İsraililer Mısırlılar'ın arkalarından geldiğini görünce korkarak Musa'ya, çölde ölmektense Mısırlılar'a kulluk etsek bizim için daha iyi olurdu⁵⁵⁵ diyerek sitem ederler, kendi düşüncelerini açıkça söylerler. Yine Sina çölünde acıkan, ölümlü yüzyüze gelen İsrailoğulları'nın Firavun'a kulluğu tercihin ölmekten iyi olduğunu söylemeleri⁵⁵⁶ onlar için henüz din ve inancın, özgürlüğün çok fazla bir anlam ifade etmediğini göstermektedir. Ancak Tanrı'nın kendilerini kölelikten kurtarmasının karşılığı olarak onlardan belli ilkelere uymalarını istemesi⁵⁵⁷ bir anlamda insan olmanın değeri anlamayan bir topluluğa bu bilinci vermek için zorunlu olan bir süreç olarak

⁵⁵⁰ 91/22 Hac Suresi, 67, 69.

⁵⁵¹ 56/6 En'am Suresi, 108.

⁵⁵² Çıkış, Bap 5: 1-2.

⁵⁵³ Çıkış, Bap 10: 3.

⁵⁵⁴ Çıkış, Bap 12: 48-51.

⁵⁵⁵ Çıkış, Bap 14: 10-12.

⁵⁵⁶ Çıkış, Bap 16: 10.

⁵⁵⁷ Çıkış, Bap 19: 5, 6.

görülmektedir. Halk açık bir vahiy ve peygamberle desteklendiği için farklı inançlara, eski putperest geleneklerine dönmeleri hoş karşılanmamıştır.⁵⁵⁸

Harun'a buzağı yapan halkın günahkâr olduğunu, ölümle cezalandırıldıkları belirtilir. İsraililer vahyin başlangıcında bir topluluk olarak görülüyordu. Kuralların tüm toplumu ilgilendirmesi, suç ve cezada bireyselliğe vurgu olmaması, kurallara kural olduğu için uyulmasının istenmesi, henüz eylemlerin arkasındaki sebebin yeterince sorgulanmadığını, birey bilincini kazanmış bir insan topluluğunun olmadığını göstermektedir. Halktan birinin bir yasağı çiğneyerek günah işlemesi durumunda, bilmeden bile olsa, ya da kâhin günah işleyerek halkı da suçlu çıkarırsa, kahinin suçu kavmin suçu sayılacak Rab'be kusursuz bir boğa sunacaktır⁵⁵⁹ ifadesi bireysel düşüncenin ve sorumluluğun henüz gelişmediğini göstermektedir. İnsanın bir birey olarak eyleminin değerlendirilmesi düşüncesi bulunmamaktadır. Birey değil İsrail bir cemaat olarak ön plandadır. Cemaatin kuralları tam olarak benimsemesi için kuralların sorgulanmasına değil, kural olduğu için uyulmasına önem verilmiştir. Rab'bin ahdini koruması buna bağlıdır. Dine aykırı eylemler günah olarak değerlendirilip, cezalandırılmaktadır.⁵⁶⁰ İnsanı yanlış davranışlara sürükleyen, insanın hakkını yok eden uygulamaların insanın yanlış düşünce, inancından kaynaklandığı, bunun kabul edilemezliği ile açıklanmaktadır. Daha sonra bireysel olarak düşünceye saygı duyulmuş, "herkesin kendi günahı için öldürüleceği"⁵⁶¹ söylenerek, suç ve cezanın bireyselliği, dini konularda istenmeyen, farklı düşünce ve eylemlerin sahibi olarak kişinin kendisi görülmüştür. Problemlerin çözümünde yargılamadan, adaletten bahsedilmesi, insan düşüncesinin, toplum yapısının bir derece geliştiğini göstermektedir. Yargıçlardan

⁵⁵⁸ Çıkış, Bap 32: 19-35.

⁵⁵⁹ Levililer, Bap 4: 2,3, 13, 14.

⁵⁶⁰ Sayılar, Bap 15: 22-31.

⁵⁶¹ Tesniye, Bap 24: 16-18.

davalarda adaletli olup, kardeşlerini dinlemelerinin istenmesi⁵⁶² Bireysel düşüncenin açıklanması anlamında düşünce özgürlüğü boyutunda ileri bir adımdır. Yargıçlardan karar verirken insanları kayırmayıp, korkmadan hüküm vermelerinin istenmesi de yargıcında fikir ve kanaat özgürlüğünü destekleyen bir adımdır.

Tarihsel süreçte İsraililer'in inançlarında bozulmaların yaşandığı, Tanrı'nın müdahale ettiği durumlar yaşanmıştır. İsrail halkı Baal-Peor adı verilen ilaha bağlandıkları zaman, Rab, Musa'dan İsraililer'e öfkesinin yatışması için halkın önderlerini öldürmesini ister. İsrail'in başka ulusların ilahlarına tapıp inançları bozulmasın diye, toplumu inancından döndüren kişiler cezalandırılmıştır.⁵⁶³ Ortak inançları İsrail'i bir arada tutan önemli bir etkendi. Tanrı'nın istediği inancın yerleşmesi için diğer milletlere inanç, yaşam özgürlüğü, mülkiyet hakkı tanınmamıştır. Rab, Musa'ya İsraililer'e Kenan ülkesine geçince halkın putlarını, tapınma yerlerini yok etmelerini söylemesini istemektedir.⁵⁶⁴ Aksi takdirde onlar güçlenerek İsraili eski yanlış inanç ve uygulamaları altına sokabilirlerdi. Tanrı, onları, eğer putların önünde eğilirler, taparlarsa suçlarının cezasını çocuklarından almakla tehdit etmektedir.⁵⁶⁵ Tevrat'ta inanç, düşünmeye, akla dayalı olarak değil, korkuya dayalı olarak motive edilmiştir. Çünkü çağın sosyo-kültürel yapısında köleleştirilmiş, yaşamın, özgürlüğün ne demek olduğunu bilmeyen kendisine yapıları karın tokluğuna çekmeye razı bir insan topluluğu ile karşılaşmaktayız. Ancak, inançlarını korumaları gerektiğini açıklayan ayetlerin daha akılcı olduğu görülmektedir: diğer ulusların topraklarını aldıklarında onların ilahlarına yönelmemeleri konusunda İsraili uyarmakta, onların inançlarının oğullarını, kızlarını bile yakarak ilahlarına kurban etmelerine sebep olduğu ile açıklamakta,⁵⁶⁶ doğru inancın

⁵⁶² Tesniye, Bap 1: 16-18.

⁵⁶³ Sayılar, Bap 25: 2-25.

⁵⁶⁴ Sayılar, Bap 33: 51-53.

⁵⁶⁵ Tesniye, Bap 5: 9.

⁵⁶⁶ Tesniye, Bap 12: 29-31. Bap 7: 1-5.

insana zulmetmeyen, doğru davranışla, insanların yaşam hakkını gözetme ile ilişkisi vurgulanmaktadır.

Yeni Ahit'te din ve vicdan özgürlüğünün gelişimini, düşüncenin, doğru yanlış, iyi, kötü, vb. kavramların yorumlanmasında, toplum tarafından benimsenen kuralların insan haklarına (bireyin iyiliğine) aykırı olması durumunda eleştirilebileceğini Hz. İsa'nın insanlarla, Ferisilerle girdiği diyaloglar yoluyla çıkarmak mümkündür. Hz. İsa din adına iş yaptığını düşünen kişilerin düşünce ve davranışlarını eleştirerek inançların bir açıklamasının olması gerektiğini, düşüncelerin, arkasındaki amacın anlaşılmasının dine dair kavramların anlaşılıp, doğru inanç ve doğru davranışın geliştirilmesine vurgu yapmaktadır. Dini kavram ve durumları eleştirmekte, farklı yorumlar yaparak düşüncelerin (din) eleştirilemezliği fikrini yıkmaktadır. Konu ile ilgili bazı örnekler şunlardır: Yahudiler için özel bir gün olan Şabat Günü iş yapmak uygun değildi. İsa Şabat günü havra'da eli sakat bir adam ile karşılaşır ve adama bakarak, "Şabat Hayat kurtarmak mı yoksa yok etmek mi doğrudur?" diye sorar...⁵⁶⁷ Hz. İsa "Şabat günü hiçbir iş yapılmaz" kuralının aslında anlamını açıklamaya çalışmıştır. Kurallara kural olması yönüyle otoriteye saygı düşüncesiyle uyulması gerektiği düşüncesini yıkmaya çalışmıştır. İnsanların iyiliğinin kurallarda evrensel amaç olarak gözetilmesi gerektiği fikrini geliştirmeye çalışmıştır. İnsanın değeri düşüncesi kurallardan önce gelir.

Hız. İsa, Yahudileri ibadetlerin maddi boyutunda kalmaları, bu boyutun arkasında niyete, manevi yöne dikkat etmedikleri, düşüncelerini dürüstçe açıklamadıkları için eleştirmekte, insanları inanç konusunda kendi yanlış düşünceleriyle yönlendirmeye çalışmalarına tepki göstermektedir. Bunu açıklayan bir diyalog İsa ile Ferisiler arasında geçen "temizlik" konusundadır; Ferisiler İsa'nın şakirtlerinden bazılarının ellerini dini kaidelere göre yıkamadan yemeğe oturduğunu gördüler. Ferisiler ve din âlimleri İsa ve

⁵⁶⁷ Markos, Bap 3: 1-4.

şakirtlerini iki yüzlü olmakla suçlayınca⁵⁶⁸ İsa, insanı kirletenin, ağzından çıkan, kalbinden geçen kötülükler, fuhuş, hırsızlık, cinayet, zina, açgözlülük, fesat, yalan, sefahat, kıskançlık, iftira, küstahlık ve ahmakça davranışlar⁵⁶⁹ olduğunu söylemiştir. İnsanların zihinsel düşünme biçimlerinden ahlaki düşüncelerinin etkilendiğini, ferisilerin iyi, kötü, günah kavramlarını tüm insanların iyiliği anlamında maddi ve manevi boyutunda kavrayamadıklarını, gerçek temizliği açıklamasıyla fark ettirmeye çalışır. İnsanların dini kaideleri istekleri doğrultusunda anlayıp yorumlamalarını eksik bularak eleştirmektedir. Eleştiri düşünce (din) özgürlüğünde, önemli bir unsurdur.

İsa, önceki şeriat ile yeni şeriatı kıyaslamakta, suçluya ölüm getiren şeriatin ihtişamla vahyolunmasının ardından⁵⁷⁰ yeni şeriatle Allah'ın, Mesih'in şahsında insanların günahlarını bağışlayarak, bütün insanlarla barıştığını belirtmekte, bunun insanları Allah katında salih kılmak olduğu ile açıklamaktadır.⁵⁷¹ İnsanlara dini kavramları anlama ve yorumlamada farklı bir bakış açısı sunmakta, günahından kurtulma düşüncesinin insanları daha fazla günaha sevk etmesi üzerine Tanrı'nın insanların günahını bağışladığını düşünmektedir. Bu konuya bir örnek Yahudilerin "sünnet" meselesini yorumundadır. İsa'ya göre, Mesih'e iman etmekle insan bir tür sünnet olmaktadır, bu elle yapılan sünnet olmayıp, insanın Mesih tarafından günahları tabiatının kesilip atılmasıdır.⁵⁷² Allah'ın insandan istediği şeyin, kendini Allah'a vakfetmek, cinsel ahlaksızlıktan uzak durup, eşine hürmetle davranmaktır. Bu öğretiyi reddetmenin Allah'ı reddetmek olduğunu belirtmektedir.⁵⁷³ İnsanların Allah ile ilişkisini, iman ve ahlak üzerine kurmaktadır. İnsanların iyi amelleri sergilemede Allah'ı sevmeleri, insanları

⁵⁶⁸ Markos, Bap 7:1-7.

⁵⁶⁹ Markos, Bap 7: 20-23.

⁵⁷⁰ II. Korintoslulara, bap 3: 8-10.

⁵⁷¹ II. Korintoslulara, Bap 5: 19-21.

⁵⁷² Pavlus'un Koloselilere Mek. Bap 2: 11-13.

⁵⁷³ Pavlus'un Selaniklilere I. Mek. Bap 4: 3-8.

sevmelerinden yola çıkmakta, korku kültürüne dayalı emir ve yasakların insana fayda vermediğini ifade etmektedir. Yine Rab insanlarla yeni bir ahit yaparak, onların günahlarını ve suçlarını artık anmayıp affedeceğini belirttiği için artık günah için kurban gerektirmeyeceğini, ⁵⁷⁴ en makbul kurbanın iyilik yapmak ve başkalarıyla paylaşmak olduğu ifadesiyle açıklanmaktadır. ⁵⁷⁵ İbadet, iradeyi Tanrı'nın amaçlarını gerçekleştirmeye adamaktır, "bütün hayatıyla Rab'be hizmet etmektir."⁵⁷⁶

Hz. İsa bir insan olarak kendi düşüncelerini açıklayarak, insanların yeni vahyi anlamalarında, dini kavramların içeriğindeki değişimi yorumlayabilmelerinde insanlarla tartışmaya girerek açıklamaya çalışmıştır. Bir önceki şeriate kıyasla insan düşüncesi, gruplaşması, tartışması, hatalarından bahsettiği için, insanlık için düşüncenin, dini kavramlara dair fikir ve davranışların açıkça ifadesi, eleştirilmesi, dini düşüncenin gelişimi için gerekli görülmüştür.

Kur'an'da benzer şekilde Allah müşriklerin inançlarından, "atalar dini"⁵⁷⁷ "ölümden sonraki hayatı inkâr" vb. eleştirmekte, onların inançlarına yer verip, cevap vererek hem onların düşüncelerini, hem de düşüncenin analizini yapmakta, doğru ve yanlış göstererek gelişim sağlamak istemektedir. İnanç özgürlüğü, inananın inanma özgürlüğü kadar inanç sahibi olmayanların da inanmama özgürlüğüdür. Örneğin; "Dine girme hususunda zorlama olmaz!"⁵⁷⁸ ayeti inanç özgürlüğünün açıkça ifadesidir. Kur'an'da doğru inanç Allah'a imandır. Ama bu kişinin kendi tercihi olmalıdır. Tüm insanları Allah'ın yarattığı, ancak kiminin kafir; kimininse mümin olması⁵⁷⁹ gibi imani tercihin sonucu insanları isimlendirmek için farklı kavramlar kullanılması da vicdanların hür olmasının sonucudur. Din ve vicdan

⁵⁷⁴ İbranilere Mek. Bap 10: 16-18.

⁵⁷⁵ İbranilere Mek. Bap 13: 16.

⁵⁷⁶ Luka, Bap 22:42.

⁵⁷⁷ 92/2 Bakara Suresi, 170.

⁵⁷⁸ 92/2 Bakara Suresi, 256.

⁵⁷⁹ 109/64 Teğabun Suresi, 2.

özgürlüğü Kur'an'da insanın verili onurunun doğal bir sonucudur. Allah tarafından gönderilen dine muhataplar inanıp inanmamakta serbesttirler. Buradan da anlaşılmaktadır ki insanların farklı inançları tercihleri, onların iradelerinin bir sonucudur. Bireyin bütün tercihlerinin doğuracağı sonuçlar bireyin özgür seçimine dayalı olmalıdır.

Kur'an, inanç konularında diyaloga destek olduğu gibi⁵⁸⁰ karşılıklı fikir alışverişini de uygun bulmaktadır. Din özgürlüğüne saygı, diğer insan haklarına saygıyı da geliştirir. Din ve inanç farklılıklarına rağmen insan onurunun korunmasının amaçlandığı anlaşılmaktadır. İsteddiği inanca girme konusunda insanlar özgür bırakılmışlardır. Her inanç mensubunun farklı bir kiblesi olduğu, hiç kimsenin diğerinin kiblesine dönmeyeceği,⁵⁸¹ herkesin yöneldiği kible farklı olsa da hayırda yarışmanın ortak amaç olduğunu⁵⁸² belirten ayetler farklı inanç mensuplarının inançlarından zorla döndürülmemesi gerektiğine işaret etmektedir. Asıl olan, toplumların insanlığa faydalı işler yapıp, insani ve ahlaki değerleri geliştirmeleridir.

2.5. Kişisel Haysiyet (Gurur), Toplumsal Saygınlık Anlamında Onur

Onur kavramının terminolojisi üzerine bir önceki bölümde yaptığımız açıklamalarda kavramın kültürel algılanışından bahsedilmişti. Kültürel açıdan kavrama yaklaşımın evrensel boyutta etik bir bakış açısından uzak değerlendirmelere sebep olduğu belirtilmişti. Onur kavramının, özellikle doğu kültürlerinde, İbrahimi dinlerde insan hakları açısından değil, şeref ve toplumsal saygınlık bağlamında anlaşıldığı savunulmaktaydı. Bu algının bir sebebinin de kutsal kitaplar; “Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim” olabileceği düşünülmüştür. Kutsal kitaplardaki bazı konuların onur kavramına şeref ve saygınlık açısından yaklaştığı görülmüş, bu yaklaşım biçimi kültürel

⁵⁸⁰ 71/6 Nahl Suresi, 125.

⁵⁸¹ 92/2 Bakara Suresi, 145.

⁵⁸² 92/2 Bakara Suresi, 148.

kaynaklı olarak değerlendirilmiştir. Bu başlık altında kutsal kitaplarda, onur kavramının kültürel algılanmasını ifade eden “şeref”, “saygınlık” anlamlarını barındıran ayet ve durumlar incelenmiştir. İnsanın ahlaki olmayan davranışlarının sonucu “onur” un kaybı mıdır? Sorusu cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

Haysiyet, Arapça kökenli bir kelime olup sözlükte şeref, itibar, saygınlık anlamına gelmektedir. Onur kavramının sosyo-kültürel olarak algılanmasının sonucu oluşan yan anlamıdır.⁵⁸³ Kutsal kitaplarda kişisel ve toplumsal saygınlığı zina ve iftira konuları ile örneklendirebiliriz.

İnsanların gurur, şeref ve toplumsal saygınlıklarının korunması bağlamında “namus”, “iffet” önemli bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Tevrat’ta; “Zina edilmesi yasaklanarak”⁵⁸⁴ bu davranış kişisel saygınlığın yitimi olarak görülüp, toplumsal yaptırımları bulunmaktadır. Örneğin; “bir adam anne ya da baba tarafından üvey olan kız kardeşiyle evlenir, cinsel ilişki kurarsa, bu durum utanç olarak değerlendirilmektedir. Kişinin açıkça aşağılanıp halkın arasından atılması istenilmektedir.”⁵⁸⁵ Zinanın cezası ise toplumsal saygınlığını kaybetme, dışlanma, kişisel gururun incitilmesi olarak karşılık bulmakta, kişi üzerinde caydırıcı olması beklenmektedir. Evlilik kurumuna değer verilerek evlilik vaadiyle kadınların kandırılması engellenmeye⁵⁸⁶ çalışılmaktadır. Kadınların toplumsal saygınlığının yaşanılan zaman diliminde oluşturulma çabasıdır diyebiliriz. Toplumda kadının vücut dokunulmazlığının insanların “zina” olayına yaklaşımlarını engellemek adına ölüm cezası ile korunmaya çalışıldığı söylenebilir.⁵⁸⁷

⁵⁸³ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2e32d1c76417.14580277 (27.05.2019).

⁵⁸⁴ Çıkış, Bap 20: 14.

⁵⁸⁵ Levililer, Bap 20: 17, 18.

⁵⁸⁶ Çıkış, Bap 22: 16, 17. Tesniye, Bap 22: 28, 29.

⁵⁸⁷ Tesniye, Bap 22: 13-25.

Davud'un oğlu Süleyman'a "zina ederse, şerefini başkalarına vereceğini"⁵⁸⁸ açıklaması, zinanın kişiyi küçük düşürecek bir eylem olduğuna dikkat çekmektedir.

Yeni Ahit'te "zina eylemine sebep olabilecek düşüncelerden uzak durulması önemsenmektedir."⁵⁸⁹ Çünkü eyleme sebep olan düşüncelerdir. Zina, kişiyi toplum ve Tanrı nezdinde küçük düşürücü bir eylem olarak değerlendirilmektedir. Bir erkeğe eşini ancak zina ederse boşama izni verilmektedir.⁵⁹⁰ Zinanın insanın Tanrı katındaki saygınlığını da zedeleyeceği, şeraitten en küçük emri bile bozanın göklerin egemenliğine giremeyeceđi⁵⁹¹ ifadesi ile açıklanmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de de zinanın kötü bir yol olup, çirkin bir eylem olduğu belirtilir.⁵⁹² Zina eden kadın ve erkeğe yüzer değnek vurulması, ceza verirken acınmaması ve şahitlerinde bulunması istenmektedir.⁵⁹³ Bu şekilde bir uygulamada zinanın insanın şerefini alçaltıcı bir davranış olmasının sonucudur. İnsanların toplumsal saygınlığını zedeleyen bir durumda iftiradır. Özellikle zina isnadıyla yapılan iftiraya kutsal kitaplarda yer verilmiştir. Tevrat'taki açıklamalar daha detaylıdır. Bir kadına zina iftirası atan bir erkeğin suçu ortaya çıktığında kadının şerefini kurtarmak adına, bir daha boşanamayacak şekilde kadınla evlendirilerek cezalandırılmasının⁵⁹⁴ istenilmesi, kadının şerefini kurtarmak için, bireye ve halka toplumsal yaptırım anlamında düşünülebilir.

Kur'an, bu hususa da dikkat çekmiştir. İftiradan insanların kaçınması, uğrayanında itibarının iadesi için ceza ve toplumsal yaptırımlar uygulanmıştır. İffetli

⁵⁸⁸ Süleymanın Meselleri 5, Bap 5.

⁵⁸⁹ Matta, Bap 5: 27-28.

⁵⁹⁰ Matta, Bap 5: 31-32.

⁵⁹¹ Matta, Bap 5: 18-20.

⁵⁹² 51/17 İsra Suresi, 32.

⁵⁹³ 102/24 Nur Suresi, 2.

⁵⁹⁴ Tesniye, Bap 22: 13-21.

mümin kadınlara zina suçu isnat edip de dört şahit getiremeyenlere seksen “celde” vurulması, onların şahitliklerinin ebediyen kabul edilmemesi yaptıklarının günah olduğu ile açıklanmaktadır.⁵⁹⁵ İftiranın, basit bir şey olmayıp, Allah katında büyük bir suç olduğu⁵⁹⁶ ifadesi ile açıklanmaktadır. Zina iftirasında bulunanlar, diğerlerinin toplumsal, kişisel saygınlıklarına zarar verdikleri için, kendileri de hem toplum hem de Allah katında saygınlıklarını yitirmektedirler.

Bununla birlikte kutsal kitaplarda insanın toplumsal saygınlığının sağlanması bağlamında farklı örneklerde bulunmaktadır. Tevrat'ta suça verilen cezaların orantılı olmasına, eğer suçlu kişi kamçılanmayı hak ettiyse, sayısının kırkı aşmaması gerektiği, bunun suçlunun insanların gözünüzde aşağılanmasına sebep olabileceği⁵⁹⁷ ile açıklanması suçlu da olsa insanın bir saygınlığı olduğunu akla getirmektedir. Çünkü o da bir insandır. İnsanların yaşamlarını, onur kırıcı, insanlığa aykırı muameleden uzak güven içinde sürdürmeleri önemlidir. Kutsal kitaplarda bazı suçlara”zina”, “hırsızlık” verilen cezalar işkence bazıları ise insanlık dışı muamele olarak değerlendirilebilir. Ancak kitapların indiği dönemde var olan sosyo-kültürel yapı, hukuki yaptırımları uygulayacak örgütlü bir yapının olmaması vb. sebeplerin de düşünülmesi gerekir. Kur'an'da insanın toplumda bir birey olarak saygınlığının korunmasına önem verilmiştir. Sadaka verirken insanları incitilmemesinin istenmesi⁵⁹⁸ bu anlamda değerlendirilebilir.

⁵⁹⁵ 102/24 Nur Suresi, 4.

⁵⁹⁶ 102/24 Nur Suresi, 15.

⁵⁹⁷ Tesniye, Bap 25: 1-3.

⁵⁹⁸ 92/2 Bakara Suresi, 271.

2.6. Dinsel Saygınlık (İzzet) Anlamında Onur

2.6.1. Toplumsal Saygınlık ile Tanrısal Saygınlık İlişkisi

Bazı durumlarda kişisel, toplumsal saygınlık, Allah katında saygınlıkla bir arada değerlendirilmiştir. Örneğin; Mısır'dan çıktıklarında İsrail'e kötülük yapan, saygı göstermeyenlerin asla Rab'bin topluluğuna girmeyeceği belirtilmiştir.⁵⁹⁹ Yine, Tanrı'nın Kral Nebukadnessar'a krallığı, görkemi (izzeti) verdiği, ancak gurura kapılıp saygısızlıkta direnince tahtından indirilip, yüceliğın kendisinden alındığı⁶⁰⁰ ifadeleri kral olmanın, zenginlik, hükümlanlık (izzet) kabul edildiğı anlamına gelmektedir. Bu yücelik, itibar Tanrı'nın isteklerine uymakla elde edilmektedir. Tanrı'nın emirlerine uymayanlar tanrısal saygınlıklarını ve toplumsal saygınlıklarını yitirmektedirler. Rab'bin izzet (itibar) vermesinin bir göstergesinin de maddi güç, zenginlik⁶⁰¹ olması izzetin toplumsal itibar (şeref) anlamında kullanıldığını da göstermektedir.

Tevrat'ta Eyüp'ün hastalandığı, yaşadığı korkunç olayların insanlar içinde şerefının kaybına sebep olduğu, mutsuzluk içinde olduğu belirtilmektedir.⁶⁰² Eski günlerdeki refah ve gönencini hatırlayarak, toplumda saygınlığı olduğu zamanları Tanrı katında da izzet sahibi olduğu günler olarak düşünmektedir.⁶⁰³ Bu ayetler, o çağda insan için, diğer insanlardan sevgi ve saygı görmenin, mala, mülke, çocuklara sahipliğın toplumsal saygınlığı oluşturduğunu anlıyoruz. Kur'an'da da Eyüp, başına gelen sıkıntıyı şeytanın bir azabı olarak düşünmekte⁶⁰⁴ Allah'tan merhamet istemektedir. Allah'da

⁵⁹⁹ Tesniye, Bap 23: 1-4.

⁶⁰⁰ Daniel, Bap 5: 18-20.

⁶⁰¹ Vaiz 6 Bap 6: 1-2. Mezmur 49: 16,17.

⁶⁰² Eyüp 30: 15.

⁶⁰³ Eyüp, Bap 29: 20.

⁶⁰⁴ 39/38 Sad Suersi, 41.

sabrına karşılık onu iyileştirmektedir.⁶⁰⁵ Kendisine kaybettiği ailesi, mülkü yeniden verilerek⁶⁰⁶ gönlü alınır.

Yeni Ahit'te toplumsal saygınlık Tanrısal saygınlıkla paralel görülüp, toplumsal saygınlığın korunmasında manevi değerlere öncelik verilmiştir. İsa, “esat, cinayet, zina, fuhuş, hırsızlık, yalan ve iftira vb. kötülüklerin insanı kirleten, saygınlığını azaltan esas manevi kirler olduğunu belirtmektedir.⁶⁰⁷ Tanrı'nın suretinde yaratıldığı düşünülen insan bedeninin, Tanrı'nın bir mabedi olduğu anlayışı vardır. Bu mabedin iyi ve ahlaklı olmaya çalışılarak kirletilmemesi gerekir.⁶⁰⁸ İnsan ilişkilerinde, “size nasıl davranılmasını istiyorsanız, sizde öyle davranın”⁶⁰⁹ temel bir saygınlık ölçüsüdür.

Kur'an'da insanların gurur ve toplumsal saygınlıklarının korunması insan ilişkileri üzerinden açıklanmış, insanların diğerlerine davranış ve sözleriyle incitmemeleri uyarısında bulunulmuştur.⁶¹⁰ Sosyal ilişkilerde insanların diğer insanları küçük düşürücü tavırlardan uzak durmaları istenmektedir. Bu duruma düşürülen bir insanın toplum nezdinde saygınlığı azalmakta, dışlanmakta, hatta insani gelişim fırsatlarından uzak kalmaktadır. Tüm insanların saygınlığının korunmasına önem verilmiştir. Bu nedenle, İman edenlerin zandan kaçınarak, birbirlerinin açığını araştırması arkadan çekiştirmesi,⁶¹¹ birbirleriyle alay etmeleri, lakap takmaları, hatta kendilerini ayıplamaları⁶¹² yasaklanmıştır.

⁶⁰⁵ 74/21 Enbiya Suresi, 83.

⁶⁰⁶ 39/38 Sad Suresi, 42-44.

⁶⁰⁷ Matta, Bap 15: 10, 11, 16-20.

⁶⁰⁸ Matta, 5, 7.

⁶⁰⁹ Matta Bap 7: 12.

⁶¹⁰ 33/104 Hümeze Suresi, 1-4.

⁶¹¹ 101/49 Hucurat Suresi, 12.

⁶¹² 101/49 Hucurat Suresi, 11.

2.6.2. İzzet Sahibi Olmanın Anlamı

“İzzet” kelimesi köken olarak Arapça olup, Türkçe’ye büyüklük, yücelik, ululuk olarak çevrilmektedir.⁶¹³ Kutsal kitaplarda izzet sıklıkla kullanılan bir kavramdır.

Tevrat’ta Tanrı İsrail halkını kendisini Rab olarak tanımaları, kutsal topraklara kavuşmaları için bazı ahlaki yükümlülükler altına sokmaktadır. Bu ahlaki kurallara uymak, Tanrı’nın halkı olmak, Tanrı’nın izzetine kavuşmak olarak değerlendirilmektedir. Rab Harun ve oğullarının Musa aracılığıyla İsrail halkına bildirdiği bütün kuralları onlara öğretmelerini istemekte, kirliliği ile temizliğin ayırt edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.⁶¹⁴ Diğer uluslardan kendilerini ayıran nitelikler olarak çeşitli ahlaki kurallar vurgulanmaktadır.⁶¹⁵ Örneğin; Komşuya haksızlık etmek, onu soymak, işçinin alacağını sabaha bırakmak yasaklanmakta, engeli bulunan insanlara lanet edilip, alay edilmemesi istenmektedir.⁶¹⁶ Tevrat’ta İsrail’in Tanrı’nın seçilmiş halkı olduğuna dair ifadeler, Allah katındaki saygınlığın bir topluluğa özgü olarak bahsedilmesiyle kendini göstermektedir. Tanrı’nın İsrail’i kutsayıp, verimli kılması, soyunu çoğaltması; soyundan halklar türeyip Tanrı’nın İbrahim’e verdiği topraklara sahip olması⁶¹⁷ gerekçe olarak gösterilmektedir. Tanrı, gidecekleri ülkelerde bu ilkelere uymaları durumunda, diğer halkların onların bilge ve anlayışlarına imreneceği, böylesine adil kuralların diğer halklarda bulunmadığı, bu ilkelerin insanı Tanrı’ya yaklaştırdığını anlayacakları ifade edilmektedir.⁶¹⁸

Tevrat’ta Tanrı katında saygınlık, tüm uluslardan güçlü olma, ahlakta önder olmak olarak açıklanmış, bu da izzet kavramı ile ifade edilmiştir. Allah’a saygı duymaları

⁶¹³ http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2e32dc225c45.06384138 (03.08.2019).

⁶¹⁴ Levililer, Bap: 10: 8-11.

⁶¹⁵ Levililer, Bap 20: 22-24.

⁶¹⁶ Levililer, Bap 19: 10-18.

⁶¹⁷ Tekvin, Bap 28: 1-4.

⁶¹⁸ Tesniye, Bap 4: 3-8.

durumunda Allah'ın onları kurtararak onların Tanrısı olduğu, onlara izzet vereceği belirtilmektedir.⁶¹⁹ Tevrat'ta yücelik (izzet) kavramının İsrail için önce Tanrı'nın somut olarak sürekli aralarında olduğunu hissettirmesi olarak düşünüldüğü, sonraki dönemlerde bunun ahlaki ilkelere uymak olarak daha da manevileştiğini görebiliriz. Örneğin; Filistililer ile İsrail arasındaki savaşta İsraililer yenilgiye uğrayarak,⁶²⁰ Tanrı'nın Sandığının ele geçirildiğini duyan kadın doğan çocuğuna “Tanrı'nın Sandığı ele geçirildiği için, “izzet İsrail'den gitti!” diyerek “ikabod”adını verir.⁶²¹ İzzet, İsrail'de varlığı somut olarak hissedilen Tanrı'nın gücüdür.

Tevrat'ta “gerçek anlayış ve hikmetin ise, kötülükten çekilmek ve Rab korkusu olduğu”⁶²² Rabbin kemalde yürüyenlere inayet ve izzet vereceği⁶²³ ifadesindeki ayetler “izzet” kavramı ile “doğru bilgi” “kemal” arasında bağlantı kurarak belli sıfatlara sahiplikten bahsetmektedir. Bu yönüyle “izzet sahibi” kişi aynı zaman da “salih” kişidir. Salih, doğruyu söyleyen, iftira etmeyen, kötülük etmeyen, rezil olanlara aldanmayıp, Rab'den korkan, saygı duyan, parasını faize vermeyen, rüşvet almayan vb. ahlaki vasıfları haiz olarak tanımlanan insandır.⁶²⁴ Allah katında mekruh olan bozuk insanın haksızlığı su gibi içtiği için “salih” olamayacağı belirtilir.⁶²⁵ Öyleyse “salih”, insan haklarını gözeten, bu bilgiyi Tanrı'dan alan, O'ndan korkan, Tanrı'nın “izzetini” kazanan insanı temsil etmektedir. Tanrısal saygınlığı olan “izzeti” kazanan insan, aynı zamanda başkalarının ve kendinin insanlık onurunu geliştiren insandır. “İzzet” kavramı hem Tanrısal, hem toplumsal saygınlığı kuşatan bir kavramdır. Bu saygınlığı yitiren insan, diğer insanlar nezdinde de kötülöklere çabucak kapılıp, haksızlıkta bulunacağı için

⁶¹⁹ Çıkış, Bap 23: 22-27.

⁶²⁰ 1. Samuel, Bap 4: 10, 11.

⁶²¹ I. Samuel, Bap 4: 19-22.

⁶²² Eyüp 28: 28.

⁶²³ Mezmur 84, Bap 84: 11.

⁶²⁴ Mezmur, 13,14,15, Bap 15: 1-5.

⁶²⁵ Eyüp, Bap 15: 14-16.

şerefini de kaybedecektir. “İzzet” kişinin Tanrı’dan aldığı bilgiye dayalı olarak insan ilişkilerini de geliştirmesinin gerekliliğini kapsayan bir kavramdır.

Yeni Ahit’te İsa, insanlara kendiniz için ne yapılmasını isterseniz başkaları için de onu yapın” emri uyarınca, insan haklarını dikkate alan bir bakışın, Tevrat’ın ve peygamberlerin de emrettiklerinin özeti olduğunu belirtir.⁶²⁶ Allah katında saygın olmayı, kurtuluşa ermek olarak düşünebiliriz. İsa’ da, bütün insanlara hizmet etmekle yükümlü olduğunu söyleyerek, kurtuluşun Allah’a imanla mümkün olup, Tevrat’ta bunun salih kişinin imanı ile kurtuluşa ereceği şeklinde açıklandığını belirtir.⁶²⁷ Hz. İsa, kurtuluşa erecek insanlar zümresini genişletmekle kalmayıp, kurtuluş kavramını iman ve salih amel diyebileceğimiz iki kısma ayırmaktadır. İsa, İnsanların Allah’ı tanımaya önem vermedikleri için, her türlü günah, kötülük, açgözlülük ve kinle dolup, içlerinden kıskançlık, öldürme hırsı, çekişme, hile ve kötü niyet taşıdığını belirtir. Davranışlarında bu durumun birbirlerini kötüleyip dedikodu yapmaları, anne baba sözü dinlemeyip, sözünde durmama, şefkatsiz, merhametsizlik vb. kötülükler şeklinde ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Böyle davrananların, Allah’ın âdil hükmüne göre ebedî ölüme müstehak olup (cehennem) bunu bilmelerine rağmen aldırış etmedikleri ifade edilerek kurtuluş kapsamında olmadıkları belirtilmektedir.⁶²⁸ Bu ifadelerde kurtuluşun ahlak eksenli davranışlarla açıklanması, Allah katında saygınlığın iman ve güzel ahlak (insan hakları) nı içeren kavramlarla açıklandığı, salih amele sevk eden unsurun ise Tanrı’yı sevmek olduğunu görmekteyiz. Yeni Ahit’te Allah’ın emirlerine uymada insanları motive edecek temel kavram “sevgi”dir. İnsanların birbirine tek borcu sevgi olup, başkalarını sevenlerin, zaten Tevrat’ın şeriatını yerine getirmiş olacağı düşünülmektedir. Çünkü “Komşunu kendini sevdiğin gibi sev” emrini dikkate alan insan, “Zina etme, adam

⁶²⁶ Matta, Bap 7: 12.

⁶²⁷ Romalılara, Bap 1: 14-17.

⁶²⁸ Romalılara, Bap 1: 28-32.

öldürme, hırsızlık yapma, başkasının malına göz dikme” vb. kötülöklere kalkışmayıp, şeriatın emrine de uymuş olacaktır.⁶²⁹ İnsana değer veren birey, Tanrı katında da değerli olmaktadır. Allah katındaki saygınlığın bir ucunun da insan haklarına riayet diyebileceğimiz “salih amel” kavramından pay aldığını söyleyebiliriz.

Yeni Ahit’te İsa, Yahudilerin en doğru bilgiye, ilim ve hakikate sahip olmalarına, Allah’a yakınlıklarıyla övünmelerine rağmen, hırsızlık, zina, putlara tapmak vb. kötü eylemler sergileyerek mukaddes şeylere saygısızlık edip, Allah’ı aşağıladıklarını belirterek, onları kınamaktadır.⁶³⁰ Ahlaki prensiplere riayet etmenin Allah’ın takdiri kazanmak olduğu, bunun şeriatın emirlerine dış yönüyle uymak olmayıp, şeriate “kutsal bir ruh” ile yaklaşmak anlamına geldiği belirtilmektedir. Yahudi olsun olmasın Rab’be yakaran, iman edenlerin kurtulacağı⁶³¹ ifadesi ile Allah katında saygınlık “kurtuluş” anlamında düşünülerek Allah’a iman edenler bu kapsama alınmıştır. Allah, her millette kendisinden korkan salih ameller işleyen insanları değerli bulmaktadır.⁶³² Tanrı yolunda çalışan herkesin eylemleri Yahudi olsun olmasın değerliydi. Farklı kültür ve bakış açılarına sahip insanların bir araya gelerek bilgilerini paylaşmaları da Tanrı’nın isteğiydi.

Kur’an’da “izzet” aziz olma, güç, üstünlük egemenlik anlamlarında da kullanılmıştır. “İzzetin Allah’a ve elçilerine ait olan bir yücelik ve güç olduğu”⁶³³ belirtilmektedir. Tevrat’ta da Tanrı, Musa ile gösterdiği mucizeye dayanarak Firavun’da ve ordusunda izzet bulacağını vurgulayarak, izzet kavramına Mısırlılar’ın kendisinin Rab olduğunu bilmeleri yönünde bir anlam vermektedir.⁶³⁴ Kur’an’da da benzer ifadeyle Allah izzetin kendisine ait olup O’nun yanında kazanıldığını belirtmektedir.⁶³⁵ Güç ve

⁶²⁹ Romalılara, Bap 13: 8-10.

⁶³⁰ Romalılara, Bap 2: 17-29.

⁶³¹ Romalılara, Bap 10: 11-13.

⁶³² Resullerin İşleri, Bap 10: 34-36.

⁶³³ 106/58 Mücadele Suresi, 21.

⁶³⁴ Çıkış, Bap 14:4.

⁶³⁵ 50/28 Kasas Suresi, 57.

şerefın bütünü Allah'a ait oduğu,⁶³⁶ izzetin Allah'ın, elçisinin ve müminlerin niteliđi⁶³⁷ olduğunu belirten ayetlerden imanın, insanın kazanımlarını geliştirerek, “izzete” ulaşmasını sağlayacağının ifade edildiği anlaşılmaktadır. İzzet kavramının itibar ve şeref anlamından farklılaştığını, Allah'ın insana verdiği değerın karşılığı olduğu, insanların verdiği itibarın ise görece bir değer olduğuna dikkat çekilir. Bu ayrımı Yeni Ahit'te desteklemektedir. Yeşaya Peygamber vasıtasıyla halktan birçoğunun Hz. İsa'ya iman ettiği, fakat Ferisilerden çekindikleri için “insan izzetini Allah izzetinden çok severek” iman ettiklerini söyleyemedikleri belirtilir.⁶³⁸

Kur'an'da Allah iman edenleri “izzet sahibi” kabul etmektedir. Fakat sadece “Allah'a ve ahirete iman eden, O'ndan başka bir şeye kulluk etmeyen salih işler yapan müminler izzet-i nefis ve şeref sahibidirler. Yaratıcısını inkâr eden, iki yüzlü bir görünüş sergileyen hiç kimse, izzet sahibi değildir. İnsan ruh ve bedenden oluşur. Allah, onu fitri din, akıl, peygamber ve vahiy ile aydınlatmış, akıl ve iradesiyle baş başa bırakmıştır. Aklını ve vicdanını kullanmayan insanlar kendine yabancılaşmış”,⁶³⁹ asli görev ve sorumluluklarını unutmuşlardır. Bir kişi insanlık (kul olma anlamında saygınlık) vasfını kaybederse kendini diğer varlıklardan aşağı bir seviyeye getirmiş olur. Örneğin; izzet ve şeref sahibi olmak isteyenler aslında izzet ve şerefın tümüyle Allah'a ait olduğunu bilmelidirler. İnsanın ise ancak güzel sözler ve salih işler ile izzete ulaşabileceği ifade edilmektedir.⁶⁴⁰ Rab'be kulluk etmeyi gururlarına yediremeyenlerin aşağılık kimseler olarak cehenneme girecekleri,⁶⁴¹ ifadesi bazı insanların izzetten pay alamayacaklarını belirtmektedir. “Rab'bin katında kalıcı olan salih işlerin daha iyi olduğu,”⁶⁴² “Allah'ın

⁶³⁶ 52/10 Yunus Suresi, 65.

⁶³⁷ 103/63 Münafikun Suresi, 8; 44/35 Fatır Suresi, 10.

⁶³⁸ Yuhanna, bap 11: 41-43.

⁶³⁹ 40/7 Araf Suresi, 179; 28/95 Tin Suresi, 4-6.

⁶⁴⁰ 44/35 Fatır Suresi, 10.

⁶⁴¹ 61/40 Ğafir Mümin Suresi, 60.

⁶⁴² 70/18 Kehf Suresi,46.

alçalttığı kişiyi değerli kılacak hiç kimse yoktur...”⁶⁴³ ayetleri de imandan sonra salih işler yapmanın kişiye izzet kazandıracağını açıklamaktadır. Kur’an’da “izzet” kavramı Tanrısal saygınlık olmakla beraber bu saygınlığın “iman” ve “salih amel” olmak üzere iki boyutu vardır. İman, bireyin Allah’a, evrene ve diğer insanlara karşı hassasiyet ve sorumluluğunu artırarak, davranışlarını geliştirecek temel unsurdur. Bu yönüyle “izzete” sahip olan insan diğer insanlarla ilişkilerinde “hak” kavramına dikkat eden insandır. Diğerlerinin haklarına riayet ederek onurlarını geliştirebilmelerini sağlayan “salih” kişi kendi insanlığını da geliştirmekte, keşfetmektedir. Kur’an’da iman etmek, hayırda yarışmak, salih olan insanların özellikleri olarak açıklanmaktadır.⁶⁴⁴ Allah katında saygınlığın kaybı “aşağılık olmak” insani değer kaybı olmayıp, Tanrısal değer kaybı, ya da insanlar katındaki saygınlığın yitimidir diyebiliriz. Salih ve iman kelimeleri arasında Kur’an’da çok güçlü bir bağ olup, iman edenlerin mümin oluşlarını salih ameller ile ispat etmeleri gerekmektedir. Örneğin; cennet halkından olmak, iman edip, salih ameller işlemeye bağlanmıştır.⁶⁴⁵ Kur’an’da iman gerekçesi olarak yapılması istenilen salih amellerin ise, Allah’ı tanımak, insan ilişkilerinde hakkaniyete dikkat etmek, ibadetlerine özen göstermek⁶⁴⁶ şeklinde sıralanmaktadır. Salih amelin, inanan insanı bağlayıcı ilkeler olduğunu, Allah-insan ilişkileriyle insan-insan ilişkilerinin aynı ölçüde değerli olup, geliştirilmesinin birbirine bağlı olduğunu ifade eden bir kavram olarak insan haklarını da içerdiği düşünülebilir.

Kur’an’da izzet kelimesinin onur kavramının karşılığı olmadığı açıktır. Ancak Kur’an’da iman, salih amel boyutunda değerlendirilmeye alınan davranışların Allah katında değerli olduğunu karşılığının ahirette verileceği belirtilmektedir. Bireye ait olan

⁶⁴³ 91/22 Hac Suresi, 18.

⁶⁴⁴ 94/3 Al-i İmran Suresi, 113-114, 103/63 Münafikun Suresi, 10.

⁶⁴⁵ 92/2 Bakara Suresi, 82.

⁶⁴⁶ 92/2 Bakara Suresi, 83.

inancı ve davranışlarının sonuçları değerseldir. Kul olma anlamında saygınlık kişinin Allah ile olan ilişkisidir. Yaşadığımız dünyada insanları Allah'a kul olup olmama noktasında değerlendirecek olan bizler değiliz. Bu anlamda “izzet” sahibi olma ya da olmama onurun bir kaybı değildir. Her insan onurludur. Esasen Kur'an insanı akla ve iradeye sahip onurlu kabul eder. Ama vurgu potansiyel onurun geliştirilmesi üzerinedir. Gelişimsel onuru insan haklarına vurgu (salih amel) anlamında da düşünebiliriz. Kur'an' da Allah imanı da insanın tercihine sunmuş, iman eden insanların gelişme potansiyellerini daha açık tutacaklarını belirterek, motive edici olarak kullanmıştır. İman etsin etmesin her insan onurunun geliştirilmesi ve korunmasını istiyorsa teolojik olarak insan haklarını korumakla yükümlüdür. Kur'an'a göre, bir ihtimal bireyin tercihini iman yönünde kullanması da gelişimsel onurunun korunmasına bağlıdır.

2.6.3. Kurtuluşa Ermek

Kutsal kitaplarda “kurtuluş” fikri de “izzet” kavramı yoluyla açıklanmakta, salih amellerle desteklenmektedir. Örneğin; sonraki dönemlerde Tanrı tüm insanlara kucak açan evrensel nitelikli bir Tanrı imajı sunmaktadır. Bir insanın Tanrı katında değerli olması artık bir “halkla” ilişkilendirilmeyerek yabancılara, antlaşmaya uyan herkese kapı açılmaktadır. Örneğin; “Tanrı, kendi doğruluk ve adaletinin adil ve doğru olanlar üzerine görüneceğini, Şabat günü'ne özenen, kötülükten sakınan insanların mutlu olacağını belirtir. İsrail'de yabancı olan, ya da engeli olan insanların antlaşmaya uydukları sürece kendilerine yok edilemez iyi bir ad verileceğini belirtmekte, Rab'be hizmet eden, kurallara bağlı olan herkesin Kutsal dağa getirilip dua evinde sevindirileceği, kurbanlarının kabul edileceği, çünkü Rab'bin evinin “Bütün ulusların dua evi olacağı” ifade edilmektedir. İsrail'in sürgünlerini toplayan Egemen Rab, “Toplanmış olanlara katmak üzere daha başkalarını da

toplayacağı”⁶⁴⁷ söylemekte, Tanrısal saygınlık, İsraili olmakla değil, Tanrı'nın emirlerine uymakla ilgili olup, her insanın kazanacağı bir izzet olarak, yerelden evrensele doğru genişletilmektedir.

Tevrat'ta kötülüğün cezasının dünyevi felaketler olmasına karşın, Yeni Ahit'te Hz. İsa salih amelin karşılığını kurtuluş olarak açıklamakta, ahiret kavramına da vurgu yapmaktadır. Örneğin; Allah'ın herkese ameline göre hak ettiği karşılığı vereceği ve iyilik yapmakta azimli olup izzet, hürmet ve ölümsüzlük arzulayanlara ebedî hayat vereceği ifade edilmektedir. Bu konuda Yahudi olan ve olmayan arasında Tanrı'nın ayırım yapmayacağı belirtilerek, izzete nail olmanın her insanın çabalarıyla ulaşacağı Tanrı katında bir değer olduğu açıklaması yapılmaktadır.⁶⁴⁸ Tanrısal saygınlık iman ve salih amel kapsamında değerlendirilmektedir. Salih amel, tüm insanları, Tanrı'dan gelen bir sevgiyle sevmekle mümkündür.

Kur'an'da da bu bağlamda İnsanlar arasındaki irki, cinsi kültürel farklılıkların Allah'ın yaratmasının bir sonucu olduğu, Allah katında değerli olanın Allah'tan sakınan, emirlerine uyan, Muttakiler⁶⁴⁹ olduğu ibaresiyle açıklanmaktadır. Ayette de değer kavramının Allah'a karşı sorumlulukla açıklandığını görmekteyiz. Kur'an'da ehl-i kitap arasında Yahudi veya Hıristiyan olanlardan başka hiç kimsenin cennete giremeyeceği yönündeki tartışmalarına cevaben Allah'ın; kim iyi bir insan olarak içtenlikle kendisini Allah'a teslim ederse, Rabi'nin katında mükafatının olduğu ve üzülmeceği yönündeki desteği önemlidir.⁶⁵⁰ Kurtuluş Allah'ı tanımak ve iyi bir insan olmakla mümkündür. Kur'an kurtuluşa eren insanı “salih”, “muttaki” kavramlarıyla tanıtmaktadır. Örneğin; Ehl-i Kitaptan bir topluluğun Allah'a ve ahirete iman edip, iyiliği emredip, kötülükten

⁶⁴⁷ İşaya, Bap 56: 1-8. Mika, bap 4: 1-5.

⁶⁴⁸ Romalılara, Bap 2: 7-11.

⁶⁴⁹ 101/49 Hucurat Suresi, 13.

⁶⁵⁰ 92/2 Bakara Suresi, 111-113.

sakındırmada ve hayırda yarışmalarından dolayı, Salihlerden oldukları belirtilmekte,⁶⁵¹ insanlar için gerçek iyiliğin yüzünü batıya ya da doğuya çevirmek olmayıp, Allah'a tam iman, insan ilişkilerinde hassasiyet olarak içeriklendirilmekte, bu vasfa sahip olanlar "muttaki" diye adlandırılmaktadır.⁶⁵² Kur'an'da kurtuluşun iman ve salih amele bağlanması, hakikat iddiasının iman ve salih ameli ne ölçüde yansıttığına bağlıdır. Kutsal kitaplarda kurtuluş, iman ve salih amel ikilisiyle açıklanmaktadır. Ancak, Tevrat'ta iman Tanrı korkusu ile ahde sadık kalmak (on emir), Yeni Ahit'te Tanrı sevgisi ile insanları sevmek, Kur'an'da ise, Allah'ı doğru tanımak, iman ve salih amellerle teslimiyeti ortaya koymaktır. "Salih" kişi, Tanrı için değerli insan olmakla beraber, kendi onurunu ve başkalarının onurunu geliştiren insandır. Kutsal kitaplarda "izzet" kavramı, hem insanın varlık olarak değerini tanıyan, bu değerini geliştirmesini, Allah'a iman ile ilişkilendiren geniş, kapsayıcı çerçeve bir kavramdır. "onur" kavramı, "izzet" kavramı içinde kabul edilmekte, açıklanmakta, geliştirilmeye çalışılmaktadır.

Çalışmamız süresince değerlendirdiğimiz modern bir kavram olan "onur" İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında kelime olarak geçmemektedir. Ancak, kutsal kitaplarda, "onur" kavramının farklı toplumsal kültürel şartlarda anlaşılmasını ifade eden; "şeref", "gurur", "saygınlık" ya da Tanrısal değer olarak "izzet" kelimeleri bağlamında kullanıldığı görülmektedir. İzzet, itibar, şan, şeref, onur, haysiyet, saygın kişilik, güç ve kuvvet gibi manalara gelmektedir. Onur kavramına dair, literatüre dayalı incelememizde modern bağlamda tüm insanlar için etik ilkeler üzerinde fikir birliğini sağlayacak anlamın insan hakları olduğunu, bu yönüyle kavramın kişisel şeref, saygınlıktan farklılaştığını belirtmiştik.

Kutsal kitaplarda "akıl" kelimesinin analizi ile insanın verili değeri hakkında çeşitli fikirlere ulaşılabilmektedir. Kur'an'da ve Tevrat'ta insanın verili değeri, evrenin

⁶⁵¹ 94/3 Al-i İmran Suresi, 113,114.

⁶⁵² 92/2 Bakara Suresi, 177.

onun için yaratılması, içindeki varlıklarla insanın tasarrufuna ve hakimiyetine verilmesi, yaratılışının farklılığı gibi anlatımlar üzerinden anlaşılabilir. Yeni Ahit'te ise, insanın verili değeri, Tanrı'nın insanlığı sevdiği için günahlarını bağışlaması, onun Tanrının sevgisinin bir parçası olmasıdır. Akıl ve özgürlüğe sahip insan fikri, Kur'an ve Tevrat'tan Hz. Adem' i anlatan ayetin yorumlanmasıyla elde edilmektedir. Tevrat'ta aklın ve özgürlüğün geliştirilmeye çalışılması, İsrailoğulları'nın kölelikten kurtarılarak, insan olarak haklarının güvenceye alınması, ahlaki anlamda gerçek, iyi ve kötünün anlatılması sürecidir. Kur'an'da "akıl" insanın bir değeri, farklılığı, desteği olmakla beraber aklın varlığından ziyade ahlaki anlamda eğitilmesi, insani gelişime katkı sağlayacak eylemlere öncülük etmesi ön plandadır. Aklın konusu evren üzerine düşünmek, ahlaki olan ile olmayanı ayırmak ve bu kavramların Allah ile bağını kurmaktır. Aklın amacı Tanrı'yı tanımak ve emirlerine uymaktır. Akıl düşünmek, evreni anlamak, varoluşunun sebeplerini bulmak, imanını temellendirmek için insana verili bir değerdir. Aklın kavrama gücü olan bir yeti olduğu kabul edilmekle birlikte, aklın imani ve ahlaki değerleri kavrama ve eyleme geçme yönünde entelekti boyutta gelişimi ön plandadır. Tevrat'ta, hikmet, Allah'ın bilgisi, korkusu olarak aklın biricik amacıdır. Hikmete sahip olmak, salih olanı anlamaktır. İman edip, salih işler sergilemektir. Yeni Ahit'te ise, Hz. İsa'nın vahyini kabul etmek, sevgisine layık olmaktır. Akıl, iman ve salih işlerle varlığı anlaşılabilir bir olgudur. Kinayeli olarak, iman etmeyenlerin, kendilerini akıllı olarak görmeleri eleştirilmekte, böyle bir akıl (iman-salih amel) olarak görülen "akılsızlıkla" kıyaslanmaktadır. Kutsal kitaplarda aklını Tanrı'yı tanımak, ahlakın değerini anlamak için kullanan, eylemsel boyutta kendini geliştiren insan "izzet" sahibi olarak görülmekte, aklını kullanmamanın ise, kişiyi hem bu dünyada hem de öbür dünyada değer kaybına uğratacağı vurgulanmaktadır. Bu değer insan olmak anlamında değil, toplumsal, Tanrısal saygınlık anlamındadır.

Kutsal kitaplarda, insanın onurlu varlığından kaynaklı yaşam ve mülkiyet hakkının da geliştirilmeye çalışıldığı açıktır. Tevrat'ta bu haklar ağır yaptırımlarla korunmaya çalışılmış, Yeni Ahit'te insan sevgisiyle (Tanrı sevgisi bir tutularak), temellendirilmiş, Kur'an'da ise kişinin, imanın göstergesi olarak kabul edilmiştir. Kutsal kitaplara bu kapsama giren haklar (salih olmak, salih amel-iş) kapsamına alınarak, "İzzet" kavramıyla çerçevelenmiş, insan onurunun geliştirilmesine Tanrı'nın saygınlığını kazanmak yoluyla atıfta bulunulmuştur. Tanrı için değerli olan eylemler, diğerlerinin de onurunu, insani gelişimini kapsamakta, korumaktadır. Din ve vicdan özgürlüğü açısından Tevrat'ta İsrailoğulları ile ahdin, onların özgürlük ve insan olmanın gereğini kavramaları için yapıldığı, insanın insanlaşmasını sağlayan bir süreç olarak zorunlu olduğu düşünülebilir. Bunun dışında kalan inançların insanları sürüklediği sapkın davranışlarla, kölelikle bağlantısı kurularak inanılması kabul edilmemiştir. Tevrat'ta putperestlik kabul edilmeyip, bu inanca sahip olanlar diğer insanları ahlaki açıdan yozlaştırmasınlar diye, yaşam, mülk ve çocuklarıyla yok edilmişlerdir. Yeni Ahit'te ise din ve vicdan özgürlüğü bakımından, inanan ve inanmayan insanlar ayrılmış, iman olumlu bulunup, salih amellerin, sevginin kaynağı olarak görülmüştür. Kur'an'da da iman Allah'ın istediği bir durum olsa da, imanın değeri kişinin kendi bilinci ve onaylamasına açık olup, insanın özgür olduğu ama sorumlu olduğu yönünde bilgilendirme yapılmıştır. Her üç kutsal kitapta da Allah insanları din anlamında Allah-insan, insan-insan ilişkileri konusunda bilgilendirmiştir. Tevrat'tan Kur'an'a doğru insanın akla ve iradeye sahip olduğu için, bilgilendirme yapılması, özgürlüğüne daha fazla yer açılması, sorumluluğun dünyevi cezalardan ahirete ertelenmesi dikkat çekmektedir. İman ve salih amel kavramlarına kişilerin Allah ve insanlar ile ilişkilerini geliştirmeleri anlamı yüklenmektedir. Salih kişi, hem Allah katında hem de insan olarak kendi ve diğerlerinin saygınlıklarını geliştirecek eylemleri yapandır. Ayrıca iman eden salih bir kişi olarak kurtuluşa ermenin tüm insanlara açık bir tercih olduğunun belirtilmesi, din ve vicdan özgürlüğünün kutsal

kitaplarda yer aldığını göstermektedir. İnsanın verili değerinin kabulü, bu değerın geliştirilmeye çalışılması açısından destek sağlayan bir boyut olduğunu düşünebiliriz. Bu süreçte, insanın onurlu bir varlık oluşu fikri ile kişisel bilgi edinme, kanaat ve fikir sahibi olma, açıklama, dini tercihte bulunma özgürlüğü paralellik arz etmekte, tarihsel bir gelişim göstermektedir.

Son bölümde ise, insanın Allah ile ilişkisinde iman ve özellikle insanların iyiliğini düşünmek, birlikte insanlaşp, değerlerini geliştirmelerini sağlamak anlamında insan haklarına da destek veren salih amele uymak gerekli görülüp, bu sınıfa girenler izzet sahibi kabul edilmektedirler. İman etmeyen insanın Allah'ı yeterince tanımadığı, korkmadığı, sevmediği için sürekli salih ameller işlemekte azim gösteremeyeceği düşünülmektedir. Ancak günümüzde insan haklarına uyan her insanın Allah'a inanmasa da kendi onurunu ve insanların onurunu geliştirdiğini düşünebiliriz. Bu değeri Allah'a iman ettiği için aktifleştiren insan hem onurunu geliştirmekte, hem de "izzet" sahibi olmaktadır. Kutsal kitaplarda onur verili olarak kabul edilmekle beraber, izzet kavramı içinde korunan ve geliştirilen bir kavramdır. Dolayısıyla, akı, doğru bilgi ve doğru eylemler için kullanmak "hikmet", insanlara davranışlarında ahlaki açığı dikkate almak, Allah'a iman için yapılan tercihler, "izzet" kavramıyla çerçevelemiştir diyebiliriz. İnsana aklını kullanma biçimi, salih ameli ve bunları sürekli kılacak imanı yönüyle "izzet" yücelik verilir. Allah'ın yücelttiği insanın hem kendi için hem de toplum katında kendisine duyulan sevgi ve saygının da artacağı belirtilir. Allah için kötü olan, insanın saygınlığını azaltan eylemler, insanlar nezdinde de kötü olduğu için toplumsal saygınlık ile Tanrısal saygınlığı kazandıran eylemlerin ortak olduğu düşünülmektedir.

Kutsal kitapların verili onur ve insan hakları bağlamında geliştirilen yönünün aslında birbiriyle ilintili olduğu görülmüştür. Tarihsel süreçte insanlar, ister kendi akıl ve iradeleriyle, isterse Tanrının yardımıyla olsun, değiştirilmesi gereken toplumsal koşulları aşmada her zaman yardıma ihtiyaç duymuştur. Tanrı'da tarihsel sürece vahiy ve

peygamberlerle yön vermiştir. İnsanlar Tanrı'nın ahlaki emirlerine uymakta zorlandıkları için, "günah" kavramına vurgu yapılmış, daha sonra Tanrı insanların günahını sevgiyle bağışlayarak affetmiş, insanları akıl ve iradeleriyle baş başa bırakmıştır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Batılı filozofların "onur" kavramıyla ilgili yaptıkları analizler değerlendirilirken, kavramı tanımlamada daha çok Eski Yunan düşüncesinden yola çıktıklarını belirtmiştik. Tevrat ve Yeni Ahit'in onur kavramına denk gelebilecek karşılığı olan kelimeleri pek fazla içermediği belirtilmişti. Bununla birlikte bu iki kutsal kitapta günah kavramını ön planda tutarak, insanların saygınlığını Tanrısal anlamda ele alan ifadeler yer verildiği için onurun kutsal kitaplardan çıkarılabilecek bir kavram olmadığı düşünülmüş olabilir. Ancak kutsal kitaplar insanın doğası, hakları bağlamında yeniden gözden geçirildiğinde insana hak ettiği değeri vermeyen Tanrı düşüncesi değişmeye başlamaktadır. Dolayısıyla kutsal kitapların insanın değerine dair sunduğu fikirler insanlığın yaşadığı sürecin bir bölümüne bakarak tek taraflı olarak olumlu, olumsuz değerlendirilmemelidir. İnsanı geri plana atan bakış açısı insanın tarihsel süreçteki eylemlerinin, kendi biçimlendirmesinin sonucudur. Tanrı bu durumu değiştirmek, insana değerli olduğunu akli ve ahlaki kavramlarla destekleyerek göstermek istemiştir. İnsan hakları aleyhine imiş gibi görünen yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce özgürlüğü ile ilgili kısıtlama olduğu düşünülebilecek hususlar, insanların, ahlaki, kültürel gelişim süreçlerinin bir sonucuydu. Bu süreç kutsal kitapların kültürel, insani unsurları içerdiğini, dini, ahlaki kavramlara insanların bakışında sosyo-kültürel bir yön bulunduğunu da gösterir. Tanrı bu süreçte insanların insanın değeri, haklarının gereğini anlamlandırmalarında insanlığın ahlaki, kültürel tecrübesine uygun, ama onu geliştirmeyi amaçlayan bir üslupla konuşmuştur. Kutsal kitaplara göre her insan değerlidir. Değerin geliştirilmesi insan haklarına bağlıdır. Bu yüzden ahlaki kavramlara ağırlık verilmekte, din, iman ve ahlak olmak üzere iki boyut olarak sunulmakta, inanan, Tanrı'nın emri olduğu için ahlaki davranan bireyler "izzet" kavramıyla desteklenmekte, ahlaki

davranmayan bireyler ise onurunu kaybetmemekte, ancak Tanrı katındaki saygınlığını kaybetmektedir. Bu ise “izzetin” kaybıdır. Tevrat’ta “izzet” hem bir topluma hem de Tanrı’ya ait bir kavram olarak kullanılmıştır. Yeni Ahit ve Kur’an’da ise Tanrı’nın emrine uyan insanın sahip olduğu bir vasıftır. Ancak “izzet” kavramının kutsal kitaplarda Tanrı’ya iman ve ahlaki buyruklara uymayla ilişkilendirilmesi insan haklarına riayet eden kişinin aynı zamanda “izzet sahibi” olduğunu da göstermektedir. İnsan-Tanrı ilişkisi izzet kavramını ortaya çıkarmaktadır. Tanrı’nın ana amacı insan haklarına riayet edilen, mutlu bir dünyanın kurulması, savaş ve kötülüklerden insanların selamette olmasıdır.⁶⁵³ Tevrat ve Yeni Ahit’te insanların dünyada barış içerisinde yaşamaları için insan haklarının gerekli olduğu ortadadır. Ancak insanları birbirlerinin haklarına riayet eder duruma getirmenin temel motive edicisi ise düşünce gelişimine göre, Tanrı’dan korkmak, Tanrı’yı sevmek ve Tanrı’yı doğru tanımdır. Bu sebeple Tanrı’dan korkmayan, ahlaksızlıkta ısrar eden insanların izzet bulamayacağı, izzetin Tanrı’ya ait olduğu, Tanrı’ya izzet verenin izzet bulacağı açık vurgularla belirtilir. Tanrı katında eylemleriyle değerli olan insan dünyada insan olma değerini açığa çıkarmasını sağlayacak, izzetini yüceltecektir. Kutsal kitaplar evrensel ahlaki ilkeler etrafında insanların birleştirici gücünün insanlığa mutluluk getireceğini ima etmektedir. İnsanlığın nihai kurtuluşu salih ameldedir. Öyleyse inanan insanın imanının gerçekliğini gösterecek bir boyut olarak salih amel insan onurundan doğan temel haklar bağlamında önemlidir. Hangi dinden olursa olsun, kişinin kendi dininin hakikati içerdiği iddiası, salih amel noktasındaki duyarlılığı ile paraleldir. Salih ameli “süreklilik katan bir motive edici olarak iman” ile insanlığını geliştiren kişi, kurtuluş iddiasını insan onurunun korunması ve geliştirilmesiyle desteklemektedir. İnsanın İbrahim’i dinler bağlamında kurtuluşa ermesi “izzete” ulaşması, yani izzetin bir parçasını oluşturan insan onurunun korunmasına verilen destekle de bağlantılıdır.

⁶⁵³ Koloselilere, Bap 3: 8-16; Pavlus’un Timoteos’a I. Mek. Bap 2: 1-4.

Kutsal kitaplar insanlığın zihinsel, ahlaki, kültürel, dilsel gelişmesi açısından, bize kültürel olan ile evrensel olanın ayrımını, vahyin kültürel unsurlarla şekillendiği izlenimini vermektedir. Kutsal kitaplarda evrensel değerlerin tarih içinde gelişimini gözden geçirdiğimizde toplumlar arasındaki “insan onuru” kavramına bakış açısı farklılığının kültürel kaynaklı olduğunu anlarız. Batı ve Doğu toplumları arasında kavramı anlamada farklılıklar olması, kavramın sistemleştirilme biçiminin kutsal kitaplarda bir karşılığının bulunmasına rağmen yeterince anlaşılmasına neden olmaktadır. Dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda ırkçılık, terör vb. olumsuzlukların aşılmasında insanların zihinlerinde kutsal kitaplara bakışın, kültürel olanı fark ettirip evrensel ahlaki amaçlara ulaşma doğrultusunda geliştirilerek, “insan onuru” kavramına dayalı bir bakış açısının varlığı gösterilmelidir. Çoğulluğun olduğu toplumlarda dinin birleştirici gücünden yararlanılarak, insan onuru fikrinin içerdiği gereklilikler etrafında insanların eşitliğinin, “tüm insanların insan haklarına sahip olma anlamında” kabul edildiği bir toplum oluşturulabilecektir. Böyle bir toplum oluşturmada eğitimin gücü tartışılmazdır. Çalışmamızın devamında çoğulcu toplumlarda dinin yeri, din eğitiminin amacı noktalarında çıkarımlarda bulunmak için, çoğulcu toplumların sosyo-kültürel, dini yapıları değerlendirilmiştir. Özellikle İngiltere’de uygulanan dinler arası öğretim modelinden bahsedilmiştir. Dinler arası öğretimde insan onuru fikrinden yola çıkmanın gerekliliği ve kavramdan nasıl istifade edilebileceği üzerinde çalışılmıştır.

Dinler arası öğretimde; öğrencilere aslında din, dini ve din içi çoğulluk, kültür ve toplum ilişkileri açısından sağlıklı bir bakış açısı kazandırılmak için yardımcı olmak istenilmektedir. Bu bağlamda insani kavramların kutsal referanslarını bularak, “insan onuru ve haklarını” önceleyen barışçıl bir bakış açısını öğrencilere nasıl sunabiliriz? Bu soruya cevaben, dinler arası öğretimin sebep, amaç, içerik ve problemleri üzerine açıklamalar yapılarak “insan onuru” kavramına dayalı teorik ve pratik bir temel oluşturulmaya çalışılmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER ARASI ÖĞRETİM KAVRAMI VE DİNLER ARASI ÖĞRETİMİ GEREKLİ KILAN NEDENLER

3.1. Dinler Arası Öğretim Kavramı

Çalışmamızın bu kısmında çoğulcu toplumlarda farklı din eğitimi yaklaşımlarına ve din eğitiminden beklentilerine değinilmiştir. Din eğitimine çoğulcu bir yaklaşım olan dinler arası öğretimi farklı yaklaşımlarla denemekte olan ülkelerin eğitim sistemlerinden ve bu öğretim modelinin amaçları konusunda düşüncelerinden bahsedilmiştir.

Günümüzde, demokratik toplumların geleceklerini kurabilecekleri sağlam temellerin, devlet okullarında farklı kültür, din ve mezhepler arasında etkileşimi güçlendirecek bir din dersine dayalı olduğu anlaşılmaktadır. Çoğulcu toplumun bir gereği olarak devletin, farklı aidiyetleri olan öğrencilerin farklılıklarını kabul ederek, birlikte, temel insani değerler bağlamında bir din eğitimi vermesi zorunluluk haline gelmiştir. Din eğitimi faaliyetlerinde çoğulluğun tanınması, farklılıklara değer verilmesi, farklı olandan öğrenmeye değer veren, katılımcı, diyaloga dayalı, hoşgörü, saygı, adalet vb. ilkeler etrafında iletişimi güçlendirmeyi amaçlayan bir öğrenme ortamının sağlanmasına bağlı görülmektedir. Öğrencilerin bilgi, duygu ve sosyal açıdan insani yetkinliklerinin geliştirilmesini amaçlayan bir din eğitiminin gerekli olduğu düşünülmeye başlanmıştır.⁶⁵⁴

Yeni eğitimsel ihtiyaçların din bilimleri ile eğitim bilimleri arasında etkileşimi artırarak ortak çalışmalara yönlendirmesi sonucu ortaya çıkan eğitim modeline dinler arası eğitim denilmektedir. Bu eğitim modelinde amaç farklı dinlerin inanırlarının birbirlerini doğru tanımaları ve bu yolla sosyal iletişimin sağlanmasıdır.⁶⁵⁵ Topumlarda artan kültürel,

⁶⁵⁴ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 78.

⁶⁵⁵ Beyza Bilgin, "Kültürlerarası Din Eğitiminin İmkânı", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, s. 109-110.

dini, sosyal çoğulluk olgusuyla baş edebilmek için geliştirilmiş bir din eğitimi yaklaşımı olduğu da düşünülebilir. Dinler arası din eğitimi kavramı, dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda ortaya çıkmıştır. Özellikle çeşitli sebeplerle göç alan ülkelerde farklı kültür ve dinden insanların istek ve problemlerini çözmede din eğitiminin sunabileceği değerli katkılar olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Dinler arası din öğretimi modelinde farklı niteliklere sahip olan öğrencilerin aynı sınıf içerisinde dinler hakkında ortak konular bağlamında doğru bilgi edinmeleri ve birbirleriyle iletişim kurabilmelerini sağlamak düşüncesi yer almaktadır. Bu din eğitimi modelinin okul ortamına uyarlanmasında iki farklı yaklaşımın benimsendiği belirtilebilir. Örneğin; bazı ülkelerde öğrenciler kendi din ve mezheplerinde eğitim alırken, ülkedeki diğer insanların dinleri hakkında da bilgi edinmektedirler ya da dinler arası din dersi uygulaması ile toplumda var olan tüm dinler aynı sınıf ortamında bir arada olan farklı dinden öğrencilere belirlenen konular etrafında öğretilmektedir. Ancak dinler arası din eğitimi modelinin etkili olabilmesi için öğrencilerin önce kendi dinlerini doğru bir şekilde öğrendikten sonra dinler arası eğitim sınıflarına katılmaları doğru bulunmaktadır.⁶⁵⁶

Çoğulcu toplumlarda devletin din eğitime yaklaşımının sonucu çoğulcu din eğitimi anlayışının geliştiği söylenebilir. Bu anlayışın din eğitime yansımada inanca dayalı din eğitiminde dini çoğulluğa yer vermenin imkanından başlayarak farklı modellerin denemekte olduğu bilinmektedir. Dinler arası din eğitimi de bu modellerden birisi olarak gündemdedir. Yukarıda yer verdiğimiz tanımlarda din eğitime çoğulcu yaklaşımın bir uygulaması olan dinler arası eğitim kavramının tanımlanmasından ziyade ihtiyaç ve amaçları açısından değerlendirildiği dikkatimizi çekmektedir. Bu nedenle öncelikle dinler arası eğitimin uygulandığı farklı ülkelerin uygulama ve amaçlarının da kısaca gözden geçirilmesi gerektiği düşünülmüştür.

⁶⁵⁶ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, PegemA Yayıncılık, Temmuz 2002, Ankara, ss. 118-119.

Yaşadığımız çağda, özellikle Avrupa’da farklı din ve kültürden insanların yakınlaşmasıyla birlikte, farklı etnik, sosyal ve dini arka plana sahip gençlerin eğitimi önemli bir sorun olarak görülmektedir. Avrupa’nın çoğulcu ve demokratik yapısında devlet okullarında din eğitimi verilmektedir. Örneğin, Güney Avrupa’da Kilisenin denetlediği tek dinli “inanca dayalı” din eğitimi varken, Norveç ve Britanya gibi Kuzey-Batı Avrupa ülkelerinde dünya dinleri yaklaşımı vb. farklı modeller uygulanmaktadır. Almanya’nın Kuzey bölgesi din eğitiminde dünya dinleri modelini benimserken, diğer bölgelerde Katolik ve Protestan din eğitimi verilmesi ülke içinde din eğitiminde yaklaşım farklılıkları olduğunu da göstermektedir.⁶⁵⁷ Ülkelerin laiklik kavramını algılama ve yaşam süreçlerinin din eğitimi yaklaşımlarında belirleyici olduğu belirtilmektedir.⁶⁵⁸

Din eğitiminde üç model olan; teokratik, ulusal-resmi ve laik modellerin toplumdaki çeşitliliği yansıtmada yetersiz kaldığı belirtilmekte, dördüncü model olarak çok dinli din eğitimi yaklaşımı çeşitliliği anlama ve barış eğitimine katkıları vb. açılardan gerekli görülmektedir. Devletin din eğitiminin tüm boyutlarında toplumda var olan çoğulluk olgusuna duyarlı davranarak, farklı grupların eleştirisi ve beklentilerini eğitim öğretim ortamına taşıması önemlidir. Çoğulluğa karşı bu duyarlılığın günümüzde din eğitimi sınıflarına yansımada nitelik ve ölçü açısından ülkeler arasında farklılaşmalar olduğu da bilinmektedir.⁶⁵⁹ Ülkeler bağlamında din eğitimi faaliyetlerinde çoğulluğa duyarlılıklarını gösterme açısından farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda doktriner din eğitimi faaliyetleri içerisinde dahi farklı dinlere yer verilerek, din eğitimi yaklaşımlarında

⁶⁵⁷ Peter Schreiner, Towards a European Oriented Religious Education, *Towards Religious Competence, Diversity as a Challenge for Education in Europe*, Hans G. Heimbrock, Christoph Th. Scheilke, ed. P. Schreiner, Comenius Institut, Lit Verlag, London 2001, pp. 253-266; Peter Schreiner, *Religious Education in Europe: A Collection of Basic Information about RE in European Countries* Munster, Comenius Institut 2000, Valeria Fabretti, ‘Rethinking Religious Education Sociologically: A contribution to the European debate and comparison’, p. 19 içinde.

⁶⁵⁸ John M. Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Didem Nasman, Meb. Yay, Ankara 2004, s. 43.

⁶⁵⁹ Fernando Diez de Velasco, “Religion, Identity and Education For Peace: Beyond The Dichotomies: Confessional/non-Confessional and Global/Local”, *British Journal of Religious Education*, 29 (1), 2007, pp. 77-87.

çoğulluğa duyarlılığın gösterilebileceğini iddia eden fikirler olsada, inanca dayalı din eğitiminin çoğulluğa yeteri kadar duyarlı olamayacağı belirtilmektedir.⁶⁶⁰ Devlet okullarında, din eğitiminin çoğulluğa duyarlılığın bir gereği olarak dikkate alması gereken eleştirelilik, objektiflik, çoğulculuk vb. ilkelerin doktriner din eğitimiyle uyuşmadığı düşünülmektedir.⁶⁶¹ Çünkü inanca dayalı olmayan din eğitiminde, doktriner eğitimin amaç ve bakış açısının ötesinde, çoğulluk olgusuna değer verilerek, yok edilmesi gereken ahlaki, kültürel, sosyal bir karışıklık olarak bakılmadığı söylenilebilir.⁶⁶²

Günümüzde doktriner din eğitimi laiklik prensibi bağlamında uygun bulunmasada Almanya, Hollanda, Belçika, Avusturya gibi ülkelerde hala uygulanmaktadır. Ancak bu ülkelerde de eğitimde farklı, kültür, din ve inançlara duyarlı bir bakışla, dinler arası yaklaşılması gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır.⁶⁶³ Bu bağlamda Almanya’da kamu okullarında doktriner eğitimde çoğulluğu sağlamak için, paralel din öğretimi denilen yaklaşımla öğrencilere kendi inanç ve dinleri bağlamında din eğitimi verildiği belirtilmektedir.⁶⁶⁴ Ancak din ve mezheplere göre öğrencilerin ayrı sınıflarda ders alması da toplumda dine dayalı ayrımcılık ve yanlış anlaşılmaları artırdığı noktasında eleştirilmiştir.⁶⁶⁵ Dolayısıyla çoğulcu toplumun okulunda artık devletin farklılık ve uzlaşya dayalı bir kültürel atmosfer içinde din eğitimi yapması gerekmektedir. Laik bir devlette din eğitimine bilimsel bir bakışla, hoşgörü, saygı vb. değerleri geliştirme amacıyla yaklaşılması

⁶⁶⁰ Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, s. 37.

⁶⁶¹ Patrick Loobuyck, Leni Franken, *The Challenges of the Paradigm Shift in Religious Education, Religious Education in a Plural, Secularised Society*, Waxmann, 2011, p. 175.

⁶⁶² Michael Grimmitt, *Religious Education and Human Development: The Relationship between Studying Religions and Personal, Social and Moral Education*, Essex England: McCrimmon Publishing Company, 1987, p. 47, Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 77 içinde.

⁶⁶³ Johannes Lahnemann, “Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara 2004,

⁶⁶⁴ Christine ElsäeBer, Almanya’da İslam Din Dersi. <http://www.d.w.de/almanyada-islam-din-dersi/a-16481234>, 2012. Erişim Tarihi: 24.06. 2018; H. Kader Zengin, “Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri”, AÜİFD XLIX, Sayı II, ss. 245-268.

⁶⁶⁵ Siebren Miedema, “Dinler Arası Öğretim İhtiyacı”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdağ, eb. Yayınları, Ankara, 2004, ss. 236-242.

din eğitiminin zorunlu olmasının da temeli kabul edilmektedir.⁶⁶⁶ Devlet okullarında uygulanan din eğitiminin laiklik ve demokratik toplumun değerleriyle uygunluk içinde olması gerektiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, devlet okullarında din eğitiminin bir inancı öğretmek, öğrencinin herhangi bir inanca bağlanmasını sağlamak vb. dini bir yaklaşım içinde olmaması gerektiği belirtilmektedir.⁶⁶⁷ Okulda dinin tarihsel, akademik, kültürel bir gerçeklik olarak öğretime konu edilmesinin din eğitiminde doğru yaklaşım olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁶⁸ Kamu okullarında doktriner din eğitiminin sosyal, demokratik devlet anlayışına uygun olmayacağını belirten yaklaşımlarda eleştirilmiştir. Örneğin, doktriner eğitime karşı çıkılması, toplumda bazı insanların isteklerini dikkate almama ve insan hakları bağlamında sorunlu olarak düşünülmüştür. Devletin vatandaşlarının beklentilerini dikkate alması bağlamında talep üzerine doktriner din eğitimi yapmasının da laiklik ilkesinin bir gereği olduğu yönünde açıklamalar yapılarak farklılıklara duyarlılığın bir gereği olduğu belirtilmiştir.⁶⁶⁹ Devlet okullarında din dersine ayrı bir ders olarak değil kültürel, tarihi konular bağlamında yer veren Fransa bu durumun bir örneğidir.⁶⁷⁰ Bu düşüncede olan devlet okullarında din eğitimi değil, farklı dersler bağlamında dinler hakkında öğretim yapıldığı düşünülmektedir. Eğitimde din kavramının laiklik karşıtı bir bakışla değerlendirilmesi, çoğulcu toplumda dinin sosyal hayat içindeki rolü vb.konular da farklı noktaları dikkate almadığı yönünde eleştirilmektedir.⁶⁷¹ Batılı toplumlardaki din eğitimi yaklaşımlarını tanımlamak için M. Grimmit'in dini öğrenme, din hakkından

⁶⁶⁶ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 75.

⁶⁶⁷ Charles C. Haynes, "Getting Religion Right in the Public Schools", *Civility, Religious Pluralism and Education*, Ed. Vincent F. Biondo III and Andrew Fiala, Routledge, Taylor&Francis, Newyork 2014, pp. 17-26; C. Haynes, *Finding Common Ground: A First Amendment Guide to Religion and Public Education*, Nashville: Vanderbilt University Press, 1994.

⁶⁶⁸ Mualla Selçuk, *Birlikte Yaşamaya Kurani Bir Yaklaşım: Tearuf*. Ed. R. Yılmaz, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Sinemis Yayınları, Ankara, 2005, s. 170.

⁶⁶⁹ Lahnemann, "Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri", 2003, ss. 480-488.

⁶⁷⁰ Anna Van den Kerchove, Teaching about Religious Issues within the Framework of the French "Laicite", Eds: L. Franken and P. Loobuyck, *Religious Education in a Plural Secularised Society, A Paradigm Shift*, 2011, pp. 62-64.

⁶⁷¹ Kerchove, Teaching about Religions Issues within the Framework of the French "Laicite", pp. 58-60.

öğrenme ve dinden öğrenme kavramlarının kullanıldığını söyleyebiliriz.⁶⁷² Jackson, Avrupa’da devletlerin din eğitime bakış açılarında, eğitimde dinin rolünün, din eğitime konu ve hedefler açısından yaklaşımlarının hatta coğrafi konumlarının dahi etkili olduğunu belirtmektedir.⁶⁷³ Çoğulcu bir topluma uyan din eğitiminin dinden öğrenme yaklaşımı olması gerektiğini belirtmektedir. Bu yaklaşımda din eğitiminin içeriği ve konusunun öğrencinin gelişim düzeyi ve ilgilerinden yola çıkılarak belirlendiği ifade edilmektedir. Din eğitiminin amacı öğrencinin ahlaki, manevi gelişiminin sağlanarak, insanileşmesidir diyebiliriz.⁶⁷⁴

Avrupa’da din eğitimi yaklaşımlarının belirlenmesinde sadece ülkelerin dine bakış açısı değil, dinlerin kendilerini toplumda yansıttığı biçimleri de etkili olmuştur. Din kavramı ya bireysel bir mesele olarak değerlendirilmiş ya da gettolaşmış toplumlara özgü bir durum olduğu düşünülmüştür. Bazı toplumlarda din kavramına muaf statüsü ile yer verilmezken, bazen de din kavramının, dini normların laik, rasyonel toplumla ilişkiler bağlamında yeniden düşünülmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁶⁷⁵ Din kavramının değerlendirilmesindeki bakış açısı farklılığının Avrupa’da din eğitiminde inanca dayalı, dini araştırmalar ve kapsayıcı olmak üzere üç farklı yaklaşımın ortaya çıkmasında etkili olduğu belirtilmektedir.⁶⁷⁶ Her üç yaklaşımda da öğrencilerin dini çoğulculuğu tanımaları, tartışmaları, bilgi edinmesi ve dini kültürün temelini anlamalarına vurgu

⁶⁷² Michael H. Grimmitt, *Contemporary Pedagogies of Religious Education: What are They?*, *Pedagogies of Religious Education*, Case Studies in The Research and Development of Good Pedagogic Practice in RE, McCrimmon Publishing, *Great Wakering*, England, 2000, pp. 24-52; Grimmitt, *The Captivity and Liberation of Religious Education and The Meaning and Significance of Pedagogy*, *Pedagogies of Religious Education*, pp. 7-23.

⁶⁷³ Robert Jackson, “Avrupa’da Kurumlar ve Din Öğretimi-Öğreniminin Kamusal Alandaki Genel Eğitime Katkısı”, *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi Tartışmalı İlmî Toplantı*, 17-19 Kasım 2006, ss. 122-124.

⁶⁷⁴ Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, ss. 45-50.

⁶⁷⁵ Kristina Stoeckl, “Knowledge About Religion and Religious Knowledge in Secular Societies: Introductory Remarks to the Future of Religious Education in Europe”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, p. 1.

⁶⁷⁶ Oliver Roy, “Why religion matters more than ever in a secular Western society”, *ReligioWest Paper*, September, 2015. <http://www.eui.eu/Projects/ReligioWest/Publications/Index.aspx>.

yapılmaktadır. Ancak din eğitiminde yola çıktıkları yöntem farklılaşmaktadır. İnanca dayalı din eğitimi laiklik bağlamında devlet okulu dışına itilince, din mensuplarının özel eğitim, kateşez ya da Kur'an okulları kurmalarına izin verilerek toplumda farklı kesimlerin beklentileri çoğulculuk ilkesi kapsamında karşılanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Avrupa'da birçok ülkede inanca dayalı olan din eğitiminde de öğrencileri çoğulcu topluma hazırlayabilen farklı yaklaşımların gereği tartışılmaktadır.⁶⁷⁷ Avrupa'da ülkelerin çoğulcu din eğitimine bakış açısının, din eğitiminin inanca dayalı, kapsayıcı, hakkında öğrenme vb. modellere uygunluğu ile tam olarak tanımlanamayacağı belirtilmektedir. Bir ülkede din eğitiminde çoğulcu bakış açısının benimsendiğini gösteren husus, dinlerin ve dini grupların araştırılmasına verildikleri önemle doğru orantılıdır. Toplumların modern anlamda çoğulluğa yaklaşımlarının belirlenmesi için din eğitiminde amaç ve beklentilerine odaklanılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁷⁸

Avrupa'nın çoğulcu yapıda olan farklı ülkelerinde dini çoğulluğa din eğitiminde nasıl yer verilmektedir? Bu konuda Almanya, Norveç, Hollanda ve İngiltere'deki din eğitimi sistemlerinde farklı dinlere bakış açılarını ve din eğitiminden beklentilerini bilmek gerekmektedir. Farklı kültür ve dinlerin iletişim içinde olduğu Almanya'da din derslerinin eğitim programları dini cemaatlerin talepleri doğrultusunda sistemleştirilmektedir. Din derslerinde Protestan ve Katolik, Yahudi vb. inanç ve mezhebe göre eğitim yapılmaktadır. İnanca dayalı din derslerinden muaf olan öğrencilere ise ahlak dersleri verilmektedir.⁶⁷⁹ Ancak, sadece Hamburg eyaletinde devlet okullarında

⁶⁷⁷ Stoeckl, 'Knowledge About Religion and Religious Knowledge in Secular Societies: Introductory Remarks to the Future of Religious Education in Europe', pp. 4-5.

⁶⁷⁸ Valeria Fabretti, 'Rethinking Religious Education Sociologically: A contribution to the European debate and comparison', *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, p. 14.

⁶⁷⁹ Reinhard Kırste, "Almanya'da Dini Çoğulculuk ve Okullarda Dinler arası Öğretim İlkeleri", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara, 2004, ss. 116.

din eğitiminin mezhebe göre yapılmadığı ifade edilmektedir.⁶⁸⁰ Almanya'daki din derslerinin problem ve amaçlarının Kırste tarafından, okul içinde farklı kültürden öğrencilerin bir araya gelmesiyle oluşan problemleri çözebilmek olarak ifade edildiği görülmektedir. Kırste, doktrinler bağlamında din dersinde de olsa dinler arasında iletişimin artırılmasını bunun içinde İbrahimi dinler arasında ortak konulardan yararlanılmasını istemektedir. Farklı dinlerin dünya problemlerine bakış açılarını inceleyen konuların tartışılması, dinlerin ibadet yerlerinin ziyaret edilmesi, özel günlerde karşılıklı kutlama vb. etkinliklerle öğrencilere dini ve kültürel çeşitliliğin fark ettirilmesini önemsemektedir.⁶⁸¹ Protestan din eğitiminde dahi, öğrencilerin, diğer din ve mezhep taraftarlarıyla iletişim kurma, inançları açıklayabilme, din ve kültür etkileşimini fark etme, dini düşüncelerin topluma yansması olan sevgi, adalet, insan onuru gibi kavramları düşünme vb. yeterliliklere ulaşmaları amaçlanmaktadır.⁶⁸²

Lahnemann, Almanya'da çocukların öncelikle kendi dinlerini öğrenmeleri için özel din dersleri almalarını uygun bulmaktadır. Dinler arası eğitimde de çocukların kendi inanç ve gelenekleriyle bağlarını güçlendirmekle beraber, diğer dinlere ve kültürlere hoşgörülü ve onları öğrenmeye istekli olmalarını sağlayabilecek dünya dinleri yaklaşımını benimsediğini açıklamaktadır. Bu nedenle, inanca dayalı din dersi müfredatlarının “yaratılış” gibi ortak konulardan geliştirilmesini önermektedir.⁶⁸³ Din derslerinde din ve kültürün etkileşimi ve dinlerin sosyal yaşama etkisi öğrencilere gelenekler içindeki yaşam çeşitliliği ile fark ettirilmelidir. Lahnemann, dinlerde inancın,

⁶⁸⁰ Olaf Beuchling, “Intercultural and interreligious education in Germany: historical development, status and controversies”, *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, Ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, p. 69.

⁶⁸¹ Kırste, “Almanya’da Dini Çoğulculuk ve Okullarda Dinler arası Öğretim İlkeleri”, ss. 123-127.

⁶⁸² Joachim Willems, “Religious Education and the Student’s Fundamental Right to Freedom of Religion- Some Lessons and Questions from Germany”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 31-32.

⁶⁸³ Johannes Lahnemann, “Devlet Okul ve Dini Cemaatler İşbirliği ile Din Öğretiminin Temel Esaslarının ve Uygulama Yöntemlerinin Belirlenmesi”, Çev: Ayşe Erdal, *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu*, 20-21 Kasım 1997, Düzenleyenler: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Tömer Dil Merkezi, ss. 71-72.

hakikatin anlamının sınıf içi etkileşimle, dinlerin insana ve düşüncelerine verdiği değerden yola çıkılarak paylaşılmasının öğrencilerin kendi inançlarını anlamasına da yardım edebileceği, hakikat kavramı hakkında da konuşulabileceğini düşünmektedir.⁶⁸⁴

Alman toplumunda gençlerin dini değerlerden uzaklaştıkları düşünülse de insanların kendileri ve diğerleriyle ilişkilerine anlam vermeleri gerektiği sürece dinin toplumda etkili olacağı düşünülmektedir. Hoenen, kültürler ve dinler arası öğrenmenin birlikte olacağı düşüncesiyle, ahlak ve din derslerinin ayrı okutuldukları yerlerde tüm öğrencileri kapsayan, dinlerin hayata, insana, ahlaka bakış açısını sorgulayıcı ortak derslerin planlanmasını gerekli görmektedir.⁶⁸⁵ Almanya’da din dersleri ile ilgili önerileri değerlendirdiğimizde inanca dayalı eğitime rağmen, farklı din ve kültürden öğrencilerin bir aradalığını sağlayacak bir modele ihtiyaç duyulduğu fark edilmektedir. Mokrosch tarafından mezhep dayanışmalı ekümen bir din dersininin “Bir öğretim yılını ayrı diğer yılı birlikte geçirmek” önerilmesi bu duruma örnektir.⁶⁸⁶

Hollanda’da din eğitimi sistemi genellikle (Katolik, Protestan) doktriner eğitim veren özel okullar ve devlet okulları şeklindedir. Doktrin merkezli okulların, dışa dönük, içe dönük ve çift yönlü olmak üzere üç kısım olup, üçüncü tipteki okulların diğer dinden öğrencilere açık olduğu bildirilmektedir. Miedema’ya göre, diğer dinden öğrencilerin eğitimi açısından devlet okullarında eğitim politikalarına toplumun kültürel, dini ve ahlaki görüş çeşitliliğini yansıtacak şekilde yön verilmesi gerekmektedir.⁶⁸⁷ Okul, öğrencinin dini açıdan çağa özgü konu ve kavramlar hakkında bilgi edinmesini sağlamalı

⁶⁸⁴ Lahnemann, “Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri”, ss. 480-483.

⁶⁸⁵ Raimund Hoenen, “Doktriner Din Öğretimi Problemleri ve Almanya’nın Doğu Eyaletlerinde Din-Ahlak Ders Grupları”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara 2004, ss. 503.

⁶⁸⁶ Reinhold Mokrosch, “Luther mi Yoksa Papa mı? Protestan ya da Katolik Din Eğitimi mi ya da Doktrinler Arası İşbirliğine Dayanan Bir Din Eğitimi mi? Alman Bakış Açısının Ana Hatları”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdağ, ss. 550-557.

⁶⁸⁷ Miedema, “Dinler Arası Öğretim İhtiyacı”, ss. 236-242.

bunu yaparken de dini tecrübe ile sosyal yaşantının ilgisini göz ardı etmemelidir. Öğrencinin dini açıdan kendi duruşunu belirlemesine yardım edecek bir sosyal ortam sağlanmalıdır.⁶⁸⁸ Dinler arası eğitimin öğrencilerin birlikte yaşayarak birbirlerinde öğrendikleri geniş bir kültürel perspektifte olması gerektiği düşünülmektedir.⁶⁸⁹ Din eğitiminde eğitsel süreçlerde bilgilerin paylaşılmasıyla, inancın ve dinin yaşayan insandan dinlenmesiyle anlamı ve derinliğinin tam olarak anlaşılabilceği vurgulanmaktadır. Okullardaki din eğitiminde farklı dini dünya görüşleri hakkında hazır bilgilerin sunulması yerine, öğrencilerin ilgileri doğrultusunda dinler hakkında eleştirel düşüncenin geliştirilebileceği etkinlikler yapılmasına işaret edilmektedir.⁶⁹⁰ Norveç'te 1997'de tanıtılan "HKDA" (Hıristiyan Kültürü ve Din Ve Ahlak Eğitimi) çalışmasında öğrencilerin eleştirel, analize dayalı düşünme becerilerinin geliştirilmesi için konu ve yöntem olarak felsefeden yararlanıldığı anlatılmaktadır.⁶⁹¹ Bu amaçla öğrenciler arasında çok çeşitli kültürel, dini ve ahlaki farklılıkların bulunduğu Holmlia okullarında din eğitiminde felsefe eğitim metotlarının kullanıldığı belirtilmektedir.⁶⁹² Eğitime felsefi yaklaşımla çokkültürlü toplumlarda öğrencilerin birbirlerini dinleme, tartışma, görüş geliştirebilme yeterliliklerinin geliştirilebileceği savunulmaktadır.⁶⁹³ Bu uygulama doğrultusunda çoğulcu toplumlarda din eğitiminin yöntemleri açısından eleştirel, anlama dayalı, karşılaştırmalı ve diyalogu önemseyen bir yaklaşıma sahip olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Din eğitimine eleştirel bakışı sağlayabilecek bir yöntem olarak felsefi sorgulamanın etkililiğine dikkat çekilmektedir.

⁶⁸⁸ Miedema, "Dinler Arası Öğretim İhtiyacı", ss. 245- 247.

⁶⁸⁹ Hoenen, "Doktriner Din Öğretiminin Problemleri ve Almanya'nın Doğu Eyaletlerinde Din/Ahlak Ders Grupları", ss. 510.

⁶⁹⁰ Multifaith Consultation, 2000, 8, Miedema, "Dinler Arası Öğretim İhtiyacı", s. 246 içinde.

⁶⁹¹ Beate Borresen, "Sorgulayıcı Metot: Din Öğretimine Norveç Yaklaşımı", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdağ, ss. 252.

⁶⁹² Beate Borresen & Pal Wiik, "Attempting a philosophical discussion", *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, p. 115.

⁶⁹³ Borresen & Wiik, "Attempting a philosophical discussion", p. 120.

İngiltere'nin, çoğunluğunu Anglikan mezhebine mensup Hıristiyanların oluşturduğu bir Batı Avrupa ülkesi olmakla beraber⁶⁹⁴, kültürler arası din eğitimi konusunda sekülerleşmenin ve son dönemdeki dini çalışmaların sonucunda önemli tecrübelerle sahip olduğu belirtilmektedir.⁶⁹⁵ Din ve devlet arasında laiklik ilkesi bağlamında uzlaşmacı bir politika izlendiği için, din eğitiminin varlığı sorgulanmayıp, içerik metot vb. konular tartışılmıştır. İngiltere'de II. Dünya savaşından sonra artan dini çoğulculuk, eğitim ve din bilimlerindeki gelişmelerin etkisiyle Hıristiyanlık dışı dinler 1988 Eğitim Reformu Yasası ile müfredata alınmış, diğer dinlerin öğretimi zorunlu olmuştur.⁶⁹⁶ Bu yasa ile inanca dayalı eğitimin ifadesi olan “dini eğitim”, “din eğitimi” olarak değiştirilmiştir.⁶⁹⁷ İngiltere'de Okul Programları ve Değerlendirme Kurulu'nun (SCAA) 1994'te hazırladığı din öğretimi programlarında din eğitiminin amaçları, ülkede temsil edilen başat din olarak Hıristiyanlık ve diğer dinleri anlamak, dinin birey ve kültürle ilişkisini fark ettirmek olarak açıklanmıştır.⁶⁹⁸ Shepherd, İngiltere'de hazırlanan programın amacının insana, inançlara, dünya görüşlerine saygı fikrine dayalı olarak toplumda hoşgörünün geliştirilmesi olduğunu düşünmektedir.⁶⁹⁹ Din eğitiminde öğrencilerin insani iletişim ve hayata dair fikirleri öğrenmeleri gerektiğinin açıkça belirtilmesi de hoşgörü için iletişim ortamının sağlanması gerektiğinin bir işaretidir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁴ Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, s. 5.

⁶⁹⁵ Robert Jackson, Law, politics and religious education in England and Wales: Some history and some observations. In M. Leicester, C. Modgil, & S. Modgil (Eds.), *Spiritual and Religious Education* (II. 87-99) London: Falmer Press, 2000.

⁶⁹⁶ Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, Dem Yay. Ocak, İstanbul 2004, ss. 44-45.

⁶⁹⁷ Robert Jackson & Kevin O'Grady, 'Religions and Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy', *Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries REDCo*, Coordinator of the REDCo Project Wolfram WeiBe, Hamburg, September, 2006, p. 224.

⁶⁹⁸ School Curriculum Assessment Authority, Model syllabuses for religious education: Model 1, 2. London: School Curriculum and Assessment Authority, 1994, Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, ss. 38-39 içinde.

⁶⁹⁹ Shepherd, “İngiliz Eğitiminin Kişilik Gelişimine Katkısı”, s. 89.

⁷⁰⁰ John Rudge, “İngiliz Din Eğitiminde Kişilik Gelişimi ve Dini Topluluklar”, *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu 20-21 Kasım 1997*, Düzenleyenler: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Tömer Dil Merkezi, Çev: Abdullah Şahin, ss. 101.

İngiltere’de din eğitiminin yapısı ve amaçları konusunda fikir ayrılıkları olsa da yetişen gençlere sorgulayıcı, eleştirel bir din eğitimi verilmesi gerektiği konusunda uzlaşa olduğu bildirilmektedir.⁷⁰¹ Bu durumda din eğitiminin amacı, öğrencilerin eleştirel, diyaloga dayalı bir yaklaşım içinde dini tartışmaları yürütebilecek dilsel ve kavramsal beceriler kazanmaları olarak düşünülebilir.⁷⁰² Postmodern dönemde din eğitimi için en önemli nokta dinleri anlamada öğrencilerin manevi, ruhsal dünyasını ciddiye alarak, dini okuryazarlık becerilerinin gelişimine odaklanmaktır.⁷⁰³ Çocukların eleştirel düşünebilme süreçlerini başlatmada öğrencinin bilgi ve deneyimlerinden yararlanılmalı, bilgiyi yapılandırma sürecine destek olunmalıdır.⁷⁰⁴

Dini çoğulluğa sahip ülkelerde din eğitimi yaklaşımları ve bu eğitimden beklentilerine kısaca değinilmiştir. Bu değerlendirmeler ışığında din eğitiminin amacının, öğrencilerin kültürel, sosyal, ahlaki açıdan duyarlılık ve yeteneklerini geliştirmek olduğu ifade edilebilir. Din eğitimine eğitimsel olarak yaklaşırsak, yaşam ve din bir bütün olarak görülmelidir. Dolayısıyla dini, kalıplaşmış bilgilerle değil, hayatla var olan değişen gelişen yönü içinde yaşayan insanlarla iletişime geçerek öğrenmeleri sağlanmalıdır.⁷⁰⁵

Din eğitiminde amaçların ifade edilmesinde öğrencilerin dini kültürel farklılıklar içinde çoğulluk olgusunu yaşayan bireyler aracılığı ile anlamaları ve barış içerisinde yaşayan bir toplum oluşturmaları beklentisinden yola çıkıldığı fikrine ulaşılmaktadır.⁷⁰⁶

⁷⁰¹ Jackson, O’Grady, “Religions and Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy”, p. 234.

⁷⁰² Andrew Wright, *Religion, Education and Post-Modernity* (London, RoutledgeFalmer), 2004, ss. 177-178, Jackson, O’Grady, “Religions and Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy”, p. 234 içinde.

⁷⁰³ Andrew Wright, “Critical Religious Education and Pursuit of Truth”, *Journal of Religious Education*, 52 (3), 2004, pp. 15-21.

⁷⁰⁴ Cok Bakker & Bart ten Broek, “What a curriculum for interfaith education could look like”, *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, p. 49.

⁷⁰⁵ Yurdağül Mehmedoğlu, “Değişen Dünyanın Dini ve Din Eğitimi Yeniden Tanımlayışı”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, 2002, s. 180-186.

⁷⁰⁶ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 129.

Özellikle Avrupa’da dinlerin desteğiyle insani değerler üzerinden iletişimin güçlendirilmesinin gerektiği de amaç olarak belirtilmektedir.⁷⁰⁷ Din eğitimi, dinleri anlama, dinler hakkında doğru bilgi sunmakla genel bir kamu din ve din anlayışının oluşumuna katkı sağlamaktadır. Ancak, öğrencilerin dinleri anlaması için dinler hakkında doğru bilgi sahibi olmaları yeterli olmayıp, din ve değerler hakkındaki görüşlerini belirginleştirmeleri gereklidir. Çünkü ancak bu yolla, din eğitimi dinler ve kültürler arasında etkileşimi güçlendirebilecektir. Din eğitiminin toplumsal bütünleşmeye katkı sağlaması için, insan hakları bilincini geliştirmesi gerekmektedir.⁷⁰⁸ Günümüzde öğrencilerin dini konularda bilgiye ulaşma imkânları fazla olsada dini bilgi ve düşüncelerin yorumlanması için din eğitimine ihtiyaç duydukları bilinmektedir. Okul, öğrencilerin dini kararlarına kayıtsız olup, imanlarını geliştirmeyi amaçlamasada diğer dini gelenekler hakkında bilgiye dayalı bir eğitim imkânı sunmalıdır. Ancak öğrenciler arasında bilişsel ve duyuşsal olarak bakış açısı değişimi için sadece bilgi yeterli olmayıp, değerlendirme yapmak ve öğrenmek için diğerlerini anlamaya istekli ve yetenekli olunması da önemlidir.⁷⁰⁹ Dinler arası öğretimde öğrencilerin önce kendi dinleri içinde eğitim almaları durumunda dinleri karşılaştırma da zorlanmayıp, dinlerin sunumunda farklı ideolojik düşünce ve yorumları ayırt ederek daha başarılı olabilecekleri düşünülmektedir.⁷¹⁰

⁷⁰⁷ Hans Georg Ziebertz, “Çokkültürlü Bir Toplumda Değerler Eğitimi Modelleri”, *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyum*, ss. 459-465.

⁷⁰⁸ Robert Jackson, “Inclusive Study of Religions and Other Worldviews in Publicly-Funded Schools in Democratic Societies”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 7-10.

⁷⁰⁹ Willems, “Religious Education and the Student’s Fundamental Right to Freedom of Religion-Some Lessons and Questions from Germany”, pp. 34-35.

⁷¹⁰ Matthias Schärer, Innsburck, “Learning Religion” in the Presence of the Other: Provocation and Gift in Public Education”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, p. 42.

Çoğulcu toplumda öğrenciler arasında sevgi, sempati, hoşgörüyü geliştirebilecek bir öğrenme ortamının farklılıkların aynı sınıfta yer aldığı dinler arası eğitim olduğu düşüncesi ağırlık kazanmaktadır.⁷¹¹ Din eğitiminin amacı, sadece din hakkından bilgi verilmesi yoluyla bireysel iletişimin sağlanması değil, dinlerin bütüncül bir yaşam felsefesinin anlaşılmasıdır.

Avrupa Konseyi tarafından sekiz Avrupa ülkesinde yapılan (REDCo) araştırmasında 14-16 yaş grubu gençlerin okulda dinsel çeşitliliğin varlığına olumlu yaklaşımları belirtilmektedir. Okul, gençlere din hakkında konuşma, tartışma imkânı sunmakla kalmayıp, din ve inanç özgürlüğü ilkesini ve insan haklarının değerini de öğretmektedir. Tüm dinleri kapsayan dinler arası yaklaşımda öğrencilere demokratik toplumun değerleri olan, insan onuru ve haklarının da öğretilebileceğine dikkat çekilerek, yaklaşımın amaç ve içeriği seküler kavramlarla genişletilmektedir.⁷¹² Laik ve demokratik toplumlarda din eğitiminde yer verilebilecek amaçlar içinde onur kavramının, yaklaşımın temeli ve içeriği olarak müfredata alınması gereken konular içerisinde düşünülmesi dikkat çekmektedir.

Selçuk, dinler arası öğretime “tearuf” kavramıyla yaklaşmaktadır.⁷¹³ Din eğitiminde, dini ve kültürel farklılıkların varlığı içerisinde ortak haklar temeline dayalı dinler arası öğrenmenin mümkün olduğunu düşünmektedir.⁷¹⁴ Dinler arası öğretim; eğitimsel, sosyal, teolojik, küresel bakış açılarının değişimi sonucu ortaya çıkmış bir ihtiyaç ve yeni bir yaklaşımdır diyebiliriz.⁷¹⁵

⁷¹¹ M. Scharer, Innsburck, “Learning Religion” in the Presence of the Other: Provocation and Gift in Public Education”, pp. 40-41.

⁷¹² Jackson, “Inclusive Study of Religions and Other Worldviews in Publicly-Funded Schools in Democratic Societies”, pp. 10-13.

⁷¹³ Selçuk, “Birlikte Yaşama” ya Kuran-i Bir Yaklaşım; Tearuf”, s. 238.

⁷¹⁴ Ardoğan, Recep, “İnsan Haklarına Saygının Yükseltilmesinde İslami Teolojinin Rolü”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, XLV (2004), s. 110.

⁷¹⁵ Miedema, “Dinler arası Öğretim İhtiyacı”, ss. 246-247.

Çoğulcu toplumlarda dinler arasında yapılacak bir öğretime ülkerin bakış açıları ve ihtiyaçları bağlamında bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda çoğulca toumlarda verilecek din eğitiminin bazı amaçları olduğu düşünülebilir. Öncelikle toplumdaki ana din yanında var olan diğer din ve inançlar hakkında doğru bilgi verilmesinin, insanların birbirlerini doğru tanıyarak, dinsel cehalatin önlenmesini sağlayabileceği bildirilmektedir. ⁷¹⁶ Toplumda herkesin insani saygınlığının korunması ve kültürel uyumu için temel haklara dayalı demokratik bir ortam geliştirmek önemli bir önceliktir. ⁷¹⁷ Toplumsal yaşama aktif olarak katılan, diğerleriyle tanışmaya istekli bireyler yetiştirilmesi gerekmektedir. ⁷¹⁸ Kısacası, yaşadığı toplumda dini, kültürel, sosyal sorunları doğru anlayabilen, çözüm bulabilen, farklılıklar karşısında kendi dini, kültürel kimliğini oluşturabilen, değişim olgusuna karşı duyarlı ve yapıcı yaklaşım sahibi bireyler yetiştirmek din eğitiminin amacı olarak görülmektedir diyebiliriz. ⁷¹⁹

Bu aşamada dinler arası öğretim hakkında alan yazında kavramı tanımlayan ifadelerden ziyade, sosyal boyutu, gerekliliği ve amacının irdelendiği görülmektedir. Çoğulcu toplum yapılarında dinler arası öğretime farklı bakış açıları ve bu öğretimden beklenen amaçları gerekli kılan küresel, teolojik, felsefi sebeplerinde analiz edilmesi gerektiği düşünülmektedir.

⁷¹⁶ Lynne Broadbent, A Rationale for Religious Education, Eds: L. Broadbent & A. Brown, *Issues in Religious Education*, London: Routledge, 2002, pp. 15-25, Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 115 içinde.

⁷¹⁷ Micheline Milot, "The Religious Dimension in Intercultural Education" (Ed: J. Keast) *Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for Schools*, Strasbourg: Council of Europa, 2006, p. 15.

⁷¹⁸ Heinz Streib, Dinler Arası Müzakereler: Yeni Bir Gelişim Perspektifi, Ed: R. Kaymakcan, H. Hökelekli, S. Kenan, Z.Ş. Arslan, M. Zengin, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 503.

⁷¹⁹ Shepherd, "İngiliz Eğitiminin Kişilik Gelişimine Katkısı," s. 89.

3.2. Dinler Arası Öğretimi Gerekli Kılan Sosyolojik Neden (Küreselleşme)

3.2.1.Küreselleşme

Dinler arası öğretimi gerekli kılan sosyal bir faktör olarak küreselleşme gösterilmektedir. Küreselleşme ilk olarak ortaya çıktığı altmışlardan doksanlı yıllara doğru uluslararası, ekonomik, siyasi ve sosyal tartışmalarda önemli yer tutan bir kavram olmakla beraber akademik tartışmalarda da pek çok kavramın değerlendirilmesinde başvurulan temel ölçü olmuştur.⁷²⁰ Küreselleşme modernitenin bir sonucu olup, özellikle ekonomik ve politik sistemler üzerinden pek çok sosyal olguyu etkilemektedir.⁷²¹ Kavramın, sosyal, kültürel, dini ve ekonomik vb. eylem ve süreçler üzerinden dünya üzerinde ortak bir bilincin ve etkileşimin varlığını ifade edecek bir şekilde tanımlandığı vurgulanmaktadır.⁷²² Küreselleşme, dünyada ekonomik, teknolojik açıdan güçlü olup, toplumda çoğunlukta olanların dil, din, kültür, politika vb. açılardan azınlığı baskı altına alarak, kendi kimlik, kültürlerini korumaya zorladıkları bir yapı oluşturmaktadır. Bu süreç içerisinde insanlar için iletişim, teknoloji ve bilgiye erişim olanakları artmakla beraber, değerlerin önemini yitirmesi ve insanlar arasındaki etnik, dini, kültürel vb. kimliklerin belirsizleşmesinin önemli bir sorun olduğu düşünülmektedir.⁷²³ Toplumlarda yaşanan ekonomik, siyasi değişim ve dönüşümler, toplumun içinde yaşadığı din anlayışlarının kabul ve uygulama açısından değişmesine de sebep olmaktadır. Yeni gereklilikler doğrultusunda doktrinler yeniden yorumlanmakta, insanın ahlaki ve dini

⁷²⁰ Fuat Keyman, “Globalleşme ve Türkiye-Radikal Demokrasi Olasılığı”, *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul 1997, s. 284.

⁷²¹ Peter Beyer, *Religion and Globalization*, Sage Publications, London, California, New Delhi 1994, p. 41 vd.

⁷²² Ronald Robertson, *Globalization Social Theory and Global Culture*, Sage Publications, London 1992, p. 8 vd.

⁷²³ Audrey Osler, *Faith Schools and Community Cohesion*, London: Runnymede Trust, 2007, s. 15, Osmanoğlu, *Çoğunluğun Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 58 içinde.

olanla bağı rasyonel olarak yeniden değerlendirilmektedir.⁷²⁴ Yani toplum, din ve bireyin etkileşimi aktiftir. Dinden toplumsal ölçekte yararlanmak bireyin yapacağı bir iştir. Tüm bu bilimsel ve sosyal değişim içinde dinlerin mensupları birbirleriyle yakınlaşmanın getirdiği karşılaştırma sürecinde değer ve anlayışlarını gözden geçirmektedirler. Dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda dinlerin kendi gerçekliklerini ve kurtuluş düşüncelerini yeniden değerlendirmeleri gerekli olmuştur.⁷²⁵ Bu süreçte, sahip oldukları değer ve düşünceleri paylaşan, kıyaslayan bireyler karşılaştıkları yeni fikirlerle toplumsal sistemleri eleştirmeye başlamakta, diğerlerine dair fikirlerini zenginleştirmektedirler.⁷²⁶ Berger'e göre, küreselleşme süreci Protestan etiğini ön plana çıkaran bir anlayışla dinler üzerinde etkili olmaktadır.⁷²⁷ Bireyin düşüncesini açıklaması ve eşitliğe verilen önem kültür içindeki dini anlayışları da etkilemiştir. Kutsal metinler üzerine konuşmanın dahi bireysel bir hak ve görev olarak görülmeyle başlanması bu sürecin din birey ilişkisine olan etkisini ortaya koymaktadır.⁷²⁸

Aslında yaratılış yönüyle bir olan insanlık ancak bu etkileşim içinde birey olarak farklı olan özelliklerini (ırk, din) tanımaya ve tanıtmaya da başlamaktadır.⁷²⁹ Küreselleşme sürecinde farklı din ve kültürlerde yer alan evrensel değerlerin ortaya çıkması, dünya dinleri arasında yardımlaşmayı sağlayacak manevi bir gücün varlığını göstermektedir. Küreselleşme süreci, dinlere birbirlerinin özündeki insani değerleri keşfetmeyi öğretecektir. Dindarlar kendi öğretisi ve dinlerinden özgün evrensel çıkarımlarda bulunabildikleri ölçüde sürece uyum sağlayabileceklerdir. Dinlerin varlığını

⁷²⁴ Max Weber, "Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi", *Din Sosyolojisi*, çev. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yay. Ankara 1998, ss. 165-176.

⁷²⁵ Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, s. 7.

⁷²⁶ Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, ss. 67-68.

⁷²⁷ Peter L. Berger, "Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri", *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 17.

⁷²⁸ Weber, *Din Sosyolojisi*, ss. 165-176.

⁷²⁹ Beyza Bilgin, "Küreselleşme, Din ve Eğitim", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, s. 45.

koruması ve geliştirmesi için modern bakış açılarına ihtiyaç duyulmaktadır.⁷³⁰ Toplum ve kültür değişse de din mensupları kendi özgün değerlerini evrensel bağlamda insanlığa iyilik sağlayacak şekilde yorumlayabilirlerse bu sürece olumlu katkı sağlarlar, insani değerlerden kaynaklanan evrensel fikirlere ulaşabilirler.⁷³¹ Küreselleşme sürecinin yaşandığı toplumlarda sosyal yapı daha çoğuldur. Dini yapıda bu çoğulluktan etkilenir. İnsanları birbirine yaklaştırarak, insani iletişimi, insanların tanışmasını artıran, kolaylaştıran bir süreç olarak küreselleşmenin insanın inancı diyebileceğimiz dini etkilemesi ve din eğitiminin bu süreçten etkilenmesi hangi yönde olmaktadır?

3.2.2.Küreselleşmenin Din ve Din Eğitimine Etkisi

21. yüzyılda küreselleşmenin farklı alanlardaki etkisinin daha açık bir şekilde görülmekte olduğu alanlardan birisi de din eğitimidir denilebilir.⁷³² Küreselleşen dünyada, modern oğulluk olgusunun yönetilmesinde toplum-din arasındaki etkileşimi analiz ederek, dini ve kültürel çoğulluğun din eğitimini nasıl etkilediğini anlamak önemlidir.⁷³³

Modern oğulcu toplumlarda eğitim, küresel eğitim tartışmalarında önemli olan, göçmen nüfusun eğitimini sağlamalı, küresel dünyanın problemleriyle baş edebilmelidir. İnsanlık olgusunu farklılıklarını göz ardı etmeden ortak değerler etrafında toplamalı, farklı kimlikleri koruyarak, toplumda barış ve uyumun güçlenmesine destek olmalıdır.⁷³⁴ Eğitim ğretim etkinliklerinde farklı unsurları dışlayıcı ifadelerden kaçınılarak, kültürler

⁷³⁰ İlhan Kutluer, “Küreselleşme Mahiyeti ve Boyutları”, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, Editör: Yurdağül Mehmedoğlu, A. Ulvi Mehmedoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 44-48.

⁷³¹ Müzeyyen Sevinç, “Evrensel ve Yerel Değerlerin Eğitime Yansımaları”, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, Editör: Yurdağül Mehmedoğlu, A. Ulvi Mehmedoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 229.

⁷³² Kaymakcan, *Günümüz İngiltere’sinde Din Eğitimi*, s. 9.

⁷³³ Bouma & Ling, *Dini eşitlilik*, ss. 317-339.

⁷³⁴ Zakiyuddin Baidhaway, Building Harmony and Peace Through Multiculturalist Theology-Based Religious Education: An Alternative for Contemporary Indonesia, *British Journal of Religious Education*, 2007, pp. 1-16.

kendi mensupları aracılığı ile tanınmaya çalışılmalıdır.⁷³⁵ Küreselleşmenin ortaya çıkardığı çokkültürlülük içinde temel insan haklarına aykırı olsa da tüm yerel normların saygınlığı olduğu düşüncesinin eğitime yansması sonucu; öğrencilerin her türlü kültür ya da alt kültürün inanç ve değerlerine saygı duyması istenmektedir. Ancak eleştirel olamayan bu tavrın ırkçılık, cinsiyet vb. konularda problem oluşturacağı ileri sürülmektedir.⁷³⁶ Küreselleşme, çoğulculuk eğitim ve din eğitimi süreçlerinin yeniden değerlendirilmesini gerektirmektedir. Küreselleşmenin etkileriyle baş etmede ülkelerin eğitim politikalarında temel insan hakları, eşitlik, özgürlük vb. kavramlara ne ölçüde ve nasıl yer verdikleri etkili olmaktadır.

Küreselleşme süreci din eğitimi teorik ve pratik açılardan etkilemektedir. Özellikle siyasi, sosyal değişimler, politik anlamda da din eğitimi demokratik değerler açısından dönüşüme yönlendirmektedir.⁷³⁷ Farklı dini grupların ortaya çıkması, biraraya gelişi ile karşılaşma, rekabet ve baskın çıkma vb. mücadelelerin artacağı düşünülmektedir.⁷³⁸ Kamusal din eğitiminde dinler hakkında yanlış bilgiler verilmesi toplumsal cehalet ve ön yargıyı artırmaktadır.⁷³⁹ Bununla birlikte küreselleşmenin etkisi ile insanların, farklı sosyal disiplinlerin çalışmalarına ulaşmaları ve yeni din ve kültürleri analiz etmeleri kolay olmaktadır.⁷⁴⁰ Sonuç olarak, diğer din ve inançlar hakkında fazlaca bilgi sahibi olan çocukların kimlik ve kişilik

⁷³⁵ Arnd Michael Nohl, *Kültürlerarası Pedagoji*, Çev: Raşan N. Somel, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, ss. 200, 260-263.

⁷³⁶ Warren A. Nord, *Religion and American Education: Rethinking a National Dilemma*, The University of Carolina Press, Chapel Hill, 1995, pp. 226-228.

⁷³⁷ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü Ve Ahlak Bilgisi Dersi*, ss. 62-63.

⁷³⁸ William Montgomery Watt, *Dinlerde Hakikat (Sosyolojik ve Psikolojik Bir Yaklaşım)* Çev: A. F. Aydın, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013, ss. 245-246.

⁷³⁹ Bilgin, "Kültürlerarası Din Eğitiminin İmkânı", *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, s.112.

⁷⁴⁰ David G. Bromley, *Teaching New Religious Movements/Learning from New Religious Movements*, *Teaching New Religious Movements*, Ed: D. G. Bromley, New York: Oxford University Press, 2007, pp. 3-29.

çatışmaları ile yüzleşmeleri modern toplumlarda din eğitimi yaklaşımlarını değişime zorlamaktadır.⁷⁴¹

Bilim, teknolojiadaki gelişmelerle birlikte, çevresel kirlenme, insan hakları ihlalleri, terör, fakirlik vb. olumsuzluklara karşı toplumsal, küresel ölçekte işbirliği yapılması gerekmektedir. Küreselleşme, sekülerleşme ve bireyleşme ile dinleri sınırlandırsada bu sorunların çözümünde dinlere yönelişi artırarak, dinlerin sürece olan etkisini, tepkisini ortaya çıkarmaktadır.⁷⁴² Küreselleşmenin sonucu, sekülerleşen bir bireycilik düşüncesinin artması, adaletsizlik vb. ahlaki problemleri ortaya çıkarmıştır. Küresel eşitsizlikleri aşmak için, dünya dinlerinde var olan etik değerlerden, adalet fikrinden yararlanılabilmek imkânı bulunmaktadır.⁷⁴³ Dolayısıyla küresel ölçekli problemleri aşmada dine ve din eğitime bilimsel ve felsefi bir bakışla yaklaşmak, küreselleşmenin olumsuz etkilerini azaltmada dinin gücünden yararlanmak gerekmektedir. Küresel yaşam şartlarına uyum sağlayabilmek ve sorunları çözebilmek için, din kavramının yeniden yorumlanması, din eğitiminin niteliğinin tüm insanlığın geliştirilmesini amaçlayan evrensel bir bakışa kavuşturulması gerekir. Devletlerin çokkültürlü yapının bir parçası olan dini çoğulluğu tanınması, eğitim politikası, müfredat vb. süreçlerde çoğulcu din eğitimi ilkelerini hayata geçirmesi gereklidir.

Yaşadığımız çağda yeni nesillere eğitimin kazandırması gereken en önemli özelliklerden biri, dini ve kültürel çoğulluk içinde farklılıklara rağmen barış, huzur içinde yaşamının toplumda sağlanmasıdır. Çoğulcu yapıya sahip tüm ülkelerde eğitim sisteminin çoğulluğu yansıtması gerektiği konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Ancak önemli olan sadece farklı fikirleri biraraya toplamak değil, insanlara farklılıkları

⁷⁴¹ Bilgin, “İslam ve Hıristiyan Din Pedagojisi: Birbirimizden Neler Öğrenebiliriz?”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, s. 121.

⁷⁴² Hasan Onat, *Türkiye’de Değişim Sürecinde Din Anlayışı*, Ankara Okulu, Ankara, 2003, ss. 139-145.

⁷⁴³ Kutluer, “Küreselleşme Mahiyeti ve Boyutları”, s.43.

anlayabilecek ve onlarla etkileşim kurabilecek beceriler de kazandırmaktır.⁷⁴⁴ Bireyleri farklı din, kültür ve düşünceler hakkında düşündürmektir. Toplumsal kabul ve hoşgörüyü sağlamaktır.

Dinler arası ilişkilerde barışın hakim olabilmesi için, dinlerin mensuplarına yaşadıkları topluma uyum sağlamalarını kolaylaştıracak çokkültürlü düşünme ve değerlendirme becerileri kazandırması gerekmektedir.⁷⁴⁵ Bunun yolu da dini ve kültürel çoğulluğa hizmet edecek bakış açıları geliştirebilen bireylerin farklı din, kültür ve etnik yapı içinde kendi kimliklerini bulmalarını sağlayan bir din eğitimi vermektir.⁷⁴⁶ Kendi dininin yanı sıra dünya üzerindeki insanların kültürünü oluşturan diğer dinler hakkında da bilgi sahibi olan birey insani çeşitliliğin anlamını keşfederek, toplumun bir parçası olacak küresel ölçekte biz bilincini geliştirebilecektir.⁷⁴⁷ Çoğulcu yapıya hitap eden, insanı özgürleştiren, kendi kimliği ile toplum ve dinlerin yerini konumlandıran, kültür ve dini doğru anlayıp yorumlayan bireyleri yetiştirmek için yararlanılmalıdır. Dinler arası öğretimde dini ve kültürel olanın ayrımı bireyin kendini doğru tanıması, diğer bireylerin bakış açılarını konumlandırması önemlidir. İnsani problemlerin çözümü ve insan ilişkilerinin geliştirilmesi için insan oluşumuzun anlamının irdelenmesi, tüm insanların birlikteliğine dinlerin destek olması önemlidir. Dinlerin incelenerek, dinlerde insani bakış açılarının keşfedilmesi gereklidir. Ancak böyle bir duruş küresel ölçekteki insani problemleri de çözecektir. Dünyada barış olması için öncelikle dinler ve kültürler

⁷⁴⁴ Bilgin, “Küreselleşme, Din ve Eğitim”, ss. 52-53.

⁷⁴⁵ Nurullah Altaş, “Çok kültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, s. 255.

⁷⁴⁶ Nurullah Altaş, “Küreselleşmenin Dini Anlama Biçimlerine ve Din Öğretimindeki Yeni Yönelişlere Etkisi (Çokkültürcülük Kavramı Etrafında Bir Analiz)”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, s. 94.

⁷⁴⁷ N. Muhammed Ovey, “Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Çev: İhsan Çapçuoğlu, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, ss. 160-169.

arasında diyalog kurulmalıdır. Dinler arasında iletişimi kurmak içinde dinler arasında bu konuda çalışmaların yapılması gerekir.⁷⁴⁸

Dinlerin inanırlarını birbirlerine yaklaştırmak, evrensel bir amaçta birleştirmek için, dinlerin insana verdiği değer araştırılmalıdır. Evrensel nitelikteki problemlerin en önemlisi dinsel toplumsal kabul ve hoşgörüdür diyebiliriz. Varlıktaki değerini bilmeyen bir insanın kendisi ve insanlık için nelerin öncelikli olduğunu bilmesi olanaksızdır. Öyleyse, dinler (bireyler) arasında en iyi diyalogu kuracak bir din eğitimi evrensel değerlerden beslenmelidir. Bu ise, insanın dinlerdeki yerini bilmeyi zorunlu kılmaktadır. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı dini çoğulluğa dair yaklaşımlar dini ve kültürel çoğulluğun bulunduğu ülkelerin eğitim sistemlerini de etkilemiştir. Küreselleşmeden dini ölçekte yararlanma, evrensel nitelikli toplumsal problemleri çözmede, toplumları din üzerinden aktifleştirmektedir. Bu süreçte artan dini çoğulculuk içinde dinlerin birbirine bakışında önem kazanmıştır. Dinlerin inanırlarının birbirlerine insani problemlerin çözümünde yardım etmeleri için bakış açılarında birbirlerini sevmeye, değer vermeye dayalı insani bir temel olmalıdır. Çalışmamızın devamında dinler arası ilişkilerin ve diyalog yollarının tartışılması sonucu oluşan bakış açıları dini çoğulculuk kavramı içerisinde tartışılmıştır.

3.3. Dinler Arası Öğretimi Gerekli Kılan Felsefi Neden Ve Dini Çoğulculuk

3.3.1.Dini Çoğulluk ve Çoğulculuk

Çoğulcu din eğitiminin gerekliliğini, amaçlarını, şekillendiren ortamı anlamak için dini çoğulculuk kavramını tanımak gerekmektedir. Çoğulculuğun ilk kez 1720 yılında Wolff tarafından felsefi bir kavram olarak kullanıldığını ve kendisinin kavrama

⁷⁴⁸ Hans Küng, Karl Josef Kuschel, *Evrensel Bir Ahlak Doğru*, Çeviren ve katkıda bulunanlar: Nevzat Y. Aşıkoğlu, Cemal Tosun, Recai Doğan, Gün Yay. Ankara, 1995, s. 2.

bazı anlamlar yüklediğini öğrenmekteyiz.⁷⁴⁹ Ardından James'in kavramı felsefede gerçeğin çeşitliliğini, gerçeğe farklı yollardan ulaşılabileceğini ifade eden bir doktrin olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır.⁷⁵⁰ Günümüzde çoğulculuk, hakikatin tabiatının birden fazla olduğu ve insan düşüncesinin gerçeğe oldukça farklı yollardan da ulaşabileceğini ifade eden felsefi bir teori olarak kullanılmaktadır.⁷⁵¹ Çoğulcu terimi, 1960'larda Amerikan kolonilerinin içerisinde yaşanan dini çeşitliliğin isimlendirilmesinde kullanılmıştır. Özellikle siyahi azınlıkların kiliseye katılması, kiliselerin ayrılması vb. sosyo-kültürel, siyasi olayların dini çeşitliliğin ortaya çıkmasında ve yaşamın gerekli bir temeli olarak dini özgürlükleri yönlendirilmesinde önemli bir rol oynadığı söylenebilir.⁷⁵²

Toplumda insanların kültürlerin yaklaşmasıyla gelişen tanışma ve birlikte yaşama olgusu dinsel anlamada diğerlerine bakışı da etkilemektedir. Küreselleşme sürecinin etkilerinin arttığı dönemlerde öteki dinlere ve insanlara farklı yaklaşım biçimlerini ifade eden bakış açıları ortaya çıkmıştır.⁷⁵³ Dinlerin bireylerin karşılaşması ile artan yakınlığı dinlere dair felsefi düşünceleri de başlatmıştır. Dışlayıcılık ve kapsayıcılık dışında bir diğer bakış açısı da dini çoğulculuktur. Küreselleşme süreci kültürel ve dini çoğulculuk bağlamında ortaya bazı problemleri de çıkarmaktadır. Artık din mensuplarının birbirleriyle ilişkilerinde misyonerlik ya da tebliğe dayalı olarak diğerini dinden döndürme çabaları içine girmeleri anlam taşımamaktadır. Çünkü farklı dinsel geleneklere ve kültürlere mensup olan insanların ortak yaşantıları paylaşmaları,

⁷⁴⁹ Stanley Ehrlich and Graham Wooten, eds, *Three Faces of Pluralism*, (Westmead: Gower, 1980), pp. 2-7, Grant S. Shockley, *Religious Pluralism and Religious Education A Black Protestant Perspective*, *Religious Pluralism and Religious Education*, Edited by Norma H. Thompson, (Birmingham, Alabama; Religious Education Press, 1988, pp. 139-140 içinde.

⁷⁵⁰ William James, Lecture I- Religion and Neurology, *The Varieties of Religious Experience*, Routledge, London & New York, with a foreword by Micky James, introductions by E. Taylor, J. Carrette, 1092, pp. 7-23.

⁷⁵¹ Mustafa Köylü, "Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği", *Dini Araştırmalar*, Cilt:6, S. 17, September-December 2003, ss. 243-244.

⁷⁵² Shockley, *Religious Pluralism and Religious Education A Black Protestant Perspective*, pp. 143-144.

⁷⁵³ Altaş, "Küreselleşmenin Dini Anlama Biçimlerine ve Din Öğretimindeki Yeni Yönelişlere Etkisi", s. 78.

insanlar ve inançlarının sadece belli bir kültür ve coğrafya içinde kalmasını engellemektedir.⁷⁵⁴ Bu birliktelik insanların zihinlerinde inanç ve kültürler arasında karşılaştırma yapmalarına zemin hazırlamaktadır. Dünya üzerinde göç yoluyla artan nüfus hareketliliği ve yoğunlaşan iletişim sürecinde farklı dinler ile karşılaşma olasılığı öncekine nispetle fazladır.⁷⁵⁵ Küreselleşme süreciyle farklı dinden insanların yaklaşması, artan küresel problemler, bu problemleri aşmada dinlerden işbirliği ile destek sağlanmasını gerektirmektedir. Ancak işbirliği kurmanın ön şartı “saygı” ve “tanıma”dır. Bu da dinlerin birbirlerine saygı duyup, birbirlerinden karşılıklı olarak bir şeyler öğrenmeleri anlamına gelmektedir.⁷⁵⁶ Ancak insanların dinlere dair fikirlerinin ne kadar objektif olduğu, dinin ne olduğu, nasıl bir sistemin din olarak görülebileceği konuları bu alanda çalışan insanların zihinlerini meşgul etmeye başlamıştır. Bu doğrultuda yapılan sosyolojik çalışmalara göz atmak gerekmektedir.

3.3.2. Din Kavramının Bilimsel Yaklaşımla Değerlendirilmesinin Dini Çoğulculuk Düşüncesine Etkisi

18. ve 19. Yüzyıllarda tarih, antropoloji, arkeoloji gibi sosyal bilimlerin gelişmesiyle dünya üzerinde din olarak kabul edilebilecek uygulamaların olduğu keşfedilmiştir. Din alanındaki bu bilimsel çalışmalar din kavramından Hıristiyan inancının mı yoksa dünya dinleri kavramının mı anlaşılması gerektiği konusunda tartışmaları başlatmıştır. Hıristiyanlığı diğer dinlerle bir tuttuğu düşüncesiyle sakıncalı bulunmuştur. Dahası Batı ve Hıristiyan kökenli olarak görülen dünya dinleri teriminin

⁷⁵⁴ Aydın, *Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları (Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden)*, s. 18.

⁷⁵⁵ Alan Race, *Introduction, Making Sense of Religious Pluralism (Shaping theology of religions for our times)*, Modern Church Series, London 2013.

⁷⁵⁶ Osman Zümrüt, “Avrupa’da Din Öğretimi ve Yeni Açılımlar”, *Ondokuzmayıs Üniv. İlahiyat Fak Dergisi* 22.22 (2006): s. 30.

günümüzde dahi Hıristiyanlık dışı dinler için kullanılmakta olduğu belirtilmektedir.⁷⁵⁷ Özellikle yirminci yy'da din kavramını tarihi, kültürel bakış açısıyla değerlendiren çalışmaların dünyadaki dini çoğulluğun anlaşılmasına katkıda bulunduğu belirtilmektedir. Sosyal bilimlerin bakışı ile dinlere yaklaşım, insan düşünce ve kültürünün yani (dinlerin) göreceli olduğu fikrini öne sürmektedir.⁷⁵⁸ Dolayısıyla dinlerin doğruluğu ve değeri insan özgürlüğü ve eleştireliliğe katkısı anlamında düşünülmektedir. Dinlerin mensuplarının da küresel anlamda etik problemlere kendi dini temelleri üzerinden sağladıkları katkılar ile toplumda kabul edilecekleri ifade edilmektedir.⁷⁵⁹

Aslında dini çoğulculukla ilgili tartışmaların kaynağının Avrupa'da Hümanizm düşüncesinin değer kaybetmesi ile dinlere geri dönülmesi ve iman ile akılı uzlaştırma, akla dayalı evrensel bir söylem oluşturma çabalarına dayandığı da ifade edilmektedir. İnsan ve kültürler hakkında artan bilgi, hümanizm ve eleştirel akıl ile Avrupa kültüründe inanç ve düşüncelerin doğruluğu göreceli olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.⁷⁶⁰ Bu doğrultuda tartışılan din olgusuna fenomenolojik yaklaşımda da hümanizmin etkisi bulunmaktadır.⁷⁶¹

Smith'in yaptığı çalışmalar, Batılıların ve Hıristiyanların, dinlerin tanımlanmasındaki etkisini göstermektedir. Batı'da sosyal bilimler alanında çalışmalarda Hıristiyanlık üzerinden din kavramı irdelenmeye başlanmıştır. Dinlerin isimlerinin sonradan verildiği, bu sistematikleştirmenin esasen ortak olan din kavramının çoğulcu bir

⁷⁵⁷ Gabriel Moran, "Religious Pluralism: A.U.S. and Roman Catholic View", *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson (Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988), p. 40.

⁷⁵⁸ Paul F. Knitter, *All Are Relative, No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Towards the World Religions*, London: SCM Press, 1985.

⁷⁵⁹ Alan Race, "Interfaith Dialogue: Religious Accountability between Strangeness and Resonance", *Christian Approaches to Other Faiths*, ed. Paul Hedges, Alan Race, SCM Core Text Press, London 2008, pp. 155-176.

⁷⁶⁰ Morin, *Avrupa'yı Düşünmek*, ss. 104, 217.

⁷⁶¹ Celal Büyük, *Dini Çoğulculuktan Küresel Bir Teoloji'ye: Wilfred Cantwell Smith*, s. 61.

biçimde algılanmasına da sebep olduğunu düşünebiliriz. Smith'in inanç ve gelenek ayrımı fikrinden⁷⁶², kültürel farklılıkların da dini çoğulculuğa etki ettiği düşüncesine de varılabilir. Smith, inanç ve gelenek terimlerini kullanarak dinsel çoğulculuğu açıklamaya çalışmaktadır.⁷⁶³ Smith'e göre; dünya tarihsel olarak başlangıçtan itibaren bir bütündür, dinler arasında da etkileşim vardı. Gelenekler arasında ortaklıklar insanları yakınlaştırmaktaydı. Dini çoğulculuğun görevi de bu etkileşimi ortaya koymak, canlandırmaktır.⁷⁶⁴ Smith'in düşüncesinde dini geleneklerin içindeki insanın aslında imanı ortaya koyuş biçimi de dini çoğulculuğu ortaya çıkarmıştır. Tarihi, sosyo-kültürel, insani yapı farklılığı farklı inanç ve uygulamaları şekillendirmiştir.⁷⁶⁵ Büyük'e göre Smith, dinleri, imanı, gelenek, doktrin ve semboller ile oluşan insani bir olgu, fenomen olarak değerlendirmektedir. Hakikat, yani dinin doğru olması bir insan tecrübesidir ve görelidir. Aslında dinin doğru olması mutlak anlamda hakikat olması değil, var olarak insanları etkilemesidir.⁷⁶⁶ İnsan, akıl, hümanizm ve rasyonalizm ile herşeyin ölçüsü olan insan fikri geleneğin kaynağını ve değerlendirmesini de insan üzerinde yapmaya başlamıştır.⁷⁶⁷

Dini çoğulluğun değerlendirilmesi amacıyla yürütülen çalışmalarda oryantalizm etkisinin yönlendiriciliği bilinmektedir. Ancak sonraları Kilise'nin de kavrama yaklaşımı, İslam ve Yahudiliğinde toplumsal barışa katkı sağlamak için bir bakış açısı olarak kabul

⁷⁶² Smith, *The Cumulative Tradition, The Meaning and End of Religion*, p. 154.

⁷⁶³ Smith, *The Faith of Other Men*, pp. 10 vd, 98-99, 127; Smith, *Towards a World Theology: Faith and Comparative History of Religion*, London: Macmillan, 1981, p. 113, Yaran, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: W. C. Smith'de Dinsel Çoğulculuk", s. 98 içinde.

⁷⁶⁴ Smith, *The Faith of Other Men*, pp. 91, 117; Smith, *Towards a World Theology*, p. 44, Yaran, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: W. C. Smith'de Dinsel Çoğulculuk", s. 95 içinde.

⁷⁶⁵ Smith, *Towards a World Theology*, p. 125, Yaran, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: W. C. Smith'de Dinsel Çoğulculuk", s. 98 içinde; Büyük, *Dini Çoğulculuktan Küresel Bir Teoloji'ye: Wilfred Cantwell Smith*, s. 61; Aydın, "Küresel Bir Teolojiye Doğru", ss. 87-89 içinde.

⁷⁶⁶ Büyük, *Dini Çoğulculuktan Küresel Bir Teoloji'ye: Wilfred Cantwell Smith*, s. 102.

⁷⁶⁷ Seyyid Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, Çev. Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 79.

edilebileceği yönünde değişmeye başlamıştır. Dinlerin birbirlerine bakış açıları tespit edilerek üç başlıkta sınırlandırılmıştır.⁷⁶⁸ Aslında, dinlerin değerlendirilmesi sonucu dışlayıcı ve kapsayıcı bakış açılarının oluşumu kutsal kitaplardan ziyade onların tarihsel süreçte, anlaşılması, yorumlanması ile alakalı bulunmaktadır. Bu düşünce doğrultusunda modern din bilimsel alanlarda yapılan çalışmalar, dinler ve kültürler arasında çatışma ortamı doğuran fikirlerin siyasi amaçlı olduğunu göstermektedir. Dinler arası ilişkilerin karşılıklı anlamaya dayalı yeni bir metod ile geliştirilmesi çabaları sonucu dini çoğulculuk düşüncesi oluşmuştur diyebiliriz.⁷⁶⁹ Bütün bu gelişmeler içinde var olan dini çoğulluğa dönük düşünsel çabalar ve bu çoğullukla pratikte nasıl baş edilebileceği tartışmaları dışlayıcılık ve kapsayıcılığın ötesinde çoğulcu fikirleri ortaya çıkarmıştır. Bu konu çağdaş Hıristiyan teolojisi ve din felsefesinde Hick, Smith, Knitter, Lee ve benzer düşünceye sahip diğer önde gelen Batı felsefecilerinin sistemleştirdiği bir bakış açısıdır.⁷⁷⁰ Knitter çoğulculuk kavramının, dünyadaki dini çeşitliliğin kendi kültürel bağlamlarında Tanrı ile kurdukları iletişim üzerinden anlaşılabilceğini düşünmektedir.⁷⁷¹ Bu yaklaşımla dinlerin kendi özgünlükleri içinde, karşılıklı iletişim ile geliştiklerini savunan “Birleştirici Çoğulculuk” adını verdiği bir teori geliştirmiştir.⁷⁷² Farklı dinlere karşın dinlerin ve inanırlarının bakış açıları sistematikleştirilmiştir. Bu bakış açılarından dini çoğulculuk çok dinli ve çok uluslu toplumların bir aradalığına katkı sağlayacaktır. Salt teolojik eksenli hareket etmek, dinlerin karşılaştırılmasına götürmekte, sosyal barışa katkı sunmamaktadır.

⁷⁶⁸ Kürşat Demirci, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 12.

⁷⁶⁹ Abdullatif Tüzer, “Kutsalın Tecrübesi ve Dini Çoğulculuk”, *Düşünen Siyaset*, Ocak-Şubat 2000, S. 12, s. 35.

⁷⁷⁰ Hick, *The Rainbow of Faith*, 1995; Knitter, *No Other Name*, 1985; Smith, *Towards a World Theology*, 1980. Dini çoğulculukla ilgili başlıca eserler.

⁷⁷¹ Knitter, *The Conservative Evangelical Model: One True Religion, No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Towards the World Religion*.

⁷⁷² Aydın, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk”, s. 42.

3.3.3. Dini Çoğulculuğun Felsefi ve Teolojik Açından Değerlendirilmesi

Onsekizinci yüzyılda Aydınlanma düşüncesinin de etkisiyle ortaya çıkan Hıristiyan düşüncesindeki epistemolojik yaklaşımdaki değişim din kavramının sorgulanması sürecini başlatmıştır. Din kavramı gerçeklik, hayatın anlamı vb. konular üzerinden mutlak, değişmeyen bir unsurdan ziyade felsefi ve sosyo-kültürel çalışmalar ile bir bakış açısı değişimini ortaya koyan diyalog ile anlaşılmaya başlanmıştır.⁷⁷³ Dinlerin gerçeklik, Tanrı hakkındaki fikirlerinin beşeri ve sosyo-kültürel unsurlarla ilgili olarak değerlendirilmesi, hakikate yakınlık açısından da eşit ölçüde insani ve kültürel oldukları, gerçeği tam olarak temsil etmedikleri anlamına gelmektedir.⁷⁷⁴ Bu durumda dini çoğulculuğun dinler arasında herhangi bir ayırım yapmadan, tüm dinlerin köken, doğruluk, ahlaki değer ve kurtuluş konularına bakış açısından eşit bir statüye sahip olmaları anlamında bir dinsel eşitçilik olarak tanımlandığı akla gelmektedir.⁷⁷⁵

Shockley, dini çoğulculuğun anlamsal temelini iki bağlamda açıklamaktadır. Dinler açısından çoğulculuğun dinlerin gerçekliğinden çok karşılıklı ilişkilerinin sorgulanmasından doğduğunu düşünmektedir. Çoğulculuğun dinler açısından ilişkisel boyutu ön planda tutulmaktadır. Dinlerin ortak içerikleri, ortak tarihleri ve birlikte gerçekleştirebilecekleri çalışmaların sorgulanmasına bağlı olarak kavram değerlendirilmektedir. Eğer hakikat birden fazla geçerli alternatifi içeriyorsa, herkes için tek bir din olabilir mi, yoksa tarihte farklı zamanlarda farklı insanlar için farklı mutlaklık kavramları mı vardır? Soruları etrafında çoğulculuğun dini anlamını sormaktadır.⁷⁷⁶ Hick'in ve diğer düşünürlerin sorunların çözümü için dinsel çoğulculuğu öne

⁷⁷³ Leonard Swidler and Paul Mojzes, *The Study of Religion in an Age of Global Dialogue*, Temple University Press, U.S.A, 2000, pp. 1-2.

⁷⁷⁴ Reinhold Bernhardt, *Christianity without Absolutes*, London: SCM Press, 1994, pp. 91-96.

⁷⁷⁵ Cafer Sadık Yaran, Editör, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", *İslam Ve Öteki (Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu)*, Kaknüs Yay, İst, Nisan, 2001, s. 151.

⁷⁷⁶ Shockley, "Religious Pluralism and Religious Education A Black Protestant Perspective", p. 140.

sürmelerinin nedeni epistemolojik değişimin yanı sıra küresel problemler ve dini yaşantının pratik boyutunu anlama isteğidir denilebilir.⁷⁷⁷ Hick, bu yönüyle Shockley'in karşılıklı ilişki düşüncesine destek vermektedir. Çoğulculuk, onu benimseyenler için kendi dininin dünyadaki yerini ve diğer dinleri anlama noktasında yeni bir yaklaşımı temsil etmektedir.⁷⁷⁸ Geleneklerdeki hakikati anlamaya yönelik her çaba insani, kültürel faktörleri de içerir. Dolayısıyla bir dinsel geleneği toplumdaki yapıcı ve yıkıcı etkileri ile birlikte düşündüğümüzde iyi ya da kötü yönünde bir değerlendirme yapmak doğru bulunmamaktadır. Gelenek mensupları geleneklerinin değeri ve saygınlığını insanlığın gelişimi konusunda yaptıkları ahlaki katkıya dayalı olarak belirleyebilirler.⁷⁷⁹ Hick, kurtuluşu insan davranışlarına bağlamakta, kurtuluş, hakikatin tartışılmasından ziyade, ahlaki kavramlara yoğunlaşarak, dinin insani değerlere katkısını ortaya koymaktır.⁷⁸⁰ Hick, hakikat kavramına ahlak eksenli yaklaşımı gerçekçi bulmakta ve uluslararası çatışmaların bir sebebi de olan dini mutlakiyetçiliği yatıştırabileceği düşüncesiyle desteklemektedir.⁷⁸¹ Çoğulculuk kavramına dinlerin müntesipleri arasında diyalogu gerçekleştirmek imkanı açısından yaklaşıldığı açıkça ortadadır. Bu yakınlaşmayı artırmak için geleneklerin birbirlerinin inanç, ahlaki ve manevi değerlerini anlama ve değerlendirmesi gerekmektedir.

Toplumda farklı inançların birbiriyle ilişkisini sağlamada hangi konu, kavram ve olgulardan yola çıkılmalıdır? Sorusuna cevaben, Knitter; dinsel çoğulculuğu benimseyen liberal teologların dünyadaki ekonomi, din, ulus, politika vb. unsurlardan kaynaklanan

⁷⁷⁷ Yaran, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", s. 134.

⁷⁷⁸ Mahmut Aydın, "Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğulculuk", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu yayınları, Ankara, 2005, ss. 44-49.

⁷⁷⁹ John Hick, "The Non-Absoluteness of Christianity", Hick&Knitter, eds., *The Myth of Christian Uniqueness*, London: SCM Press, 1987, pp. 29-30.

⁷⁸⁰ John Hick, *İnançların Gökkuşağı*, (Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar) çev: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay, Ankara, 2002, ss. 49-52.

⁷⁸¹ Hick, *İnançların Gökkuşağı*, s. 195.

özellikle yoksulluk gibi küresel sorunlar hakkında diğer teologlarla dinler arası işbirliği yapabileceklerini düşünmektedir. Toplumda birliği korumak ve haksızlıkların üstesinden gelmek için yapılacak diyalog ancak dinler arasında birbirini tanıma ve uzlaşmayla mümkün olacaktır.⁷⁸² Dinlerin asgari ahlaki kavramları geliştirmek için birlikte hareket edebileceği bu bakış açısı teorik olmaktan çok pratik uygulamalar gerektirmektedir.

Sonuç olarak; teolojik açıdan bakıldığında, dünyada yaşayan tüm insanlar Tanrı tarafından yaratılmıştır. Ortak bir birliğe sahiptir. İnsanları Tanrı uyarmış ve yol göstermiştir. Yollar tarih içinde farklı farklı da olsa kardeşliğin olması ve tüm insanların haklarının gözetildiği bir dünyanın tesisi için dinler arasında iletişim ve iş birliği önem taşımaktadır. Dini çoğulculuk fikri, bilimsel, sosyo-kültürel gelişmelerin ışığında farklı din ve kültürden insanlara birarada yaşama becerisi geliştirmek için gerekli değerleri bulma fikridir. Bu değer ahlaki olana indirgenmiştir. Smith, Hick ve Knitter'in ifadeleri bu fikri doğrulamaktadır. Din insanla var olmuştur. İnsanı geliştiren bir unsur olarak hayata aktarılmalıdır.

3.3.4. Dini Çoğulculuk Kavramına Eleştiriler

Farklı dinlerden olan insanların, insani değerlerin geliştirilmesi, küresel nitelikli problemlerin çözülmesinde dinler arasında işbirliği yapmaları için, ortak noktaların belirlenmesi, inanırların işbirliğinin önündeki (hakikat iddialarını) nasıl değerlendimeleri gerektiği önem taşımaktadır. Dini çoğulculuğa eleştiriler de bu konuda yoğunlaşmaktadır.

Dinsel çoğulculuk, sonuçları itibariyle, dinler arası diyalog ve işbirliği gibi istenilen bazı pratik amaçlara sahip olmakla beraber, onları aşan teorik ve felsefi boyutlara da sahiptir. Çoğulculuk tüm dinleri aynı değil, ama hakikate yakınlık açısından eşit görmesi dinler arası çatışmalar ve ayrımcılıkları ortadan kaldırmaya, her dinin

⁷⁸² Paul Knitter, "Towards A Liberation Theology of Religions", Hick & Knitter, eds., *The Myth of Christian Uniqueness*, Wipf Stock Publishers, Oregon, 2005, pp. 178-203.

mensubuna, eşit bir dinsel saygı ve sevgi ile yaklaşılmasını sağlayacağı düşüncesiyle olumlu bulunmaktadır.⁷⁸³ Farklı dinlerden insanların ilişki kurmaları için, dinlerin hakikat iddiaları açısından eşit sayılması gerekli midir? Sorusunu sormaktayız. Hakikatin dinin temel inanç (vahye bakışı, vahyin oluşma şekli) olduğu noktasında değerlendirerek, dini çoğulculuğa karşı çıkanlar bulunmaktadır.

Dini çoğulculuğa yapılan eleştiriler daha çok farklı dinlerdeki hakikatin anlamının yeterince sorgulanmadığı noktasında yoğunlaşmaktadır. Dini çoğulculuk konusu, vahye bakış açısı noktasında bazı ilim adamları tarafından eleştirilmiştir. Yaran, çoğulculuk fikrinin olumlu katkılarının yanı sıra, Hick'in savunduğu çoğulculuğun Tanrı-insan-evren ilişkisi, vahiy, peygamberlik vb. konularda yorum değişikliklerini gerektirdiğini belirtmektedir. Bu düşünme biçiminin ise dini, doğruluk, akla uygunluk gibi unsurlarından ayırarak, ahlak ağırlıklı kurtuluşa, kişisel tecrübeye, hakikatin bilinemezliğine bağladığı için dini kavramların belirsizleştiğini, anlamsızlaştığını düşünmektedir.⁷⁸⁴ Hakikatin Tanrı'nın vahyi olduğu fikrinden hareketle, İslam dini ile Hıristiyanlığın vahye bakış açılarının farklı olduğu da belirtilmekte, bu doğrultuda dini çoğulculuk değil, dinde çoğulculuk olabilir denmektedir.⁷⁸⁵

Hick'in dini çoğulculuk bakış açısının eleştirildiği esas nokta, dinlerin manevi, ahlaki açıdan benzer değerler taşımasından yola çıkılarak, dinlerin hakikat iddialarının ve mensuplarının eşit görülmesidir. Osmanoğlu, akademik çavrelerde çoğunlukla kabul gören bu tavrın tutarlı teolojik temele dayanmadığı, dinleri görecelileştirdiği, vahyi dikkate almadığı için eleştirildiğini belirtmekte ve ideolojik bir yaklaşım olduğunu düşünmektedir. Günümüzde dini çoğulculuğa ekümenizm ve diyalog amaçlı olarak yaklaşmakta, dinlerin gerçeklikleri içinde mensuplarının diyalogunun nasıl

⁷⁸³ Yaran, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", ss. 151-152.

⁷⁸⁴ Yaran, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", ss. 155.

⁷⁸⁵ Recep Kılıç, "Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 7, S. 19, Mayıs-Ağustos 2004, s. 15.

kurulabileceği düşünülmektedir. Toplumda aynı anda dinsel çoğulluğun onaylanması anlamında değil de dinleri eşit geçerlilikte görmek ya da derecelendirme yapmak anlamında dini çoğulculuk farklı bakış açılarına sahiptirler. Bir insan dinler hakkında eşit geçerliliğe sahip olduklarını kabul etmeden de onlara saygı duyabilir, mensuplarından bilgiler edinebilir. Dinlerin mensupları arasında iletişim kurma da hakikat iddiaları problemini dinleri eşit görerek değil, bütün dinlerin kendini ifade etme, yaşama hakkı, mensuplarının inanma, inancını yaşama hakkının sağlanması bağlamında düşünüldüğünde daha yapıcı bir çoğulculuk anlayışı geliştirmek mümkündür.⁷⁸⁶ Dini çoğulculuk fikrinin bu anlayışla dinlerin kurumsal yapı ve mensuplarıyla ve diğer dinlerle etkileşim ve işbirliğine katkı sağlayabileceği öne sürülebilir.⁷⁸⁷

Dinler arasındaki farklılığı vahiy (inancın ifadesi) olarak görmeyip, şeriat, kültür farklılığına indirgeyerek dini çoğulculuğa destek veren bakış açıları da bulunmaktadır. Uyanık, hakikatin tek olmasının, bunu bildiren elçilerin ve bunların getirdikleri vahiylerin çok olmasına engel olmadığını düşünmektedir. Çünkü hakikat form iken vahiy, tanımı gereği hakikatin farklı form, çeşitlilik ve çokluk içinde ifade ediliş biçimi olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸⁸ Farklı dinlerin evrensel olan imanın yani Tanrı insan ilişkisinin bir gelenek aracılığı ile dil, kültür vb. farklı bağlamlardaki ifade biçimi olarak düşünüldüğü anlaşılmaktadır.⁷⁸⁹

Çoğulculuk kavramına Kur'an'dan bir örnek sunan Aydın, yaşadığımız çağda Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman olarak insanların, Allah'ın yön farketmeksizin vermeye çalıştığı mesajı görmeye hazır olmaları gerektiğini belirtmekte,⁷⁹⁰ dini çoğulculuğun

⁷⁸⁶ Osmanoğlu, Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü Ahlak Bilgisi Dersi, ss. 52-55.

⁷⁸⁷ James Michael Lee, The Blessing of Religious Pluralism. Ed. H. N. Thompson, *Religious Pluralism and Religious Education*, Birmingham –Alabama: Religious Education Press, 1988, pp. 58- 59.

⁷⁸⁸ Mevlüt Uyanık, “İlahi Dinlerin Evrensellik Tasarımının Teorik Sunumu”, *Avrupa Birliği'ne Giriş Sürecinde Türkiye'de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Editör, Suat Cebeci, Sakarya Üniv, Değişim Yayınları, 2002, ss. 166-169.

⁷⁸⁹ Muhammed Hamidullah, *İslam'a Giriş*, TDV, çev. Cemal Aydın, Ankara, 1998, ss. 72-73.

⁷⁹⁰ Aydın, *Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, ss. 9- 10.

yaratılış gereği olup, ahlaki değerler konusunda yarış ve yardımlaşmayı ⁷⁹¹ gerektirecek bir bakış açısına sahip olmanın doğru yaklaşım olduğunu düşünmektedir. Dinlerin inanç noktasında değil, dil ve kültür farklılığından kaynaklanan şeriatler noktasında farklılaştıklarını bu yönüyle yaratılışın Allah'ın istemesinin sonucu olarak çoğul olduğunu ifade edebiliriz.⁷⁹² Dinlerin ilişkisinin hakikat iddiasının ötesinde insandan yola çıkan bir bakışla temellendirilmesi, dini çoğulculuğun insani değerlerin gelişmesi için bir fırsat olabileceğini düşündürmektedir.

Günümüzde insanların dinlerini idealize etmeden, hakikatini ahlaki değerler üzerinden değerlendirirken, dinlerinin insanın değeri, hakları konularında topluma olumlu katkılarının yanı sıra sosyal, kültürel ve siyasi bağlamda olumsuz etkilerini de göz ardı etmemeleri, açıklayabilmeleri gerekmektedir. Eleştirilen yönlerine rağmen dini çoğulculuk anlayışı dinlerin, belirli bir tarihsel, kültürel süreç içinde şekillendiği düşüncesini ön plana çıkarması sebebiyle dinler içindeki kültürel yapıdan kaynaklanan olumsuz unsurlar üzerinde yeniden düşünmenin önünü açmaktadır. Bu anlamda din eğitimi alanında, insan özgürlüğünün önünün açılması, bireyin hayatını anlamlandırmasında, kimliğini oluşturmasında yararlanacağı unsurların çeşitlenmesinin olumlu katkılar sağlayacağı söylenebilir. Bu bakış açısıyla dini çoğulculuğu, insanların dinden aldıkları destekle toplumsal hayatta var olup, insanlığı geliştiren çabalarda dininden yararlanması olarak görebiliriz. Bu yararlanmada dinden ve kültürden kaynaklanan olumsuzlukların aşılması için dini çoğulculuk fikrinin hakikate dayalı olmak yerine, insanın dinlerdeki yeri ve değerinin ifadesi olan “insan onuru ve hakları” üzerinden yorumlanabileceğini düşünmekteyiz. Dinler arasında insan ilişkilerini geliştirmek için, insan olma bilincini ortaya koymak ve geliştirmek gereklidir.

⁷⁹¹ 2/74 Müddessir Suresi, 48.

⁷⁹² Bilgin, “Küreselleşme, Din ve Eğitim”, s.47.

Çoğulculuk fikri, dinler arasında hakikate bakış noktasında ortaya çıkardığı soruların yanı sıra toplumsal çapta da bazı problemleri doğurmuştur. Dünyanın birçok yerinde ulus-devlet ve küreselleşme sürecinde azınlıklar üzerinde baskılar artmıştır. Birlikte yaşamak zorunda olan etnik gruplar için dinlerin hoşgörü ve yardımlaşma vurgularına rağmen, bu gruplar, küresel gerginliklere yol açan ötekiliği ve düşmanlığı vurgulamaya devam etmektedirler.⁷⁹³ Bu durumda farklı kültürlerden olanların birbirlerini doğru metafizik hakikate sahip olmadıkları için öteki olarak görerek, insan olarak eşit değer vermemelerinin ve klasik bir hoşgörü anlayışı ile yaklaşmalarının da payı bulunmaktadır. Hakikate bakış açısından kaynaklanan sorunlar çok kültürlü liberal bir toplumda düşmanlık ve ırkçılık gibi hoşgürsüzlük problemlerini çözmede yetersiz kalmaktadır.⁷⁹⁴ Kültürel çoğulculuk, çeşitlilik ve özgürlüğün arttığı liberal bir toplumda, farklılıkların bir aradalığını onaylayan, ötekine bakış açısında tahammül, katlanma şeklindeki klasik hoşgörü anlayışı ahlaki anlamda tartışılmaktadır. Siyasi anlamda tanıma olarak hoşgörü denilebilecek “özgürlüğün sınırları, neyin hoşgörüyle hak edip etmediğini sorgulayan” farklı bir anlayışın gerektiği belirtilmektedir.⁷⁹⁵ Özellikle de kültürel ve dini farklılıklarından doğan çatışmalarda, farklı grupların birbirine tahammülden çok çatışan değer ve kavramlar üzerinden birlikte işbirliği yaparak, yaşamlarına zenginlik katmanın yollarını düşünmelerinin asıl amaç olması gerektiğine dikkat çekilmektedir.⁷⁹⁶ Her kültür yaşama ilişkin bütüncül bir anlam sistemine sahip olduğuna göre ötekinin anlam dünyasına saygı duymadan ötekiyle barış içinde yaşamak mümkün değildir.

⁷⁹³ Ninian Smart, “Din ve Küreselleşme”, *Dini Araştırmalar*, çev. Yusuf Gökçalp, Cilt 6, S. 17, September-December 2003, ss. 373-374.

⁷⁹⁴ Hakan Gündoğdu, “Çok kültürlü Bir Toplumda Ötekiyle Yaşamak ve Hoşgörü”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 12, S: 37, Güz- 2008, ss. 74-75.

⁷⁹⁵ Anna Elisabette Galeotti, *Toleration as Recognition*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, pp. 21-23.

⁷⁹⁶ Michael Jenkins, *Pluralism and Christian Communities*, *Christianity, Tolerance and Pluralism*, Routledge, New York 2004.

Dünyada küresel ölçekte etkili olan dini ve sosyal değişimlere karşın, eğitimci, teolog vb. toplumun önde gelenlerinin insani değerleri karşılıklı olarak korumak ve geliştirmek için farklı yöntemler üretmeleri, birlikte çalışmaları gerekmektedir.⁷⁹⁷ İnsani değerlere dayalı ortak bir yöntemin amacı hakikat iddialarına nasıl tahammül edileceğini çözmek ya da tartışmak değil, insan olarak bir araya gelebilmektir. Öyleyse dini çoğulculuğun temeli, insanların “insan onurunu” tanıyıp, ötekinin insani gelişimine katkıda buldukları ölçüde toplumda huzurun olacağı temeline dayanır. Bunun içinde, dinlerde kültürel kaynaklı olan, insani yorumlara dayanan insani değersizleştirilen, ötekileştiren, insanlığa yabancılaştıran unsurların ayıklanması (sebebinin irdelenmesi) dinlerin insana değer veren yönünün vurgulanması, zihinlerin bu yönde eğitilmesi gereklidir. Her inanır için kendi dini tek hakikat olsa da bu iddia, ötekinin insan olma bakımından değerini ötelemeyi gerektirmemelidir. Din ve inançlar eleştirilebilir, ancak aslolan insanları kabul olmalıdır. Din insanla ve insan için var olmuşsa bu fikre destek verecektir.

3.3.5. Dini Çoğulculuğun Din Eğitimine Etkisi

Dini çoğulculuk bakış açısından kaynaklanan problemleri hakikatin nasıl değerlendirilebileceği, dinler arasında insani ilişkilerin kurulmasında hangi kavramların önemli olduğu ve küresel problemlerin çözümünde dinlerin bakış açılarından yararlanmak gerektiği düşünceleri dini çoğulculuğu dikkate alan bir din eğitimi için bazı kavram ve sorunların tartışılmasını gerektirmektedir.

Çok kültürlü toplumların ayırt edici özelliği olan çoğulluk ve çoğulculuğun Almanya’da diğer dinlere din eğitiminde yer verme konusunda düşünceleri tarafsızlığa yönlendirdiği ifade edilmektedir. Din eğitiminin öğrenciye ve karşılaşma sürecine

⁷⁹⁷ Bilgin, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör. Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis yayınları, Kasım, 2005, s. 134.

yaklaşımında yapılandırmacı, yorumlayıcı ve diyaloga dayanan bir yönelime sahip olduğu, değişim içine girdiği açıktır.⁷⁹⁸ Bu gelişmeler pek çok dini ve kültürel geleneği ilgilendirmektedir. Diğer dinlerin doğruluk ve hakikatının yanı sıra, mensuplarının bir arada nasıl eğitim alacağı önemli bir konu olmuştur.⁷⁹⁹ Dini çoğulluğun olduğu toplumlarda diğer dinleri kabul, bireylerine saygıyı temel alan hususların geliştirilmesi için uygun eğitim modelleri oluşturulabilir. Dini çoğulculuğa değer veren bir din eğitiminin bazı ilkeleri ve problemleri olduğu düşünülebilir. Örneğin; dini çoğulluğa dayalı bir din eğitimi dinlerin ilişkisini teorik olarak nasıl konumlandırması, hangi konu ve kavramlara ağırlık vermesi gerektiği vb. sorular çözüm beklemektedir. Eğitim öğretim sürecinde öğrencinin ulaşması beklenen gelişim özellikleri ve kavramların niteliği de önem kazanmaktadır.

Katolik din eğitimcisi olan Lee'nin dini çoğulculuğa yaklaşımı hakikat bakımından dinlerin eşit olduğu düşüncesinden yola çıkarsa da insani gelişime dair tespitleri din eğitimi açısından önem arz etmektedir. Lee'ye göre, dini çoğulculuğa ilişkin eğitim faaliyetlerinde, diğer dinlere basit anlamda saygı duymakla kalmayıp, diğer dinlerinde Tanrıya ulaşma da bir yol olduğunu kabul etmek önemlidir. Her dinin ilahi vahye farklı bir sosyo-kültürel tepki vermesinin sonucu olarak, Tanrı'nın vahyi aynıyken farklı kültürel ortamlarda farklı anlaşılıp yorumlanmıştır. Lee, dinlerin tarihi süreçte şekillenmesi ve anlaşılmasında insani boyuta dikkat çekerek, vahyi anlama ve yorumlama da bireye öncelik vermektedir. Lee'nin de din eğitimcilerinin dikkatini dinlerin değeri ve aktif yaşam biçimlerine çekmekte olduğu görülür. Böyle bir eğitimde de hedef diğer dinlerin bilişsel, duyuşsal, davranışsal boyutlarının aktivitelerle genişletilip, dini geleneklere bütüncül bir yaklaşım yoluyla insanın kendi dini tecrübe ve bağlılığını da

⁷⁹⁸ Hans George Ziebertz, "Çok kültürlü Bir Toplumda Din Eğitimi", *Çok kültürlülük Eğitim Kültür ve Din Eğitimi*, Editör: Recep Kaymakcan, Dem Yayınları, Kasım, İstanbul, 2006, s. 155-179.

⁷⁹⁹ Köylü, "Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği", *Dini Araştırmalar*, Cilt:6, s. 17, September-December 2003, s. 242.

geliştirmesidir.⁸⁰⁰ Diğer dinlerin öğrenilmesi bilişsel, duyuşsal, ve davranışsal boyutlarda çabaları içeren eğitimsel bir süreci gerektirmektedir. Meseleye bilişsel açıdan baktığımızda, dünya dinlerinden hangilerini bu programa dahil edeceğiz? Dünya dinleri hakkında öğrenilmesi gereken gerçekler var mıdır, hangileri programa dahil edilebilir? Her dinin kendine has kavramları, ibadet ve ayin şekli vardır. Dinlerin kavramları hangi bakış açısıyla sınıflandırılabilir? Çoğulcu din eğitimi modeliyle ilgili olarak, acaba farklı dinlerin duyuşsal boyutunu oluşturan bu unsurlardan hangileri ortak bir programa dahil edilebilir? Hangi tecrübeler, karşılıklı ilişkiyi, saygıyı, işbirliğini geliştirebilir?⁸⁰¹ Hangi ahlaki kavramlar din eğitimi sınıflarında öğrencileri olumlu tutum ve ilişki geliştirmelerine katkı sağlayabilir? Dini çoğulculuğa dayalı bir din eğitiminin dine ve bireye bakış açısı nasıl olmalıdır? Dini çoğulluğun olduğu sınıf ortamlarında “karşılıklı anlamayı geliştirmek” esastır. Bu ise “din, birey içindir” anlamına gelip, dini hazır bir bilgi yığını olarak görmez. Dinin bireyin zihni ile değişime açık yanına dikkat çeker. Kişinin, diğer insanların dinlerinin de saygıyı gerektirdiğini kavramış olduğu empati hissini taşıması gerekir. Lee’ye göre, diğer gelenekleri yeterince tanımak ve sevgi duyabilmek için, öncelikle, kişinin kendi dinini yeterince tanıyor ve seviyor olması; yani bilişsel, duyuşsal olarak donanımlı olması gerekir. Bu açıdan dini çoğulculuğa dayanan bir din eğitiminde öğrencilerin kendi dinlerini ve din içindeki çoğulcu yapıyı, hareketliliği fark etmeleri, yeterince öğrenmeleri, tanıyıp, sevmeleri diğerleri ile kurulacak din dışı çoğulculuk için ön koşul olarak görülmektedir.⁸⁰²

Yaşadığımız çağda din eğitiminde çoğulluğun müfredat içinde ve eğitimsel süreçlerde kabul edilip ona değer verilmesi ile herkese hitap edebilmesi sağlanabilir.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Lee, “The Blessings of Religious Pluralism”, p. 69.

⁸⁰¹ Köylü, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed: M. Köylü, Dem Yayınları, İstanbul, 2014, s. 66.

⁸⁰² Lee, “The Blessings of Religious Pluralism”, pp. 71-75.

⁸⁰³ Skeie, “Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı”, ss. 150-151.

Çağdaş bir din eğitimi öğrencilere, diğer toplumlar hakkında bir anlayış, “öteki”nin üzerinde eleştirel bir bakış açısı ile düşünmelerini sağlayacak kaynaklar sunabildiği ölçüde birey olmalarına imkân sağlamış olacaktır. Dini çoğulluğu dikkate alan bir din eğitiminin farklı dinlerden insanların ilişkilerini geliştirecek değerler üzerinde durması önemlidir. Eğitim sürecinde öğrencilerin kendi dini dünya görüşlerinden insan kavramına bakış açılarını ve onu etkileyen faktörleri tanımaları sağlanmalıdır. Dini çoğulcuklukta da ahlaka dayanan birleştiriciliği sağlayacak olanın insanın değeri fikri olduğu öne sürülebilir.

Knitter’ın dini çoğulculuğun gerekliliğini insanlığın sorunlarının çözümüne ilişkin çabaya, Lee ve Shockley’in ise karşılıklı ilişkiye dayandıran bakış açılarının din eğitiminin amaçlarını da etkilediği fark edilmektedir. Ancak bu ilişki de bir problem bulunmaktadır. Diğer dinlerin bireylerini saygıyla kabullenmiş olmak, dinlerin hakikat bakımından eşit olduklarını da kabullenmeyi mi gerektirmektedir? Sorusuna Köylü, farklı dinlerin ve din mensuplarının varlığını kabul edip, onlara hoşgörülü davranmak ile, bu dinlerin sahip olduğu birkaç ahlaki prensibe ve ortak noktaya bakarak hepsinin de eşit olduğunu öne sürmenin aynı şey olmadığı yönünde cevap vermektedir. Lee’nin Hıristiyanlığın meyvelerinden yararlanılması gerektiği, Shepherd’in sahte uzlaşılı fikirlerini samimi bulmamaktadır.⁸⁰⁴ Günümüzde insanlar kendi dinlerinin hakikat olduğunu savunurken diğerinin dinin de hakikat olabileceğini kabul etme ikilemi arasında kalmaktadır. Diyalogdaki kabul şartını, özellikle de dinler arası eğitim alanlarında, diğer dinlerin gerçeklik iddialarını kabul etmek değil (Her dinin kendi içinde ve kendi mensupları için en büyük ve en doğru dindir), aksine diğer dinlerin mensuplarını kabul

⁸⁰⁴ Köylü, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, s. 77.

anlamında düşünmenin probleme daha mantıklı bir yaklaşım olabileceği ifade edilmektedir.⁸⁰⁵

Dini çoğulculuğun din eğitime uyarlanmasında önemli bir problem hakikat iddialarının nasıl değerlendirileceğidir. Tüm dinler arası din eğitimi yaklaşımlarına bu eleştiri yapılmıştır. Bu konuda, Jackson'ın yorumlayıcı yaklaşımının daha objektif bir çözüm sunduğu düşünülebilir. Din eğitimi süreçte düşünen, tartışan, karar veren öğrencinin düşünme özgürlüğünü görmezden gelmemeli, fikirlerini ertelememelidir.⁸⁰⁶ Dinlerin gerçeklik iddiaları tartışılabilir, inançlar da eleştirilebilir. Bir inancın eleştirilmesi, onun değerini düşürmez. Ama inanca sahip olan bireye saygı esastır. Eğitilecek olan genç insanın birey olarak varlığı eğitimin ölçüsü ve başlangıç noktasıdır. Gençler hakikat konusunda da fikir edinmek için eğitim almak zorundadır.⁸⁰⁷ Din eğitimi, öncelikle öğrencinin bir insan olarak değerli olduğu, bazı haklarının olduğu, her öğrencinin karşısındaki diğerlerine de aynı duyguyla bakması gerektiği fikrini vermelidir. Dinler arası bir öğretimin teolojik temeli insan onuru, insan hakları fikrinden temel alırsa, ne birbirimizi dinimizden döndürmeye, ne de kutsal kitaplarda geçmişte yaşanmış belli durumlar üzerinden dinimizin değerini düşürmeye çalışırız. Çünkü o çağda yaşayan biz değildik. Biz yaşadığımız çağ içinde durumları yorumluyoruz. Birisinin inanç ya da davranışları eleştirilebilir. Ancak o bir insan olduğu için düşünme, eylem hakkı elinden alınamaz. Eğer bireylerin eylemleri diğerlerinin haklarına engel oluyorsa o zaman, bireyden, ahlaken, hukuken söz veya eylemlerini değerlendirmeleri istenir. Bu temel dayanan bir din eğitimi, dinlerin içinde bulunan insan haklarına aykırı uygulamaları, inançları da eleştirebilmelidir ancak inanç sahibine saygı sınırını koruyarak. Dini

⁸⁰⁵ Cemal Tosun, "Almanya'da İslam Din Dersleri İçin Bilimsel İslami Teolojik Temellerin Önemi", *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim- Ankara 2005, s. 133.

⁸⁰⁶ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 190-202.

⁸⁰⁷ Peter Graf, "Kişinin Kendisini Bulduğu Yer Olarak Dinsel Eğitim", *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim- Ankara, 2005, s. 115.

çoğulculuğa dayanan bir din eğitiminde dinleri doğru anlamak, dinin içindeki bireyin bakış açısından yararlanmak, farklı fikirlere söz hakkı vermek önemlidir. Ancak bu yolla toplumda dinsel önyargı, yanlış anlamalar aşılabilir, hoşgörü, işbirliği sağlanabilir. Bu yaklaşımda aslında bireyin insan olarak varlığı, fikirleri ve hakları olduğu düşüncesine yani modern bağlamda toplumları bağlayıcı bir kavram olan insan onuruna değer verildiği düşünülmektedir. Din eğitiminde insan onuru ve hakları kavramlarının yaklaşım olarak benimsenmesinin yanı sıra derse konu edilebileceği ve hakikat tartışmasına yol açabilecek kavramların bu yaklaşımla aşılabileceği düşünülmüştür.

Din eğitiminde özellikle farklı dinler arasında ön yargı ve çatışmaları artıran bir faktörde öğretmenler ve ders kitaplarıdır. Din eğitimcilerinin diğer dinler hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları önemlidir. Bunun için dinlerle ilgili çalışmaların tüm dinlerin din eğitimcilerine fikir verecek yeterlilikte olması gerekir. Ders kitaplarında diğer dinlerle ilgili verilen bilgilerin ön yargılı, ayrımcı unsurlar taşımaması, objektif olması için, din mensuplarının beklentileri araştırılmalıdır. Dini çoğulculuğa ilişkin olarak, ön yargısız şekilde soruların cevaplandırılmasında çocukluk çağı, sadece teolojik bağlamda değil, sosyal, psikolojik, ailevi ve eğitimsel açıdan bütüncül olarak değerlendirilmelidir.⁸⁰⁸ Farklı din, inanç ve dünya görüşlerini kuşatıcı bir dini çoğulculuk anlayışı, bir arada yaşamın insani temellerini kurabilir, küresel sorunların çözümünde işbirliğine kaynaklık edebilir.

Günümüzde özellikle Norveç vb. Avrupa ülkelerinde kilise dinin toplumdaki tarihi ve sosyal rolü nedeniyle hala etkilidir. Bu kurumlarda çoğulcu bir dini yaklaşım olmasa da dini ve kültürel azınlıklar bulunmaktadır. Toplumdaki dini çeşitliliğe dair politik yaklaşım “azınlık-çoğunluk ilişkisi” yerel durumları etkilemektedir. Din ve değer bağlamında çalışmaların yürütüldüğü yerel okullarda “örgün din eğitimi” dini azınlıkların

⁸⁰⁸ Norma H. Thompson, “Future Directions”, *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson (Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988), pp. 309-313.

eğitim konusundaki değerleri dikkate alınmaktadır.⁸⁰⁹ Acaba çoğulcu bir din eğitimi modeli geliştirilebilir mi? Şu anda dünyanın herhangi bir ülkesinde böyle çoğulcu bir din eğitimi modeli uygulanmakta mıdır? Dini çoğulculuğun bakış açısından din eğitiminde neleri hedeflemiş olabiliriz? Konuyla ilgili olarak literatür ve mevcut uygulamalara baktığımızda birisi teorik ikincisi de uygulamalı olan iki modelden söz edilmektedir. Bunlardan birincisi 1970’li yıllarda Amerikalı din eğitimcisi olan Lee tarafından geliştirilen (sosyal bilim yaklaşımı), Smart’ın teorisinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynadığı daha sonraları, Hull, Ster, Shepherd tarafından geliştirilen (fenomenolojik yaklaşım)⁸¹⁰ ve 90’lı yıllarda fenomenolojik yaklaşımın eksikliklerine karşılık Robert Jackson tarafından geliştirilen yorumlayıcı yaklaşımdır. İngiltere farklı etnik köken ve dinlerin birarada olduğu, dini çeşitliliğe değer veren bir ülke olarak Avrupa’dan çok Amerika’ya yakın durmaktadır. Özellikle din ve dini çeşitlilik konusunu etkileyen çeşitli faktörlerin “sekülerleşme, kilisenin konumu, göçlerle gelen dini çoğulluk” vb. karşılaştırmalı bir bakışla değerlendirilmesi konuya verilen önemi göstermektedir⁸¹¹ Dolayısıyla, dini çeşitliliğin eğitimine yönelik yaklaşımlar konusundaki çalışmalara da öncülük ettikleri ifade edilmektedir.

3.4. Dinler Arası Öğretim Yaklaşımları

3.4.1.Sosyal Bilimler Yaklaşımı

Yaklaşım, dini çoğulculuğun gerçekleştirilmesine imkan vereceği için, James Lee tarafından sistemleştirilmiştir. Lee, dini bilgiye yaklaşımda, her dini kendi kavram ve teolojisi açısından değerlendirmeyi uygun bulmaktadır. Ancak dini konu ve kavramların

⁸⁰⁹ Olav Helge Angell, Lina Molokotos Liederman, Using Case Studies in Religion Values and Welfare Research, Ed: Lina M. Liederman, Anders Backström, Davie Grace., *Religion Welfare in Europe, (Gendered and Minority Perspectives)*, Policy Press, Great Britain 2017, pp. 37-50.

⁸¹⁰ Köylü, “Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği”, ss. 258-262.

⁸¹¹ Grace Davie, *Religion in Britain: A Persistent Paradox*, Blackwell Publishers, 2015, pp. 3-9.

sadece teolojik olarak (herhangi bir geleneğin bakış açısından) değil, sosyal bilimler ve eğitim bilimlerindeki çalışmalardan da destek alındığında daha etkili bir şekilde öğretilbileceğini öne sürmektedir.⁸¹² Bu yaklaşımda, dinlerin doğru anlaşılması, ilişkisel boyutun ortaya çıkması için herhangi bir dinin değerler sistemine ayrıcalık tanımadan, dinlere ait değerlerin sadece bir öğretim konusu olarak düşünülmesi gerektiği belirtilmektedir. Din eğitiminde bu amaçları gerçekleştirebilmek için, eğitim bilimleri ve sosyal bilim normlarına uygun metodların kullanılabileceği fikri öne sürülmektedir.⁸¹³

Hull, din eğitiminde sosyal bilimler yaklaşımını yorumcu ve eleştirel tarzından dolayı “din hakkında öğrenme” olarak görmektedir. Eğitimsel amaçlar gözetildiği için herhangi bir dinin esaslarını öğretmeye yönelik olmayan bu tarz din eğitiminin öğrencilerin ilgilerini çekmemesi, dinleri şematik olarak sunması nedeniyle bazı problemlere yol açabileceği düşünülmüştür.⁸¹⁴ Bu şekilde yorumlanan bir din eğitiminin gençlerin dini düşünce gelişimine katkısı olmayacağı düşünülmektedir. Shepherd, Lee'nin inanca dayalı olmayan yaklaşımını fenomenolojik yaklaşım ile karşılaştırarak fenomenolojinin din eğitimine daha fazla katkısı olduğunu düşünmektedir.⁸¹⁵ Bu düşünce Hull'un fikrini de desteklemektedir.

Din eğitimi konusuyla ilgilenenler için çoğulluk önemli konudur. Skeie' de din eğitiminde sosyal bilimler yaklaşımını yetersiz bulmaktadır. Bu konuda Hull'un dinlerin şematik sunulmasının, öğrencilerin farklı din ve kültürleri anlamalarına katkı sağlamayacağı düşüncesine katılmaktadır.⁸¹⁶ Durkheim, eğitimi sosyal bir olgu olarak

⁸¹² Lee, “The Blessing of Religious Pluralism”, pp. 109-117.

⁸¹³ Köylü, “Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği”, ss. 260.

⁸¹⁴ Hull, “Demokratik Çoğulcu Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, s. 45.

⁸¹⁵ John Shepherd, “İslam ve Din Eğitimi (Mezhebe Dayalı Olmayan Yaklaşım)”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri*, Çev: Bekir Demirkol, DİB Yay. 8-10 Nisan- Ankara 1988, s. 3

⁸¹⁶ Skeie, “Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açısından Anlamı”, s. 148.

görmekle birlikte, dini, ahlaki, ulusal, geleneksel vb. yapıların dikkate alınması gerektiğini düşünmektedir.⁸¹⁷ Sosyal yapı içindeki çeşitliliğin eğitim bağlamında dikkate alınması din eğitime de bütüncül yaklaşılmasının önemini ortaya koymaktadır. Dinlerin kalıplaşmış şemalarla verilmesi, inanırlarının ilişkilerini geliştirebilecekleri bakış açılarını sağlamada yetersiz bulunmaktadır.

Avrupa ve özellikle İngiltere’de din eğitimi alanında yaşanan gelişmelerin öğrenciyi dinin içindeki bir varlık olarak alma, dini kültürel çoğulluğu önemseme yaklaşımını ortaya çıkarması, sosyal bilimler yaklaşımının eleştirilmesinin temel nedeniydi. 1960’lı yıllarda artan göçlerle birlikte İngiliz toplumunun Hıristiyan toplumdaki çok kültürlü topluma dönüşümü hızlanmıştır. Bu durum beraberinde Hıristiyanlığı ve İncil’i öğreten din eğitimi çok kültürlü topluma uyum sağlayabilecek yönde değişime zorlamaya başlamıştır. Sekülerleşen toplumda sadece göçmenler değil, Hıristiyan çocuklarında var olan mezhebi yaklaşım ilgilerini çekmemeye başlamıştı. Tüm bu sosyal, kültürel değişimler din eğitiminin amaç ve içeriğinin, yöntemlerinin, dinlere yaklaşımının yeniden değerlendirilmesi gerektiği düşüncesini doğurmuştur.⁸¹⁸ Bu yıllarda İngiltere’de akademik anlamda yapılan araştırmalarda da konuların ve dersin kutsal kitap üzerinden yürütülmesi yaklaşımının yetersiz olduğu ortaya konulmuştur. Goldman, din eğitiminde, öğrencinin yaşı, cinsiyeti, ailesi, daha geniş sosyal çevresi vb. değişkenlerin zinsinsel, duygusal ve sosyal açıdan dini kavramların gelişimine etki ettiğini sosyal bilim alanındaki çalışmalar ile örneklendirmektedir. Dini kavramların önce sosyal bilim alanındaki çalışmalar ile incelenip sonra din eğitime konu edilmesinin gerekliliği

⁸¹⁷ Emile Durkheim, *Education and Sology*, New York 1956, pp. 7-27.

⁸¹⁸ Shepherd, “İslam ve Din Eğitimi (Mezhebe Dayalı Olmayan Yaklaşım)”, ss. 370-371.

örneklendirilmektedir. Böylece, etkili bir din eğitimi için farklı bilimsel yaklaşımlara dikkat çekilmiştir.⁸¹⁹

Din eğitiminde farklı dinlerin dikkate alınarak yeni metodlarla yaklaşımlar geliştirilmesi gerektiği düşüncesini destekleyen bir çalışma da İngiltere’de 1966 yılında Lancaster Üniversitesi Dini Araştırmalar Bölümü başkanı Smart tarafından yürütülen ve devlet tarafından desteklenen “School Council Project on Religious Education in Secondary Schools” projesidir.⁸²⁰ Smart, bu araştırma sonuçlarına dayanarak, İngiltere’nin çokkültürlü yapısına en uygun din eğitimi yaklaşımının fenomenolojik din eğitimi yaklaşımı olduğunu savunarak, yeni bir bakış açısını din eğitimine kazandırmıştır.⁸²¹ İngiltere gibi çoğullaşan toplumlarda din ve dünya görüşleri arasında uzlaşma sağlamak çoğulcu bir bakışa dayanan din çalışmalarına bağlanmaktadır.⁸²² Bu doğrultuda din eğitimine yönelik yeni çalışmalar başlamış; İngiltere kilisesinin, din eğitimi ve kilise okullarının durumunu incelemek için oluşturduğu komisyon çalışmalarının sonucu din eğitiminde öğrencilerin ilgi ve günlük yaşam ile alakalı konulara yer verilerek farklı dinlerin müfredata alınması fikri raporlaştırılmıştır.⁸²³ Daha sonra farklı dinlerin toplumdaki yeri konusundaki tartışmalar başlamış, özellikle çoğulcu demokratik toplumun devlet okulunda din derslerinin tüm toplumu kuşatıcı olup, din olgusunu anlamaya

⁸¹⁹ Ronald J. Goldman, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, Psychology Revivals, Routledge, Şubat, 2022.

⁸²⁰ School Council Religious Education in Secondary Schools, Schools Council Working Paper: 36, London: Evans / Methuen Educational, 1971, Kaymakcan, *Günümüz İngilteresi’nde Din Eğitimi*, s. 86 içinde; D. Cush, “Schools Council Working Paper: 36 several books by N. Smart..”, *British Journal of Religious Education*, 41: 3, pp. 367-369 içinde.

⁸²¹ Ninian Smart, *Secular Education and the Logic of Religion*, (London, Faber and Faber), 1968, Kaymakcan, *Günümüz İngilteresi’nde Din Eğitimi*, s. 90 içinde.

⁸²² Ninian Smart, *Religion and the Western Mind: Dreams, Religion and Psychology*, State University of Newyork Press, 1987, pp. 6-7.

⁸²³ Durham Report. The fourth R. London: SPCK, 1970, Kaymakcan, *Günümüz İngilteresi’nde Din Eğitimi*, s. 82 içinde.

çalışmayı hedeflemesi gerektiği üzerinde durulmuştur.⁸²⁴ Smart'ın çalışmaları sonucunda İngiltere'de 1970'li yıllardan sonra dini yaşamdaki çoğulluğa karşı, okullarda objektif, fenomenolojik vb. isimlendirilen yeni bir din öğretimi yaklaşımına yer verilmeye başlandığı ifade edilmektedir.⁸²⁵

3.4.2.Fenomenolojik Yaklaşım

Fenomenolojik yaklaşım, 1970'li yıllardan itibaren İngiliz din eğitiminde genelde Hıristiyanlığı öğretmeyi hedefleyen geleneksel doktriner din eğitimi yaklaşımına karşı ortaya çıkan “dogmatik olmayan” ve okullarda uygulanabilen dinler arası din eğitimi yaklaşımlarından birisi olarak tanımlanmaktadır.⁸²⁶ Bu yaklaşımda din eğitiminin hedefi, tek bir dini görüşe odaklanmayı, anlamayı geliştirmektir. Farklı dini bakış açılarının ön yargıdan uzak, tarafsızca anlaşılabilmesine imkan verecek bir yöntem olduğu düşünülmüştür.⁸²⁷ Dinin doğru anlaşılması için, dini oluşturan unsurların din mensuplarının düşünceleri doğrultusunda içeriden bir bakışla betimlenmesi amaçlanmaktadır.⁸²⁸ Jackson, İngiliz dinler tarihçisi Smart'ın çalışmasının özellikle ortaokullarda din eğitimi teorisi ve uygulaması üzerinde etkisi olduğunu, pek çok ülkede din eğitimi müfredatını geliştirmek için kullanıldığını belirtmektedir.⁸²⁹ Yaklaşımda dinler hakkında yaşayan insanlar aracılığı ile ilk elden bilgilere ulaşılması yani; dinleri anlamada insan tecrübesinden yola çıkılması önemli bulunmaktaydı. Bu durum, dini fenomenlerin (ibadet, kutsal kitap, hac) görünür, algılanır, olguların tarafsız ve önyargısız

⁸²⁴ Education for All: Report of the Committee of Inquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Group. (The Swan Report) London: HMSO, 1985. <http://www.educationengland.org.uk/documents/swann/swann1985.html>.(15.06.2021).

⁸²⁵ Moran, “Religious Pluralism: A.U.S. and Roman Catholic View”, pp. 48-51.

⁸²⁶ Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, ss. 78.

⁸²⁷ Grimmit, “Contemporary Pedagogies of Religious Education: What are They?”, p. 27-28.

⁸²⁸ Abdulkadir Çekin, “Din Eğitiminde Fenomenolojik Yaklaşım”, Kastamonu Üniv. Eğitim Fak. İDAB Eğitimi Bölümü, *Journal of Religious Culture*, No: 166 Ed. By Edmund Weber (2012), s. 4.

⁸²⁹ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 23.

bir şekilde incelenmesini gerektirmekteydi. Dinleri anlama da görünür boyutlarından yola çıkılması, filozof Husserl'ın bilgiye felsefi yaklaşımının; anlamın öznen, ifadenin kaynağı ve niyetinden bağımsız olmadığı fikrinin⁸³⁰ din eğitime uyarlanması düşüncesinin sonucunda geliştirilen bir bakış açısı olduğu düşünülmektedir.⁸³¹ Varlığı anlamak, o varlık dünyasında yaşayan insan bilincini, düşüncesini anlamaktan bağımsız değildir.⁸³² Bu bağlamda din üzerine çalışmak, dinde vahyedilen doğruların, hakikatin çalışılmasından ziyade din kavramının insanın anlam dünyasını şekillendiren boyutunun dikkate alınarak, fenomenlerin değerlendirilmesi anlamına gelmektedir.

Bazı İngiliz yazarlar tarafından fenomenolojik yaklaşıma yapılan çeşitli eleştirileri değerlendirerek yaklaşımın yöntemi ve sınırlılıklarını anlayabiliriz. Fenomenoloji, dinin müntesiplerinin inanç, ilgi ve amaçlarından çok, dinleri bazı başlıklar altında incelediği için eleştirilmektedir. Örneğin; Watson, din eğitiminde dinin fenomenlerle sistemleştirilmiş boyutuna yoğunlaşılmasının, hakikatle ilgili fikirlerin ertelenmesinin, dinler hakkında tek tip, değişmeyen yapılar olduğu şeklinde bir öğrenmeye sebep olduğunu düşünmektedir. Ayrıca dinin fenomen olması yönüyle yaklaşım, dinlerden kaynaklanan şiddet durumlarını açıklama konusunda yetersiz bulunmaktadır. Dini kaynakların yeniden yorumlanması üzerinde durulmakta ve hakikate dair düşünmenin dikkate alınmaması açısından eleştirilmektedir.⁸³³ Din eğitiminde dinleri şematik olarak incelemek toplumda özellikle azınlıkta olan halkın inançlarının anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Cox'da, dinlerin sadece fenomenler bağlamında değerlendirilmesini doğru bulmayarak, öğretmenlerin gündemde olan dini konuların değerlendirme biçimi ve

⁸³⁰ Edmund Husserl, "Logical Investigations", (2vols), Translated by. J. N. Findlay, Edited by. D. Moran, London and New York, 2001, pp. 183-189.

⁸³¹ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 30-33 içinde.

⁸³² Edmund Husserl, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, çev. Harun Tepe, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1997, p.21.

⁸³³ Brenda Watson, *The Effective Teaching of Religious Education*, London: Longman, 1993, (Role of RE in Society Today).

teolojik tartışmaları dikkate almalarını önermektedir. Din eğitiminde gençlerin bir birey ve vatandaş olarak yetişmelerine katkı sağlayabilecek faydalı fikirlere öncelik tanınmasını uygun bulmaktadır.⁸³⁴ Jackson, fenomenlere odaklanarak dinleri anlamaya çalışmanın, inanç ve dinlere yüzeysel bir bakışla yaklaşılmasına dolayısıyla dinlerin ortak konularının yeterince anlaşılabilmesi ve öğrencilerin ilgisini çekmemesine sebep olduğu için gelenekçi gruplar tarafından eleştirildiğini belirtmektedir.⁸³⁵

Ayrıca yaklaşımın öğrencilerin zihninde dinin sosyolojik yönünün ön plana çıkarılarak manevi boyutlarının “inanç, iman ve dini pratiklerin” önemsiz gibi algılanmasına yol açabileceği de belirtilmiştir. Aynı şekilde bütün dini geleneklere karşı eşit bir şekilde davranılmasının, inancın kişisel olduğu, kültürden kültüre değişebileceği fikrini vereceği, dinlerin doğruluğu üzerinde şüpheye neden olabileceği diğer bir eleştiridir.⁸³⁶ Fenomenolojik yaklaşımda, çoğunluğun mensup olduğu din dışında diğer dinler öğretim konusu yapılırken o din mensubunun bakış açısı ile öğrenilmesi, dinlerle ilgili ön yargıların bir yana bırakılarak, “paranteze alınarak” dinlerin anlaşılması önerilmektedir. Bu nedenle dinlerin hakikati konusu göz ardı edilmemekle birlikte asıl amaç olarak ön plana alınmaması dinlere göreceli yaklaşıldığı eleştirisine neden olmaktadır.⁸³⁷ Bu eleştiri, çoğulcu din eğitiminde, dinlerin doğruluk meselesinin gündeme getirilmesinin mensubu olunmayan dinin anlaşılmasında ön yargılara neden olacağı ve objektif bir sonuca ulaşmanın mümkün olamayacağı fikriyle görmezden gelinmektedir. Ancak, Shepherd, fenomenolojik din eğitimi yaklaşımında dinlerin kendi içerisindeki çoğulculuğu yansıtacak şekilde ve dinin farklı boyutlarının eleştirel bir bakış açısıyla öğretime konu edilmesi halinde,⁸³⁸ problemlerin ve özellikle hakikat iddialarını

⁸³⁴ Cox, Aims in Religious Education, *Changing Aims in Religious Education*.

⁸³⁵ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 25.

⁸³⁶ John Burn and Colin Hart, *The Crisis In Religious Education*, London: Educational Research Trust, 1988, p. 15, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 27 içinde.

⁸³⁷ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 41.

⁸³⁸ Shepherd, “İngiliz Eğitiminin Kişilik Gelişimine Katkısı”, s. 86.

görmezden geldiği yönünde yapılan eleştirilerin de çözüme kavuşturulabileceğini düşünmektedir.⁸³⁹

Bilgin de dinlerin doğru anlaşılması için yaşanan çağdaki dini algılar ve kavramlaştırmaların da dikkate alınması gerektiğini belirtmektedir.⁸⁴⁰ Jackson, dinleri anlamaya çalışırken orijinal bağlamından çıkarılarak farklı ortamda algılanmasının dinlerdeki ortak noktaların anlaşılmasına katkı sağlamakla beraber, yanlış anlamalara ve dinler arasında farklılıkların olmadığı fikrine yol açma ihtimaline değinmektedir. Jackson, fenomenolojik yaklaşımın din ve dinlerle ilgili kavram bilgisinin kullanımında batı ve Hıristiyan bakış açısının belirgin olduğunu ifade etmektedir. Batı'daki Aydınlanma sonrası bilimsel bakışla dinlere eleştirel olarak yaklaşmaksızın kendi mensuplarının ve kaynaklarının değerlendirmelerini dikkate almamanın yanlış sonuçlara götürebileceğini savunmaktadır.⁸⁴¹ Smart'ın gençlerin dini olguları sadece kendi yaşamlarını değerlendirmeleri açısından değil, o dine inanan birey, tarih vb. dini kuşatan tüm boyutları düşünerek algılaması önerisi bu eleştirilere cevap olarak düşünülebilir.⁸⁴² Smart, dini olgu ve kavramları, bireyin bakış açısını ortaya koyan fikirleri düşünme ve sormanın hakikat iddialarına dair de ipucu vereceğini öngörmektedir.⁸⁴³ Jackson, Smart'ın yaklaşımında inançlar konusundaki "agnostik" tarafsız tutumu, başkalarının inançlarını anlamaya dayalı yapıcı empati anlayışı ile din eğitiminin amacını fenomenolojinin ötesine taşıdığını düşünmektedir.⁸⁴⁴ Smart, fenomenoloji konusunda Smith'in inananın bakış açısından dini

⁸³⁹ Shepherd, "Fenomenolojik Yaklaşım: Din Öğretiminin Sorgulanması", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: D. Nasman, Meb Yayınları, Ankara, 2004, ss. 323.

⁸⁴⁰ Beyza Bilgin, "İslam Din Pedagojisinde İslam'dan Başka Dinlerin Anlatımı", *A.Ü.İ.F Dergisi*, Cilt XLIII, Sayı,1, 2002, s. 32.

⁸⁴¹ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 49-50.

⁸⁴² Smart, *Secular Education and the Logic of Religion*, s. 13, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 29 içinde.

⁸⁴³ Özcan, *Dini tecrübeyi Anlamak- Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2020, ss. 362, 375.

⁸⁴⁴ Jackson and Q'Grady, "Religions and Education in England: Social Plurality...", p. 231.

anlamaya verdiği önemi fark ederek, onun dinler hakkındaki eleştirilerini kısmen kabul ederek kendi fenomenolojik yaklaşımını geliştirmiştir. Dinlerin incelenmesinde hakikat araştırmasına, teoloji ve doktrinlere ihtiyaç olduğunu düşünmüştür. Özcan, Smart'ın din fenomenolojisinin yöntemleriyle farklı dini ve seküler görüşleri empatik ve etkili bir tarzda anlamının, saygıyı geliştirerek toplumsal barışa katkı sağlayacağını düşündüğünü belirtmektedir.⁸⁴⁵ Bu fikrin Smith'in tüm insanların hayat tarzlarının gelişebileceği bir dünya toplumu oluşturulması çabası ile de aynı doğrultuda olduğu fark edilmektedir. İnsanların asıl amacı, saygı, hoşgörü ve barış içinde bir arada yaşayarak, evrensel insani dostluğu geliştirmek olmalıdır.⁸⁴⁶ Özellikle din-kültür-birey ilişkisine vurgusunun yorumlayıcı yaklaşıma öncülük ettiği söylenilebilir.

Sonuç olarak, yaklaşım empati ve paranteze almanın uygulanmasından kaynaklanan problemler nedeniyle din eğitiminde dinler hakkında anlama ve yorumlama açısından başarılı bir metod olarak değerlendirilememektedir. Dini bilgiyi canlı, değişen yapısı ile aktaracak farklı yöntemlerin geliştirilmesi gerektiği düşünülmeye başlanmıştır.⁸⁴⁷ Ancak Jackson, fenomenolojinin dinlerin karşılaştırmalı bir bakışla ele alınırken dini materyalin sınıflandırılması ve diğerlerinin dini tecrübelerinin yorumlanması açısından yaşadığı problemlerin din eğitimin gelişimine ve yorumlayıcı yaklaşıma öncülük ettiğini düşünmektedir.⁸⁴⁸ Problemi çözmek için, din ve dini kavramları yorumlama sürecine katılan kişinin niyeti ve üyesi olduğu dinin günlük hayat içindeki yansımaları sayılabilecek sosyal, kültürel, ekonomik yönleriyle incelenmesi gerektiğini vurgulayan yeni tarz fenomenoloji⁸⁴⁹ düşüncesinden destek alınmıştır.⁸⁵⁰

⁸⁴⁵ Özcan, *Dini tecrübeyi Anlamak*, ss. 450-488.

⁸⁴⁶ Smith, *The Faith of Other Men*, pp. 13, 86-87, 98-99.

⁸⁴⁷ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 97.

⁸⁴⁸ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 32-33.

⁸⁴⁹ Jacques Waardenburg, *Toward a New Style Phenomenological Research, Reflections on the Study of Religion*, The Hague, Mouton, 1978, pp. 113-115.

⁸⁵⁰ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 47.

Fenomenolojik yaklaşım dinlerin asgari müştereklerde birleştirici boyutuna vurgu yaparken, dini çoğulculuğun amaçladığı dinlerin karşılıklı ilişkisini göz ardı etmektedir. İlişki insan üzerinden önem arz eder. İnsan düşüncesini ön planda tutarak dinlerin amacı, insana bakış açısı ve hedeflerini ortaya çıkarmak, genel din olgusunu anlamada anlamının nasıl, hangi kavram ve metotlar üzerinden geliştirileceğini bulmaktır. Bu yaklaşımın eksikliklerini gidermek, etnografların dini kavramları doğru anlama ve yorumlama da paranteze alma ve empatiden kaynaklı problemleri çözmek için Amerikalı antropolog Gertz'in yorumlayıcı yaklaşıma öncülük eden bakış açısından yararlanılmıştır.⁸⁵¹

Yaklaşımın sekülerleşmenin etkisiyle din-birey ilişkisinde bireyin dine bir olgu, kavram olarak yaklaşması, anlamaya çalışmasına öncülük etmesi, insanın akli ve özgürlüğüne açılan alanı da göstermektedir. Ancak bireyin anlama ve yorumlarını öğrenmek, dini konularda düşüncelerini ifade etmesine imkân tanımak için her türlü ön yargıdan uzak olarak insanı varlığın değerini, onun oluşturduğu tarihi, kültürü anlamak, saygı duymak gerektiği fikrine ulaşılabilir. Din olgusunu insani varlığın kabulü temelinde anlamak için gerekli olan yöntem insanın ifade ve yorumlarına daha fazla ihtiyaç olduğuna işaret etmektedir. Artık din eğitiminin merkezinde din değil, dinin yaşayan hali olan birey, ürettikleri ve onurlu varlığı önemli bir ölçü olarak durmaktadır.

3.4.3. Yorumlayıcı Yaklaşım

İngiltere ve Galler'de devlet okullarında uygulanmaya başlanılan din eğitimi yaklaşımıdır. 1960'ların sonları ve 70'lerin başlarında artan göçlerin yol açtığı çoğulluk olgusu nedeniyle din eğitimi üzerine yapılan çalışmaların yaklaşımın teorik temellerini oluşturduğu düşünülse de asıl etkiyi sekülerleşmenin ortaya çıkardığı söylenilebilir. Cox, Smart, Smith'in⁸⁵² eğitim ve din felsefesi üzerine yaptıkları çalışmalar sekülerleşme

⁸⁵¹ Clifford Geertz, *Local Knowledge*, Newyork, Basic Books, Princeton, 2000.

⁸⁵² Cox, *Changing Aims in Religious Education*; Ninian Smart, *The World's Religions*; Smith, *The Faith of the Other Men*.

sürecinde din kavramına bakış açısının değiştiğinin göstergesiydi. Aynı zamanda bu fikirler, din eğitiminin amaçlarını da değiştirmişti. Din eğitiminin anlam ve amacı, dinin hakikati üzerinde değil, bireyin düşünce ve deneyimleriyle oluşan bir alan olduğuyla ilgiliydi.⁸⁵³ Din eğitimi konusunda ortaya çıkan bu yaklaşımların amacı dinlerin doğru anlaşılmasını sağlamakla birlikte dinsel hoşgörünün de artmasını sağlamaktı. Din eğitiminde hem dinler hakkında güncel ve doğru bilgiler sunmak hem de bireye, dinin anlaşılmasında kültürün etkisini doğru anlayarak yorumlanmanın önemini fark ettirmek gerekmekteydi. Jackson, fenomenolojinin dinler hakkında objektif bilgileri din eğitimine kazandıramadığı düşüncesiyle paranteze alma fikrine karşılık, yansıtma ve yorumlama, empati yerine ise, edifikasyon kavramlarını geliştirerek dinler ve kültürler hakkında o dinin bakış açısından doğru anlamayı sağlayacak bir metot geliştirmeyi amaçlamıştır.⁸⁵⁴ Yaklaşımın Avrupa Konseyine üye ülkelerin katıldığı bir çalışmada dini çeşitliliğin kültürler arası eğitime etkisi bağlamında değerlendirilmiş olup, Avrupa Birliği tarafından desteklenen REDCo adlı din eğitimi projesinde kültür-din-birey ilişkisi bağlamında teorik çerçeve oluşturmak için kullanıldığı belirtilmektedir.⁸⁵⁵ Projede dinin eğitimde diyalogun gelişmesini sağlayan bir unsur olabilmesi için politik ve pedagojik ilkelerin belirlenmesi amaçlanmıştır.⁸⁵⁶ Ayrıca yaklaşım, 7 ülkedeki 10 Avrupa üniversitesi bünyesinde din eğitimi konusunda yürütülen pedagojik araştırmalara teorik çerçeve sağlamak için kullanılmıştır.⁸⁵⁷ Örneğin; Estonya'dan Olga Schihalejev, Norveç'ten Marie van der Lippe, Almanya'dan Geir Skeie tarafından yürütülen araştırma projelerinde yaklaşımın

⁸⁵³ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 115.

⁸⁵⁴ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 63.

⁸⁵⁵ Robert Jackson, *The Interpretive Approach to Religious Education and The Development of A Community of Practice*, (Eds: J. Ipgrave, R. Jackson and K. O'Grady) *Religious Education Research Through A Community of Practice: Action Research and the Interpretive Approach*, Münster: Waxmann, 2009.

⁸⁵⁶ Jackson, "Avrupa'da Kurumlar ve Din Öğretimi-Öğreniminin Kamusal Alandaki Genel Eğitime Katkısı", s. 130; Jackson, *Yaklaşımına Religious Education: An Interpretive Education* (1997), *Rethinking Religious Education and Plurality* (1994), *Intercultural Education and Religious Plurality* (2005) adlı çalışmaların da yer verdiğini belirtmektedir, "Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı", *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, (26-28-Kasım 2004), Dem Yayınları, İstanbul (2007), s. 469 içinde.

⁸⁵⁷ Jackson, "Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı", ss. 467-468.

üç anahtar düzeyine karşılık gelen “temsil, yorumlama, yansıtma” ile ilgili sorular çerçevesinde din-kültür ilişkisi bağlamında öğrenci temsili, diyalog ve kimlik ilişkisi, din eğitiminde çatışma ve diyalogun anlamı sorgulanmıştır. Yürütülen çalışmalar, yaklaşımın din-kimlik-kültür ilişkisinde öğrencinin temsiline, anlamı yapılandırmasının önemini, gerekliliğini ortaya çıkarmada etkili olduğunu vurgulamaktadırlar.⁸⁵⁸ Jackson yaklaşımını, 1997’de *Religious Education: An Interpretive Approach*, 2005 ‘te *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy* ve *Intercultural Education and Religious Plurality* adlı eserlerinde değerlendirdiğini ifade etmektedir.⁸⁵⁹

3.4.3.1.Yorumlayıcı Yaklaşımın Kuramsal Temeli

Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle yorumlayıcı yaklaşımın kuramsal temeli anlaşılmaya çalışılmış, bu temel doğrultusunda pratikte yapılan çalışmalar değerlendirilmiştir. Yaklaşımın dini ve kültürel çoğulluğa yeterli ölçüde yer verebilmek için kullandığı metot ve içeriğe değinilmiştir. Yaklaşımın eğitimsel amaçları için insan onuru kavramı ile ilgili öneriler sunulmuştur.

Yaklaşımında din kavramının nasıl anlaşılacak, müfredata konu edilmesi gerektiği noktasında Smith’in din kavramına bakış açısı değerlendirilerek kullanılmaya çalışılmıştır. Smith, din ve dinler kavramları yerine inanç ve birikimsel gelenek terimlerinin kullanımını uygun bulmaktadır. Birikimsel gelenek ile de inancın yaşam ile ilişkili olan, nesillerce aktarılan bir toplumun tarihi de diyebileceğimiz; tapınaklar, kutsal yazılar, teolojik sistemler, ritüeller, meşru ve diğer sosyal kurumlar, adetler, ahlaki

⁸⁵⁸ Robert Jackson, The interpretive approach as a research tool inside the REDCo Project, *Religion, Education, Dialogue and Conflict* (Perspectives on Religious Education Research), Ed. R. Jackson, Routledge, London and New York, 2012, pp. 84-98.

⁸⁵⁹ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumlayıcı Yaklaşımın Katkısı”, s. 469.

kanunlar, mitler vb. kültürel unsurlar ifade edilmeye çalışılmaktadır.⁸⁶⁰ Jackson, Smith'in birey ve birikimsel gelenek düşüncesinin dinlerin ve kültürlerin incelenmesinde önemli bir bakış açısı olarak görmektedir. Bu bakış açısının din ve kültürlerin incelenmesinde kullanılması için Geertz'in yorumlayıcı antropolojisinin⁸⁶¹ kullanılabileceğini düşünmektedir.⁸⁶² Smith'in fikrinin Geertz'in metodolojisi ile din eğitiminde bir yaklaşım biçimi oluşturabileceği düşünülmüştür.

Bu bakış açısına göre, toplumda var olan dini ve kültürel çeşitlilik, dinlerin kendi içlerinde farklılaşan yönünü de yansıtmaktadır. Jackson'ın, geleneklerin kendi içindeki kültürel, etnik zenginliğin bireylerin geleneğe ve kavramlara bakışını farklılaştırdığını ileri sürmesi, çoğulculuğun, sadece dini anlamda olmayıp, kültürel olanın dini olanı da etkilediğini göstermiştir. Öyleyse yaşadığımız çağda dinlerin anlaşılması için belli çerçeveleri kullanmak yerine Batı'da din ve kültür hakkında yapılan modern tartışmalar doğrultusunda konunun yeniden gözden geçirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Kültür ve din arasında basit bir ilişki bulunmamaktadır. Din ve kültür arasında bulunan bireyin kültürel olanı yeniden üretmesi de söz konusudur. Bu bağlamda, yorumlayıcı din eğitimi yaklaşımı dini materyalleri, fert, yaşadığı dini-kültürel ortam ve o dinin genel ilkeleri arasında bağlantı kurarak sunmayı amaçlamaktaydı. Bir dini gelenek örneğin; Hıristiyanlık, bütün olarak algılanmasına rağmen bir dinin o din mensubu ve dışındakiler tarafından farklı algılama, anlayış ve yorumlarının olabileceğine dikkat çekilmiştir.⁸⁶³ Bu din eğitimi yaklaşımı, inanç ve geleneği değişmeyen unsurlar olarak görmeyip, din kavramına kültürle iç içe olan, değişen, insan deneyimi ile anlam kazanan bir olgu olarak yaklaşmaktadır.⁸⁶⁴

⁸⁶⁰ Smith, *The Meaning and End of Religion*, pp. 56-157.

⁸⁶¹ Geertz, *Local Knowledge*.

⁸⁶² Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 53-64 içinde.

⁸⁶³ Robert Jackson, Religious education as religious literacy, *Rethinking Religious Education and Plurality*, pp. 81-86.

⁸⁶⁴ Robert Jackson, Religious Education's Representation of 'Religions' and 'Cultures' Author (s): Robert Jackson Source: *British Journal of Educational Studies*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 1995), pp. 272-289.

Dinin anlaşılmasında bireyin bakış açısı kadar içinde olduğu kültürün de anlaşılmasının önemi bulunmaktaydı. Dolayısıyla dinin değişen, bireyin yorumlarıyla gelişen kültürel yönünün ortaya çıkarılması ile canlı, yaşayan haliyle sunumunun mümkün olabileceği öne sürülmekteydi. Böyle bir yaklaşımın kuramsal temelini, felsefi olarak dini çoğulculuğa, sosyal olarak kültürel çeşitliliğe dayandığı açıktır. Çünkü din artık bireyin anlamasının, aklının, oluşturduğu kültürün içinde onun için bir anlam taşımaktadır. Bireyin gelenek ve inanç arasında bir insan olarak değeri tartışmasız kabul edilmektedir.

Jackson, inanç terimine de farklı yaklaşmaktadır. Smith'de inanç, kişisel ilişkiyi ifade ederken, Jackson'ın yaklaşımında inanç sadece Tanrı'yla kurulan, bilinemez bir ilişki değildir. Bireyin inancının anlamını bilmek için, ifade ederken kullandığı dil, tecrübe ve duygularına yoğunlaşmak gerekir. İnanç gibi gelenekte bireyler tarafından farklı algılanabilir, geleneğin içindekiler birbirlerinden farklı görüşlere sahip olabilirler. Jackson, bir insanın dini yaşantısını anlayabilmek için, Smith'in teorisini biraz değiştirerek birey, ait olduğu üyelik grubu (mezhepsel, hizipsel, etnik ve diğer sosyal sınıflar) ve daha geniş dini geleneğin incelenmesi gerektiğini düşünmektedir.⁸⁶⁵ Dünya dinlerini doğru olarak betimlemek, dinin inanırlarının sosyo-kültürel geçmişlerinin de bilinmesi ve yorumlanmasıyla mümkündür. Smith inanç ve gelenek ayrımını yaparken dinlerin sürekli gelişen yapılarına dikkat çekmektedir.⁸⁶⁶ Jackson'a göre, dinleri anlamada ne gelenek ne de kültür değişmeyen unsurlar değildir. Yorumlama sürecinde gelenek bir bütün olsa da, bir dini geleneğin bütününe dair içeriden de dışarıdan da farklı fikirler olacaktır, çünkü her bireyin inanç ve kültürünü şekillendiren aile, arkadaş, mezhep, tarikat vb. üyelik gruplarının varlığı bir dinin anlaşılma ve yorumlama biçimini etkilemektedir. Öyleyse bir dini anlama da o dine mensup, farklı gelenek ve çevrelerden

⁸⁶⁵ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım* s. 100-105; Jackson and Q'Grady, 'Religions and Education in England: Social Plurality', p. 222.

⁸⁶⁶ Smith, *The Faith of Other Men*, p. 80, Smith, *The Meaning and End of Religion*, pp. 135-137.

insanlar ile görüşülmesi gereklidir. Birey, onu kuşatan çevresi ve geleneği din ve kültür anlayışına etki etmektedir.⁸⁶⁷ Jackson, yaklaşımında dinleri büyük meta anlatılara indirgediği, politik olduğu yönünde yapılan postmodernist eleştirilere bu açıklamalarıyla cevap vermiş olmaktadır.⁸⁶⁸

Bu yaklaşımda din eğitiminin hedefi bireyin, diğerlerinin dini dünya görüşlerini, dini dil ve sembollerini, duygu ve davranışlarını anlama konusunda gelişmesini sağlamaktır. Farklı dünya görüşlerinin karşılaştırılması, bireyi zihni ve ahlaki yönden geliştirecektir. Jackson bu bakış açısıyla bir dini tüm unsurlarıyla kurumlaşmış değişmez yapılar olarak görmeyip o dini ve o dine mensup olan insanları kültürleri, gelenekleri, dilleri, anlama biçimleriyle canlı, gelişen varlıklar olarak görmektedir. Bir geleneği var kılan ise onu benimseyen bireylerdir. Bu noktada Jackson insanı dini düşünce süreçlerinin merkezine koymaktadır. Bireyin dini düşüncesini, hayatı anlamlandırmasını etkileyen unsurlar olarak da diğer bireyleri ve yine insanların oluşturduğu sosyo-kültürel şartları görmektedir. Bu noktada, Selçuk'un kültür, geleneğe bakış açısının Jackson ile kesiştiğini söyleyebiliriz⁸⁶⁹ Selçuk'un din öğretimini insana, düşünceye, hürriyete, ahlaki olana, kültürel mirasa saygı temeline dayandırdığı fikir ağacı, birey olarak öğrenciyi hayatın ve öğrenmenin merkezine yerleştirmektedir. Din öğretiminde bireyin eleştirel düşünme becerilerinin kendi çabasıyla ve çok yönlü gelişimine önem verilmektedir. Dinin, kültür tarih ve bireyin algılarıyla şekillenen boyutunun farkedilerek, din üzerine yorum yapacak olan bireye, katkılarına değer verilmelidir. Bu yaklaşımla, dinin bireyin hayatındaki yaşayan haliyle anlaşılmasına da katkı sağlanabilecektir. Din eğitiminde kendini ve

⁸⁶⁷ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 173-175.

⁸⁶⁸ Jackson, Q'Grady, "Religious Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy", p. 232.

⁸⁶⁹ Mualla Selçuk, "Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar* (2000): s. 259.

ötekini tanıma bağlamında edinilen bilgilerin öğrencinin insan ilişkileri ve hayata dair problemlerini çözmesinde kullanabilmesi gerekir.⁸⁷⁰

3.4.3.2.Yorumlayıcı Yaklaşımın Eğitim Ortamına Yansıması

Bu kuramsal yaklaşım, geleneklerin çeşitliliği konusunda etnografik bir araştırmaya yol açmıştır. Jackson ve Nesbitt, Coventry’de Hindu çocuklar üzerine yaptıkları “resmi dini terbiye” bağlamındaki etnografik çalışmada Smith’in “inanç ve gelenek” teorisini kullanmışlardır.⁸⁷¹ Birey, bireyin içinde olduğu üyelik grubu ve daha geniş dini geleneğin incelenmesine dayanan etnografik yaklaşım yaşayan dinler hakkında daha objektif bilgiler sunmuştur. Bireyin dinini ifade edişinde kullandığı terim ve anlamların içinde olduğu toplum ve daha geniş dini-kültürel yapılarla bağlantılı olduğu anlaşılmıştır.⁸⁷² Öğrencilerin sabit bir kültür ya da gruba aidiyet fikri taşımadıkları yani kültürün, dinin belli etnik, kültürel, ulusal değerlerle sabit olmadığı fikrini çocukların yaklaşımının desteklediği ortaya çıkarılabilmektedir. Daha sonra çalışma diğer gelenekler üzerinde de yapılmıştır. Yaklaşımın pratik temelleri Jackson’ın bazı araştırmacılarla gerçekleştirdiği çeşitli araştırma (İngiltere’deki göçmen aile ve çocuklar ile ilgili) sonuçlarına dayanmaktadır.⁸⁷³ Yapılan araştırmalar, çocukların inançlarını ifade etme biçimlerinde ailelerinin, üyesi oldukları, kendi yetiştikleri çevrede etkili olan grupların din dili, ifade ve kavramlarının etkili olduğunu göstermiştir. Bu çalışmalar, din eğitimi yaklaşımlarında dinlerin anlaşılması için farklı kültür ve gruplardan bireylerin ifade ve

⁸⁷⁰ Mualla Selçuk, John Valk, “Knowing Self and Others: A Worldview Model for Religious Education in Turkey”. *Religious Education*, 2012, ss. 443-454.

⁸⁷¹ Elanor M. Nesbitt, *Religion and Identity: The Valmiki Community in Coventry*, New Community, 1990, 16 (2), 261, 274, Nesbitt, “My Dad’s Hindu, my Mum’s side are Sikhs”, *Issues in Religious Identity*, 1993, pp. 8-22 içinde; Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 154 içinde.

⁸⁷² Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 105.

⁸⁷³ Jackson, Nesbitt, *Listening to Hindus* (1990), *Hindu Children in Britain* (1993), Nesbitt, “My Dad’s Hindu, my Mum’s side are Sikhs”; pp. 1-45 içinde; Jackson, Nesbitt, *Studying British Hindu children and representing them in school texts*, *Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*, by Routledge, Newyork, 2019.

yorumlarının dikkate alınması, geleneklerin doğru anlaşılması için bireyi ve içinde olduğu kültürel atmosferi anlamak gerektiği fikrinin önemine dikkat çekmiştir. Bu etnografik incelemeler dikkate alınarak, yorumlayıcı süreçlerin iyi planlanmasıyla din eğitiminde dinlerin bütüncül bir dünya görüşü olarak doğru anlaşılmasını sağlayabilecek bir yaklaşımın geliştirilerek uygulanması düşünülmüştür.⁸⁷⁴ Dinler ilgili kavramların anlaşılacak, din ve kültürlerin doğru temsili sağlanmaya çalışılmıştır. Kısacası, din olgusu, sanat, sosyal ve eğitim kavramları ile yani insanın düşünce ve tecrübesi ile bağlantılı olarak değerlendirilmektedir.⁸⁷⁵

Etnografik araştırma malzemeleri okul çalışma metinleri geliştirmek için kullanılmıştır. Çocuklar için hazırlanan çalışma metinlerinde dinlerin birey-üyelik grubu ve daha geniş dini gelenek bağlamında doğru ve canlı haliyle tanıtılmasına özen gösterilmiştir. Dinlerdeki belli konulara yoğunlaşmamıştır. Din eğitimi ortamında öğrencilerin metindeki çocukların tecrübeliyle kendi dini yaşantıları arasında benzerlik ve farklılıklar kurarak konuşmaları, yorum yaparak ufuklarını genişletmeleri amaçlanmaktadır. Öğrencilerin diğer gelenekleri anlamasında sosyal antropolojinin yorumlamacı metotları ders içi aktivitelerde yöntem olarak kullanılmaya çalışılmıştır.⁸⁷⁶

Yaklaşımında bireysel deneyim, üyelik grupları ve büyük dini gelenekler bağlamında çalışma metinleri yaşlarla bağlantılı olarak hazırlanmıştır. Her bir yaş grubu, din kavramının değerlendirildiği boyut ya da çerçeve açısından bir anahtar düzey ile

⁸⁷⁴ Robert Jackson, "Etnography and religious education: A research report". *Panorama, International Journal of Comparative Religious Education and Values*, 1994, 6 (1), 115-130, Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 166 içinde; Jackson, "Religious Education's Representation of 'Religions' and 'Cultures'", pp. 272-289.

⁸⁷⁵ Robert Jackson, *Secularity and Secularism, Religious education and the arts of interpretation revisited, Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*, by Routledge, Newyork, 2019.

⁸⁷⁶ Warwick Din Eğitimi Projesi hakkında gerekli bilgi için bakınız. Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 167- 179; "Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumlayıcı Yaklaşımın Katkısı", ss. 475-479; "Başkalarının Dünya Görüşlerini Anlama: Din Eğitimi Yorumlayıcı Yaklaşımlar"; *Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*.

ilişkilendirilmiştir.⁸⁷⁷ Örneğin birinci anahtar düzey içinde 5-7 yaş grubu öğrencilerin din hakkında bireysel deneyimlerinin paylaşıldığı öykülere yer verilmektedir. Metinlerdeki vurgu, aile içinde “gayri resmi” ve aile içinde dini tören, aktivitelere katılma yoluyla “yarı resmi” öğrenmeye odaklanmaktadır. Örneğin; Yahudi bir erkek çocuğunu betimleyen, etnografik materyalden hazırlanan metinler vb.⁸⁷⁸ Bu öyküler yoluyla amaç, çocukların okudukları hikayelerde geçen farklı dinlerden bireylerin kavram ve duyguları ile kendi deneyimlerini karşılaştırarak, yorumlayarak, tanımadıkları bir hayat ve din algısını anlamalarını sağlamaktır.⁸⁷⁹ Projenin amaçlarına ulaşmak için geliştirilen kitaplarda bazı hususlara dikkat edilmiştir: Öğrencinin farklı dini gelenekler ile kendi geleneği arasında bağ kurmasını sağlayacak geliştirme, çözüm bulma, köprüler kurma etkinlikler kullanılmıştır. Yaşça büyük çocuklar için bir gelenekteki farklı düşünceleri vurgulayan çalışmalar yapılmıştır.⁸⁸⁰ Yaklaşımın 7-9, 9-11 yaş grubu ile ilişkilendirilen ikinci anahtar düzeyinde ise, bir dini gelenek içinde farklı din anlayışlarının, mezhep ve cemaat yorumlarının varlığı ve bireyin din algısına etkisini fark ettirmeyi amaçlayan kişisel öykülere yer verilmiştir. Örneğin Hıristiyanlık içinde Roman Katolik, Pazar okulları vb. farklı üyelik grupları bağlamında çocukların aile ve cemaat içinde dini yetişme ve pratiklerine, “resmi terbiye” yer verilerek, farklı üyelik gruplarının dini anlama yaşama açısından etkilerinin yorumlanması üzerinde durulmuştur. 9-11 yaş grubunda ise, bir dini gelenekten farklı etnik gruplardan; Roma Katolik, Baptist vb. öğrencilerin aile ve kilise yaşamlarından kesitler bir metinle derse konu edilmektedir. Etnografik malzemedен öne çıkan “dua, ibadet, inanma, kutsal kitap, bir Hıristiyan olarak yaşamak, paylaşmak” kavramları metnin içeriğini oluşturmaktadır. Büyük dini gelenekler ile ilişkilendirilen

⁸⁷⁷ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 149.

⁸⁷⁸ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, ss. 476-479; Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 179.

⁸⁷⁹ Robert Jackson, *Understanding Religious Diversity in a Plural World: The Interpretive Approach*, The Warwick University, January, 2006, pp. 5-6.

⁸⁸⁰ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, ss. 475-477.

üçüncü anahtar düzeyde ise, 11-14 yaş grubu çocukların büyük din gelenekler bağlamında farklı dinleri anlatan öyküler “Hıristiyanlar, Hindular, Müslümanlar” aracılığı ile dinlerdeki esas ve ortak konuları anlama ve yorumlamalarına destek olunması amaçlanmıştır.⁸⁸¹ Birey olarak öğrencinin diğerlerinin din algısını anlamak için birey, kültür ve dini gelenek bağlamında kültür din ilişkisinin aktif olduğunu fark etmesi önemlidir. Öğrencilerin farklı din ve kültürlerdeki kavramları anlayabilmeleri için dini materyalde sunulan bireyin yaşamında din-kültür etkileşimini fark ederek yorumlayabilmesi gerekmektedir. Öğrencinin incelenen çalışmada yer alan bireyin anlatım ve tecrübeleri ile birlikte kendi deneyimlerini sorgulaması sınıfta öğretmenin yapılandığı süreci kendi yaşamını gözden geçirmek için kullanabilmesi, yani farklı etkileri kendi tecrübesine yansıtabilmesi “dönüşümlülük” önem kazanmaktadır.⁸⁸² Bireyin yaşadığı dini kültürel ortam ve dinin genel ilkeleri arasında bağ kurarak dini materyali, din ve din anlayışlarını “insani ve unsurları” yorumlayarak anlayabileceği düşünülmektedir.

Çalışma metinleri hazırlanırken konuların öğrencilerin ilgilerinden hareketle etnografik malzemedan seçilmesi, bilişsel olarak öğrencilerin anlama yorumlama becerilerinin kullanılmasının da öncelendiğini, eğitim de bireye görelilik ilkesinin önemli olduğunu göstermektedir. Yaklaşım öğrenciye, dinlerin ve kültürlerin, insanlar tarafından farklı tasvir edilen değişen yapılar olduğu fikrini vermektedir. Gelenek bile bir bütün olsada farklı düşünceler olabilmektedir. Bu bakış açısı inanç ve gelenek arasında yaşayanın birey olduğu düşüncesini doğrulamaktadır.⁸⁸³ Dinler, inanırlarının ve diğerlerinin gözüyle tekrar anlaşılmaya, yorumlanmaya çalışılmaktadır. Öyleyse din eğitiminde dini canlı kılan birey, düşünceleri, dini hayatında nasıl anlamlandırdığı, nasıl

⁸⁸¹ Jackson, *Understanding Religious Diversity in a Plural World: The Interpretive Approach*, pp. 10-11.

⁸⁸² Robert Jackson, *The Interpretive Approach to Religious Education and The Development of A Community of Practice*, pp. 24-27.

⁸⁸³ Smith, *The Faith of Other Men*, p. 47 vd. ; Smith, *The Meanings and End of Religion*, pp. 153-156.

yer verdiği hakkında yeniden düşünölmektedir. Jackson, din kavramını üç farklı boyutta incelemek için hazırlanan metinler ile ders içerisinde çalışıldığında dini gelenekler içerisindeki farklılık ve çeşitliliğin çoğulculuk ilkesine uygun olarak doğru tanıtılması için çalışma sırasında dinler hakkında genelleme yapmama, içeriden anlatımlara sıklıkla yer vermeme, dinlerin kalıplaşmış isimlerini kullanmama konusunda hassas davranmak gerektiğini vurgulamaktadır.⁸⁸⁴

Yaklaşımında, din kültür ilişkilerini analiz etmek için, eğitimsel metod ve ilkelerin tümünün etnografik çalışmalara bağlanılmadığı, sosyo kültürel antropoloji ve hermenötikten de yararlanıldığı ifade edilmektedir. Jackson, yaklaşımın, diğer felsefi, tarihsel metodlarla da desteklenebileceğini düşünmektedir. Bu konuda yaklaşımını bütünleşmiş bir metod olarak görmemektedir. Hermenötik bakış açısını, öğrenci ile öğrendiği dini ya da kültürel malzeme arasında anlama, yorumlama ve düşünmeyi içeren sistemli bir süreç olarak tarif etmektedir.⁸⁸⁵ Din eğitimi alanında hermenötiği kullanan farklı ölkelerde yürütölen öğrenci merkezli, diyalogu esas alan eğitimsel çalışmalara değinerek, yaklaşımın kültürler arası, vatandaşlık ve değerler eğitimine de destek sağladığını ifade etmektedir.⁸⁸⁶

3.4.3.3. Yaklaşımında İnsani İlişkilerin Geliştirilmesinin Amaçlanması

Warwick din eğitimi projesinin dini materyalin yorumlanması ve temsili konusundaki metodolojik süreçte amacı, ötekilerin din dili, duygu ve davranışlarını anlama konusunda gelişme sağlamaktır. Bu sayede farklı din ve kültürden olanlar arasında insani değerlere dayalı bir iletişimin gelişmesi beklenmektedir.⁸⁸⁷ Bu amaç

⁸⁸⁴ Jackson, *The Interpretive Approach to Religious Education and The Development of A Community of Practice*, pp. 24-25.

⁸⁸⁵ Robert Jacson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumlayıcı Yaklaşımın Katkısı”, ss. 468-469.

⁸⁸⁶ Jackson, *Rethinking Religious Education and Plurality*, pp. 75-143.

⁸⁸⁷ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 174.

noktasında Jackson'a katılmakla beraber sadece bilişsel düzeyde farklı gelenekleri anlamının o gelenekten olan bireyi bir insan olarak görüp sınıfta insani varlığına saygı duyurma noktasında yeterli olup olmayacağı tartışılabilir. Çünkü yorumlayıcı yaklaşımın problemlerinden biri sınıfta dinleri görecelileştirmesi ya da hakikat iddialarının sınıfta gündeme gelmesi, bunları tartışmanın sınıf ortamındaki hoşgörüyü zedeleyeceği idi. Bu aşamada dinlerin bağlılarının hakikat iddialarının temeli ilk olarak kutsal kitaplardır. Öyleyse sınıfa gelen öğrencinin kendi dini ve diğerlerinin dinlerine dair fikrini ortaya çıkarmak, yorumlamak hakikat iddiasını gündeme getirmek demektir. Öğrencilerin sınıf ortamında bir insan olarak birbirlerine değer verip, bu değerın kaynağını keşfetmelerinde dinlerin kutsal metinlerinden yararlanılabilir.⁸⁸⁸ Hakikat iddialarının esasen sınıf ortamında gündeme gelmesi, özellikle kutsal kitapların diğer inançtan olana dönük yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce din ve vicdan özgürlüğü tanımayan bakış açıları üzerinde tartışmaya götürebilir. Dini geleneklerden gelen bireylerin insan olarak birbirlerine değer vermelerini, insan haklarını gözeten, insanı sırf insan olduğu için seven bir yaklaşıma sahip olmalarını istiyorsak kutsal kitapların insanların dünya görüşlerini şekillendirmedeki etkisini yadsımamalıyız. Ancak bireyin dinine dair fikirlerinin ötekini insan onuru ve haklarını yok eden bir tutuma yol açmaması gerektiğine dikkat çekilebilir. Bu nedenle yorumlayıcı yaklaşımda daha geniş olan dini gelenekler bağlamında “kutsal kitap” insan haklarının değeri fark ettirilmeli, insanın değerini geliştirmesinin birincil öncülü olan haklara ilişkin farklı bakış açıları da insan hakları perspektifinde gözden geçirilmelidir. Öğrencilerin farklı geleneklerin, dinlerin kendisi için anlamını sorgulaması, ötekini insan olarak görme, sevmeye, haklarını korumaya istekli olma vb. amaçlar olmadan anlamsız kalacaktır. Öyleyse yorumlayıcı yaklaşımda geleneklerin insana, insanın değerine bakış açıları keşfedilmeye çalışılabilir. Dinler arası öğretimin felsefi temeli olarak dini çoğulculuğun bakış açısında da dinlerin inanırlarının daha ahlaklı bireyler

⁸⁸⁸ Hick, *İnançların Gökkuşuğu*, s. 130.

olarak dinlerinin hakikatini ispatlayacakları düşüncesine binaen dininin ne kadar hakiki olduğunu gösterecek olan da bireydir. Bunu ise evrensel olan insan onuru fikrini geliştirilmesiyle yapacaktır. İnsan haklarını öncelemeden bir toplumda dinler ve bağlıları arasında da sevgi, hoşgörü, barış gelişemez. Sınıftaki arkadaşına insan olarak değer vermeyen bir öğrencinin onun inancını, geleneğini ne kadar anlamak, saygı duymak isteyeceği tartışmalıdır. Kültürel, sosyal ve felsefi olarak insan onuru fikrine dayanması din eğitiminin bir dünya görüşü oluşturmaya yardımcı olan eğitim olma rolüne de dikkat çekmektedir. Seküler değerler dini olan bağlarla da gerekçelendirilebilir. İnancını yorumlayabilen birey yaklaşımı ancak “insan onurunu” önceleyen eğitsel etkinlik ve müfredatla desteklenebilir. Müfredat malzemesi geliştirilirken dini kavramlar yoluyla toplumsal değerleri ortak “insan fikri” ölçüğünde tartışmaya açan etkinliklere de öncelik verilebilir.

Din eğitimi sınıflarında öğrencilerin diğer geleneklerde insanın anlam ve değerinin nasıl ifade edildiğini, insani ilişkilerin hangi temele dayandırıldığını sorgulamasını sağlayacak aktiviteler yapılabilir. Geleneklerin insana bakış açısı hakkında yorumlama süreçleri kullanılabilir. Jackson yorumlayıcı yaklaşımda dinlerin çeşitliliği vurgusu ile bireylerin açıklama, anlamaları ile yeniden yapılandırılan bir gelenek, kültür fikrini vermektedir.⁸⁸⁹ Bu pratiğin, dini ve kültürel çoğulluğun sınıf ortamında temsil edilmesinin sağlanması yoluyla küreselleşmenin ortaya çıkardığı çok kültürlü ve çok dinli yapıdan destek alan kültürel bir temelinin olduğu görülmektedir. Yaklaşım da bu temelinin bireyi, onun aklıyla ürettiği düşünceleri koyarak geliştirmektedir. Ancak bu yaklaşımın uygulandığı toplumlarda dinlerin birleştirici gücünden yararlanma amacının gerçekleştirilmesi için dinlerin gelenekler bağlamında farklılıkları ve ortak noktaları aracılığı ile tanıtılmasının gerekli olduğu düşünülmüştür. Yaklaşımda, insanların

⁸⁸⁹ Jackson, “Law, politics and religious education in England and Wales: Some history, some stories and some observations”, II. 87-99.

yaşadıkları toplumda insani değerlere duyarlı bireyler olarak yetiştirilmeleri bir amaç olsada eğitimsel süreçlerde insanın değeri fikrinin konu olarak içeriğe alınmadığını söyleyebiliriz. Eğitim de küresel değerlerin, adaletin geliştirilmesi için, insani değer ve haktan söz eden, bu kavramların gelenek, kültürler bağlamında nasıl anlaşıldığını ortaya koyan, dini olan ile kültürel olan ayrımını, bu kavramlara dayanan geleneğin şemalarını algılama biçimini bireylerin kavramlaştırmalarıyla yapan bir din eğitimi de gerekmektedir. Eğitim bir dünya görüşü geliştirmeye yardımcı olmak ise, bireylerin diğer insanlar, yaşamın anlamına dair temel kabullerinin oluşmasında kutsal kitapların bireye, yaşama, düşünceye dair sunduğu çerçeveler de eklenebilir. Bu çerçeveyi ise bize seküler anlamda “insan onuru” kavramı vermektedir. Din eğitimi müfredatında, bireyin insan algısı, diğer bireyler ve kutsal kitaplar bağlamında onur kavramı hakkındaki fikirlerini tartışabileceği konulara yer verilmesi önerilebilir. Kutsal kitaplarda da insanın algılamasının ürünü olan insanın, yaşamın, emeğin, değerlerin anlamına dair farklı düşünceler bulunmaktadır. Tüm bu farklılıkların içinde tüm bireylerin ihtiyacı olan anlam ve değerler üzerinden insani temeli güçlü bir din eğitimi oluşturulabilir. Din eğitiminde, öğrencinin zihninde kendisinin ve ötekini inanç ve değerlerini anlayabilmesi, farklılıkları zihninde konumlandırabilmesi için farklı dinlerin ontolojik, epistemolojik ve etik değerlere bakış açısını öğrenmeleri gerektiği fikri öne sürülmektedir. Bu nedenle derste fikirleriyle öğrencinin yeterince temsilinin sağlanması önemlidir.⁸⁹⁰ Bu şekilde öğrenciler her insanın bazı inanç ve değerleri benimsediğini fark etmekle beraber kendi kişisel görüşlerini geliştirmek için, bu konular etrafında eleştirel düşünmeye başlarlar. İnanç ve değer konularında eleştirel bir süreci başlatmak, insanın varlıktaki yeri diğer insanlar ve Tanrı ile ilişkisini sistemleştirme ve anlamayı gerekli kılmaktadır. İnsanı ve yaşamını içine alan hayat görüşünün anlamlandırılmasında kutsal kitaplara başvurulmasının önemi açıkça ortadadır

⁸⁹⁰ Jackson, Towards a pluralistic religious education, pp. 163-180.

İnsan onuru pespektifinde çalışmamızda yer verdiğimiz yaşamın değeri, mülkiyet hakkı, düşünce veya din özgürlüğü bağlamında sınıf seviyelerine göre ele alan çalışma metinleri oluşturulmuştur. Yaklaşımında hakikat iddiaları ve temsil problemi etrafındaki sorunların aşılmasında düşünce özgürlüğünün dini geleneklerdeki arka planı fark ettirilerek yola çıkılabilir. Böylece sınıftaki öğrencilerin birey olarak güvenleri artacak farklı fikirleri dile getirmede, katkı sağlamada daha istekli olacaklardır. İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında “insan onuru” kavramını incelediğimiz çalışmamızdan yorumlayıcı yaklaşımın “insanları birleştirici” olması hususunda bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Kutsal kitaplara göre Allah katında izzet bulmanın bir ucu Allah’a iman ve diğer ucu bunun motive ettiği insan haklarına riayettir. Kutsal kitaplara göre hakikate ermek, kurtulmak ancak bu şekilde mümkündür. Bunun diğer adı izzet sahibi olmaktır. Dininin hakikat olduğunu, kurtuluşa erdireceğini söyleyen birey bunu hak ettiğini davranışlarıyla da gösterebilir.

Dini çoğulluğun hakim olduğu toplumlarda dinler ve dinlerin inanırları arasında barış, toplumsal hoşgörü ortamının sağlanması için insanların dini dünya görüşlerinin özellikle kutsal kitaplardan referansla yeniden düşünülmesi, bakış açılarının daha barışçıl, huzurlu bir toplum olma yolunda eğitilmesi gerekmektedir. İnsan için kendi varlığını anlamlandırma düzeyinin yükselmesi ve varlığı bütün olarak algılaması ile barış ve uzlaşma kültürü geliştirilebilir. Din eğitiminin, insana insanı ve gelişme potansiyellerini tanıtarak, kendini gerçekleştirmesini sağlayabilmesi önemli bir imkân ve toplumu dönüştürmede güçlü bir dayanak olarak düşünülmektedir.⁸⁹¹

⁸⁹¹ Ardoğan, “İnsan Haklarına Saygının Yükseltilmesinde İslami Teolojinin Rolü”, s. 87.

3.4.3.4. Görecelilik Problemini Aşmada “İnsanın Değeri” Fikrini Temel Almak

Dini çoğulluğun olduğu toplumlarda uygulanmakta olan din eğitimi yaklaşımları hakkında yapılan eleştiriler çoğunlukla sınıf içerisinde birden fazla din ve inanca yer verilmesi durumunda öğrencilerin kimlik ve kişilik karışıklığı yaşayacağı hakkındadır. Bunun dışında tarihi, kurumsal, politik anlamından öte yaşayan dinlerin eleştirel ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla sınıfta bilimsel bir konu olarak ele alınmasının, dinlerdeki inanç ve manevi olan boyutu değersizleştirdiği yönünde eleştiriler de bulunmaktadır.⁸⁹² Öğretmenin tarafsızlığı nasıl sağlayabileceği, dinlerin doğru temsili de diğer eleştiri konularındandır.⁸⁹³

Yorumlayıcı yaklaşımda, din eğitimi içerisinde birden fazla dünya dinine yer verilmesinin kimlik karışıklığına neden olabilme ihtimalinin yanı sıra, dinlerin içerisindeki çoğulluğa yer verecek şekilde öğretim konusu yapılmasının göreceliğe yol açabileceği endişesi de dile getirilmektedir. Ayrıca yaklaşımın, dinleri öğretim konusu yaparken hakikat konusunu göz ardı etmediği ancak, konunun ön plana çıkarılması halinde ise öğrencilerin zihninde bütün dinlerin aynı derecede doğru olabileceği düşüncesine yol açılabileceği belirtilmektedir. Jackson, bu eleştirinin çok inançlı din eğitimi yaklaşımlarının tümü için yapıldığını belirtmektedir. Birden fazla dinin öğretildiği sınıflarda öğrencilerin inandıkları dinin yanısıra diğerlerini de değerlendirebilecek kapasiteye sahip olmaları durumunda, tüm dinlerin eşit olduğu düşüncesine sürüklenecekleri eleştirisinin geçersiz olacağını düşünmektedir.⁸⁹⁴ Yaklaşımın tek amacı dinleri karşılaştırmak olmadığı gibi, bir dinin bakış açısından diğer bir dini sorgulamanın

⁸⁹² L.Philip Barnes, Values and phenomenology of religion, *The Routledge International Handbook of Education, Religion and Values*, Ed: James Arthur, Terence Lovat, Routledge, Newyork, 2013, pp. 16-28.

⁸⁹³ Jackson, “Devlet Okullarında Din Eğitimi ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, ss. 482-485.

⁸⁹⁴ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 206.

saygısızlık ya da dine değer vermemek gibi bir anlamı bulunmamaktadır. Din kavramına inanılan bir olgu olarak bakıldığı için doğru ya da yanlış olarak değerlendirmek değil, mensuplarının imanını ve geleneklerini anlamaya çalışmak asıl amaç olmaktadır.⁸⁹⁵ Aslında Smith, dinleri belli tarihsel dönemlerde indirilen vahye verilen bir karşılığın evrensel “iman” sonucu oluşan sistemler olarak düşünmenin, hakikate sahip olma tartışmalarını sonlandıracağını düşünmektedir.⁸⁹⁶ Smith’in ortak insanlık tarihini anlamak, tanımak, iyi ve değerli olanı ortaya koymanın asıl amaç olması gerektiği fikri Jackson’ı etkilemiş görünmektedir. İnanırların birbirlerini anlaması, tanınması, inancını açıklayabilmesi ve bunun bir değer ifade etmesi için, öncelikle sınıfta herkesin insan olarak değerli olduğunu hissetmesi gerekmektedir. Yaklaşım yapılan görecelilik eleştirisini Jackson, daha çok düşünce özgürlüğü bağlamında değerlendirmektedir. Öncelikle Jackson, dini ya da seküler olsun farklı düşünceye sahip aile ve çevreden olsa da tüm çocukların sınıfta düşüncelerine önem verilmesini gerekli bulmaktadır. Bu nedenle Jackson, çoğulcu devlet okulunda farklı dini ya da seküler kökenden bireyler arasında öteki hakkında fikir sahibi olmayı, yorumlama becerisini geliştirmeyi sağlayan bir ortam oluşturulmasını gerekli görmekteydi.⁸⁹⁷ Ders içi müfredat malzemelerinin özellikle hakikat iddialarını tartışmak için düzenlenmediği ancak bu konunun sınıfta yeri geldikçe öğrencilerin soru, ilgi ve tartışma becerileri doğrultusunda değerlendirilmesi uygun bulunmaktadır. Çalışma metinlerinde farklı dini, felsefi ve kültürel değerlere sahip insanların inançlarını kendi anlayış ve ifadeleri ile anlatmaya teşvik edilmeleri, hakikatin de önemsendiğini göstermektedir. Ancak yaklaşımda amaç öğrenciyi daha dindar yapmak, ya da bir dinin hakikatini savunmak olmadığı için, özellikle ele alınan bir konu değildir. Öğrencilerin zihinsel kapasiteleri ve bilgileri arttıkça, dinlerdeki hakikat konusunu da

⁸⁹⁵ Smith, *Towards a World Theology*, pp. 4, 60-124, Yaran, *İslam ve Öteki*, ss. 88-101 içinde.

⁸⁹⁶ Smith, *Towards a World Theology*, pp. 78-79, 168, Yaran, *İslam ve Öteki*, ss. 101-107 içinde.

⁸⁹⁷ Jackson, *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*, pp. 138-167.

düşünerek sosyal hayat, medya ve diğer insanların da etkisiyle, kendi düşüncelerini oluşturacakları belirtilmektedir.⁸⁹⁸ Aslında görecelilik yönünde bir fikrin ortaya çıkması için öğrencilerin hakikat sorularını düşünecek ve tartışacak kadar eleştirel beceriye sahip olmaları da gerekmektedir. İnsanların, insan ve değer algılarının şekillenmesinde karşılaştıkları insan modelinin etkili olduğunu düşünürsek, her insanın kendince bir dini fikre sahip olma hakkı da vardır.⁸⁹⁹ Eğitsel süreçte öğrencilerin farklı inançlara sahip olma özgürlüğünü sağlama ve korumanın bir eğitim politikası olarak da benimsenmesi önem taşımaktadır.⁹⁰⁰ Bu konuda Jackson, yaklaşımına yönlendirilen, dini gerçeklerle ilgili tartışmaları hoşgörü kavramı arkasında gizlemeyip, öğrencilere hakikatle ilgili tartışmalara katılma ve tartışmayı yürütecek kavramsal becerilerin de kazandırılması gerektiği eleştirilerini haklı bularak, önemsemektedir.⁹⁰¹ Genç insanları dini gelenekler içinde ve arasında farklı hakikat iddialarını çalışma ve düşünme hakkına sahip olarak görmek, bir anlamda din eğitiminde düşünce özgürlüğüne kapı aralamaktadır. Bu fikrin tartışılabileceği en uygun ortam dini eğitim sınıflarıdır. Din eğitiminde karşılaştırmalı ve eleştirel bir yaklaşımın yer alan herkese hakikat konusunu tartışabilecek imkân tanıyacağı ortadadır. Zihni ve ahlaki olgunlaşmanın öğrencinin isteği, kendi düşünme becerisi ile alakalı olması öğrencilerin eğitim sürecini düşünce özgürlükleri çerçevesinde yönlendirdiklerini, gerekirse hakikat konusunu da tartışabileceklerini ortaya çıkarmaktadır.

Lahnemann, büyük dinlerde başka inançlara mensup insanlara değer verildiğini, onlara sevgiyle yaklaşılması gerektiğini, onların değerlerinin ve düşüncelerinin saygıyla

⁸⁹⁸ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 192-196 (Görecelilik konusunda tartışmalar için bakınız).

⁸⁹⁹ Grimmitt, *Religious Education and Human Development: The Relationship Between Studying Religions and Personal, Social, Moral Education*, pp. 122-123, Jackson, *Understanding Religious Diversity in a Plural World: The Interpretive Approach*, p. 6 içinde.

⁹⁰⁰ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 214.

⁹⁰¹ Robert Jackson, Q'Grady, *Religions and Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy*, pp. 232-233.

karşılanması gerektiğini ortaya koyan ifadelerin bulunduğunu belirtmektedir.⁹⁰² İnançlar, hakikat iddiaları da sorgulanabilir, ancak burada bireye saygı esastır.

Yorumlayıcı yaklaşımın insanın verili değerini önceleyen bir bakış açısı bulunmaktadır. Yaklaşımında, müfredat içerisine kutsal kitaplarda yer verilen dini konular “insanın değeri bağlamında” alınarak, dinlerde insanı anlatan ibareler üzerinden hakikat iddiaları anlamaya çalışılabilir. Yorumlayıcı yaklaşımda insan olmanın evrensel anlamı, gereği ve değeri temel kabul olmakla birlikte, öğrencinin ruhsal olarak desteklenmesi, inancın değersizleştirilmesi vb. olumsuzlukları aşmada destek sağlaması için onur kavramının müfredata konu edilebileceği düşünülmektedir. Dinlerin birleştirici gücünden insani problemlerin çözülmesi konusunda yararlanabilmek için, insanın değeri ve insan hakları fikrine odaklanmak gerekmektedir. Dini çoğulluğun dinlere bakış noktasında ifade ettiği felsefi temeli, tüm insanların eşitliğine vurgu yaptığı yönünde düşünürsek yorumlayıcı yaklaşımın bu konuda teorik bir temeli bulunduğu fikrine varılmaktadır. Dinlerin karşılıklı ilişkisinde hakikata değil, insanın değeri fikrine odaklanmak, hakikati de korkulmadan tartışılabilir bir kavram haline getirebilecektir. Hakikati tartışabilmek de insan düşüncesine, aklına, bireye değer vermeyi gerektirmektedir. İnsanın değerli varlığını konu edinen bir din eğitimi içinde hakikatin tartışılması problem olarak görülmeyecektir. Hakikat iddiaları problemini aşma açısından dini çoğulculuğun bir bireyin hakikat iddiasının ancak dinini davranışlarıyla ne kadar iyi temsil ettiği noktasında göstereceği fikri kullanılabilir. Kutsal kitaplarda insan hakları anlamında (salih amel) kavramı geçmekte ve bu kavram Allah katında saygınlığın (izzet) bir unsuru sayılmaktadır. Öyleyse İbrahimi dinlerde kurtuluş Allah’a iman ve insan haklarını içeren salih amele dayalı ise, bireylerin hakikat iddiasının bir kısmı insan haklarını oluşturan eylemlerdir. Yani hakikat iddiası sözle değil eylemle olacaktır. Ayrıca, insan, değerini ahlaki davranışları ve imanından bağımsız olarak kazanmış olduğu için, hakikat iddia etmek ya da dinimizin hakikatini kabul etmeyen

⁹⁰² Laehnemann, “Doktriner Din Öğretimi Bağlamında Dinler arası Öğretim İlkeleri”, s. 483.

diğer insanların insan olarak değerlerini kaybettikleri anlamına gelmemektedir. Yorumlayıcı yaklaşım kutsal kitaplardaki insan ve haklarına bakış açısından destek aldığımda dini çoğulculuğa dayalı din eğitiminin insani dayanağını güçlendireceği bir fikir olarak önerilebilir.

Bu bilgilere dayalı olarak yorumlayıcı yaklaşımda evrensel olan değerlerden yola çıkarken, sadece sosyo-kültürel unsurlarla değil, bireyin dini dünya görüşünü şekillendirmede hala çok etkin olan kutsal kitapların, onların ifadelerini bireylerin yorumlama biçimlerinin de dikkate alınması gerektiği düşüncesi önerilebilir. Çoğulluğa destek olacak bir din eğitiminin evrensel amaçlar etrafında bireyleri birleştirmesinde engel olan bakış açılarının kaynağında diğer insanlara bakışı olumsuz etkileyen kutsal metinlere dayalı ifade ve yorumlar olabileceği düşünülmektedir. Kutsal kitaplarda özellikle yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, düşünce, din ve vicdan özgürlüğü gibi temel insan onurunu destekleyen kavramlara bakıştaki olumlu yönlerin yanısıra olumsuz bakış açılarının da hakikate yaklaşımda etkili olduğu öne sürülebilir. Dinlerin inanılarının hakikat iddiaları çerçevesinde birbirini dışlamasına “öteki”leştirerek hoşgörü, saygı ve sevgi vb. değerleri görmezden gelme problemleri ile din eğitimi sınıflarında mücadele etmek için insan onuruna dayalı bakış açısı eğitim sürecinde konu ve yaklaşım biçimi olarak önerilebilir. Her birey için en büyük, değerli din kendi dini olabilir, ancak, bireyler kendi akideleri dışındaki bireyleri hakikat iddialarına dayanarak, yaşam hakkından, asgari geçimlik diyebileceğimiz bir mülkiyetten, her şeyden önce insan olmanın gereği olan düşünme, düşüncesini açıklama, dini tercihte bulunma özgürlüğünden yoksun kılamayacağını bilmelidir. Bu bakış açısının metot olarak da din eğitimine kazandırılması durumunda dinlerin görecelileştirilmesi bağlamında hakikat iddialarını tartışmakta sorun olmayacaktır. Dinlerin kültürel boyutta değişen yönünün yanısıra, insanlara dünyayı olumlu yönde etkileyecek dönüştürecek kavram ve değerleri de sunarak birleştirici gücünden de yararlanılmalıdır. Bu kavramların da insan unsurunun etkisiyle değişen

kültürel bir boyutunun olduğu da fark ettirilecektir. Kültürel unsuru kutsal kitaplarda şekillendirmektedirler.

3.4.3.5. İndirgemeciliği Aşmada Kutsal Kitaplardan Destek Almak

Yorumlayıcı din eğitimi yaklaşımına yapılan diğer eleştiri ise, dini sunuşta indirgemeci olduğu yönündeki iddiadır. Yani, toplumda yaşanan din olgusunu doğru anlamak için dinin gelişiminde rol oynayan farklı din anlayışlarına “mezhep, cemaat vb.” içeridekilerin ifadelerine, kişisel anlatımlara fazla yer verilmesinin dinlerin sistemli bütünlükler olarak algılanmasını engellediği düşünülmektedir. Bir dini gelenek içerisindeki farklılıklardan bahsedilmesinin dinin varlığına yönelik tehdit olarak görülmesi doğru bulunmamaktadır. Yaklaşım dinin bütüncül olarak varlığını inkâr etmemektedir, ancak bir dindeki bir kavram ve ifadenin aynı din mensupları ve o din mensubu olmayanlar tarafından farklı algılanabileceğini kabul etmektedir. Jackson’a göre, dini inanç ve gelenekle ilgili açıklamalar için gelenek içinden diğerlerinin de fikri alınmalıdır. Dinlerin sadece dışarıdan anlatımlarla sunulması taraflı, oryantalist bir bakış olarak değerlendirilmektedir. Bir din öğretim konusu yapılırken öğrencilerin dinin teorisi ile belirli bir kültür içerisinde yorumlanması ve yaşanması arasındaki farklılığın bir gerçeklik olduğu unutulmamalıdır.⁹⁰³ Jackson, din eğitiminde dinlerin tek tip, değişmeyen yapılar olarak görülüp, çeşitli boyutlarda sınıflandırılarak özcü bir yaklaşımla tasnif edilmesinin dinler hakkında güncel ve doğru bilgilere ulaşmamızı engellediğini ifade etmektedir. Dinlerin toplumda doğru temsil edilebilmesi için, mümkün olduğunca içeridekilerin anlatım ve kişisel deneyimleri aracılığı ile anlaşılmasının önemine dikkat çekmektedir.⁹⁰⁴ Jackson’ın dinlerin içeriden temsiline fazla ağırlık vermesi Shepherd tarafından eleştirilmektedir. Özellikle içeriğin çoğullaşmasında sınıfta dinini temsil eden öğrencinin

⁹⁰³ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 126-128.

⁹⁰⁴ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, ss. 97-197.

anlatımlarının eleştirilmeden kabul edilmemesiyle birlikte, sosyal hayatta dinlerin dışarıdan gözlenen farklı tutumlarının derse konu edilmesi durumunda daha gerçekçi bir tavır olacağı yönünde tavsiyede bulunmaktadır.⁹⁰⁵

Dinin kültürel boyutuna yapılan vurgu, dinin sosyal olana indirgenmesi, bütüncül bir varlığının olmadığı düşüncesine yol açmıştır. Dini anlamada Jackson, daha geniş dini geleneğe başvurmaktan bahsetmekteydi. Dini gelenekler de aslında birer dünya görüşüdür. İnsanın aldığı eğitimin ona bir dünya görüşü kazandırdığını söyleyebiliriz. Bunun yanı sıra sınıftaki öğrencilerin zaten dini ya da seküler dünya görüşlerine sahip oldukları kabul edilmektedir. Yorumlamacı yaklaşım esasen öğrencilerin dünya görüşlerini ortaya çıkarma, farklı dünya görüşleri arasında köprüler kurarak anlayışlarını geliştirmelerini sağlama sürecidir. Bu amaçla Jackson, birey, üyelik grubu, daha geniş gelenek arasında akışı ortaya çıkarmayı önemserken, Valk, insanların dünya görüşlerinin büyük bir kısmını insanın değeri, yaşamın anlamı, hoşgörü vb. evrensel nitelikteki kavramları düşünme biçiminin şekillendirdiğini aynı zaman da bu fikirlerin oluşmasında kutsal metinlerin hala etkili olduğunu savunmaktadır.⁹⁰⁶ Bir gelenek içindeki kültürel farklılaşmalara rağmen aralarında birliğin olduğu ortak konuların kaynağı kutsal kitaplardır. Bir gelenek içinde farklı grupların din algısına yoğunlaşılırken bütünden uzaklaşılabilir. Ancak insan onuru ve hakları kavramı derse konu edildiğinde de dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Kavramın derste işlenmesinde geleneğin bütüncül yapısı yerine kültürel etkilere odaklanmak kavramın şeref, haysiyet vb. kültürel etkilerle anlaşılmasına neden olabilecektir. Bu engeli aşmak için, kutsal kitaplara yaslanmak kavramın kültürel, ahlaki algılanışından

⁹⁰⁵ Shepherd, “Fenomenolojik Yaklaşım: Din Öğretiminin Sorgulanması,” s. 328.

⁹⁰⁶ John Valk, “Religion or Worldview: Enhancing Dialogue in the Public Square”, *International Seminar on Religious Education and Values (ISREV)*, Renaissance College University of New Brunswick, Ottawa, Canada, 2010, pp. 6-7.

kaynaklanabilecek doğru olmayan etkileri uzaklaştırabilecektir. Gelenek içindeki kültürel farklılığa rağmen kutsal kitapları başvuru noktası olarak almak, ortak insan varlığına dayalı bütüncül bir bakış açısına ulaşmayı mümkün kılacaktır.

Yorumlayıcı yaklaşımın dinlere ve bireye dair varsayımlarını özetleyecek olursak; insan din için değil, din insan için vardır. Dinler yaşanılan yüzyılın kalıplarıyla insan düşüncesiyle işlenerek hayatta var olurlar. Dinlerin hayattaki fonksiyonel yönünü ortaya çıkarmada evrensel amaçlar üzerinde durulabilir. Dini kavram ve konular üzerine bireyin anlama, açıklamalarından yola çıkılması, Aydınlanma düşüncesiyle ortaya çıkan bireyin aklına duyulan saygı fikrini yansıtmaktadır. Bireyin din, inanç vb. kavramlar hakkında düşünce yorum ve kanaatini açıklaması, insanın düşünen, akla sahip varlık oluşunun öncelendiğini göstermektedir. Öyleyse bu yaklaşımın din eğitiminde “insan onuru” fikrinden, özellikle insanın değerini geliştirecek düşünce özgürlüğü fikrini teorik bir temel olarak kabul ettiği düşünülebilir. Onur kavramının konu olarak da müfredata dahil edilmesi durumunda yaklaşıma yöntem açısından karşılaştığı problemleri çözebilme noktasında destek sağlamanın yanı sıra öğrencilerin insani değerleri benimseyen birey olarak yetişmelerine de katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çoğulcu bir toplumda din eğitimden en büyük beklenti saygı ve hoşgörü kavramları etrafında insanları insani değerler üzerinde birleştirebilmesidir.⁹⁰⁷ Din eğitiminden beklentinin, insanlar arasında birliği güçlendirebilmesi yönünde olması yöntem olarak din eğitiminde evrensel insani değerlerden yola çıkması gerektiği fikrini desteklemektedir.

Dünyada yaşanan sosyal, ekonomik, gelişme ve sorunlar din eğitimini de etkilemekte ve sorgulanmasına sebep olmaktadır. Günümüzde artık din eğitimi yaklaşımlarında dinlerin

⁹⁰⁷ Shepherd, “İngiliz Eğitiminin Kişilik gelişimine Katkısı”, s. 89.

gerçekliği bireysel ve toplumsal olarak insanlara sağladığı fayda ile orantılı olarak değerlendirilmektedir. oğulcu topluma destek olacak bir din eğitimi modelinde, insan onuru fikrini temel almanın yanı sıra insan onuruna dayalı temel insan haklarından yola çıkarak bireye duyuşsal açıdan da destek olunabilir. Tüm bireylerin insan olma noktasında eşit olduğu, her bireyin insan olarak yaşamının değerli olduğu, düşüncelerini ifade etmesi gerektiği vb. fikirler ders içerisinde tüm tartışmalar ve süreçte destek alınan bir öngörü olarak kullanılabilir.

Çalışmamızda ğrencilerin dünya görüşlerini, inançlarının oluşturduğu, bu inançları şekillendiren dördüncü arka planın ise kutsal kitaplar olduğunu savunabiliriz. Yorumlayıcı yaklaşımın kültürel bir temeli olarak geleneğin çeşitliliğini yansıtmaya önem verdiği açıktır. Ancak Smith'in gelenek kavramı içinde kutsal metinlerin de yer aldığı dikkati çekmektedir.⁹⁰⁸ yleyse kutsal metinlere dayalı geniş geleneksel kabuller de ortaya çıkarılmaya çalışılabilir. Bu kabuller içinde insanın değer, yaşamın anlamı, vb. sorulara verilen cevaplar da bulunmaktadır. Kutsal metinlerin insanların zihinlerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymak gereklidir. Bu da Valk'ın dünya görüşü çerçevesindeki birincil, ikincil, inançların değerlendirilmesini gerektirmektedir. Sosyolojik olarak yorumlayıcı yaklaşım bir dünya görüşünün nasıl ortaya çıktığını açıklama süreci olduğu düşünülebilir. Yaklaşımın, dinlere kalıplaşmış isim ve şemaların dışında bireyin bakış açısıyla yaklaşması bu fikri desteklemektedir. Öğrencinin dininin de içinde olduğu dünya görüşü anlaşılmaya çalışılırken, kutsal kitaplarda bu bakış açısı ile değerlendirmeye alınabilir.

Valk'ın dünya görüşü kavramını dini ve seküler tüm görüşleri dahil eden geniş tartışma alanı sağlayan bir kavram olarak yorumlaması aslında dinleri anlamada daha

⁹⁰⁸ Smith, *The Meaning and End of Religion*, pp. 154-156. Not: Smith, dini yaşamın tarihsel birikimini oluşturan unsurları tapınak, kutsal yazılar, teolojik sistemler, ahlaki kanunlar şeklinde açıklamaktadır.

geniş boyutlara ihtiyaç olması noktasında Jackson'un fikrine destek sağlamaktadır.⁹⁰⁹ Din eğitimi öğrenciye dünya görüşünü anlamada yardım ederek, hak, haksızlık, ahlaken doğru ve yanlış hangi ölçüye göre belirlediğini fark ettirerek, toplumsal şartlar çerçevesinde insani değerlere dayalı bir dünya görüşü de sunacaktır. Dünyanın büyük dinler ve insanlar arasında diyalogu geliştirmek için farklılıkları yok saymadan dinlerin farklı dünya görüşlerinin incelenmesi gerekmektedir.⁹¹⁰

Aslında din eğitiminde hakikat iddiaları, dinlerin dünya görüşleri de tartışılmalıdır. Dinlerdeki fenomenlere odaklanmak, dini anlayışı, hoşgörüyü geliştirmez. Yorumlayıcı yaklaşım esasen bilgi edinmek, eleştirel düşüncüyü geliştirmek, dinlere çok yönlü yaklaşması açısından bir dünya görüşü eğitimidir diyebiliriz. Dinler arası öğretimde insan haklarına dayalı seküler bir dünya görüşünü sistemleştirmek içinde yaklaşımdan yararlanılabilir. Kültürel olana ağırlık vermekle beraber insan onuru ve insan hakları fikri diğer bir kültürel çerçeve olan kutsal kitaplardan destekle derse konu edilebilirse hem yaklaşımın problemleri çözülebilecek hem de öğrenciler için daha duyuşsal bir temel sağlanabileceği düşünülebilir. Kutsal kitapların insana bakışının sınıf ortamında tartışılan konu bağlamında uygun düşen ifadeler şeklinde yer verilmesi ile öğrencilerin inançlarının, dini kavramlara dair yorumlarının kaynağını keşfetmeleri sağlanarak, kavramları nasıl yapılandırdıkları ortaya çıkarılabilir. Özellikle İbrahimi dine mensup öğrenciler arasında kavramlar etrafında tartışmaları uzlaştıracak, belli kavramların gerekliliği konusunda tüm öğrenciler arasında olumlu fikirleri geliştirecek eğitim durumları, çalışma metinleri oluşturmada yararlanılabilir. Müfredat materyali geliştirme yaklaşımında geleneklerin kültürel çeşitliliğini ortaya koymaya ağırlık verildiği açıktır. Bilişsel boyutla beraber duyuşsal olanın geliştirilmesine de önem verilebilir.

⁹⁰⁹ Valk, "Worldview Education in a Changing World", p. 1.

⁹¹⁰ Valk, "Religion or Worldview: Enhancing Dialogue in the Public Square", pp. 7-10.

Jackson, öğrencilerin okulda karşılıklı anlamaya dayalı iletişim ortamı içinde olmasını toplumlar ve dinler arasında gerginlikleri azaltacak bir faktör olarak görmektedir.⁹¹¹ Din eğitiminde dinin insanlar tarafından nasıl anlaşıldığının yanı sıra insanlar için anlamı, dünyayı etkileyen yönü, inançların temelini ortaya koymak, iletişimi artıracaktır. Valk, çoğulcu devlet okulunda; öğrencilerin, seküler toplumda önemli olmakla birlikte büyük dinlerin de temeli olan insanın özgürlüğü ve saygınlığı, adalet ve eşitlik vb. kavramları öğrenmeleri gerektiğini ifade etmektedir.⁹¹² Bu noktada, dini perspektifler sunulurken özellikle İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarından da yararlanılabilir. Batılı zihniyetin ürünü olan “insan onuru” kavramı da sadece seküler hayata özgü bir kavram değildir. Dinlerin, kutsal kitaplarında da bu konuda öğrencilere destek sağlayacak ifadeler ve bakış açıları bulunmaktadır. Tevrat, Yeni Ahit ve Kur’an-ı Kerim tek tanrılı geleneklerde hala etkili olmaktadır. İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarından “insan onuru” kavramının analizine dayalı çalışmamızın teorik boyutuna Valk’ın “Dünya Görüşü Çerçevesi” den de teorik bir temel sağlamaktayız.⁹¹³ Dünya görüşü eğitimi fikrinin çoğulculuğa, anlamaya verdiği önem yönüyle Jackson tarafından da desteklendiği anlaşılmaktadır. Ancak dünya görüşü yaklaşımı kutsal kitaplardan inançların arka planının, hakikat iddiaları çerçevesinde dinler arasından bazı kavramların tartışılması gerektiğini vurgulamaktadır. Valk’ın dinlere dair fikrinin, yorumlayıcı yaklaşımda onur kavramı ve kutsal kitaplara müfredat içinde yer verilmesini önerdiğimiz çalışmamızı teorik olarak desteklediğini düşünebiliriz.⁹¹⁴

⁹¹¹ Jackson, *Rethinking Religious Education and Plurality: Issues in Diversity and Pedagogy*, pp. 139.

⁹¹² Valk, “Plural Public Schooling: Religion, Worldviews and Moral Education”, pp. 11-12.

⁹¹³ Valk, “Worldview Education in a Changing World”, ss. 3-4.

⁹¹⁴ Not: Çerçeve 5’te insan onuru ve haklarıyla ilgisi olduğu düşünülen insanın varoluşsal sorularına, çerçeve 3’te ise, insanın varoluşsal bakış açısının kaynağı olarak kutsal kitaplara yer verilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER ARASI ÖĞRETİMDE İNSAN ONURU KAVRAMINA DAYALI YETERLİLİKLERİN BELİRLENMESİ VE ÖĞRETİM ETKİNLİKLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ

Dinler arası öğretimde farklı yaklaşım biçimlerinden ve yorumlayıcı yaklaşımdan bir önceki bölümde bahsedilmişti. Yorumlayıcı yaklaşımda amaç, öğrencilerin farklı din, gelenek ve kültürlerin değişen yapısının, bu din ve kültürlerin yaşayan inanırları aracılığı ile tanınmasıydı. Öğrencilerin din ve kültürler hakkında ilk elden doğru ve güncel bilgiler edinmeleri önemliydi. Aynı sınıf ortamında farklı din ve kültürler hakkında “konuşmaya sohbet dayalı”⁹¹⁵ bir yaklaşım biçimiydi. Bu yaklaşımla öğrencilerin diğer din ve kültürler hakkında kendi düşüncelerini tanıması ve ötekini eleştirebilmesi bu yolla bilişsel açıdan gelişimlerinin sağlanacağı düşünülmekteydi. Öte yandan birbirini karşılıklı olarak dinleme ve anlamaya dayalı bir yaklaşımın öğrenciler arasında saygı, hoşgörü vb. duyguları da geliştireceği umulmaktaydı. Din ve kültürler hakkında yorumlayıcı yaklaşım öğrenciler arasında özellikle duyuşsal ağırlıklı beklenti ve yeterliliklerin gerçekleşmesini sağlamada yeterli olabilir miydi sorusu akla gelmektedir. Bu soru doğrultusunda insan ilişkilerini geliştirmeyi de amaç edinen bir yaklaşımda insan onuru kavramı üzerinde durulmasının önemli olduğu düşünülmüştür.

Çalışmamızda çoğulcu din eğitimi modeli olarak yorumlayıcı yaklaşıma yapılan eleştirileri aşmada insan onuru kavramına dayalı muhteva ve yöntemin katkısı değerlendirilmiş, eleştirilmiştir. Hangi ilke ve değerlerin farklı toplumları birlik içinde bütünleştirerek, herkesin benimseyeceği ortak yaşam kültürü geliştirebileceği düşünülmektedir. Din eğitiminde insan onuru ve hakları kavramlarına yer vermenin

⁹¹⁵ Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*.

gerekliliğini yaşanan süreç ve gelişmelerden de çıkarmak mümkündür. Her ırk, din, kültürden insanın yaşayabileceği toplumda ilişkilerin hangi değerler üzerine kurulması gerektiği soruları onur kavramından yararlanılarak cevaplandırılmaya çalışılmıştır.

4.1. Çoğulcu Toplumlarda Din Eğitiminden Beklentiler

Sekülerleşmeyle beraber modern toplumlarda din eğitimine yaklaşım ve bu eğitimden beklentiler farklılaşmaya başlamıştır. Din ve kültürün oluşturduğu çeşitlilik içinde dinden öte laik bir bağlamda insan varlığı ve onuru manevi uyum ve tanımayı güçlendirmek için öne çıkarılmaktadır.⁹¹⁶ Din eğitimi seküler toplumların sosyo-kültürel, politik beklentilerini karşılayabilmek için dini, teolojik kavramlardan ziyade olgusal bir tavırla seküler kavramlara ve yaklaşımlara yönelmiştir. Dolayısıyla devlet tarafından yürütülen kamusal din eğitiminin amaçları içinde din eğitiminin eğitimsel rolü çoğulcu toplum yapısı içinde değişmeye başlamıştır. Bu durumda din eğitiminin öğrencinin gelişimsel yönü, kendi eğitiminde söz sahibi olma hakkı, din alanının yapısı, devletin siyasi talepleri ve farklı kesimlerin beklentilerini dikkate alarak amaçlarını yeniden belirlediği söylenebilir.⁹¹⁷

Değişen çokkültürlü ve seküler yapı içinde saygı, barış vb. demokratik değerlere dayalı çoğulcu bir yaşam kültürü geliştirebilmek için din eğitimine sosyo-kültürel ve siyasi bağlamda bir gerçeklik olarak yaklaşılmaktadır.⁹¹⁸ Din gerçekliğinin yeterince anlaşılmasından kaynaklanan şiddet ve terörün önlenmesidir. Bu toplumsal gerçeklikler, din eğitiminin laik ve demokratik toplumlarda dahi zorunlu olmasının sebebidir. Din eğitiminin yeni amacı, din anlayışlarından kaynaklanan olumsuzlukları

⁹¹⁶ Clive Erricker, Faith Communities: Spiritual diversity, hope and tension in the modern World, *Contemporary Spiritualities Social and Religious Contexts*, ed. Clive and Jane Erricker, Typset by BookEns Ltd, London, 2001, pp. 111-122.

⁹¹⁷ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 115.

⁹¹⁸ Milot, *The Religious Dimension in Intercultural Education*, pp 19-22.

ortadan kaldırarak din ve kültürler arasında diyalog kurmaktır. Din eğitiminin üstlendiği en önemli amacın ise, din konusunda kendi inanç ve tutumlarını değerlendirmiş, manevi ve ahlaki açıdan kimliği belirgin, değişen sürece adapte olabilen iyi insan, iyi vatandaş yetiştirmek olduğu ifade edilmektedir.⁹¹⁹

Küreselleşme ve çoğulculuk bağlamında eğitilmiş insanın tanımı ve niteliklerinin neler olması gerektiği önemli konulardandır. Küresel boyutta toplumsal barış ve iletişimi güçlendirebilmek için, özellikle din eğitim veren okulların gençleri çokkültürlü toplumda yaşamaya hazırlaması önemli bulunmaktadır.⁹²⁰ Açıkçası, din eğitiminden öğrencilerin küresel boyutta insan hakları eğitimi almış, dünya vatandaşları olarak yetişmelerinde katkı beklenmektedir.⁹²¹ Çoğulcu din eğitiminin bu değişen amaçlarını gerçekleştirebilmesi için din mensuplarının daha çok hangi dini ve seküler konuları öğrenmesi gerektiği sorusu öne çıkmaktadır. Aynı zaman da farklı dinlerin mensupları arasında iletişimin güçlendirilmesi, karşılıklı öğrenme ile hoşgörünün sağlanması da gerekmektedir. Bu nedenle yaşadığımız çağda bireylerin, bir dünya vatandaşı olarak, farklılıkları anlama ve yönetebilmesi için öncelikle kendi kimliğini tanıması, ortak insanlık gerçeğini öğrenmesinin, gereken özellikler olduğu düşünülmeye başlanmıştır.⁹²² Jackson, bu konudaki yeterlilikleri bilişsel, duyuşsal donanım açısından değerlendirmekte, çoğulluk gerçeğine duyarlılık ve bu duyarlılığı insan hakları ekseninde yürütmenin demokratik toplumun gereği olduğunu düşünmektedir.⁹²³ Çoğulcu toplumun okulunda eğitim politikaları, müfredat geliştirme vb. tüm süreçlerde temel hak ve özgürlükler

⁹¹⁹ Shepherd, “İngiliz Din Eğitiminin Kişilik Gelişimine Katkısı”, s. 89.

⁹²⁰ Jo Cairns, Cultural context and the Study of the four Catholic Schools, *Faith Schools and Society: Civilizing the Debate*, Continuum Publishing Group, London, 2009.

⁹²¹ Audrey Osler, The Right to Human Rights Education, *Human Rights and Schooling: An Ethical Framework for Teaching for Social Justice*, Ed. James A. Banks, Teachers College Press, London, 2016, pp. 14-32.

⁹²² Edgar Morin, *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*, Çev. H. Dilli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 37.

⁹²³ Jackson, Understanding Religious Diversity in a Plural World: The Interpretive Approach, pp, 27-55; Jackson, “Inclusive Study of Religions and Other Worldviews in”, pp. 10-15 içinde.

eğitimin her boyutunu etkilemektedir. İnsanların çağrılabilceği ortak fikir, insan olma, insaniyetini geliştirmedir.⁹²⁴ Toplumdaki değerlerin ortak insan yapısına yaslanması durumunda hak ve değerleri önemseyen bireyler olarak öğrenciler yetiştirilebilir. Bunun için, eğitimde tüm süreçlerde insanın onuru ve haklarını en üst değer olarak gören bir yaklaşım içinde olunmalıdır. Din eğitimi de bu yaklaşımın dışında kalmamalıdır.

Eğitim öğretim süreç ve etkinliklerinde tüm toplumsal kesimlerin gözetilmesi ve insan haklarının dikkate alındığı bir çerçeveden yapılandırılmasını destekleyen uluslararası etkiler de bulunmaktadır. Temel insan haklarıyla uyumlu bir anlayış çerçevesinde, ortak değerleri benimsemiş bireyler yetiştirmenin devletin görevi olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin; AGİT teşkilatı komisyonlarınca hazırlanan Toledo Kılavuzunda da din eğitiminde bir yaklaşım olarak dinler ve inançların, insan haklarına, temel özgürlüklere saygı çerçevesinde değerlendirmesi gerektiği vurgulanmıştır.⁹²⁵ Kamusal din eğitimi faaliyetlerinde temel insan hakları önemli bir ölçüttür. Örneğin, İngiltere’de, QCA (2000) yeterlilikler ve öğretim kurumunun yayınladığı programda din eğitiminde öğrencilerin gelişimsel, sosyal, ahlaki, kültürel ve vatandaşlık konuları; insan hakları bağlamında yetişmelerini destekleyen bir eğitim anlayışına dikkat çekilmiştir.⁹²⁶ Diyalog, dinler arası iletişim konuları din ve vatandaşlık eğitiminin ortak konuları olarak düşünölmekle, seköler kavramlarında din eğitiminde yer alabileceği vurgulanmıştır. Farklı dinlere karşı gerçek anlamda tolerans gösterebilmek ve diyalog kurabilmek için dinler hakkında yeterli ve doğru bilgiye dayalı demokratik yaklaşıma değinilmektedir. Bu

⁹²⁴ Şaban Ali Düzgün, *Adem’ den Öncesine Dönüş*, Otto, Ankara, 2016, s. 83.

⁹²⁵ Office for Democratic Institutions and Human Rights (ODIHR). *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools*. Warsaw: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights, 2007, Jackson, Robert, “Is Diversity Changing Religious Education? Religion, Diversity and Education in Today’s Europe”, 2009; W. Cole Durham, Silvio Ferrari, Simona Santoro, *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools. Security and Human Rights*, 2008, no: 3, pp. 230-239.

⁹²⁶ *Religious Education The Non - Statutory National Framework*, Qualifications and Curriculum Authority, Londra, 2004, pp. 1-17. <http://www.mmiweb.org.uk/publications/re/NSNF.pdf>. (13.04.2020).

durumda din eğitiminde temel haklar ve insan onuru kavramlarına yer verilebilir. Ancak, insan onuru ve haklarıyla ilgili yeterli bir din eğitiminin hangi metot ile öğrencilere kazandırılabilceği önem taşımaktadır. Bu bağlamda yorumlayıcı yaklaşımın metodundan insan onuru ve hakları kavramlarını anlama da yararlanılabileceği düşünülebilir.

Demokratik toplumda din eğitiminde okul programı ve ders kitaplarının çoğulcu bakışla değerlendirilmesinde; dini metinlerin ve kaynakların kullanılması konusunda özen gösterilmesinin bilgi ve duyarlılık açısından gerekli olduğu belirtilmiştir.⁹²⁷ Bu madde, çalışmamızda temel haklar konusunda kutsal kitaplara başvurabileceğimiz konusun da güçlü bir dayanaktır. Böylece insanların zihinlerindeki insan algısını şekillendirmede kutsal kitapların etkisi, kitaplarda insana değer verilmediğini düşündüren bakış açılarından kaynaklanan sorunların da çözülebileceği düşünülmüştür.

4.2. İnsan Onuru Kavramından Yararlanmanın Önemi

Yorumlayıcı yaklaşımda, öğrencilerin etnografik çalışmadan üretilen metinler yoluyla olay, kavram ve bireyleri ve kendilerini sorgulamaları, diğer dinlerin insana bakışı üzerine yorum yapmaları dini geleneklerin kavram ve içerikleri ile ilgilenmelerini sağlamaktadır. Amaç dinleri ya da kültürleri ayırmak, karşılaştırmak değil, öğrencileri dinler üzerinden günlük hayatın bazı konularında düşündürmektir. Dinler sadece inanç ve ibadet sistemleri değildirler. Aynı zamanda bir insanın, öteki insanlar, yaşam, eşitlik, onur vb. konulardaki bakış açısını oluşturan sistemleşmiş bütünlerdir. İnsanlar dinlerin gerçek anlamını kültürel yaşamın çeşitliliği içinde fark edebilirler. Yaşayan insanların günlük hayat tecrübelerini dinlerin ana kaynakları ile buluşturmaları, sorgulamaları

⁹²⁷ Avrupa Konseyi (AK, 1993). On Religious Tolerance in a Democratic Society. [\(https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15236&lang=en\)](https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15236&lang=en). (15.04.2020).

gerekmektedir. Ancak böyle bir sorgulama insana, ötekine duyulacak oldukça geniş bir saygı ve haklar düşüncesini kazandırabilecektir. Dinler arasında adalet, barış çabalarının etkisi, insan onuru düşüncesini özümsemiş bireylerin yetişmesine bağlıdır. Yorumlamacı süreçlerin kullanıldığı okul çalışma metinlerinde dinlerde ortak olan insan onuru ve hakları konularına yer verilmesi küresel ölçekte etik fikrinin oluşturulmasına da katkı sağlayabilecektir. Yorumlayıcı yaklaşımın çalışma metinleri ile öğrencinin din ve kültürler hakkında düşüncesini geliştirmeyi amaçladığı sorgulayıcı yöntemini insan onuru ve hakları konularının sınıfta yorumlanması, bu konularda kutsal kitapların fikirlerinin tartışmaya açılması için nasıl kullanabiliriz sorusu çalışmanın yönteminin belirlenmesini gerektirmiştir.

4.3. Öğrenci Gelişim Özellikleri Ve Yeterlilik Kavramı İlişkisi

Çalışmamızı dayandırdığımız çoğulculuk anlayışı, farklı din, kültür ve toplumdan gelen bireyler olarak öğrenciler arasındaki farklılıkları ciddiye almak gerektiğini, ancak tüm öğrencilerin ortak insan değeri fikri etrafında iletişime geçirilebileceği düşüncesine dayanmaktadır. Öğrencilerin insan onuru kavramı doğrultusunda öğrenmeleri gereken bilgi, duygu ve tavırlar, çoğulcu din eğitimi bilimi literatüründeki kavramlaştırmalar doğrultusunda açıklanmaya çalışılmıştır. Dinler hakkında öğrencilere ilk elden bilgiler sağlamak amacıyla öğrencilerin dini konulardaki paylaşımları hikayeleştirilerek çalışma metinleri haline getirilmiştir. Bu çalışma metinlerinde belli yaş grubundaki öğrencilerin dini kavramları nasıl öğrendikleri, dinler içindeki dini ve kültürel farklılıkları nasıl anlayıp, sistemleştirdikleri vb. açılardan değerlendirilmiştir.

Çoğulcu din eğitiminde literatürdeki farklı uygulama ve anlayışlardan yorumlayıcı yaklaşımın yöntemi çalışmamız açısından önemlidir. Yaklaşımında, öğrencilerin diğer dinlerin temel olgu, kavramları ile anlamsal olarak, mensupları ile de

diyaloğa dayalı bir iletişime geçmesi önemli amaçlandandır.⁹²⁸ Yaklaşımında İngiltere’de kamu okullarındaki din eğitimi uygulamaları içinde zorunlu eğitim dönemlerindeki öğrencilerle belli yaş grupları ve bu yaş gruplarının ilişkili olduğu aidiyetler esas alınarak çalışma metinleri düzenlenmiştir. İlköğretim dönemi “5-7 yaş” birinci dönem, “7-11 yaş” ikinci dönem, orta öğretimde “11-14 yaş” üçüncü dönem içindedir.⁹²⁹ Dinlerin anlaşılmasında bireysel deneyim “5-7 yaş”, üyelik grupları “7-11 yaş” ve büyük dini gelenekler “11-14 yaş” şeklinde yaş gruplarının birey-din-kültür ilişkisinin yorumlandığı üç aşamaya karşılık geldiği belirtilmektedir. Bu sınıflandırma ile dinlerdeki insani ve kültürel boyutun yorumlanması, bu yorumlama sürecinde öğrencilerin aile içi, cemaat içi, dinler arasında konular aracılığı ile dini çeşitliliği anlamalarını sağlamak amaçlanmaktaydı.

Çalışmamızda çoğulcu toplumlarda var olan durumun öğretim programı ve muhtevaya yansımaları bilmek, seçtiğimiz konu ve yöntemin yaslanacağı ana çerçeveyi oluşturmak açısından da önemlidir. Çoğulcu toplumlarda devlet okullarında çoğulculuğun geleneksel ve modern çoğulluk olmak üzere din eğitimi programına iki farklı kavramlaştırma ile yansıtıldığı görülmektedir.⁹³⁰ Geleneksel çoğulculukta resmi din dışında kalan dinlerin içeriğe dahil edilmesinde konu boyutu dikkate alınmaktadır. Çalışmamızı yürüttüğümüz insan hakları insan onuru kavramlarının; eğitilmiş bir insanda olması gereken ahlaki bilinç, dinlerdeki ortak temalar, çevresel, küresel sorunlar⁹³¹, dinlerdeki tartışmalı konular, din mensuplarının deneyimleri vb. konu başlıklarıyla ilişkili olması yönüyle muhtevaya uygun olduğu düşünülmektedir. Diğer taraftan modern çoğulculuk bağlamında dinlere yaklaşımın

⁹²⁸ Osmanoğlu, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, s. 105.

⁹²⁹ Dean Smart, İngiltere ve Galler’de Eğitim Sistemi ve Tarih Öğretim Programları, <https://www.euroclio.eu/wp-content/uploads/2019/09/Multicultural-Europe-TR.-Chapter-6.pdf>. (10.9.2019).

⁹³⁰ Sönmez Kutlu, “Laik Örgün Eğitim Sisteminde Doktrin Merkezli Çoğulcu Din Eğitimi Mümkün mü?” (Ed: S. Sarıkaya, N. Bardakçı, Y. Soyer ve N. Durak), *Günümüz Aleviliğinde Eğitim Çalıştayı*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2009, ss. 99-112.

⁹³¹ Richard Pring, Geoff Hayvard, Ann Hodgson at all, Aims and values, *Education for All: The Future of Education and Training for 14-19 Year Olds*, Routledge, London and Newyork, 2009, pp. 12-26.

farklı anlayış, yorum, üyelik gruplarının dikkate alınmasını gerektirdiği vurgulanmaktadır. Çalışmamızda farklı dinlerdeki insan ve haklar ile ilgili fikirler üzerinde durulurken farklı yaş gruplarının ve gelişimsel özelliklerinin dikkate alınmasının⁹³² muhtevanın yatay boyutu ile de uyumlu bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Onur kavramına dinler arası öğrenmelerde yer verilmesinin, klasik ve modern çoğulluk “dikey ve yatay boyut” değerlendirmesinde içeriğe uygun olduğu düşünülebilir.

Öncelikle, içeriğin öğrencinin gelişim özellikleri, yaş gruplarıyla bağlantılı olduğu unutulmamalıdır. İnsan onuru ve insan hakları kavramları ekseninde bilişsel, duyuşsal ve devinişsel boyutların içeriği belirlenmiştir. Çalışmanın amaç ifadelerinde öğrencilerin bilişsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan ulaşması beklenen beceri ve hedef ifadelerinde “yeterlilik” kavramı kullanılmaktadır. Dinler arası öğretimde eğitim öğretim süreci, öğrencinin belirli öğrenim sürecinde aldığı ve toplumda kendi kimliğini oluşturup uyum sağlayacağı birikime, yani yeterliliklere odaklanılmaktadır. Ancak çalışmamızda yeterlilik ve yaş grupları arasındaki ilişki bilindiği için, incelenen konuların yaş gruplarının gelişim düzeyi ile bağlantısı düşünülerek konu alanı yeterlilikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda yorumlayıcı yaklaşımda ölçüt olarak alınan belli yaş grubu ve o yaş grubu için hazırlanan çalışma metinlerindeki amaca dikkat edilmiştir. Ancak dinler arası öğretimde sadece kültürel ve dini fahlıklara odaklanmanın öğrencilerdeki insani değerlerin gelişimine sağlayacağı katkının sınırlı olacağı düşünülmüştür. Dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda öğrencilerde insani değerlerin gelişimini sağlamak gerekmektedir. Bu nedenle öncelikle öğrencilerin insanın değeri, hakları hakkında var olan, çoğunlukla geleneğin bir parçası olan kutsal kitaplardan da destek aldığını düşündüğümüz fikirlerinin ortaya çıkmasını, gelişmesini, sağlamak önemlidir.

⁹³² Thompson, “The Challenge of Religious Pluralism”, pp. 30-34.

Yaklaşımında dinleri ve kültürleri doğru tanımanın amaçlanmasının yanı sıra din ve kültürlerin ana kaynaklarından insanlara insanı ve değerini, haklarını tanıtmının ve hatırlatmanın ayrıca önemli olduğu düşünülmüştür. Bu amacı gerçekleştirmek için çalışmamızda dinler arası öğretimde insanın değeri fikri hakkında öğrencileri konuşturmak, bu fikir üzerinden din ve kültür farklılıklarını, benzerliklerini görmelerini sağlamak için çalışma metinleri geliştirilmiştir. Dinler arası öğretimde sınıf içinde üzerinde çalışılan her bir hikâye metni için bir konu ve Tevrat, Yeni Ahit ve Kur'an-ı Kerim'den uygun ayetler belirlenmiştir. Onur kavramının farklı boyutlarının değerlendirildiği metinlerde kutsal kitaplardan konu ile ilgili ayetlere de yer verilmiştir. Öğrencilerin konu hakkında kendi düşüncesi, geleneğin bakış açısı ve diğer arkadaşlarının fikirlerini sorgulayarak, genel insan gerçekliğini ve temel hakları anlaması amaçlanmıştır.

Çalışmamızda yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü konularında dinler arası öğretime materyal olarak önerilebilecek çalışma metinleri oluşturulmuştur. Çalışma metinleri, anahtar düzey 1: (5-7 yaş), anahtar düzey 2: (7- 11 yaş) ve anahtar düzey 3: (11-14 yaş) grubu öğrencilerin günlük hayatlarında karşılaşılabilecekleri durumlar düşünülerek oluşturulmuştur. İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarından metinlerdeki konu ile ilgili olan ayetler seçilmiştir. Ayetler üzerinden dinlerdeki benzer konular ya da farklılıklar değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayetler ya da işlenen metin içinde geçen anahtar kavramlar belirlenmiş ve sınıf içi etkinliklerde kullanılmak üzere diyalogu geliştirebilecek sorular hazırlanmıştır. Çalışma metinlerinde öğrencilerin, insan onuru ve insan hakları konularında diğer din ve kültürlerin fikirlerini benzerlik, ön yargı ve genellemelerle yüzleşerek öğrenebilecekleri, sorgulayabilecekleri düşünülmüştür. Farklı din ve kültürlerde, farklı kutsal kitaplarda insan onuru fikrine bakış açısının değerlendirilmesi sırasında ötekine saygı, hoşgörü fikirlerinden yararlanmanın önemi ortaya çıkacaktır. Dinler arası öğretimde, eğitimin bilişsel boyutunun yanı sıra

kazandırılmak istenen duyuşsal özellikler de oldukça önemlidir. Öğrencilere öncelikle dinlerin insana verdiği değer, insan hakları dediğimiz yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü kavramları ile fark ettirilebilir. Dinlerde insanın yerinin, öneminin bilinmesinde tarihsel süreçteki gelişimin sorgulanması da gerekmektedir. Dinlerden insanın değeri konusunda alınan bir destek, dinlerin kültürel, teolojik farklılıklarıyla başa çıkmada oldukça etkili olabilecektir. Öğrenciler birlikte yaşam içinde insan onuru fikrinin tartışılmaz değerini takdir edebileceklerdir. Dinlerin insanların değeri ve bu değerın garantisi olan hakları hakkındaki hala devam eden etkisi ortaya konulabilecektir. Dinlerin insan onuru kavramı üzerinde anlaşma da karşılıklı uyumları gözden geçirilebilecektir. Bireyin dini ya da seküler konulardaki düşünceleri ile diğerlerinin düşünceleri arasında artan anlaşmazlıkların sebebi de keşfedilebilecektir. Farklı dinlerin insana ve haklarına bakış açısında çatışma ve uyumsuzlukların değil, ortak olanın ve farklılıkların ne olduğu ve sebepleri üzerinde yoğunlaşılmalıdır. Dinler arası öğretimde ulaşılması gereken becerilerin ifadesinde öğrenci gelişim özellikleriyle ilgili kavramların kullanıldığı anlaşılmıştır. Ulaşılması gereken becerilerin yaş ve gelişim düzeylerinde ifade edilmesi yeterlilik kavramıyla karşılanmaktadır.

4.3.1. Yeterlilik Kavramı

İnsan onuru ve hakları konularında oluşturulan çalışma metinlerinde konunun belirlenmesi, konu içerisinde soru ve etkinlik seviyelerinin düzenlenmesi aşamalarının sağlıklı yapılabilmesi için öğrencilerin yaşı ve yaşla orantılı olan gelişim düzeyleri birlikte düşünölmelidir. Bu nedenle, konu alanı ve gelişim düzeyi birlikte düşünölerek öğrencide geliştirilmesi amaçlanan beceriler belirlenmiştir. Öğrencinin gelişim düzeyiyle ilişkili olan bu becerilerin Almanya Münster’de Protestan din eğitiminde dinler arası öğrenmede amaçlar içinde yeterlilikler olarak ifade edildiğı fark edilmiştir. Bu becerilerin, yorumlayıcı yaklaşım içerisinde öğrencide geliştirilmesi amaçlanan yeterlilikler olarak

sistemleştirilmesi gereklidir. Bu aşama da yeterliliğin tanımı, gelişim özellikleri ile bağlantısının nasıl ifade edildiğini bilmek çalışmamız içinde önemlidir.

Sözlükte yeterlilik; “bir işi yapma gücünü sağlayan özel bilgi, ehliyet, kifayet” olarak tanımlanmıştır. Yetenek de bir kimsenin bir şeyi anlama niteliği, kudreti, kabiliyet, kapasite, anlama sınırları olarak ifade edilmiştir.⁹³³ Esasen yetenek, beceri, bilgi bir potansiyel iken, yeterlilik bu potansiyele işlerlik kazandırılması olarak düşünülebilir. Yetenek kavramı, daha geniş anlamda kişinin sahip olduğu bilgi, beceri ve tutumların, farklı ortamlarda üstlendiği görev içinde yeterli hale gelecek şekilde geliştirilmesi; yetkinlik olarak tanımlanmıştır.⁹³⁴ Dolayısıyla yeterlilik; yeteneğin, gereken durumlarda geliştirilmesi, sürekli işlerlik kazandırılmasıdır. Yeterlilik kavramı, özellikle mesleki eğitim bağlamında öğrencinin kendi öğrenme sürecini yönetebilmesi, toplumsal değişim ve ihtiyaçlar doğrultusunda toplumu ve kendini geliştirebilmesi olarak da değerlendirilmektedir.⁹³⁵ Bu tanımda bir kapasite olan yeteneğin, anlama, beceri, tecrübe vb. unsurlardan etkilendiğini gelişmek için karşılaşması gereken dini, sosyal vb. problem ve durumlarla ilişkisine dikkat çekilmektedir. Din dersi açısından, öğrencinin karşılaştığı soru ve sorunları çözmek için ihtiyaç duyacağı beceriler olarak düşünebiliriz. Bunun için öncelikle derste öğrencinin çözmesi gereken problem durumlarına ilişkin yeterliliklerin belirlenmesi gerekir. Ancak yeterlilikleri, var olan yeteneğe gelişme imkânı sağlanması olarak düşünürsek, her öğrencinin istenilen belirli yeterliliklere ulaşması için farklı gelişim düzeylerinin ve ihtiyaç duyacağı eğitimsel desteğin farklı olabileceği

⁹³³ Tdk, sozluk.gov.tr, (05.06.2020).

⁹³⁴ Martin Mulder *Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education*, Ed. M. Mulder, Springer, The Netherlands, 2017, Introduction, Definitions, Martin Mulder and Jonathan Winterton, pp, 10-19; bkz. Tarihsel süreçte yetenek ve yeterlilik kavramlarının Hammurabi kanunlarında kullanıldığı, Avrupa’da ise 16 yy’ da alan yazına girdiği, 2000’li yıllarda Avrupa komisyonu tarafından kavramın tanımlandığı belirtilmektedir.

⁹³⁵ Renate Wesselink, Harm Biemans, Judith Gulikers, Martin Mulder, “Models and Principles for Designing Competence-based Curricula, Teaching, Learning and Assessment”, *Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education*, Ed. M. Mulder, Springer, The Netherlands, 2017, pp. 533-539.

unutulmamalıdır. Derste öğrencinin becerisinin, bilgiyi nasıl kullandığının ölçülüp değerlendirilmesi için belirli yeterliliklere göre ölçülmesi gerekir. Örneğin din dersinde dersin gerektirdiği bilgi ve beceriler doğrultusunda öğrencinin problemleri çözebilmek için sahip olması gereken yeterliliklerin belirlendiği modeller hazırlanabilir. Bir konuda yeterli olabilmek, bilgi, tutum ve tavırların sistematik olarak düzenlenmesini gerektirir. Din dersinin de bu üç boyuta dayalı beceriler doğrultusunda öğrencilerin problemleri çözebilmesine yardımcı olması, yeterliliği sistemleştirmesi gerekir. Bir din içerisinde geliştirilen yeterlilik modelinin, derste öğretilmesi gereken sistematik bilgilerden, değer ve içerikten ziyade, öğrencinin öğrenmesi gereken becerilere, gelişim düzeyi ve performansına yoğunlaşması gerektiği ifade edilmektedir.⁹³⁶ Modern çoğulcu toplumlarda din dersinin amaçlarının, öğrenciye sunduğu katkının belirlenmesi, yeterliliğe dayalı modeli gerektirmektedir. Yeterliliğe dayalı yaklaşım din dersinin amaçlarını somutlaştırmakta, sistemleştirerek yaşam boyu öğrenmeyi desteklemektedir. Yeterliliklerin yaş gruplarıyla ilişkilendirilmesi eğitimde standartlar belirlenmesini de sağlar. Din dersi öğrencinin var olan bilgi, deneyimlerinden yola çıkarak, toplumda dini, sosyal vb. olgularla birlikte düşünülebilir.⁹³⁷ Din eğitimi öğrencinin dünyayı anlama ve dini düşünce özgürlüğünü kullanma hakkını meşrulaştırdığı için, dinler arası öğrenmelerde yeterliliklere odaklanılmaktadır. Din dersinin kalitesinin de yeterliliklerin ölçülmesi ile kontrol edilebileceği düşünülmektedir.

Bu doğrultuda din eğitiminde farklı bazı yeterlilik modelleri geliştirilmiştir. Örneğin Berlin yeterlilik modelinde dini yeterlilik; dini yorumlama ve açıklama yeterliliği (dini fenomenlerin değerlendirilmesi) ve dini katılım yeterliliği (dini durum ve

⁹³⁶ Elif Medeni, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, *Marife*, Yaz, 2013, s.16.

⁹³⁷ Dietrich Benner, “Bildungsstandards und Qualitätssicherung im Religionsunterricht”, *Theo Web, Zeitschrift für Religionspädagogik*, S. 2, 2004, pp. 26-29, Medeni, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, s. 16 içinde.

fenomenler hakkında görüş bildirme) olarak sınıflandırılmıştır. Öğrencilerin dini yeterlilikleri kendi dinleri, diğer dinler ve dini alan dışındaki öğrenmeleri kapsamaktadır.⁹³⁸ Çalışmamızda, Almanya Münster’de Comeniüs Enstitüsü tarafından Protestan din eğitimi alanında geliştirilen model dikkate alınmıştır. Modelde dinler arası öğretimde öğrencilerde geliştirilmesi amaçlanan on iki yeterlilik, beş boyuttta dört öğrenme alanında “kendi dini, Protestan din eğitimi, diğer dinler ve toplumda din” sınıflandırılarak belirlenmiştir.⁹³⁹ Bu yeterlilikler içinde adalet, sevgi, onur vb. üzerinde düşünmeye de yer verildiği fark edilmektedir. Berlin yeterlilik modelinde olduğu gibi bu modelde de yeterliliklerin, açıklama ve katılım yeterliliği olarak sınıflandırıldığı düşünülebilir. Örneğin; algılama; öğrencilerin dini olayları dikkate alma ve onları tanımlayabilmeleri, biliş ise; öğrencilerin dini kavramları yorumlayabilmeleridir. Algılama ve biliş, açıklama yeterlilikleridir. Performans; öğrencilerin din açısından hareket edebilmeleri, etkileşim; öğrencilerin din hakkında iletişim kurabilme ve dini ifadeleri değerlendirebilmeleridir. Performans ve etkileşim ise katılma yeterlilikleri olarak düşünülebilir. Katılma; öğrencilerin yeterli bir şekilde dini durumlarda tavırlarını olduğu gibi ifade etmeleri olarak açıklanmaktadır.⁹⁴⁰

Yeterlilikle ilgili açıklamalara konu içerisinde yer verirken öncelikle yaş grupları ve gelişim özellikleri dikkate alınmış, bu özellikler konu alanı ile birlikte düşünülerek yeterlilikler belirlenmiştir. Din eğitiminde duygu ve tecrübeler dayalı yeterliliklerin

⁹³⁸ Franz E, Weinert, “Vergleichende Leistungsmessung in Schulen-eine umstrittene Selbstverständlichkeit”, *Leistungsmessungen in Schulen*, Beltz, Weinheim, 2001, pp. 17-31, Medeni, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, s. 16 içinde.

⁹³⁹ Comenius-Institut, *Grundlegende Kompetenzen religi- göser Bildung: Zur Entwicklung des evangelischen Religionsunterrichts durch Bildungsstandards für den Abschluss der Sekundarstufe I*. ed. Dietlind Fischer and Volker Elsenbast. (Münster: Comenius-Institut, 2006), 19-20, Joachim Willems, “Din Eğitimi ve Öğrencinin Din Özgürlüğüne Temel Sağ Almanya’dan Bazı Dersler ve Sorular”, s. 31 içinde; bkz. (Protestan RE alanındaki dini yeterlilikler için 2006’ da EKD pedagoji Enstitüsü uzmanlarınca yayımlanan dinin yorumlanmasının beş boyutu).

⁹⁴⁰ Joachim Willems, “Din Eğitimi ve Öğrencinin Din Özgürlüğüne Temel Sağ Almanya’dan Bazı Dersler ve Sorular”, *The Future of Religious Education in Europe*, Edited By: Kristina Stoekl, Responsible Principal investigator: Olivier Roy, European University Institute, ReligioWest, pp. 31.

ölçülemeyeceği düşünüldüğünden, bilişsel ve davranışsal boyut ile ilgili açıklamalara odaklanılmıştır.⁹⁴¹ Yeterlilik modellerinde daha çok bilgi ve davranış boyutunun ön plana alınması duyuşsal yeterliliklerin belirlenmesi ve değerlendirilmesinin zor olacağını düşünüldüğü anlamına gelmektedir. Manevi boyut ile ilgili yeterlilikler de bu kapsamda düşünülmüştür.⁹⁴² Ancak modelde dolaylı olarak duyuşsal yeterliliklere yer verilebileceği söylenebilir. Aslında din eğitiminde duyuşsal yeterlilikler üzerinde daha fazla durulduğu düşünüldüğünden çalışmamızda, dini açıklama ve katılma yeterlilikleri içinde duyuşsal yeterliliklere de yer verilmiştir. Duyuş, yaşanan durumlara ilişkin duygularımızın ifadesi, takdir etme, değer verme gibi duygu ve tavırlardan oluşsa da duyuşsal davranışların oluşmasını sağlayan, davranışlarımıza etki eden düşüncelerimizdir. Dolayısıyla, duyuşsal öğrenmelerinde bilişsel bir temeli vardır. İlgi, tutum, tavır belirlemek için önce anlamak gerekmektedir. Shapiro⁹⁴³ tarafından duyuşsal alana alınan duyguları ifade etme, empati, kişiler arası sorunları çözme, saygı, nezaket vb. tavırlara sadece duyuşsal değil, bilişsel alanı da ilgilendiren konular içinde yer verilmiştir. Örneğin, bir konuda tutum kazanmak, belli ölçülere göre olayları sınıflandırmak, değerlendirmek bilişsel bir süreci gerektirmektedir.⁹⁴⁴ Dolayısıyla yeterlilik modelinin katılma, etkileşim, kazanımlarının duyuşsal alanla ilgili olduğu kabul edilmiş, çalışmamızda becerilere duyuşsal içerik yönünden de yer verilmiştir.

⁹⁴¹ Dietrich Benner, “Unterricht–Wissen–Kompetenz. Deutungs- und Partizipationskompetenz im Religionsunterricht”, *Bildungsstandards. Instrumente zur Qualitätssicherung im Bildungswesen, Chancen und Grenzen–Beispiele und Perspektiven*, Schöningh, Paderborn 2007, pp. 125-138, Medeni, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, s. 19 içinde.

⁹⁴² Friedrich Schweitzer, „Bildungsstandards auch für die evangelische Religion?“, *Zeitschrift für Pädagogik und Theologie*, S. 50, 2004, pp. 236-241, Medeni, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, s. 15 içinde.

⁹⁴³ Lawrence E. Shapiro, *Yüksek EQ’lu Bir Çocuk Yetiştirme*, Çev: Ümran Kartal, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 233-257.

⁹⁴⁴ Rahmi Otluoğlu, “İlköğretim Okulu İzlenesinde Duyuşsal Alan ve Duygu Eğitimi”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl: 2002, S. 15, s. 169.

4.3.2. Dinler Arası Öğretimde İnsan Onuru Kavramına Dayalı Öğrenme Yeterlilikleri

Çalışmamızda bu gelişimsel aşamalarla bağlantılı olarak bazı amaçlar belirlenmiştir. Dinler arasında insan bağlamında ortak ve farklı fikirleri derinlikli bir şekilde sunmak ve dinlerdeki insan anlayışı, hakları konusunda tarihsel –kültürel süreci takip ederek güncel olanla ilişki kurulmasını sağlamak gerekmektedir. Öğrencilerin, kutsal kitaplardan insan ve haklarına dair temel düzeyde bilgi edinmeleri gerekmektedir. Bu bilgilendirme insan hayatının ibadet, yaşam biçimi ve yaşanan gerçekliklerini de kapsayabilir.

Din eğitimi müfredatının, içeriğin bilişsel düzeyinde seçilen konulara eleştirel yaklaşım, yorumlayıcı bakış açılarını dikkate alabilir. Bu doğrultuda öğrenciler, farklı dinlerin insan kavramına bakış açısını değerlendirmede ölçüler belirleyebilirler. Çoğulcu din eğitiminde dinlerdeki inanç, kutsal kitap, ibadet, insan ve haklar konularının tarihsel ve güncel gerçeklikleriyle ele alınması önemli bir ilkedir. Ancak bu kavramların güncel yaşamdaki algılanış biçimi farklılıkları öğrencileri bocalamaya sevk edebilir. Dinlerdeki insan algısı ve hakları noktasında bilgilerin ve ifadelerin, sosyo-kültürel, teolojik boyutlarının birlikte değerlendirilmesi, modern bağlama oturtulması için yorumlamacı süreç ve soruları işe katmak gerekmektedir. İçeriğin bilişsel niteliğini artırmak için kavramların tanımlanmasına, değerlendirilmesine, hayat ile sınıftaki dersin bütünleşerek birbirini tamamlamasına önem verilebilir.⁹⁴⁵ İnsan ve hakları kavramlarını betimlemek, farklı tarihsel dönemlerdeki insan algısını tanımlamak, insani problemlerin çözümünde kültürel, teolojik vurguları aşarak, evrensel bir dayanak oluşturabilecektir. Öğrenciler farklı dinlerin insana verdiği değeri, zihnindeki kararları etkileyen ön yargı ve şüphelerini daha iyi anlayarak, evrensel anlamda insan onuru fikrinin kaynağını bulabileceklerdir.

⁹⁴⁵ Edward Hulmes, *The Essential Functions of Religious Education, Unity and Diversity: The Search for Common Identity*. (Ed: B. Watson) *Priorities in Religious Education: A Model for the 1990s and Beyond*, London: Falmer Press, 1992.

Öğrencilerin dinlerin insan onuru hakkındaki fikirlerini düşünerek, karşılaştırılması sağlanabilir. Dolayısıyla, öğrenciler dinlerin kutsal kitaplarından edindikleri insan ve hakları anlayışı ile ilgili diğer bağlantıları görerek yaşanan hayatı ve olayları anlamlandırarak, insani temele dayalı iletişim sürecini başlatabilecek yeterli bilgiye sahip olabileceklerdir. Öğrencilerin kendi deneyimlerinden yola çıkılarak, dinlerin insana bakışı hakkında soru sorma, karşılaştırma ve eleştirel düşünebilme yeterliliklerinin gelişimine yoğunlaşılması, dinler arası öğrenme yeterliliklerinin geliştirilmesini sağlayabilecektir.

Muhtevanın duyuşsal boyutunda farklı dinlerin kutsal kitaplarının bakış açısından insan gerçekliğini öğrenen öğrencinin diğer din ve kültürden arkadaşlarıyla kuracağı diyalogun onların duyuşsal kapasitelerinin; saygı, empati, anlayış, hoşgörü vb. gelişimine katkı sağlaması beklenmektedir. Sınıf ortamında öğrencilere, eğitimin her birey için bir hak olduğu; akranlarının farklılıklarına açık olma, eşitlik, eleştiriye açıklık, vatandaşlık vb. fikirler aracılığı ile insan haklarına duyarlılık kazandırılabilir.⁹⁴⁶ Bu tavır, sınıf ortamında güvene dayalı bir iletişimi gerektirmektedir. Öğrencilerin, kendi görüş ve değerlerini diğerlerinin eleştirisine açık görmesi, diğer inançlar karşısında kendi ön fikirlerinin farkında olup, ön yargılı olmadan, diğerlerini tarafsız bir bilinçle anlamaya hazır olması bu gelişim, iletişim içerisinde düşünülebilir.⁹⁴⁷ Öğrenme öğretme süreçlerinde inanç ve kimliğini dayatmadan karşılıklı paylaşımaya dayalı “sivil görüşlülük”ün sağlanması, yani; iletişimde nazik olunarak, karşısındakinin ifade hakkını kısıtlamadan sonuna kadar dinleyebilmek, önemli bir tutumdur.⁹⁴⁸ Öğrencilerin sınıf içerisinde tüm insanların yaşamının saygıya değer olduğunu kabul etmelerinin, barışa

⁹⁴⁶ Audrey Osler and Hugh Starkey, Learning for Inclusion, *Changing Citizenship Democracy and Inclusion in Education*, Open University Press, 2005, pp. 57-116.

⁹⁴⁷ Trevor Cooling, Evangelicals and modern religious education, *Christian Perspectives for Education: A Reader in the Theology of Education*, Ed. Leslie Francis, Adrian Thatcher, Printed by Cromwell Press, 1998, pp. 242-253.

⁹⁴⁸ Milot, The Religious Dimension in Intercultural Education, p. 18.

dayalı bir kültürel atmosfer oluşturulmalarını sağlayabileceği söylenebilir. İnsan olarak değeri ve haklarının korunduğu bir ortamda öğrencilerin dini olsun olmasın pek çok kavramı tartışabileceklerini fark etmeleri mümkün olabilecektir. Dinlerde insan ve haklarıyla ilgili benzerlik ve farklılıkların karşılaştırılması yolu ile doğru bilgi edinilmesi sağlanarak, ön yargı ve ırkçılık vb. olumsuz tutumlar aşılmaya çalışılabilir. Ancak öğrencilerin dinlerin insan onuru kavramlarını anlama yeterliliklerinin yanı sıra, duyuşsal açıdan bakış açılarını değiştirmeye de istekli olmaları gerekmektedir. Öğrencilerin, insani açıdan iletişimin temeli olan birlikte yaşam kültürü, saygı, insan hakları vb. kavramları günlük yaşamdan örneklerle öğrenmelerinin duyuşsal gelişimlerine katkı sunacağı öne sürülebilir.

Muhtevanın davranışsal boyutunda farklı dinlerden insanların dini pratikleri bulunmaktadır. Bu dini pratikler insan hakları kavramı içerisinde değerlendirilebilir. İçeriğın dinlerin insanların ibadet hakkı, konularında pratik ve amaçlarının, insan iradesinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayabileceği açıktır. Bir toplumda farklı dinden insanların birbirine değer vermesi ve iletişim kurabilmesi için ortak insan doğasını, insan hakkındaki bilgi, düşünce ve uygulamaların sebebi ve değişimini dinlerdeki büyük resme bakarak anlamaları da gerekmektedir. Öğrencilerin, diğer din ve kültürden ya da din içi farklı yorumlara mensup insanlarla iletişim ve işbirliği kurabilmeleri önemlidir. Çoğulcu toplumlarda din eğitiminde öğrenciye varoluşsal bir tavır kazandırılması gereklidir. Yeterlilik odaklı yaklaşım ile din eğitiminin muhtevasında öğrenci gelişim özellikleri doğrultusunda, insan onuru ve hakları kavramlarına yer verildiğinde dinler arası öğretim sınıflarında buluşan farklı din, gelenek ve kültür ve ırk, etnik yapıdan gelen öğrencilerin birbirlerini doğru anlama ve kabul etme vb. açılardan daha etkili bir gelişme gösterebilecekleri düşünölmüştür. Dinler arası öğrenme de öğrenciler, dinler arası iletişim kurmada kendi inancını ve kendi diliyle diğer inançları da ifade edebilirler. Öğrencilerin kendilerini ve dünyayı anlamalarının, diğer fikirlerin nasıl yorumlanıp

değerlendirileceğini öğrenmelerinin din ve vicdan özgürlüğü haklarını da kullandıklarının açıkça ifadesi olduğu ortadadır.

Başka din ve geleneklerden insan kavramını öğrenme, dini konularda daha eğitilmiş olmak için, dinler arası yeterliliklerin geliştirilmesini sağlayan bir muhteva gereklidir. Dinler arası yeterlilik, diğer dinlerden olan kişilere yönelik empati ve etkileşim kurabilmeyi, dini, kültürel değerleri dikkate alabilmeyi sağlayan dini bilgi ve becerilerin kazanılmasıdır. Dinler arası yeterlilik için, kişilerin duyarlı olarak farklı din ve kültürlerle dair tutum ve becerileri geliştirmesi, dini ve kültürel farklılıklara ilişkin ön yargı ve yanlış anlamaların azaltılması, diğer dinlerin değer, norm, sözlü ve sözsüz iletişim biçimi ve mensuplarına olan etkisi hakkında bilgi edinilmesi gerekir. Dini yeterliliğin gelişiminde; kişinin, farklılıklara değer vermesi, kendi dini kapasitesini değerlendirebilmesi, dini iletişimde insanları etkileyen insani, dini, kültürel unsurları fark etmesi, dine dair bilgiyi anlamaya çalışması gereklidir. Öğrenilen dini, kültürel bilgileri karşılaştırmak, iletişimde kullanmak, hayata kattığı anlamı bulma “dini uyanıklığı” da gerektirir. Din eğitiminde muhtevaya yeterlilik odaklı yaklaşım, farklı din ve gelenekten insanlar ile etkili iletişim kurabilecek “dinler arası becerikliliğe” sahip, iletişim sırasında ve sonrasında farklılıklara insan onuruna dayanarak saygı duyabilecek, “dinler arası duyarlılığı” yüksek bireyler yetiştirilebilmesini sağlayabilir. Öğrenciler, dinler ve kültürlerin insan değeri ve hakları konularında insan algılarını etkileyen kültürel ve teolojik anlamların etkisini fark edebileceklerdir. İnsanlar ile iletişimde kültürel ve teolojik olan vurguların etkisinde kalmadan sadece insan değeri bağlamında iletişim kurmayı ve dinlerini anlamayı becerebileceklerdir. Öğrencinin dini bilgileri kullanma becerisi kendi öz yeterliliğini de geliştirecek, hayatı boyunca kendi dini öğrenme sürecini aktif olarak yönlendirerek, çoğulcu toplumda dini farklılıklarla yaşamayı öğrenebilecektir. Öğrencinin bilişsel

yeterliliğinin yanısıra bilgi ve deneyimini iletişim sürecinde kullanabilmesi de yeterliliğin önemli bir boyutudur.⁹⁴⁹

İlköğretim döneminde öğrencilerin kazanması ön görülen dinler arası yeterlilikler, bireyin kendi gelişimini sağlaması ve yaşam boyu öğrenme kapasitesini de geliştirecektir.⁹⁵⁰ Bunun için öğrenciye konu alanı ile ilgili bilişsel, duyuşsal, devinişsel yeterliliklerin gelişim dönemleri doğrultusunda kazandırılması gerekir.⁹⁵¹ Öğrencinin gelişim dönemleri ile orantılı olarak, din hakkında doğru bilgiler kazandırılması, duyuşsal alan içinde, din hakkında doğru tutum, alışkanlık, duygu kazandırılarak, neyi niçin yaptığını sorgulayan bireyler yetiştirilmeye çalışılması önemlidir. Öğrencilerin öğrendiklerini hayata aktararak, eyleme dönüştürebilmesi, davranışsal alan da gelişme kaydedilebildiğinin ölçüsü olarak alınabilir.⁹⁵²

4.4. Yorumlamacı Yaklaşımın Temel Hakların Öğretiminde Kullanılması Ve Örnek Çalışma Metinleri

Çalışmamızda oluşturulan metinler, öğrencilerin gelişimsel özellikleri ve bu özelliklere bağlı yeterlilikler çerçevesinde yapılandırılmaya çalışılmıştır. Her bir metnin öncesinde öğrencinin gelişim düzeyi hakkında bilgi verilerek konu alanına dayalı yeterlilikler sistemleştirilmiştir. Bu nedenle öncelikle gelişim dönemleri ve yaş grupları arasındaki ilişki incelenmiştir.

⁹⁴⁹ Asker Kartarı, *Farklılıklarla Yaşamak: Kültürlerarası İletişim*, Ürün Yayınları, Ankara 2001, s. 219; Ayla Arseven, *Öz Yeterlilik: Bir Kavram Analizi*, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/19 Fall 2016, s. 219.

⁹⁵⁰ Medeni, "Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım", s. 16.

⁹⁵¹ Yusuf Budak, "Yaşam Boyu Öğrenme ve İlköğretim Programlarının Hedeflemesi Gereken İnsan Tipi", *Gazi Eğitim fakültesi Dergisi*, Cilt 29, S. 3, 2009, s. 702.

⁹⁵² Otluoğlu, "İlköğretim Okulu İzlenesinde Duyuşsal Alan ve Duygu Eğitimi", s. 166.

Gelişim konusu farklı araştırmacılar tarafından farklı boyutlarda incelenmiş de insanın gelişim aşamaları birbiriyle bağlantılıdır.⁹⁵³ Bu aşamalar genel olarak (3-6 yaş) ilk çocukluk- okul öncesi dönem, (7-12 yaş) son çocukluk-okul çağı, (13-14 yaş) ise ergenlik olarak sınıflandırılmıştır. Ancak biz çalışmamızda bu yaş sınırlarını 5-7, 7-11 ve 11-14 olarak belirlemiş bulunmaktayız. Çocukların zihinsel, sosyal, ahlaki gelişimleri ile dini gelişimleri, din konusunda ilgi duydukları konular ve öğrenme düzeyleri de birbiriyle ilişkilidir. Çocukların belli yaş dönemlerindeki dini gelişim özelliklerini bilmek, ilgi duyacakları konuları seçmek, konuya yaklaşımda avantaj ve sınırlılıklarını dikkate almak için öncelikle gelişimsel özelliklerine yer verilmiştir.

Öğrencinin dini deneyimini etkileyen pek çok etkiyi, onun gelişim dönemleri içinde fark etmek ve bu gelişim dönemlerine uygun olarak eğitim süreçlerini hazırlamak mümkündür. Toplumda yetiştirilmek istenen insan modeli ve kazandırılması hedeflenen değerlerin eğitiminde bilimsel bir yöntem izlenebilir.⁹⁵⁴ Özellikle çocukluk dönemleriyle ilgili yapılan eğitim ve gelişim psikolojisi çalışmaları din eğitimi çalışmalarının ilerlemesini sağlamıştır.⁹⁵⁵ Din eğitiminde seküler toplumların istek ve beklentilerinin de dikkate alınması, temel insan hakları vb. kavramların öğretilmesinin amaçlanmasını da gündeme getirmiştir. Dolayısıyla din eğitiminde toplumların olgusal bir gerçekliği olan haklar konusunda dinden bir şeyler öğrenilebileceği düşünülmüştür. Haklar konusunun din eğitimine alınmasında öncelikle öğrencinin gelişim düzeyi, konu alanının rasyonel bilgiye dayalı olarak yapılandırılmasına özen gösterilmiştir. Toplumda var olan dinlerin konuya yaklaşımına da yer verilerek, toplumda kabul gören insan onuru ve haklar konusunda çok yönlü bakış açıları fark edilmeye çalışılmıştır. İnanç ve

⁹⁵³ Hasan Bacanlı, *Gelişim Öğrenme*, Nobel yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2005, ss. 46-54.

⁹⁵⁴ Mustafa Köylü, M. Akif Kılavuz, Cemil Oruç, Hasan Dam, Turgay Gündüz, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara 2017, ss. 1-4.

⁹⁵⁵ Simone A. De Roos & Jurjen Ledema & Siebren Miedema, "Effects of Mothers' and Schools' Religious Denomination on Preschool Children's God Concepts." *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 2003, 24: 2, pp. 165-167.

maneviyatla ilgi konular dışında insan ve hakları konuları da seküler olarak kurumsallaşan din eğitiminde yararlanılabilecek konular içindedir.

Çalışmamızda her yaş grubu için oluşturulan çalışma metinlerinin içerik, konu ve hassas noktaları öğrencilerin gelişimsel özellikleri ile birlikte yorumlanarak değerlendirilmiştir. Bu analizin sonucunda konu alanı ile ilgili öğrenme yeterlilikleri belirlenmiştir.

Yorumlayıcı yaklaşım da öğrencilerin betimleme yapması istenilen metinler etnografik malzemedir geliştirilmiştir. Ancak bizim çalışmamız içinde yazdığımız metinler etnografik bir yöntemin ürünü değildir. Buna rağmen, Jackson, etnografik çalışma olmasa dahi yaklaşımın kullanılabileceğini belirtmektedir. Herhangi bir yorumlayıcı çalışma, bir dinin anahtar kavramlarına yer veren bütüncül bir değerlendirme ya da birey-grup yaşamı ile ilgili örnek olaylar yoluyla başlayabilir. Öğrencilerin deneyim, ilgi ve soruları da dikkate alınarak yorumlama süreci başlatılabilir.⁹⁵⁶ Örneğin; öğretmenlik eğitimi öğrencileri için hazırlanan kitapta “Hinduizme Yaklaşımlar” anahtar kavramlardan örnek olaylara geçiş yapılarak yorumlama süreci başlatılmaktadır. Jackson, İngiltere’de Amy Whittall’ın (2005) “Ortaokul’da Budizm”, Kevin QGrady’nin (2005) “İslam’ın Çeşitli Yönleri” başlıklı çalışmalarını sınıf içinde öğrenci ilgilerinin kullanılarak temsil “sunum”, yorumlama ve yansıtma “hermenötik döngü” sürecinin başlatılabileceğinin örnekleri olarak vermektedir.⁹⁵⁷ Çalışmamızda bu unsurlar hermenötik bir çerçeve oluşturmak için kullanılmıştır. Ayrıca Jackson, İngiltere’de J. Igrave, Norveç’te L. Krogstad ve Almanya’da W. Weisse tarafından yürütülen diyalojik

⁹⁵⁶ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, ss. 470-481.

⁹⁵⁷ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, ss. 479-482.

çalışmaları yorumlayıcı yaklaşımın bir uyarlaması olarak değerlendirmekte, sınıf içinde hermenötik sürecin kullanılabilirliğine örnek olarak vermektedir.⁹⁵⁸

4.4.1. Yaşam Hakkı Kavramının Geliştirilmesi: (5-7 Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilik İlişkisi Bağlamında)

Bu yaşta çocukların sosyal ve zihinsel gelişimi, dil ve kavram gelişimiyle orantılıdır. Çocuğun kavram gelişimini etkileyen en önemli faktörün ise aile ve çevresi olduğu ifade edilmektedir.⁹⁵⁹ Çocuğun yaşla birlikte zihinsel, sosyal ve dil becerisinin gelişmesiyle öğrenme isteği artmakta ve sorular sormaktadır.⁹⁶⁰ Bu gelişimsel özellikler din eğitiminde dikkate alınabilir. 7 yaşına kadar çocukların din ve hayat arasında bir ayırım yapmadıkları için dini kelime ve duyguları, davranışları günlük hayatın içerisinde geçen kavram ve olaylar yoluyla öğrendikleri belirtilmektedir. Çocukların soru sormaya olan ilgileri tüm yaşam deneyimleri içinde dini kavramları edinmesini kolaylaştırmaktadır.⁹⁶¹ Din eğitiminde çocuğa yaklaşımın bilişsel olmaktan çok duyuşsal olmasına, ihtiyaç ve yaşam deneyimlerine dayanmasına dikkat edilmesinin çocuğun zihinsel gelişim sürecine uygun olacağı belirtilmiştir. Çocukların yaşla orantılı olarak artan kelime dağarcıkları ve anlama kapasitelerinin, dini kavramların öğretiminde dikkate alınması gereken bir durum olması, dini kavramlar hakkında konuşma, açıklama vb. süreçler içinde önemlidir.⁹⁶² Bu yaş grubu çocuklar için sınıf içi çalışma metinlerinde çocuğun ilgi duyduğu dini kavramların derse konu edilmesi gerekmektedir. Çocukların

⁹⁵⁸ Jackson, Dialogical approaches to religious education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, pp. 109-126.

⁹⁵⁹ Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 105.

⁹⁶⁰ Musatafa Tavukçuoğlu, “Okul Öncesi Çocuğunun Eğitiminde Din Duygusu ve Din Eğitimi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 14. 14. 2002, ss. 54-55.

⁹⁶¹ Ronald Goldman, The Content of Prayers, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*.

⁹⁶² Ronald Goldman, Education and Religion, Developmental Limits in Religious Growth, *Readiness for religion: A Basis for Developmental Religious Education*, Routledge Library Editions: Education and Religion, 2018.

kavramlar hakkında kendi dil becerileri ölçüsünde konuşmaları, paylaşımında bulunmaları desteklenebilir.

Ancak zihinsel olgunluğa ulaşamama, dil gelişiminden kaynaklanan sınırlılıklar, deneyim azlığı, dini düşünce gelişiminin de somut düzeyde kalmasına neden olmaktadır. Bu dönemde çocuklar, dini kavramların anlamını, tam olarak neyi ifade ettiğini anlama ve ifade etmede zorlanmaktadırlar. Çocuğun dini gelişiminin ilerlemesi, kavramlar hakkında ilişkisel düşünebilmesi için, ben merkezlilikten uzaklaşarak, kavramsal açıdan dünyaya dair deneyimlerinin zenginleşmesi gereklidir.⁹⁶³ Çocukların dini kavramları anlaması için yetişkinler aracılığı ile dinin kurumsal boyutu, ritüeller vb. olaylar yoluyla daha fazla bilgi ve deneyim sahibi olması sağlanabilir. Çeşitli dini hikayeler hakkında din dili çalışmalarının yapılması düşünme becerilerini geliştirebilecektir.⁹⁶⁴ Okul öncesi dönem öğrencilerinin anlatılan bir hikâyede geçen dini kavramlar hakkında konuşma ve anlama becerileri yaş, aile çevresi, aldığı eğitim ile orantılıdır. Aile din dilinin geliştirilmesinde oldukça etkili ise, çocukların dini kavramları ve anlamları ailelerinde kazandıkları, onların ifade ve yaşam tarzlarını yansıtacakları düşünülebilir. Herhangi bir olay hakkında din ile bağı kurulmaksızın çocuklar ile konuşulması dini kavram gelişimini ortaya çıkararak, zihinsel sürece olumlu katkı sunabilecektir.

Çalışmamızda 5-7 yaş grubu çocukların yaşam ve anlamı konularında günlük yaşam deneyimlerini var olan dil gelişimi ile konuşma diline nasıl aktardıkları, kutsal ifadeleri nasıl değerlendirdikleri anlaşılmaya çalışılmıştır. Aile içerisinde yaşamın değeri nasıl hangi kavramlarla çocuğa aktarılmaktadır? Tüm yaşamların değerli olduğunun öğrenilmesinde kutsal ifadeler kullanılmakta mıdır? Soruları üzerinde durulmuştur. Çocuğun hikâyede anlatılan çocuğun deneyimlerinden yola çıkarak, herhangi bir din ismi

⁹⁶³ Goldman, Intellectual Immaturity, *Readiness for Religion: A Basis for Developmental Religious Education*; Goldman, Motives for Thinking, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*.

⁹⁶⁴ Cemil Oruç, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017, ss. 12-13.

kullanılmaksızın kendisinin yaşamın değeri, insan-yaşam ilişkisi konularında aile ve çevresinde edindiği deneyimleri anlatmasına odaklanılmıştır.

Çocukların yetiştiği aile ortamı dini kavram ve kültürün aktarımında önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde çocuk sosyal ilişkilerin nasıl kurulacağını, uyum ve işbirliğini öğrenmektedir. Aile ve sosyal çevresinde gördüğü pek çok dini davranışın ve tutumun taklit edilmesi çocuğun kişiliğini şekillendirmektedir.⁹⁶⁵ Ancak çocuklar sadece davranışları taklit etmekle kalmayıp, bazı değerleri, insan olmanın anlamını, kendine verilen değer üzerinden takdir etmeye ve öğrenmeye başlarlar. Çocukların aile içindeki kişisel ilişkiler ile sevgi vb. duyguları öğrenmeleri, özellikle yaşamın, insan olmanın değerini öğrenmeleriyle de bağlantılıdır. Bireyin insana ve yaşama dair değer ve tutumlarının oluşmasında da aile oldukça etkilidir. Çocuğun, zihinsel sınırlılıkları nedeniyle anlaması sınırlı olsa da erken çocukluk dönemindeki dini yaşantı, deneyim ve tutumlarının sonraki yaşantıları etkilemesi açıkça ailenin dini algı ve ifade biçiminin çocuk üzerinde etkili olduğunun kanıtıdır.⁹⁶⁶ Bu dönemde aile içinde kullanılan dini kavramlar ve yüklenen anlamlar çocuğun zihninde hem din, kutsal ile ilişkili anlamları da oluşturmakta hem de ahlaki ve sosyal yönden ailenin olayları ve insanları değerlendirme yaklaşımını da benimsemesine neden olmaktadır.⁹⁶⁷ Çocukların dini kavramlar hakkında fikir ve deneyimlerinin zenginleşmesi için, sosyal açıdan iletişim, diyalog içinde tecrübe kazanmalarına destek olunarak, dinin duyuşsal boyutuna önem verilmesi gerekmektedir.⁹⁶⁸ Dolayısıyla din eğitiminde çocuğun yaşantısı ve ilgilerinden yararlanılabilir.

⁹⁶⁵ Neda Armaner, *Din Psikolojisi*, Ayyıldız Matbaası, Vadi Yayınları, Ankara, 1980, s. 83.

⁹⁶⁶ Gordon W. Allport, *Birey ve Dini*, Çev: Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004, ss. 47-50.

⁹⁶⁷ Mustafa Köylü, Nurullah Altaş, "Ailede Din Eğitimi" *Din Eğitimi*, Ensar yayınları, İstanbul 2018, s. 319.

⁹⁶⁸ Kalevi Tamminen, Renzo Vanello, Jean-Marie Jaspard and Donald Ratcliff, The Religious Concepts of Pre schoolers, *Handbook of Preschool Religious Education*, Ed. Donald Ratcliff, Religious Education Press, 1988, pp. 59-82.

Çalışmamızda çocukların ilgilerinden yola çıkılması ilkesi gereği, yaşamın anlamı konusunda bir çocuğun doğum günü kutlamasının anlatıldığı bir hikâyeye yer verilmiştir. Çocuğun günlük hayatta karşılaşılabileceği bu durumun yaşamın anlamı, insan sevgisi, dua vb. ile ilgisinin kurulması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu kavramların anlamlarını öğrenirken gelişen zihin yapısı, sevgi, güven duygularıyla birlikte kutsal olan ile ilişkili kavram ve duyguların gelişimini de hızlandıracaktır.⁹⁶⁹ Çocuk bu dönemde dini kavramları somutlaştırmak için, sembolize eden eşleştirmelere ihtiyaç duymaktadır.

Çocuklarda zihin gelişimi ve dini düşünce gelişimi ilişkisi üzerine yürütülen çalışmalarda dini temsil eden ve hakkında konuşulan önemli unsurların ise kutsal kitaplar içinde yer alan kavramlar olduğu ifade edilmektedir.⁹⁷⁰ Bu dönemde çocuğun kutsal kitaplar, hikâyeler ile karşılaşması, dini kavram, deneyim ve bilgileri sistemleştirmesine, anlamasına yardım eder. Hikâyede geçen yaşamın ve insanın değerinin kutsal kitap ifadeleriyle de açıklanması, örneklendirilmesi aile içinde yaşamın kutsallığı fikrinin nasıl aktarıldığını fark ettirmesi açısından etkilidir. Yaşamın ve tüm insanların yaşamının değerli olduğu düşüncesi öncelikle aile içinde etkinliklerle çocuğa kazandırılmaktadır. Aile içinde her insanın yaşamının değerli olduğu düşüncesinin çocuğa nasıl aktarıldığını anlamak için günlük yaşam deneyimlerinden yararlanılabileceği düşünülebilir. Bu dönemde bir çocuğun ailesi içinde yaşamın anlamı konusundaki duygu ve düşüncelerini anlamının bir yolu da kendi yaşamı hakkındaki dualarıdır. Çocukların dua ve ibadet konularına ilgi duydukları⁹⁷¹ ancak, duanın ne olduğu hakkında yeterli bilgi sahibi olmayıp dualarında benmerkezci oldukları belirtilmektedir. Yaşla birlikte duaların içeriğinin değiştiği, dini düşünce üzerinde aile, dini kurum ve okulun etkili olduğu ifade

⁹⁶⁹ Cemil Oruç, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul 2012, s. 110.

⁹⁷⁰ Bernard Spilka & Rasph W. Hood & Peter C. Hill, *The Psychology of Religion an Empirical Approach*, Newyork: The Guilford Press, 2018, pp. 80-114.

⁹⁷¹ Goldman, Portrait of a six year old, *The Children and Adolescents We Teach, Readiness for Religion: A Basis for Developmental Religious Education*.

edilmektedir.⁹⁷² Diğerleri ve tđm yaşam için nasıl dua ettiği ya da ne gibi kutsal ifadeler kullandıklarını bilmek yaşamın değerini hakkında ailenin belirleyiciliğini ortaya koyabilir. Ailenin yaşam hakkı konusunda çocuğa kutsal kavram ve değerleri aktarma da nasıl etkili olduğunu, çocukların aile içinde yaşamın değerini nasıl algılayıp, ifade ettiklerini anlatan bir çalışma metnine yer verilmiştir. Çalışma metninde özellikle bir din ismi kullanılmamıştır. Yorumlayıcı yaklaşımda bu yaş grubu için hazırlanan çalışma metinlerinde bir konu bağlamında farklı dinlerden çocukların kişisel deneyimlerine yer verilmektedir. Çalışmamızda sadece bir din bağlamında yaşamın değerini anlatan metne yer verilmekle birlikte, farklı dinlerden çocukların doğum gđnđ kutlamalarının anlatıldığı metin ya da görsellerle genişletilerek dinler arası ğretim sınıflarında kullanılabileceği dđřđnđlmektedir.

Bu gelişim özellikleri dikkate alındığında, 5-7 yaş grubu ğrencilerin Yaşam kavramı hakkında bazı yeterliliklere ulaşabileceği dđřđnđlmüřtđr.

4.4.2. “Yaşam Hakkı” Konusunda ğrencilerde Geliştirilmesi Amaçlanan Yeterlilikler

Algılama: Öğrenciler, “yaşamak”, “doğum gđnđ” kavramlarının ilişkisini fark edebilirler.

Biliş: Öğrenciler, her insanın yaşamının değerli olduğu fikrini çocukların doğum gđnđ kutlaması ile bağlantılı olarak yorumlayabilirler. Yaşama hakkına aykırı eylemlerin kişinin onuruna zarar verdiğini açıklayabilirler.

Performans: Öğrenciler, tđm yaşamlara saygı duymanın gerekliliğini gđnlđk yaşamlarında arkadaşlarıyla konuşma ve etkinliklerine yansıtabilirler.

⁹⁷² Goldman, Portrait of a six year old; Goldman, The Content of Prayers, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*.

Etkileşim: Öğrenciler, yaşamın anlamı hakkında farklı din, kültür ve aileden gelen çocukların yaşam öyküleri hakkında konuşabilir, farklılık ve benzerlikleri ifade edebilirler.

Katılım: Öğrenciler, tüm insanların yaşam hakkının anlam ve önemi konusunda kendi üzerine bir dönüşlülük yaşayarak, bu konuda kendi tavır ve düşüncelerini açıkça belirtebilirler.

Anahtar Düzey 1: Birey-aile ilişkisi içinde yaşam hakkında dini fikirlerin aktarımını ve bu süreçte kutsalın ifade edilmesini belirleme bağlamında çalışılmıştır.

Yaşam Hakkı (Yaşam, Tanrı tarafından verilmiş bir haktır.)

Metinde aile hayatı bağlamında (5-7) yaş grubu çocukların dini bir değer olan yaşam hakkının anlam ve değerini nasıl sorguladıkları, öğrendikleri anlaşılmalı çalışılmıştır. Çalışmamızda yer verilen metinler Jackson'ın çalışmasında olduğu gibi çocukların konuşmalarına dayanan gerçek yaşam öyküleri olmayıp, hayali olarak kurgulanmıştır. Çocukların yaşamın değeri hakkında ailelerinden öğrenmelerinin öncelikli olduğu ve bu kavramsal, duyuşsal gelişmede aile içinde kutsal olana referansın güçlü olduğu düşünülmüş, kutsal kitaplardan ayetlere yer verilmiştir. Okul öncesi dönem çocuklarının yaşam ve insan algısını şekillendirmede aile tarafından kutsal ifadelerin kullanılmasının etkisinin de bu yolla anlaşılacağı düşünülmüştür.

4.4.3. Yaşam Hakkı ile İlgili Çalışma Metni: Doğum Günüm (Hıristiyan bir çocuğun paylaşımıdır.)

Yedinci yaş günümü dün kutladık. Doğum günüm için evde özel hazırlıklar yaptık. Arkadaşlarımı da davet ettim. Bu doğum günümün benim için büyük bir anlamı vardı. Geçen yıl bir kaza geçirdim ve hastanede uzun bir süre tedavi gördüm. Ama artık iyiydim. Eve döndüğümde ailem ve arkadaşlarım, iyi ki hayattasın, sen bizim için çok değerlisin

dediler. O gün doğum günümdü. Benim için güzel bir kutlama hazırlığı yapmışlardı. Doğum günümde Annem: her birimizin “Tanrı’nın çocukları” olduğumuz için değerli olduğumuzu söyledi ve yaşadığım için dua etti. Sonra, insan olan herkesin hayatının da değerli olduğunu söyleyerek, arkadaşlarıma sarıldı.

Anahtar kavramlar: Doğum günü, yaşam, değerli olmak, insan.

Çalışma metni üzerinde anahtar kavramlar kullanılarak öğrencilerin fikirlerini ifade etmesini sağlayacak, öğrencilerin ön bilgilerini kontrol eden bazı hazırlayıcı sorulara yer verilebileceği düşünülmüştür. Örnek metne dayalı anahtar kavram ve sorulara odaklanan yorumlama sürecini sistemleştirmek için çalışma süreci, “açıklığa kavuşturma”, “çalışma ve köprüler kurma” ve “üzerinde iyice düşünme aktiviteleri” şeklinde üç başlıkta sınıflandırılmıştır.⁹⁷³ Bu aktiviteler, sırasıyla, öğrencinin kavramları ne ölçüde bildiğini açığa çıkarmayı ardından, kavramı üyelik gruplarıyla ilişkilendirmesini, yorumlamada kendi kavramlarını kullanmasını ve farklı olanın ışığında kavramlarını yeniden incelemesini sağlamayı amaçlamaktadır.

Açıklığa Kavuşturma Aktiviteleri:

- Hikâye de ki çocuk için doğum günü neden anlamlıydı?
- Siz de doğum gününüzü kutlar mısınız? O gün sizin için neler yapılır, ne hissedersiniz?
- Arkadaşlarınızın doğum gününe gider misiniz, o gün için neler yaparsınız?

Öğrencilerin kavram hakkında ön bilgilerini paylaşımlarını teşvik edebilecek hazırlayıcı sorulardan sonra yaşam ve değer vb. kavramları nasıl ifade ettikleri anlaşılmasına çalışılabilir. Kendi yaşamları hakkındaki deneyimlerini kullanarak kavramlar arasında ilişki kurmalarına yardım edilmesini sağlayabilecek sorular

⁹⁷³ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, s. 478.

sorulabilir. Soru sorulurken öğrencilerin düşüncelerini anlamak istediğimiz anahtar kavramlara odaklanılmaya çalışılmıştır.

Çalışma ve Köprüler Kurma Aktiviteleri:

- Her insanın yaşamı değerli midir, neden? Değerli olmak ne demektir? Siz kendinizi ne zaman değerli hissedersiniz?
- Hikayedeki çocuğun yaşaması için gerekli çaba gösterilmeseydi, çocuğun yaşamına değer verildiğini düşünür müydünüz?
- İnsanların yaşamını değerli kılan, insan olarak dünyaya gelmek midir?
- Ailenizden yaşamın değeri hakkında neler öğrendiniz?
- Bu konuda hikâyedeki çocuğa annesinin söylediği ifadeyle kendi ailenizden edindiğiniz fikirleri karşılaştırabilir misiniz?

Çocukların konu bağlamında kendi tecrübeleri ile diğer insanların tecrübeleri arasında bağ kurmaları, karşılaştırma yapabilmeleri sağlanabilir. Ardından yaşamın değeri hakkında ailelerinden edinmiş olabilecekleri kutsal ifadeler hakkında konuşabilmeleri için sorular sorulabilir. İbrahimi dinlerin kutsal metinlerinde insan ve yaşamın anlamı ile ilişkilendirilen bazı ayetler din ve kutsal kitap ismi belirtmeksizin, çocukların anlayacağı bir dille ifade edilebilir. Öğrencilerin, örnekleri karşılaştırmaları, ulaştıkları fikri açıklamaları istenebilir. Kendi ailelerinde benzer ifadeler duyup duymadıkları sorulabilir.

Üzerinde İyice Düşünme Aktiviteleri:

- Tevrat'ta: Tekvin, Bap 1: 26-28. (İnsanın Tanrı suretinde yaratıldığı),
- Yeni Ahit'te: Matta, Bap 5: 45-48. (Tanrının iyi ya da kötü tüm insanların üzerine yağmur yağdırması),

- Kur'an-ı Kerim'de: 85/30 Rum Suresi, 50. (Allah'ın rahmetinin eseri olarak ölümden sonra yeryüzünü nasıl dirilttiğini) ifade eden ayetler açık bir cümle olarak ifade edilebilir.

Kutsal kitaplarda geçen bu ifadeler soru cümlesine dönüştürülerek, anlamlarına yoğunlaşılabilir. Örneğin; her insan Tanrı'ya benzer midir, Tanrı'ya benzemek ne demektir? Tüm insanların üzerine yağmurun yağması neden gereklidir? İnsanın diğer canlılardan farkı nedir?

Yaşam Hakkı konusunda okul öncesi dönemde aile içinde dini kültürün nasıl aktarıldığını belirlemek, bu konudaki kavram ve duygu gelişimini anlamak ve destekleyebilmek için öğretmenin bazı açılardan süreci iyi yönetmesi gerekmektedir. Öncelikle çocuğun ilgisi hikâye ve olay üzerinde odaklanılarak, farklı din, etnik yapı ya da kültüre ait ifadeler kullanılmamaya dikkat edilebilir. İbrahimi dinlerde yaşamın değeri, yaratılış konusu ile bağlantılıdır. Ancak sınıf içinde ailesinde herhangi bir dini yetiştirme görmemiş farklı inanç ve farklı ideolojik düşünceye sahip ailelerin çocuklarının da düşünülmesi gerektiği belirtilebilir. Sınıfta tüm çocukların derse katılmasını sağlayabilecek şekilde sorgulama süreci tüm dünya görüşlerini içerecek şekilde genişletilebilir.

Bu nedenle soru sorarken ve öğrencilerin anlama sürecini yönlendirirken teolojik bir dil kullanılmamaya özen gösterilebilir. Çocukların kutsal metinlerde geçen ifadeleri yorumlama, anlama sürecine odaklanarak, betimleyici, açıklayıcı bir dile başvurulabilir. Sınıf içinde ailesi olmayan, doğum günü kutlaması yapmamış çocuklar da bulunabilir. Günlük hayattan farklı örneklerle yaşam hakkında tecrübelerini paylaşmalarına imkân verilmesi gerekir. Öğretmen konu hakkında kendi fikrini yansıtmamaya, çocukların anlama tarzı ve ifadelerine yorumlama sürecinde kavramsal gelişmelerine odaklanabilir. Çocuğun bu yaştaki duygularından yola çıkarak, her insanın yaşamının değerli olduğunu hissettirmek için daha duyuşsal nitelikli soru ve yaşam deneyimlerine yer verilebilir.

4.4.4. Mülkiyet Hakkı Kavramının Geliştirilmesi: (7-11 Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilikleri İlişkisi Bağlamında)

Bu döneme son çocukluk dönemi de denilmektedir. Çocuklar artık, zihinsel gelişim açısından mantıksal olarak düşünebildikleri için sıralama, sınıflama gibi zihinsel faaliyetleri yapabilmektedirler. İnsanların farklı düşünce ve davranışlarının sebepleri ve sonuçları olduğunu bilerek davranışı değerlendirebilmektedirler.⁹⁷⁴ Bu dönemde çocukların gelişen zihinsel kapasiteleri, farklı düşünebilmeleri, dini kavram ve tutumları anlamalarını da olumlu yönde etkiler. Zihinsel gelişimleri dini kavramları, inançlarını düşünme biçimlerini etkilemektedir. Dolayısıyla, sahip oldukları bilgileri anlamlandırmak için sebep arama, gerekçelendirme ihtiyacı duymaktadırlar. Ancak soyut dini kavramları da tam olarak anlayabilecek yeterlilikte değildirler.⁹⁷⁵ Zihinsel düşünme biçimleri inanç gibi soyut dini kavramları açıklama ve eleştirme kapasitelerini sınırlandırmaktadır.⁹⁷⁶ Bu nedenle çalışmamızda temel insan haklarından mülkiyet hakkını konu alan bir hikâyeye yer verilmiştir. Çocukların zihinsel gelişimleri itibarıyla hikayedeki somut olay ve kavramları çok yönlü düşünebilecekleri söylenebilir. Öğrencilerin, her insanın kendisine ait eşyalarının, varlığının olmasının yani mülkiyet hakkının kendi gelenek, din ya da kutsal metinlerinde nasıl ifade edildiğini fark etmeleri sağlanabilir. Bir birey olarak öğrencinin, hikâyedeki çocuğun deneyimi ile kutsal kitaplar ve diğer öğrencilerin bakış açıları arasında kavram hakkında kendi görüşünü sistemleştirebilmesi önemlidir.

Bu yaş grubunda özellikle 10 yaşından sonra çocukların kurumsal anlamda ibadet ve dua konularına ilgi duydukları⁹⁷⁷ aynı zaman da dua ve ibadetlerinde ben merkezci

⁹⁷⁴ Yavuzer, *Okul Çağı Çocuğu*, s. 17.

⁹⁷⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara, Diyanet Vakfı yayımlar, 2001, s. 197.

⁹⁷⁶ Köylü, Nazıroğlu, “İlköğretimde Din Eğitimi”, s. 158.

⁹⁷⁷ M. Köylü, C. Oruç, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Nobel yayınları, 1. Baskı, Ekim, Ankara, 2017, s. 97.

düşünmenin zayıfladığı bildirilmektedir.⁹⁷⁸ Dolayısıyla okul çağı çocuklarının günlük hayatta insan, arkadaşlık ilişkileri konusunda hassas olup, diğerlerinin fikir ve varlıklarını, davranışlarını dikkate aldıklarını düşünürsek günlük hayattan ahlaki değerlerin din eğitimine konu edilebilebileceği ifade edilebilir. Çocukların ahlaki gelişimlerinde öğretmenin tutumu, anne babanın değer yargıları, arkadaş çevresi oldukça etkilidir. Sosyal çevrenin etkisiyle çocuğun dünya, yaşam ve insana dair fikirleri ile benlik algısı da şekillenmeye başlamaktadır.⁹⁷⁹ Bu dönemde çocuğun okulla birlikte genişleyen sosyal çevresi içinde arkadaş, akran gruplarının bir insan olarak kendisine ve haklarına karşı tutumları da oldukça etkilidir. 10 yaş civarında aile ve arkadaşları ile ilişkileri daha dengeli ve uyumludur. Ahlak ve vicdan gelişimi açısından da 10 yaş önemli bulunmaktadır. Çocuğun zihinsel olarak farklı bakış açılarını düşünme, değerlendirme ve kavrama yeteneği, eylemleri değerlendirirken artık sadece sonuç değil, niyete de dikkat etmesi, ahlaki gelişimini ve uyumunu ilerletmektedir.⁹⁸⁰ Çocuk, toplumca benimsenen ya da kabul görmeyen değerleri ayırt edebildiği için, kendisi başkasının yerine koyabilme, başkalarının istek ve niyetlerini dikkate alma becerilerinin geliştirilmesi, ahlak gelişimini de hızlandıracaktır. Bu yaş döneminde çocuğun insan onuru fikrinden doğan temel haklardan mülkiyet hakkı konusunda farklı dinlerin, kültürlerin bakış açılarını karşılaştırabileceği düşünülebilir. Bir insana zarar veren olumsuz durumlarda sebep ve sonuçları irdeleyerek ilkelere ulaşabilecek zihinsel özelliklere sahiptir.

Bahsettiğimiz okul çağı çocuğu özelliklerinden yola çıkarak çalışmamızda öğrencilerin günlük yaşamdan somut deneyim ve olaylar aracılığı ile bilgi sahibi oldukları düşünülen “hırsızlık” kavramına yer verilmiştir. Konu “mülkiyet hakkının ihlali” bağlamında bir hikaye içerisinde anlatılmıştır. Öğrencilerin metin aracılığı ile kavram

⁹⁷⁸ Goldman, *Intellectual Immaturity, Readiness for Religion*.

⁹⁷⁹ Yavuzer, *Okul Çağı Çocuğu*, s. 14.

⁹⁸⁰ Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s. 114-119.

hakkında kendi düşüncelerini ve farklı kutsal kitapların düşüncelerini karşılaştırarak ahlaki açıdan bazı ilkelere ulaşabilecekleri düşünülmüştür. Öğrencilerin ahlaki konularda insan-hak ilişkisi bağlamında sahip oldukları fikirleri kutsal kitap ve inanışların ne kadar etkilendiğini de fark edebilecekleri düşünülebilir.

Okul çağı çocuğunun gelişim aşamaları ve mülkiyet hakkı kavramı birlikte düşünüldüğünde çalışma metni ile öğrencilerde bazı yeterliliklerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır.

4.4.5. “Mülkiyet Hakkı” Konusunda Öğrencilerde Geliştirilmesi Amaçlanan Yeterlilikler

Algılama: Öğrenciler, “mülkiyet”, “sahiplik”, “emek”, kavramlarını dikkate alabilir, kavramın kutsal metinlerde geçen anlamı ve günlük yaşamdaki anlamlarını tanımlayabilirler.

Biliş: Öğrenciler, mülk kavramının anlam ve boyutlarını kendi ifadeleriyle yorumlayabilirler. Mülkiyet hakkına aykırı eylemlerin kişinin onuruna zarar verdiğini fark edebilirler.

Performans: Öğrenciler, mülkiyet hakkının önemini fark edebilir, insani ilişkilerinde paylaşım, hak, adalet, kavramlarına dikkat edebilirler.

Etkileşim: Öğrenciler, farklı din ve kültürlerde mülkiyet kavramına bakış açısını karşılaştırabilir, kendi inancında ve öteki dinlerde kavramın anlam, farklılık ve benzerliklerini değerlendirebilirler.

Katılım: Öğrenciler, diğer dinlerin kutsal metinlerinin günlük hayattaki konularla ilişkilendirilmesi sonucu, kendi dininde ve diğer dinlerde mülkiyet kavramının sentezini yapabilir, bu konuda tüm insanlara takınacağı tavrı ve gerekçesini açıklayabilirler.

Anahtar Düzey 2: Birey-kutsal kitaplar-diğer bireyler “bir gelenek içindeki farklı gruplar” bağlamında mülkiyet hakkının yorumlanması üzerinde çalışılmıştır. Mülkiyet Hakkı (Her insanın bir şeylere sahip olma hakkı vardır.)

Çalışma metni ile 7-11 yaş grubu öğrencilerin kendi gelenekleri bağlamında mülkiyet hakkı ile ilgili fikirlerini bulması, diğer geleneklerin bu konudaki fikirlerini kutsal ifadeler üzerinden karşılaştırması amaçlanmaktadır. Ayrıca bu metindeki konu, bir din içerisindeki farklı gruplar açısından da değerlendirme yapmak için kullanılabilir. Örneğin Hıristiyanlık içindeki farklı gruplar vb. Öğrencilerin, mülkiyet hakkının evrensel bir hak olup, insan olan her varlığın yaşayabilmek ve gelişebilmek için asgari mülke sahip olması gerektiğini bilmeleri önemlidir. Dolayısıyla insanın emeğinin ürünü olan birikimine de saygı duymanın gerekliliğini fark etmeleri amaçlanmaktadır. Ayrıca, geleneğin bir parçası olan kutsal kitapların da bu hakka yer verdiğini ve kendilerinin bu hak konusundaki fikirlerini etkilemiş olabileceğini fark edebilirler.

4.4.6. Mülkiyet Hakkı İle İlgili Çalışma Metni: Çalınan Bisikletim (Müslüman bir çocuğun paylaşımıdır.)

Yeni bir mahalleye taşınmıştık. Henüz arkadaş edinememiştim. Canım sıkılıyordu. Büyükbabamın verdiği harçlıklarımı biriktirmiştim. Birlikte bir bisikletçiye giderek, istediğim bisikleti aldık. Mahallede zorbalık yapan bir grup çocuk vardı. Bisikletimi istemişler ben de kendilerini tanımadığım, güvenemediğim için vermemiştim. Ertesi gün kalktığımda bisikletim yoktu. Çalınmıştı. Etrafta aradım, ama bulamadım. Birkaç gün sonra evimizin biraz uzağında boş bir arsada tekerlekleri patlatılmış bir bisiklet olduğunu fark ettim. Yaklaştım, baktım, benim bisikletimdi. Çok üzüldüm, ağladım, haksızlığa uğramıştım. Ne yapacağımı bilemeden bisikletimi alarak evin yolunu tuttum. Halbuki daha geçen Cuma günü o çocukları Camide görmüştüm. Üstelik imam, hırsızlık

konusundan bahsetmişti. Kutsal kitabımız Kur'an' da hırsızlığın bir insanlık suçu sayıldığını söylemişti.

Anahtar Kavramlar: İnsan, hak, hırsızlık, adalet.

Açıklığa Kavuşturma Aktiviteleri:

Çalışma metni üzerinde öğrencilerin hırsızlık kavramı hakkında ön bilgilerini düşüncelerini sağlayacak hazırlayıcı sorular sorulabilir:

- Anlatılan hikâyede dikkatinizi çeken kavramlar nelerdir, açıklayabilir misiniz?
- Hikayedeki çocuğun yerinde olsaydınız, ne hisseder, neler yapardınız?
- Daha önce size ait olan bir eşyanız çalındı mı, hırsızlığı nasıl tanımlarsınız?

Konu ile ilgili olarak diyaloga dayalı bir ortamda, öğrencilerin hırsızlık, insan hakkı arasında ilişki kurmalarını sağlayabilecek daha derinlikli sorular sorulabilir:

- Hırsızlık bir insan hakkı ihlali midir, neden?
- Çocuk hırsızlık konusunda ne gibi bilgiler edinmiştir?
- Hikayedeki çocuk, Camideki din adamından hırsızlığın suç olduğu duymamış olsaydı, bu davranışı suç olarak değerlendirir miydi?

Öğrencilerin hırsızlık kavramı ile mülkiyet hakkına saygısızlık arasındaki ilişkiyi fark etmeleri sağlanabilir. Ardından büyük dini geleneklerin önemli unsuru olan kutsal kitapların kavramı değerlendirme biçimini eleştirel olarak sorgulama sürecine katabilecek sorulara yoğunlaşılabilir.

Çalışma ve Köprüler Kurma Aktiviteleri:

- Sizin ailenizde ya da geleneğinizde hırsızlık nasıl değerlendirilmektedir?

- Hırsızlık yapan bir insana toplumda değer verilir mi? Bu insan onurunu kaybeder mi?
- Hırsızlık ve emeğe saygısızlık arasında nasıl bir ilişki vardır?

Günümüzde hırsızlık vb. davranışlar, insan hakkı ihlali olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgileri içeren örnekteki ayetler gözden geçirilerek değerlendirilebilir:

Üzerinde İyice Düşünme Aktiviteleri:

- Tevrat'ta: Çıkış, Bap 20: 15. "Çalmayacaksın."
- Yeni Ahit'te: Pavlus'un Efesoslulara Mektubu, Bap 4: 28. "Hırsızlık eden artık hırsızlık etmesin."
- Kur'an-ı Kerim'de: 92/2 Bakara Suresi, 188. "Birbirinizin mallarını haksızlıkla yemeyin! İnsanların mallarından bir kısmını, günah olduğunu bile bile yemek için hakimlere rüşvet olarak sarkıtmayın."

Öğrencilere kutsal kitapların da benzer ayetler olup olmadığı sorulabilir. Hırsızlık konusunda geleneklerinde edindikleri bilgi ve tutumlarına kutsal kitapların etkisi konusunda düşüncelerini ifade etmeleri istenilebilir. Kutsal kitaplarda bu konuda ortak bir fikrin varlığı sorgulanabilir. Öğrencilerden kutsal kitaplardan seçilen ayetleri hırsızlık kavramına bakış açısı noktasında yorumlayarak, değerlendirmeleri istenilebilir. Konu hakkında kutsal kitaplardan edinilen ortak ya da farklı fikirlerin paylaşılması için öğrenciler teşvik edilebilirler. Bu süreçte öğrencilerin kavramı diğer arkadaşlarının düşüncelerini de dikkate alarak yorumlayabilmeleri, geleneklerin kavram ile ilgili ifadelerini kendi düşüncesine yansıtarak aradaki kavramsal köprüyü kurabilmeleri önemlidir. Ardından öğrencilerin ahlaki olmayan davranışların insan hakkı ihlali ve insan

onuruna saygısızlık olduğu konusunda kendi bilişsel ve ahlaki gelişimini ilerletmesi sağlanılabilir.

7-11 yaş grubu çocukların zihinsel, duyuşsal ve davranışsal açıdan gelişimleriyle orantılı olarak mülkiyet kavramı ile ilgili yeterlilikleri kazanabilmeleri için, öğretmenin eğitim öğretim süreci içinde dikkat etmesi gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Örneğin; hırsızlık konusunda kutsal kitaplarda geçen bazı uygulama ve cezaları öğrenciler duymuş olabilirler, sınıfta bu konuda soru sorabilirler. Örneğin, hırsızlık yapanın elinin kesilmesi, ya da ölüm cezası vb. konulardaki ayetlere sınıf içi tartışmalarda yer verilmemeye çalışılabilir. Bu ayetlerin değerlendirilmesi, dinlerin sosyokültürel boyutlarıyla ilgili olduğu düşünülerek, daha soyut düşünme dönemlerine bırakılabilir. Öğrencilere hırsızlık yapsa dahi her insanın insan olarak değerli olduğu düşüncesini kazandıracak sorular sorulabilir. Örneğin, hırsızlık yapan insan toplumda saygınlığını kaybeder mi, hırsızlık yapan insan Tanrı katında saygınlığını kaybeder mi? Sonuç olarak ahlaki bir konu olan hırsızlığın, mülkiyet hakkı bağlamında her insanın emeğine saygı duyulması fikrine aykırı bir eylem olduğu fark ettirilebilir. Ancak hırsızlık yapan insanın insan olarak onura sahip olduğu açıklanabilir. Ancak, bu eylemin kişinin ceza alarak toplumsal (şeref) ve kutsal kitaplara göre ise, Tanrısal saygınlığını (izzet) yitirmesine sebep olacağı belirtilebilir. Öğrencinin kavram hakkında kendi düşüncesi, içinde bulunduğu geleneğin, kutsal kitabın ifadeleri ve diğer arkadaşlarının fikir ve kutsal kitaplarının karşılaştırmasını yapabilmesi gerekir. Öğretmenin bu süreçte süreci yapılandıran sorular sorması gerekir. Öğrencinin günlük deneyimleri kullanılarak, insan hakkı olan mülkiyetin tüm insanlar için korunması gerektiği fikrine ulaşmaları sağlanabilir. Öğrenciler kavramları karşılaştırma ve tartışma sürecinde kendi düşüncelerini şekillendiren kültür, gelenek, ya da kutsal metinlerin etkisini de fark edebileceklerdir.

4.4.7. Din ve Vicdan Özgürlüğü Kavramının Geliştirilmesi: (11-14 Yaş Grubu Gelişim Özellikleri ve Yeterlilik İlişkisi Bağlamında)

Gelişim özellikleriyle beraber insan için hayatın en önemli dönemi 11 yaş ve sonrasını içeren gençlik dönemidir diyebiliriz.⁹⁸¹ Bireyin artan zihinsel kapasitesi ile düşünceleri mantıklı, olayları değerlendirme biçimi daha eleştirel, tarafsız ve çok yönlüdür.⁹⁸² Gençler bu dönemde zihinsel gelişimin hızlanması ile bilimsel eleştirel bir yaklaşımla düşünebilme yetileri geliştiği için neden sonuç ilişkilerini inceleyebilir, analiz edebilirler. Soyut kavramlara ilgi duymaya başlarlar.⁹⁸³ Genç birey, artan zihinsel gücü ile sosyal, kültürel, dini, ahlaki pek çok konuda bilgi toplar, araştırır, fikirler geliştirmeye başlar.⁹⁸⁴ Eğitim, medya, ebeveyn ve akran iletişimi yoluyla ulaşılan dini bilgilerin gencin yaşamında olumlu ve sınırlı etkisi olmakla beraber, dini bilgilere yaklaşımı şüpheci ve eleştireldir.⁹⁸⁵ Aslında gencin bu sorgulamaları yapabilmesinde din ve ahlak konularında bilgiyi kullanma becerisinin artması, olayların sebebini sorgulaması bulunur.⁹⁸⁶ Bu süreçte gencin dini gelişimini desteklemek için, bilgi yanlışları giderilerek sistemli düşünme biçimini kazanması sağlanılabilir.⁹⁸⁷ Dinin öğrencinin zihinsel olarak ilgisini çektiği yaş dönemi olması nedeniyle özellikle din, vicdan, özgürlük vb. soyut dini kavramların derse konu edilebileceği düşünülebilir. Bu dönem de ahlaki ve dini konularda yargılama kapasitesinin gelişmesini sağlamak için, bilgi aktarımı yerine, sistemli düşünme biçimini kazanması için çaba gösterilebilir. Öğrencilerle dinde önemli olan hak,

⁹⁸¹ Turgay Gündüz, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017, s. 97.

⁹⁸² Hasan Dam, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi* içinde, s. 59.

⁹⁸³ Sabahattin Erdener, *İnsan ve Eğitim*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1967, s. 58.

⁹⁸⁴ Gündüz, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, s. 98

⁹⁸⁵ Spilka, Hood and Hill, *The Psychology of Religion an Emperical Approach*, The Guilford Press, Newyork & London 2018, pp. 129-135.

⁹⁸⁶ Hayati Hökelekli, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa, 1983, s. 52.

⁹⁸⁷ Gündüz, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, s. 126.

adalet vb. soyut kavramların değerlendirilmesinde nihai amacın insanların insani değerlerinin korunarak, geliştirilmesi olduğu fikri tartışmaya açılabilir. Gencin zihin, duygu ve davranışlarının bir bütün olarak geliştiği, hatta ahlaki değerlendirme becerisinin, insani değerlerin gelişiminin duyguların gelişimiyle ilişkisi vurgulanmaktadır.⁹⁸⁸ Genç, akla dayalı ahlaki yargılama süreci sonunda insan varlığını ve değerini anlamakla beraber, bu yaklaşımı eylemlerine de yansıtması gerekmektedir. Ahlaki duyarlılığın eyleme dönüştürülmesinde evde, okulda, dini kurumlarda vb. soyut ahlaki kavramları eylem ile somutlaştırmak, değerini göstermek önemlidir.⁹⁸⁹ Din eğitiminde gencin ahlaki değerlendirmelerinde insanların saygınlığını esas alan etik değerleri anlama ve yorumlama gücü değerlendirilebilir.⁹⁹⁰ Bu yaş döneminde temel insan hakları konuları günlük hayatla ve insan onuru ile bağlantısı içinde gencin ilgisini çekebilecek konulardandır. Çalışmamızda çoğulcu bir toplumda din ve vicdan özgürlüğü bağlamında gençlerin kendi fikirlerini tanımları, diğerlerinin bakış açısı ile karşılaştırarak yorumlamalarının zihinsel, ahlaki açıdan gelişimlerine katkı sağlayabileceği fikrinden yola çıkılmıştır. Gencin toplumda diğer bireylerin din ve vicdan özgürlüğüne saygılı olabilmesi için kavramın insan onuru ile de bağının kurulması gerekir. Gencin hayata karşı etik bir tavır içinde olması için ahlaki açıdan sadece bilgi yeterli olmayıp duygularının da eğitilmesi önemlidir.⁹⁹¹ Her insanın birey olarak duygu, düşünce ve tercihlerinin doğuştan sahip olduğu akıl ve iradesinin ürünü olduğu unutulmamalıdır. Diğerleri tarafından saygı görmek insanın kimlik ve benlik gelişimi için gerekli olumlu duygulardandır. Bu dönemde ahlaki yargılama düşüncesinin gelişmesi insanlarla etkileşimle de orantılıdır. Öğretmenlerin ve ebeveynlerin, çocukların içinde yetişeceği

⁹⁸⁸ Lawrence Kohlberg, Introduction, *Moral Development: Kohlberg's original study of moral development*, Ed. Bill Puka, A Garland Series, Newyork& London, 1994.

⁹⁸⁹ Norman J. Bull, *Moral Education*, London: Routledge, 1969, Morality, pp. 3-13.

⁹⁹⁰ Lawrence Kohlberg, "The Child as a Moral Philosopher" *Psychology Today*, 2: 4, September, 1968.

⁹⁹¹ Daniel Goleman, *Duygusal Zeka*, Çev. Banu Seçkin Yüksel, Varlık yayınları, 6. Basım, İstanbul, 1998, ss. 12-13.

barışçı bir atmosfer oluşmak için, öğrencilere özellikle sosyal ve duygusal problemleri tanıma, sorun hakkında konuşma ve ondan öğrenme yoluyla iletişim becerilerini geliştirmeleri konusunda destek olmaları beklenmektedir.⁹⁹² Ahlakın sosyal konularla ilişkisi düşünüldüğünde sınıf içi tartışmalarda ahlaki olana da yer açılması gerektiği öngörülebilmektedir. Sosyal açıdan önemli bir ortam olarak sınıfta ahlaki konuların tartışılmasında, anlamların oluşturulmasında sosyal, bireysel ve kültürel değerlendirmenin yanı sıra öğretmenin etkisi oldukça önemlidir.⁹⁹³ Ahlaki konularda yapılan tartışmalarda öğretmenin öğrencilere bir insan olarak tavrı, saygısı da öğrencilerin kendi bakış açısı ile beraber farklı fikirleri değerlendirebilme becerisi kazanmalarını kolaylaştıracaktır. Gencin edindiği tecrübeler ve tartıştığı konuların değerlendirilmesi için din eğitiminin fırsatlar oluşturması gerekir. Özellikle öğrencilerin yaşam tecrübelerini düşüncelerini, ruhsallıklarını yansıtan sanat, şiir, estetik vb. çalışmalarından yararlanmak eğitim ve din eğitimi açısından oldukça önemli bir fırsattır.⁹⁹⁴ Bu konuda öğretmenlerin öğrencilerini sadece zihinsel olarak değil, duygusal olarak da etkili dinleyebilmeleri gereklidir.⁹⁹⁵

Çalışmamızda 11-14 yaş grubu öğrencilerin gelişim düzeyleriyle ilişkili olarak temel haklardan olan din ve vicdan özgürlüğü hakkı kapsamına giren ibadet özgürlüğü konusu işlenmiştir. Öğrencilerin birey olarak kendi bakış açılarını, diğerlerinin bakış açıları ve kutsal kitaplar ile birlikte düşünerek çıkarımlarda bulunmaları sağlanmaya çalışılmıştır.

⁹⁹² Robert E. Slavin, Nancy A. Madden, *One Million Children Success for All*, Corwin Press, INC, California, 2001, pp. 255-258.

⁹⁹³ Cary A. Buzzeli, Bill Johnston, *The Moral Dimensions of Teaching: Language, Power and Culture in Classroom Interaction*, Routledge, Newyork London, 2013, pp. 3-5.

⁹⁹⁴ Martin E. Marty, The Subject of Care, *The Mystery of the Child*, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, U.K, 2007, pp. 1-5.

⁹⁹⁵ James Michael Lee, How to Teach: Foundations, Processes, Procedures, *Handbook of Preschool Religious Education*, Edited by. Donald Ratcliff, Religious Eucation Press, 1988, p. 208.

4.4.8. “Din ve Vicdan Özgürlüğü” Konusunda Öğrencilerde Geliştirilmesi

Amaçlanan Yeterlilikler

Algılama: Öğrenciler, “din”, “vicdan”, “özgürlük”, ibadet” “hak” kavramlarını dikkate alabilir, önceki deneyim ve bilgileri doğrultusunda tanımlayabilirler.

Biliş: Öğrenciler, din ve vicdan özgürlüğünün alt başlıkları olan, vicdani kanaate sahip olma ve açıklama, ibadet özgürlüğü konularını yorumlayabilirler. Öğrenciler farklı dinlerin kutsal metinlerinde geçen konu ile ilgili ayetlerin farklılık, benzerlik, analiz ve eleştirisini yapabilirler. Dini, şüphe, eleştiri, kayıtsızlık biçimindeki farklı tutumları değerlendirebilirler. Farklı dinlerde kavramın değerlendirilmesi için, belli ölçütler koyabilirler. Din ve vicdan özgürlüğüne aykırı eylemlerin kişinin onuruna zarar verdiğini fark edebilirler.

Performans: Öğrenciler, ders içi ve ders dışında diğer din ve kültürden insanlarla iletişimde nasıl bir tavır takınacaklarını seçebilirler.

Etkileşim: Öğrenciler, diğerleri ile iletişimde din ve vicdani değerlere hassasiyetle yaklaşmanın yaşamlarında oluşturacağı etkiyi tecrübe edebilirler. Diğerlerinin dini, kültürel ve vicdani norm ve uygulamalarını değerlendirebilirler.

Katılım: Öğrenciler, farklı dinlerde, din ve vicdan özgürlüğü konusunu tartıştıklarında bizzat kendilerinin de insan olarak bu haktan yararlanmakta olduklarını fark ederek, insani değerlerin yorumunda tarafsızca düşüncelerini ifade edebilirler. Arkadaşlarıyla iletişimlerinde insana saygıyı koruyarak, din, inanç vb. normlar hakkında konuşma haklarına imkân tanırırlar.

Anahtar Düzey 3: Birey-kutsal kitaplar-diğer bireyler “büyük dini gelenekler” bağlamında ibadet özgürlüğü hakkında çalışılmıştır. Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakkı (Her insanın ibadet etme konusunda tercih hakkı vardır.)

Bu düzeyde insan olmanın güçlü bir gerekçesi olan din ve vicdan özgürlüğü hakkının farklı geleneklerden gelen genç insanların yorumuna açılması amaçlanmaktadır. Çalışmamızda kullandığımız metin, farklı dini gruplardan öğrencilerin ibadet kavramı hakkında fikirlerinin alınması için de kullanılabilir. Din ve vicdan özgürlüğü hakkı, ibadet özgürlüğünü de içermektedir. Genç öğrencilerin ibadet özgürlüğünün anlamını düşünceleri, ibadet-Tanrı ilişkisinin, bu konudaki fikirlerimizin güçlü bir kaynağının kutsal kitaplar olduğunu fark etmeleri önemlidir. Öğrenciler ibadet kavramı, çeşitleri, inanırların ibadet özgürlüğü konusunda kendi düşüncelerinin kaynağını keşfedebilirler. Kendi düşünceleri ile diğer geleneklerden gelen arkadaşlarının bu konudaki fikirleri ve tüm bu fikirlerde kutsal kitapların bilgisel desteği arasında bağ kurabilirler. İbadet özgürlüğünün evrensel anlamını kendi ve diğer gelenekten gelenlerin bakış açısından yorumlayabilirler. Hukuksal anlamda ibadet etme özgürlüğü, herhangi bir ayin ya da dini törenden uzak olma, ibadet etmeme özgürlüğünü de barındırmaktadır. Sınıfta ibadet kavramına mesafeli olan öğrenciler de bulunabilir. Dolayısıyla ibadet etmeme hakkının da insan aklı ve özgürlüğüne duyulan saygının bir parçası olduğu da vurgulanabilir.

4.4.9. Din ve Vicdan Özgürlüğü İle İlgili Çalışma Metni: Kilise Ziyaretim (Bir Yahudi Çocuğun Paylaşımıdır.)

Geçen sene ailevi nedenlerden dolayı İngiltere'ye taşındık. Ortaokula gidiyordum ve bir devlet okuluna kaydoldum. Sınıfımda farklı dinlerden arkadaşlarım vardı. Hıristiyan bir arkadaşım vardı. Arkadaşımla ibadetlerimiz hakkında konuştuk. Ben İngiltere'de Havra olduğunu görünce şaşırıldığımı anlattım. Kendisi pazar günü kiliseye gittiklerini, bazı ibadetleri yaptıklarını anlattı. Beni onların ibadetlerini izlemeye davet etti ve hafta sonu birlikte kiliseye gittik. Kiliseye girdiğimizde oradaki rahip Yeni Ahit'i okuyordu. Eliyle bize oturmamızı işaret etti. İbadeti izledikten sonra rahip ile sohbet ettik. Arkadaşımla bana kiliseyi gezdirdi, binanın içindeki pek çok eşyayı, sembolü ve ibadet

sırasında uyulması gereken kuralların önemini anlattı. Hıristiyanlar ve arkadaşımın bağlı olduğu kilise hakkında öğrendiklerim bana oldukça fayda sağladı. Rahip'in bize gösterdiği nezaket, bize verdiği bilgiler oldukça etkileyiciydi. Tüm insanların dinlerinde ibadet vardı. İbadet etmenin her insanın hakkı olduğunu düşünmeye başladım.

Anahtar kavramlar: İnsan, hak, ibadet, özgürlük.

Açıklığa Kavuşturma Aktiviteleri:

Çalışma metni üzerinde öğrencilerin ibadet kavramı hakkında ön bilgilerini düşünme ve ifade etmelerini sağlayabilmek için bazı hazırlayıcı sorular sorulabilir:

- Çocuğun anlattığı hikâyede dikkatinizi çeken kavramlar nelerdir? Örneğin ibadet nedir?
- Daha önce hiç ibadet ettiniz mi? Ya da toplu ibadetlere katıldınız mı?
- İbadet eden insanların yapmaları gereken hazırlıklar var mıdır?

Çalışma ve Köprüler Kurma Aktiviteleri:

Kavram üzerinde öğrencilerin yoğunlaşması sağlandıktan sonra, ibadet-özgürlük-hak kavramlarını düşündürecek daha fazla yorum yapmayı gerektiren sorulara geçilebilir.

Örneğin;

- Bir ülkede farklı dinlerin ibadet yerlerinin olması gerekir mi? Siz de farklı bir dinin ibadet yerini ziyaret ettiniz mi? Neler hissettiniz?
- İbadet etmek, Tanrı ile yakınlaşmak konusunda her insan eşit bir hakka sahip midir?
- Kutsal olan ile iletişim kurmak, ibadet etmek ya da etmemek için insanın özgür olduğu düşünülebilir mi?

- İbadet özgürlüğü ne demektir? İbadet özgürlüğü gerekli midir? Her insan ibadet etmek zorunda mıdır?
- Sizin geleneğinizde hangi ibadetler vardır, şartları nelerdir? Bu ibadetleri yerine getiremezseniz ne hissedersiniz?

Öğrencilerin ibadet ve özgürlük kavramları hakkında kendi düşüncelerini gözden geçirmeleri sağlanılabilir. Sınıftaki her öğrencinin kavram hakkında diğerlerinin düşünceleri ile kendi düşüncelerini karşılaştırmasına, sorgulamasına, benzerlik ve farklılıkları ifade edebileceği sürece odaklanılabilir. Daha sonra öğrencilerin öğrendiklerini kendi düşüncelerine yansıtarak fikirlerini açıklığa kavuşturmalarına destek olunabilir. Öğrenme sürecinde kutsal kitaplardan konunun analiz edilmesi için belirlenmiş bazı ifadeler üzerine yoğunlaşılabilir.

Üzerinde İyice Düşünme Aktiviteleri:

- Tevrat'ta: Çıkış, Bap 8: 25-27. (Hz. Musa'nın Firavun'dan kurban kesmek için Mısır dışına çıkma izni istemesine rağmen Firavun'un kurbanı memlekette kesmeleri konusunda ısrar etmesi...)
- Yeni Ahit'te: İbranilere Mektup, Bap 13: 16. "En makbul kurban iyilik yapmak, paylaşmaktır."
- Kur'an-ı Kerim'de: 92/2 Bakara Suresi, 145, 148. "Kendilerine kitap verilenlere.... senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblelerine uyacak değilsin... herkesin yüzünü ona doğru çevirdiği bir yönü vardır. "

Öğrencilerden öyküdeki çocuğun ibadet özgürlüğü konusunda düşünceleri ile kendi düşüncelerini ve kutsal kitapların bu konudaki fikirlerini bir arada değerlendirerek ulaştıkları sonucu paylaşmaları istenilebilir. Hz. Musa'nın öyküsünü bilip bilmedikleri, neden Mısır dışına çıkmak istediği sorulabilir. Sınıfta birbirinden öğrenme sürecini geliştirmek için, kavramın insan onuru ile bağını kurarak daha nitelikli sorular sorulabilir:

- İnsan olmak ibadet etmeyi gerektirir mi?
- İnsanların ibadet etmeme özgürlükleri de var mıdır?
- Sizin kutsal kitaplarınızda ibadet etmeyen insanlar hakkında nasıl bir değerlendirme yapılmaktadır?
- İbadet etmeyen insanlar insan olarak değersiz midir?
- Tüm insanlar onura sahip ve değerliyse ibadet etmeyen insanların onurunu nasıl değerlendirebiliriz? Onur yerine başka kavramlar kullanılabilir mi?
- Diğer insanların ibadet etme ya da etmeme yönündeki tercihlerine müdahale eden bir insanın onurlu olduğunu düşünebilir miyiz? Bu davranışı sergileyen insanın toplumsal saygınlığı zarar görür mü?

İbadet özgürlüğü kavramının işlendiği çalışma sürecinde öğretmenin kavramı insan onuru ile ilişkilendirmesi gerekmektedir. Sınıfta farklı inanç ve ideolojilere mensup olan ya da ibadet etmeyen öğrenciler bulunabilir. Öğretmen ibadetin, insanın kutsal olan hakkındaki duygu ve düşünceleri olduğunu belirtebilir. İnsanların sadece ibadet etme değil, etmeme özgürlüklerinin de olduğu vurgulanılabilir. İbrahimi dinlerde ibadet, insanın Tanrı katında saygınlığını artırır, izzet sahibi kılar. İbadetin önemsendiği bir toplumda da saygınlık, şeref kazandırır. Ancak ibadet etmeyen insanın Tanrı katında sadece saygınlığı azalır, insan olarak değerini kaybetmez. İbadet edip etmeme konusunda insana yaratılıştan tercih hakkı verilmiştir. Bu tercih onun akla ve özgürlüğe sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu değerlendirme biçimi inanç konularının insan aklı ve özgürlüğü ve Tanrı arasında değerlendirilmesi bağlamında da işlevsel bir bakış açısı sunmaktadır. Sınıftaki tüm öğrencilerin din ve vicdan özgürlüğü bağlamında hak ve düşünceleri korunmaya çalışılabilir. Bu çabada öğretmenin destek alabileceği en önemli kavram insan onuru fikridir. Özellikle onur, şeref ve izzet kavramlaştırmaları din ve

vicdan özgürlüğü ile ilgili kavramların tartışılması sırasında insanların bir kısmını dışarıda bırakmayacak bir yaklaşımla doğru bilgiye dayalı olarak sistemleştirilebilir.

Çalışmamızda dinler arası öğretimde insan onuru ve hakları kavramlarının yorumlamacı süreçler kullanılarak öğrencilere kazandırılabilmesi düşünülmüştür. Bu amaçla hazırlanan çalışma metinlerinde yaş grupları ve konuların sistemleştirilme süreçlerinde Jackson'ın metinlerinde kullandığı yaklaşım takip edilmiştir. 5-7 yaş grubunda çocukların günlük yaşam tecrübeleri kullanılarak, herhangi bir din ya da aidiyete vurgu yapılmadan yaşamın değeri hakkında ailelerinde edindikleri bakış açısı anlaşılmasına çalışılmıştır. Çocukların tüm yaşamların değeri hakkında aşına oldukları, aile içinde değer kazandırma da yer verilen kutsal ifadeler belirlenmeye çalışılmıştır. Sınıftaki tüm öğrencilerin kavram hakkında aile ve kendi kutsal ifade biçimlerine dayanarak süreçte karşılıklı iletişime katılmaları teşvik edilebilir. Yorumlamacı süreç ile çocukların tüm yaşamların kutsallığı hakkında aile ve daha geniş gelenek yani kutsal kitapları arasındaki deneyimleri açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca öğrencilerin arkadaşlarının anlattığı kavram ve tutumlar hakkında da konuşmaları sağlanabilir.

7-11 yaş grubu çocukların mülkiyet hakkı konusunda farklı dinlerin kutsal metinleri bağlamında bilgi ve deneyimlerini paylaşmalarına önem verilmiştir. Çalışmada öğrenci-daha geniş dini gelenek (kutsal metin) ve diğer öğrencilerin fikirleri arasında köprüler kurularak modern kavramların algılanmasında kutsal olanın etkisi ve doğru anlaşılmasına çalışılmasına dikkat edilmiştir. Süreçte bir din içerisindeki farklı dini gruplardan öğrencilerin kavrama bakış açısı dikkate alınarak, diğer üyelik grupları devre dışı bırakılmamıştır. Ancak kavramların anlaşılmasında bütüncül yapılar olarak kutsal kitaplara başvurulmuştur. Kutsal metinlerin yorumunda her öğrencinin fikri değerlidir. Kutsal kitaplardan yararlanılarak, yorumlamacı yaklaşıma din içerisindeki farklı bir yorum, mezhep ya da geleneğin ön plana çıkarılması nedeniyle yapılan indirgemecilik eleştirisini aşabileceği düşünülmüştür. Çalışma içerisinde farklı dinlerin ahlaki

kavramlara yaklaşımında benzer bakış açılarının olması öğrencilerde tüm dinlerin eşit olduğu fikrini uyandırabilir. Bu aşamada öğretmen din-değer ilişkisi bağlamında dinlerin eşitliği vb. konularda öğrencilerin soru ve ilgileri doğrultusunda gerekli ve yeterli tartışma ortamı sağlayabilir. Örneğin, tüm dinlerde hırsızlığın yasaklanması, dinlerin eşit olduğunu, eşit hakikate sahip olduğunu gösterir mi? vb. sorular sorabilir. Öğrencilere dinlerdeki ahlaki değerlere vurgunun ortak olmasının nedeni olarak, tüm dinlerin insanlığın gelişmesi için insanın değeri ve haklarının korunmasını önemseydiği hatırlatılabilir. Dinler sadece ahlak sistemleri değildir. Dinlerin inanç ve ibadet kavramları ve sistemleri farklı olabilir. Eşit olan dinler değil, dinlerin ve mensuplarının eşit haklara sahip olduğudur. İnsan haklarına ilişkin kavramların insan onuru ve eşitliği bağlamında temellendirilmesinin dinlerin göreceliliği, hakikatin derecelendirilmesi vb. konuların aşılmasında destek sağlayabileceği düşünülmüştür.

11-14 yaş grubu öğrencilerin din ve vicdan özgürlüğü içinde ibadet özgürlüğü kavramı üzerinden insan onuru fikrini tartışarak kendi insan onuru ve ibadet özgürlüğü düşüncelerinin hangi dini arka plandan etkilendiğini görmelerini sağlamak amaçlanmıştır. Öğrenci-kutsal metin-diğer öğrencilerin fikirleri arasında bağ kurularak yorumlamacı süreçler devreye sokulmuştur. Bu süreçte öğrencilerin insan onuru ile insan-ibadet ilişkisi bağlamında değer problemini ortaya çıkaran sorularla düşündürülmesi önemlidir. Ortak insan yapısının değer olarak korunduğu ancak, insan-ibadet ilişkisinde Tanrısal değer, izzet kavramının teolojik anlamı kutsal metinler üzerinden değerlendirilmeye çalışılmalıdır. Dinlerde ibadet etmeyen insanın onuru problemi aşılmaya çalışılabilir. Tüm dinlerde ibadet kavramının olması, ya da insanlardan ibadet etmelerinin istenmesinin zorunlu olarak ibadet özgürlüğünü gerekli kıldığı açıktır. Dinlerde ibadet gibi ortak kavramların olması, dinlerin eşit olduğu, hakikatin aynı olduğu fikrini öğrencilerde uyandırabilir. Öğretmen bu soruları önemseyerek, öğrencilerin sorduğu sorular üzerinden konuyu tartışmalarına yardımcı olabilir. Öğrencilerin dikkati dinlerdeki

ibadet kavramının açıklaması, ibadet şekli, çeşitleri vb. unsurlar üzerinden değerlendirilmeye çalışılabilir. Aslında ibadetin, insanın kutsala dair düşünce ve davranışlarının dışı vurumu olduğu, yani ortak insan onurundan doğduğu fikri ile açıklanabilir. Her insanın kutsala dair düşünce sahibi olması onun akli ve iradesini bu amaçla kullanması ile ilgilidir. Öğrencilere kendi geleneklerinde ibadet kavramının olmasının, diğer geleneklerle eşit olduğu anlamına gelip gelmeyeceği sorulabilir. Aynı şekilde bazı insanların ibadet kavramına değer vermemeleri, ya da ibadet etmemeleri onların insan olarak değil, Tanrısal açıdan saygınlık, izzet ve değerlerini yitirmelerine sebep olmaktadır. İbadet etsin etmesin, her insan diğerlerinin ibadetine ve ibadet hakkına saygı duymalıdır. Aslında kutsal metinlerde ibadet özgürlüğü düşüncesinin olması dinlerin /hakikatin eşit olduğunu değil, insan onuruna eşit ölçüde değer verdiklerini göstermektedir. Bu yorum biçiminin sınıf içerisinde tartışmaya yön verecek şekilde vurgulanması her öğrenciye dininin eşsiz, değerli olduğunu hissettirecektir. Dinler arasında ahlaki kavramlar üzerinden karşılaştırma ve derecelendirmeye gidecek olan nihayetinde öğrencidir. Öğrenci de kendi zihinsel süreçlerini zorlayarak bunu yapabilir. Bu süreçte dinlerin ortak ahlaki değerleri sınıfta insani değerlerin geliştirilmesi için yorumlanılabilir. Her din ve kültürün bu değerlere bakış açısının kendi içinde sosyo-kültürel ve teolojik olarak da değerlendiriliş biçimi bulunmaktadır. Bu bakış açıları da kavramların yorumlanmasında tarihi bir gelişimi, zenginliği barındırmaktadır. Derste amaç, kutsal metinlerin öğrencilerin zihinleri aracılığı ile sınıf ortamına taşınarak, günümüzde insan ve hakları konusundaki algımızı ne ölçüde ve nasıl etkilediklerini ortaya koymaktır. Dinlerin mensuplarının diğerlerinin insan onuru ve hakları konusunda sosyo-kültürel ve teolojik değerlendirmelerin ötesinde ortak insan değerini fark etmeleri önemlidir. Öğrencilerin kendi kutsal kitaplarında insan onuru kavramını yapılandırmaları sürecinde diğerleri hakkında bilgi, duygu ve davranışlarının da insanileşmesi dinler arası

öğretimin yaslanacağı güçlü bir temel olabilir. Aksi takdirde ahlaki değerler üzerinden dinlerin, geleneklerin kültürlerin çatıştırılması kaçınılmaz olur.

4.5. İnsan Onuru Kavramının Etkinliğini Artırmak İçin Gereken Öğretmen Yeterlilikleri

Öğretmenlerin dinler arası öğretimde sahip olmaları gereken yeterlilikler literatürde kültüre duyarlılık açısından düşünülmüş, farklı boyutlarda sınıflandırılmıştır. Bu yaklaşımlarda öğretmenlerin kültüre duyarlılık yeterlilikleri gelişimsel bakışla değerlendirilmektedir.⁹⁹⁶ Öğretmenlerin çoğulluğun olduğu bir sınıfta etkili bir şekilde çoğulluğu yönetebilmeleri için dikkate almaları gereken durumların daha çok öğrencinin kimliği ile ilgili olarak; kişisel düzey, sınıf düzeyi, okul düzeyi açısından değerlendirildiği fark edilmektedir. Öğretmenin kimlik, etnik yapı, değer ve ahlaki durumların çeşitliliğini yönetme de kültürel, ulusal, bölgesel ve küresel açılarından farklılıkları değerlendirebilme yeterliliği üzerinde durulmaktadır.⁹⁹⁷ Bu yeterlilik, öğretmenin hem kendi inancını, değerlerini hem de sınıftaki öğrenciyi saygı duyacak kadar tanınması, karşılaşma ahlakının bir gereği olarak, ahlaki bir tutum içinde olabilmesi olarak ifade edilmektedir. Öğretmenin farklı olana dair öğrencinin zihninde karşılaşma ahlakını inşa edebilmesi, yaşama ilişkin bütüncül bir anlayış oluşturabilmesi için öğrencinin bakış açısını, “yakın deneyimini” keşfetmesi önemlidir.⁹⁹⁸ Öğretmenin öğrencinin inançları, alışkanlıkları, kararları ve ön yargıları ile karşılaşmasına fırsat tanınması “farklılıklara duyarlılık”, “farklılıkların zenginlik olduğu” bilinci içerisinde yetişmesi amaçlanan öğrencileri “uzak

⁹⁹⁶ Alper Başbay, Yelda Bektaş, “Çokkültürlülük Bağlamında Öğretim Ortamı ve Öğretmen Yeterlilikleri”, *Eğitim ve Bilim*, 2009, Cilt 34, S. 152, ss. 37-38.

⁹⁹⁷ James A. Banks, *Transformative Classrooms, Cultural Diversity and Education, Foundations, Curriculum and Teaching*, Sixth Edition, Routledge, 2015.

⁹⁹⁸ Mualla Selçuk, “Learning in Encounter: Crossroads, Connections, Collaborations”. *Religious Education*, 113(3): 233-243, Ahmet Yemenici, Hasan F. Özdemir, Mualla Selçuk, “Öğretmen Adaylarının Din Eğitiminde Farklılıklarla Karşılaşma Deneyimleri: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt 23, Sayı 57, 9-36, s. 14 içinde.

deneyim” sahibi yapma yolunda eğitimsel amaçlarının farkında olmasını gerektirmektedir.⁹⁹⁹

Dinler arası öğretimdeki yorumlayıcı yaklaşım metodu, öğretici aktarımcı modellerden çok, süreç temelli diyalojik bir modeldir. Öğretmen süreci öğrenci ile birlikte yapılandırarak ilerletebilir. Öğretmen yeterliliklerini, eğitim sürecine, bilgiye ve öğrenciye yaklaşım olmak üzere üç noktadan değerlendirebiliriz. Bir anlamda sınıf ortamında öğretmenden beklenen yeterliliklerin çokkültürlülüğü destekleyecek stratejiler olarak da değerlendirildiği düşünülebilir.¹⁰⁰⁰

Öğretmen, öğrenmenin bir süreç olduğunu bilerek, öğrencinin içinde olduğu sosyo-kültürel ortamı, öğretmen-öğrenci ve öğrencilerin kendi aralarında iletişimlerini güçlendirecek bir şekilde düzenleyebilir. Din eğitimi sınıflarında sürecin verimli olacak şekilde yapılandırılmasında, öğrencilerin konu hakkındaki ön bilgilerini sorgulayıcı sorular sorulması önemlidir. Öğrencinin kavramları anlaması, yapılandırması ile sosyal ve kültürel çevresi arasında da bir ilişki vardır. Sınıf içerisindeki sosyal etkileşim de öğrenci kişisel olarak bilgiye yüklediği anlamı içinde olduğu kültür ile dış dünyanın bakış açısı içinde ilişkilendirmektedir. Dolayısıyla öğrencinin öğrenmesini sosyal açıdan yapılandıran bir sürece odaklanılabilir.¹⁰⁰¹ Derse başlangıç noktasında öğrenci ilgilerinden mi ya da konu ile ilgi kavramlar ve materyalin değerlendirilmesiyle mi başlanacağına karar vermede sınıf ve okulun şartlarının değerlendirilmesi öğretmenin becerisinin bir parçasıdır.¹⁰⁰² Süreçte öğrencinin kavramları anlama biçimi, farklı anlam

⁹⁹⁹ Yemenici, Özdemir, Selçuk, “Öğretmen Adaylarının Din Eğitiminde Farklılıklarla Karşılaşma Deneyimleri: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması”, ss. 31-32.

¹⁰⁰⁰ Kenneth D. Moore, *Effective Instructional Strategies: From Theory to Practice*, Sage Publications, 2009, pp. 1-28, Kenneth D. Moore, Jacqueline Hansen, *Effective Strategies for Teaching in K-8 Classrooms*, Sage Publications, 2012, pp. 28-36.

¹⁰⁰¹ Peta M. Goldberg, “Broadening approaches to religious education through constructivist” *Journal of religious education*, 55, (2), 8-12, 2007, Çev: Safinaz Sarı, Yapılandırmacı Pedagoji ile Din Eğitiminde Ufuk Açıcı Yaklaşımlar, Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi, S.1, İzmir, 2016, s. 109.

¹⁰⁰² Jackson, Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı, ss. 483-484.

ve kavramlarla desteklenerek yapılandırılabilir.¹⁰⁰³ Verilen ek bilgilerle içeriğin analiz edilmesine katkı sağlanarak süreç devam ettirilebilir. Öğrencilerin bilgiyi paylaşma, düşüncesini tartışma, öğrenmesini yönetebilme becerilerinin gelişmesi de süreç içinde soru sorma, nasıl soru sorulacağını, sorunun nasıl cevaplandırılması gerektiğini bilmeleri sorgulamayı öğrenmeleri anlamına gelmektedir.¹⁰⁰⁴ Sorular sorulurken belli amaçlar dikkate alınabilir. Diyalog ve tartışmayı geliştiren sorular sormak için öğrenciye destek olunabilir. Öğrencilerin bilişsel gelişimleri yanı sıra duyuşsal açıdan da çok kültürlü sınıf ortamına uyum sağlayabilmeleri için insani değerlerin ön planda olduğu bir sınıf atmosferinin geliştirilmesini, sorgulama sürecinin yapılandırılmasını sağlamak gerekmektedir. Süreç içerisinde öğrencilere her birinin insan olarak değerli olduğunu, haklarının özellikle düşüncelerini açıklama, inancını ifade etme, eleştirme vb. açılardan hissettirilebilir. Öğrencilerin, karşılıklı saygı, dinleme ve eleştirirken insana saygının korunmasına özen göstermeyi bir tutum olarak benimsemiş olmaları ve eğitim ortamına yansıtılmalarını sağlamak da öğretmen yeterlilikleri arasında sayılabilir.

Öğretmen ders içinde anlatılan konu ve kavramlara yaklaşım açısından, özellikle dinlerin insana ve haklara bakışı noktasında bilgileri sunarken ideolojik davranmamaya, farklı fikirleri dikkate almaya, üzerinde konuşulan kavramı anlama ve açıklamaya odaklanabilir. İnancına ters düşen konularda dahi öğrenme sürecini ilerletebilmek için farklı olan fikirleri epistemolojik alçak gönüllük içinde kabul etmeli, ön yargılarını konuyu daha iyi anlayabilmek için kullanabilir.¹⁰⁰⁵ Sınıfta farklı din ve kültürlerin sunumunda öğretmenin tarafsızlığı kendi düşüncelerini tartışma ve iletişim sürecinde

¹⁰⁰³ Başbay, Bektaş, “Çokkültürlülük Bağlamında Öğretim Ortamı ve Öğretmen Yeterlilikleri”, s. 39.

¹⁰⁰⁴ Fran Peavey, Vivian Hutchinson, Strategic Questioning: An Approach to Creating Personal and Social Change. *Insight and Action*, Philadelphia, PA: New Society, 1994, pp. 1-24.

¹⁰⁰⁵ Denise Cush and Dave Francis, ‘Positive Pluralism’ to Awareness, Mystery and Value: A Case Study in Religious Education Curriculum Development”. *British Journal of Religious Education*, 1 (24), 2002, pp. 52-67, Robert Jackson, Part II: Empirical Research, *Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*, içinde.

öğrenciyi destekleyebilecek şekilde kullanabilmesi olup, nötr olmak değildir.¹⁰⁰⁶ Öğretmen farklılıklara karşı duyarlı davranarak, belli bir görüşü ön plana çıkarmak yerine, öğrencilerin kavramları tartışmalarına imkan verecek şekilde bilgiye bir gerçeklik olarak bilimsel açıklık tavrıyla yaklaşabilir.¹⁰⁰⁷ Yani, kavramları olgusal bir gerçeklik olarak düşünerek, bilgiye normatif değil, betimleyici olarak anlama ve tartışmaya açabilir. Derste işlenen kavramların birinci el kaynaklardan, aynı zaman da sınıfta o din ve inanca mensup öğrencilerin bakış açısı ve yorumlarıyla sunulması ve anlaşılmasına özen gösterilebilir. Kavramların değerlendirilmesinde sınıfta hâkim olan çoğunluğun bakış açısı ve terimleri kullanılmamaya çalışılarak, kültürel ve dini çeşitliliğin var olan temsilcilerinin fikirlerine başvurulabilir.¹⁰⁰⁸ Tüm öğrencilerinin katılımı ile yorum, bilgi, karşılaştırma ve tartışmalarına da imkân tanınabilir. Özellikle insan yapısı, hakları konularında kültürel ve teolojik bakış açısından kaynaklanan modern kavramlarla örtüşmediği düşünülebilecek konularda kavramlar olduğu gibi açıklanılarak, sebepleri üzerinde durulabilir. Din ve inançların bilgiye yaklaşımı, tanımları anlaşılmaya çalışılabilir. İnsan ve hakları ile ilgili farklı yorumlar, temel haklar ve insan onuruna uygunluk açısından değerlendirilerek, bu noktada zayıf ya da aykırı duran yorumlar öğrencinin seviyesi gözetilerek tartışmaya açılabilir. Öğretmen sınıftaki çoğulluğa pozitif olarak yaklaşmaya özen göstererek, bilgiye dair kendi bakış açısını terk etmeden, sınıftaki fikirlerden yararlanabilir. Kendi inanç ve değerleriyle çatışsa da, kendi fikirlerini dayatmadan dinlemeye, aşırı tepkisel davranmamaya dikkat edebilir. İnsan onuru konusunda farklı inanç ve dini bakış açıları sunulurken konular her zaman güncel olan insan algısı ve haklarıyla ilişkilendirilebilir. Bu noktada tartışma, insan hakları ve demokrasiden yola çıkılarak, eleştirel, karşılaştırmalı, empatik bir üslup içinde yapılabilir.

¹⁰⁰⁶ Johannes A. Van der Ven, Eğitimde Çokkültürlülük: Tanınma Siyaseti, *Çokkültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, Ed: Recep Kaymakcan, Dem Yayınları, İstanbul 2006, s. 83; Jackson, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 213.

¹⁰⁰⁷ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı”, s. 483.

¹⁰⁰⁸ Jackson, *Din Eğitimi Yorumlayıcı Bir Yaklaşım*, s. 213.

Öğretmen, öğrencilerin kavram ve olguları, gerçekliğe bakış açısını değerlendirirken, sosyal ve kültürel etkilerin de bilincinde olması gerekebilir.¹⁰⁰⁹ Eğitimsel anlamda öğretmenin öğrenciler arasında iletişimi güçlendirebilecek şekilde eğitim sürecini calandırabilmesi için öğrencilerin dini kültürel geçmişleri, değerleri ve ilgi alanlarını dikkate alması gerekir.¹⁰¹⁰ Din eğitiminde öğrencinin din ve etnik bağlam içinde bireysel kimliğine dikkat etmek yorumlamaya dayalı öğrenci merkezli yaklaşımları, değerler, kültürler arası eğitim ve vatandaşlık eğitimleri için de gerekli olacaktır.¹⁰¹¹ Bu nedenle öğretmenlerin öğrencinin dini ve kültürüne dair duyarlılık kazanabilmesi için din ve kültür kavramlarının anlam ve gelişimi hakkında eğitim almaları gerekli görülmektedir.¹⁰¹² Bir din eğitimcisi olarak öğretmenin diyaloga dayalı bir süreci yönetebilecek eğitimsel becerilere sahip olması durumunda anlama ve tartışmaya dayalı din eğitimi yaklaşımı sağlanabilir.¹⁰¹³

Ders içerisinde öğrenciye yaklaşım da oldukça önemlidir. Çoğulcu yaklaşımda sınıf içinde öğrencilerin din ve inanç farklılıklarına onların insan olma bilinci ve kimliği içinde düşünülerek değer verilebilir. Sınıf ortamında öğrencilerin farklı dinlerden olmasından ziyade sınıf içi atmosferin sosyal ilişkileri destekleyici olması, tüm öğrencileri içermesi önemlidir. Öğrenciler din ve inanç farklılıklarının değerli olduğunu, ortak insan yapısından kaynaklandığını takdir edebilirler. Öğretmen öğrencilerin gelişim özelliklerini dikkate alırsa, bir insan olarak öğrencinin haklarını gözetmiş olabilir. Çok kültürlü toplum içinde her öğrencinin din, kültür ve inanç farklılıklarından kaynaklanan deneyim ve bakış açılarını ifade edebilmesine fırsat tanınarak, kavrama yaklaşımına

¹⁰⁰⁹ James A. Banks, *Democratic Civic Education and Part I: Race, Knowledge Construction and Transformative Curriculum Reform*, *Diversity Transformative Knowledge, and Civic Education: Selected Essays*, Routledge, 2020.

¹⁰¹⁰ Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı”, s. 484.

¹⁰¹¹ Jackson, “Avrupa’da Kurumlar ve Din Öğretimi ve Öğrenimi”, ss. 146-147.

¹⁰¹² Jackson, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Katkısı”, s. 483.

¹⁰¹³ Jackson, “Başkalarının Dünya Görüşlerini Anlama: Din Eğitimine Yorumlayıcı Yaklaşımlar”, s. 191.

önem verilerek, becerileri geliştirilebilir.¹⁰¹⁴ Öğrencilerin din ve inançları noktasında temel insan hakları gözetilerek, fikirlerini ifadelerine saygı duyulduğu hissettirilebilir, böylece öğrencilere eleştirel bir sorgulama ve sorgulanmayı göze alabilme yeterliliği kazandırılabilir. Kendi inanç ve düşünceleriyle çelişen bakış açılarının diğer insanlar için doğru olabileceğini, her bireyin düşüncesini ifadesinin bir hak olduğunu bilmeleri gerekmektedir.

¹⁰¹⁴ Geneva Gay, "Preparing for Culturally Responsive Teaching" *Journal of Teacher Education*, Vol. 53, No.2, March/ April 2002, ss. 106-116.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünya genelinde toplumların çoğullaştığı ve bu çoğulluk içinde farklı din gelenek ve kültürden insanların da yerini aldığı bilinen bir gerçekliktir. Başta İngiltere olmak üzere çoğu Avrupa ülkesinde devlet okullarında din eğitimi program, amaç ve içeriğinin ülkede hâkim olan din dışında diğer dini grupların istek ve beklentileri yönünde dikkate alınarak değiştirilip geliştirildiği, gelenekselden dinler arası yaklaşımlara doğru değişime uğradığı fark edilmektedir. Farklı toplum kesimlerinin beklentilerini de dikkate alarak, din-kültür-birey kavramlarına bilimsel yaklaşımla oluşturulan yeni programların anlayışında öğrencilerin yaşadıkları çevredeki dinleri ve kültürleri anlamaları, saygı duymaları yoluyla manevi, ahlaki ve sosyal gelişimlerinin ilerletilmesi önemsenmektedir. Bu amaçla din eğitiminde geliştirilen yaklaşımlar sadece din mensuplarını memnun etmeyi değil, devlet ve toplumun barış içinde bir arada yaşama sürecine destek olma çabası içerisindeyler. Din eğitiminde öğrencilerin sınıf ortamında dini ve kültürel paylaşımları desteklenerek inançlar arası karşılaşmalar kurulmaya çalışılır. Dersin içerik ve yöntemlerinde bireye olan vurgu, öğrencinin öncelikle bir dinin inanırını olmaktan öte insan olarak değerlendirilmesi ve haklarının gözetilmesi gerektiği düşüncesini, insanın onurlu varlığını ön plana çıkarmaktadır. Yeni yaklaşımlarda insanın onuru fikri gözetilmekle birlikte dersin içerisinde konu ve içerik olarak kullanılabilirliği merak uyandırmaktadır. Bu fikirden hareketle dinler arası öğretime “insan onuru” kavramıyla eğitimsel bir destek sağlanabileceği sonucuna varılmıştır.

Bu amaçla onur kavramı antropolojik, ahlaki, kültürel ve hukuki yönleri açısından değerlendirilmiştir. Onurun ahlaki ve kültürel açıdan görelî olarak değerlendirilmesi, dikkatimizi dinlere ve kutsal kitapların konuya bakış açısına yönlendirmiştir. Kutsal kitapların kavrama ahlaki, kültürel bakış açılarını bir ölçüde etkilediği ama kutsal

kitaplarda onur kavramının hukuki dayanaklarının da olduğu ortaya konulmuştur. Günümüzün modern ve çok kültürlü toplumlarında dinler arası öğretimde insan onuru ve insan haklarına dayalı bakış açılarının, din ve kültür ilişkisinde daha geniş arka plan değeri olan kutsal kitaplardan yeniden yorumlanarak, derse konu edilebileceği tavsiyesinde bulunulmuştur. Modern dünyada din öğretimi, anlaşmanın, huzurun, kardeşliğin temeli, farklı kimlikten insanların yönlerini dönecekleri ortak bir değer olarak insan onuru kavramını, dinlerden gelen güçlü destekle daha anlaşılır ve etkili kılabiliriz.

Dini ve kültürel çoğulluğun yaşandığı toplumlarda dinler arası din dersinde insan onuru kavramının değerlendirilmesi ve kavramdan içerik oluşturmak için yararlanılması noktasında dikkat edilmesi gereken bazı hususlarda önerilerde bulunabiliriz:

Öncelikle, insan onuru, farklı kültürlerin bir arada yaşadığı ülkelerde toplumun üzerinde anlaşabileceği eşsiz bir değerdir. Ancak bu kavramı anlama çabalarında toplumsal, tarihi, kültürel insan algısı farklılıklarından doğan karmaşa dikkat çekmektedir. Özellikle kültürler arası iletişimde aynı insan onuru hakkında evrensel bir kullanım sağlamak gerekmektedir. Öncelikle Batı-Hıristiyan düşünce ürünü olan onur kavramının temelinde yatan kültürel etki, pratik anlam ve bağlamın doğru anlaşılması önemlidir. Kültürler arası iletişimde onurun batılı seküler kavrama biçimi içinde bireycilik, eşitlik, temel haklar vb. anlamları üzerine yoğunlaşılabilir. Özellikle din ve kültürlerin Tanrı merkezli, evren merkezli, toplumsal rol ve görev etiği bağlamında kavrama yüklediği anlamdan yola çıkmak evrensel ölçekte ortak bir anlam bulmayı zorlaştırmaktadır. Yirminci yüzyılda onur kavramı hakkında ilk tartışmaların göçerle toplum yapısının heterojenleştiği Hıristiyan Avrupa toplumlarında başladığı ve yaygınlaştığı bilinmektedir. İbrahimi dinlerden Hıristiyanlığın insan onuru kavramının gelişimine katkı sağladığı yönündeki fikirler, diğer ilahi dinlerde de onur kavramına dair fikirlerin olabileceğini

düşündürmektedir. Onur kavramını İbrahimi dinlerin kutsal kitapları açısından değerlendirilerek kavramın anlamı ve içeriğine ilişkin ortak bir fikre ulaşılmıştır. Kùltürler arası iletişimde kavramın birey ya da toplum algısı ile değerlendirilmesindeki farklılık, onurun verili ya da kazanılabilen bir kavram olarak görülmesi noktasında düşünce farklılığını belirginleştirmektedir. Tüm insanlara din, etnik köken, dünya görüşü vb. ayırım yapılmaksızın değer verilen istikrarlı bir toplum yapısı gereklidir. Böyle bir toplum için modern dünyada evrensel etik bir temel oluşturabilecek, insancıl olmaya yönelik istekleri kuşatabilecek bir kavram olarak insan onurundan yararlanılabilir. Toplumların onur algısı, kavramı anlamada çıkış noktası çeşitli sebeplerle (din, felsefe, politika vb.) göreceli olsa da hemen hemen her toplumda insana saygı olumlu bir değer olup, ortak fikirler üzerinden onur kavramının anlaşılmasına çalışılması uygundur denilebilir. Bununla birlikte İbrahimi dinlerde de insan hayatını kutsallığı yönüyle en yüksek değer olarak gören bakış açılarından derste yararlanılabilir.

Çalışmamızda dinler arası öğretimde yorumlayıcı yaklaşımın yöntem olarak özellikle din, gelenek kültür kavramlarını sorgulayıcı bir süreç içinde birey ve algısı ile birlikte değerlendirmesi üzerinde durulmuştur. Dinler arası öğretimin insan onuru kavramını temel aldığını düşündüğümüz felsefesini güçlendirmek için yorumlayıcı yaklaşımda insan hakları kavramından yararlanılabileceği düşüncesinden yola çıkılmıştır. Onur kavramına İbrahimi dinlerin kutsal metinlerinde yüklenen anlam bazı alt başlıklar açısından değerlendirilerek içerik ve boyutları ortaya konulmuştur. Yapılan değerlendirme sonucunda, birey, gelenek ve üyelik grupları içerisindeki yorumlayıcı süreçte insan onurundan doğan yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, din ve vicdan özgürlüğü kavramlarının içerik olarak derse konu edilebileceği önerisinde bulunulmuştur.

Bireylerin kendisine ve diğer insanlara verdiği değer fikrini geleneğin bir parçası olan kutsal metinler de etkilemektedir. Öyleyse bu metinlerin insana saygı bağlamında

insan algısını oluşturmadaki etkisinin açığa çıkarılması, bireyin insanileşmesini amaçlayan bir içerik oluşturmada faydalanılması insani değerlerin keşfini hızlandırabilecektir. Onur kavramını önceleyen bir din eğitimi sistemi ile her bireye insanlık kavramına evrensel ölçekte bakabilecek, farklılıkları çatışmanın değil, öğrenme ve gelişmenin temeli olarak görebilecek bir bakış açısı kazandırılabilirdi. İnsan doğasından kaynaklanan sorunlarda farklı din, kültür ve toplumların cevaplarına yer vermek, dinlerin kendilerini yenilemelerine de katkı sunabilecektir. Dinler arası öğretimde insan onuru ve hakları kavramlarına dini kültürel yaklaşımın vatandaşlık fikrini de güçlendireceği açıkça ortadadır. Ancak kavramın derse konu edilmesinde insanın akla ve özgürlüğe sahip oluşu ve hakları bağlamında yer verilebilir. Toplumların din, kültür ve tarih vb. bakış açılarından kaynaklanan onur algısı evrensel olamayacağı için dikkat edilmelidir. Özellikle dini metinlerde insanın değeri kavramının Tanrı'ya inanma, ahlaki davranma ile ilgili olarak algılanmasına neden olan bakış açıları sorgulanabilir. Kavramın bu bakış açıları ile değil, insan ilişkilerinden doğan haklar temelinde derse konu edilmesine dikkat edilmelidir. Aksi takdirde derste bir kısım öğrenciler kendilerine onur verilmediği algısına kapılabilirler. Hak ile ilgili kavramların öncelikle hukuki tanımlarından, modern anlamından yola çıkılabilir. Bu yaklaşım, gelenek ve kültürlerin insan haklarına aykırı olan durumlarının da ayıklanmasını, düşünülme üzere not edilmesini sağlar. Kutsal metinlerde yer alan ya da öğrencilerin açıkladığı hak tanımları ile ilgili ifadeler ile modern tanımlar arasında bağ kurulması kavramların kültürel algılardan uzak etik evrensel bir çerçevede anlaşılmasını sağlayabilir.

İnsan hakları kavramlarının birey, gelenek “dini metinler” ve kültür ekseninde derse konu edilmesinde din-bilimsel bir yaklaşımla betimleme, açıklama ve anlamaya dönük çabalar içinde olunması önemlidir. Özcü, normatif yaklaşımlardan uzak durulmaya özen gösterilebilir. Yaş gruplarının psiko-sosyal gelişim özellikleri ile konu alanı

bağlantısının kurulması gerekebilir. İnsan hakları ile ilgili kavramlar öğrenci gelişim düzeyi dikkate alınarak yorumlayıcı yaklaşımın kavram, birey, gelenek ve kültür arasında anlama ufuklarını geliştiren süreci içinde kültürler arası iletişimde önemli bir başlangıç noktası olabilir. İnsan hakları ile ilgili dinlerdeki ortak konulardan, bu konular hakkında yaşanmış hikâye vb. içerikler ile çalışma metinleri oluşturulması yaşayan inançların insan algısını daha canlı olarak yansıtabilir. Hırsızlık, yoksulluk, terör vb. ortak insani sorunlarla ilgili bakış açıları içeriğe dahil edilebilir. Konu ile ilgili olarak farklı bakış açılarının insan algısı konusunda sadece bilgi vermek değil, insana bakış açısının tarihsel ve güncel gelişimine de odaklanmak önemlidir. Böylece yorumlayıcı süreçlerle içeriğin bilişsel niteliği artırılarak, kavramdan yararlanılabilir ve öğrencilerin insanlarla etkileşimlerinde duyuşsal becerilerinin de gelişimi sağlanabilir.

Din ve kültürleri, bireyin bakış açısıyla anlamaya çalışma sırasında dinlerin kutsal metin ifadelerinin anlamı üzerinde durulması, bir gelenek içerisindeki farklı kültürel bakış açılarını anlamak için başvuru noktası olabilir. Böylece gelenek ve kültürleri tanıma da özellikle insana verdikleri değeri anlamada sadece belli grupların bakış açılarına indirgenmiş bir anlamadan uzaklaşmayı sağlayabilir. Dini metinlerde rastlanılabilecek farklı din, kültür ya da toplumlar hakkındaki dışlayıcı ifadeler, bakış açılarının insan onuru bağlamında yeniden değerlendirilmesi sağlanabilir. İbrahimi dinlerin ortak insan doğasına yaptığı vurguya rağmen ötekine yaşam hakkı, din özgürlüğü tanımayan bir yorumun, hakikat iddia etmenin anlamı sorgulanabilir. Her insanın inanma hak ve özgürlüğünü başlangıç kabul etmekle beraber kendi inancımızın hakikat olduğuna inanmanın anlamı ve imkanı düşünülmelidir. İnsan onuru konusunda dinlerin ifadelerindeki benzerlikler, dinlerin aynı şeyi söylediği ya da eşit olduğu anlamına gelmemektedir.

Farklı inanç ve dünya görüşünden öğrencilerin insan onuru ve hakları fikirlerini doğru anlayabilmek için dışlayıcı ve reddedici yaklaşımlardan uzak durmak, insan algısının çoğulluğunu takdir etmek gerekir. Din eğitimi ile ilgili çalışma metinlerinde içeriğin düzenlenmesinde dinler arası, din içi, sosyo-kültürel farklılıklar ve ailenin inançlarına insan onuru bağlamında duyarlı olunabilir. İnsani gelişim açısından öğrencilerin genel gelişim özellikleri göz önünde bulundurulabilir. Müfredat içinde onur kavramı ile çelişen, insan hak ve özgürlüklerini zedeleyen ifadelerden ayrımcı, ırkçı vurgulardan kaçınılması gerekebilir. Onur ve haklar kavramlarının gereği olarak, tüm din, inanç ve dünya görüşünden öğrencilerin onur ile ilgili düşüncelerinin temsili olabilecek birinci el kaynaklardan, öğrencilerin ve din mensuplarının ifadeleri doğrultusunda çalışmalar yapılabilir. Onur kavramı ile ilgili olarak kültür ve geleneklerin tanım ve bakış açıları, genel ahlak, kamu düzeni ve insan haklarına aykırı olmadığı sürece saygı duyularak, anlayış gösterilebilir. Din ve kültürlerin insan hakları bağlamında anlayışlarına eleştirel yaklaşılarak, empatik, açık görüşlü bir tutumla anlaşılmaya çalışılabilir. Her öğrencinin bu konudaki fikrini tarafsızca ifade etmesinin de onurdan doğan ve saygı duyulması gereken bir hak olduğu unutulmamalıdır. Farklı insan algılarının yansıtılabilmesi için tolerans sağlanmalıdır. İnsan hakları bağlamında öne sürülen fikirlerin sunulması sürecinde analitik, betimsel bir dil kullanılmasına özen gösterilmesi, normatif, genelleyici, yargılayıcı ifade biçimlerinden uzak durulması tavsiye edilebilir. Gelenek ve kültürlerin insan algısını yansıtan yaşanan olgusal gerçekliklere karşı hassas olunabilir.

Ülkemizde ilköğretim ve ortaöğretim seviyesinde yer verilen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerine yönelik hazırlanan ders içeriğini, insan onuru ve insan hakları kavramlarının işleniş tarzı açısından değerlendirilerek, dinlerin daha canlı sunulması açısından bazı tavsiyelerde de bulunabiliriz. Öncelikle, öğretim programı ve ders kitapları

insan hakları kavramına ne ölçüde yer verdiği, nasıl ele aldığı noktasında, politik, sosyokültürel ve dini çoğulculuk açısından değerlendirilebilir. Bu başlıklar altında, öğretim programının amaçları ve ders kitaplarının içeriği, insana saygı, insanın doğası, inanç özgürlüğü, birlikte yaşama, hoşgörü kültürü, dini farklılıklara duyarlılık, din içi ve dinler arası çoğulculuğa yaklaşım açısından gözden geçirilebilir. Temel haklar, ahlaki kavramlar ve dinleri tanıtan konularda öğrencilerin merak ve soruları doğrultusunda çok yönlü, yorumlama sürecini başlatan çalışmalar yapılabilir. Ders kitaplarında konular ile ilgili kavramlara, dinleri ve kültürleri canlı olarak sunmak için dine mensup kişilerin anlatımına dayanan örnek olaylara, hikayelere ve sorulara yer verilebilir. Böylece, öğrenciler, kavram ve olaylar aracılığı ile araştırma, sunum yapma, yorumlama, eleştirel düşünme becerilerinin gelişmesine öncülük edebilecek bir eğitimsel sürece dahil edilebilir. İnsan haklarını felsefi bir temel olarak benimseyen, öğrenci merkezliliği önceleyen din dersinde, öğrencinin insan onuru ve insan haklarının önemini içselleştirebileceği, din ve kültürleri objektif olarak tanıyabileceği öne sürülebilir.

Farklılıkların birbirini ötekileştirmek için değil, tanışmak, karşılıklı yardımlaşmak için zenginlik olarak değerlendirildiği bir din eğitimi; insan, din ve din ve vicdan özgürlüğü vb. kavramlara evrensel, bütüncül yaklaşılabilir. Yani; çoğulluğun olduğu bir toplumda kamusal din eğitimi ile ilgili program ve ders kitaplarının içeriğinin düzenlenmesinde, öğrenciye yaklaşım ve öğretmen yeterliliği gibi tüm eğitimsel süreçlerde geçerli olabilecek farklılıklara duyarlılık, demokratiklik vb. ilkeler eğitim politikası olarak benimsenmesi hususuna özen gösterilebilir. Bu ilkelerin insan onuru ve hakları ile bağlantılı olduğu fark edilmektedir. Bir insan olarak öğrencinin onurunu korumayı önceleyen içerik ve amaca vurgu yapılmaktadır. Böylece, tüm insanlar için onur kavramının anlamını içselleştirmiş, hem bir insan hem bir vatandaş olarak, ortak insani değerleri tanıyan, kendi düşünce ve tutumlarının arka planını iyi bilen, farklı din

ve kùltürlerin değerlerini, insan algısını anlayabilen ve bu çerçevede insani değerleri hayatına katarak iletişim kurabilen bireyler yetiştirilebileceği düşünölebilir. Din, kültürel bir olgu olsada tüm insanlık için ahlaki değerlerin evrensel yönüne bir çerçeve oluşturmaktadır. Din, kültür, gelenek gibi özellik ve geçmişleri benzer ya da farklı olsun, sınıfta tüm öğrencilerin arkadaşını dinleme, sabırlı olma, eleştiriye açık olma, özgüven, sorumluluk, hoşgörü vb. değerlerinin geliştirilmesi insan ilişkilerinin, iyi bir insan, vatandaş olmanın temelidir. Tüm bu değerlerin ortak gerekçesi ise hepimizin insan olduğumuz gerçeğine dayanmasıdır.

KAYNAKÇA

Abbagnano, Nicola, “Hümanizm”, *Trans Nino Langiulli, Humanism, The Encyclopedia of Pholosophy*, The Free Press, 1976. U.S.A, Çev: Nesrin Kale, ss.764-770.dergiler.ankaraedu.tr/dergiler/40/50/6014pdf.AnkaraÜniv.1992.

Erişim Linki: https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/71705/10.1501-Egifak_0000000582-781206.pdf?sequence=1&isAllowed=y Erişim Tarihi: 20.03.2020.

Ağaoğulları, Mehmet Ali & Köker, Levent, *İmparatorluktan Tanrı Devletine*, İmge Kitabevi, 4. Basım, Ankara, 2001.

Akad, Mehmed & Vural Dinçkol, Bihterin, *Genel Kamu Hukuku*, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

Akarsu, Bedia, *Mutluluk Ahlakı*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 1998.

Akgül, Osman, “Türkiye’de Asgari Ücretin Mahzurlu Alanları ve Öneriler”, *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* © Cilt: 5, Yıl: 5, Sayı: 11 (2016/2), ss. 97-127. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/263346> Erişim Tarihi: 18.11.2022.

Aldanmaz, Orhan, “İnsan Onuru Işığında Kişisel Özerklik ve Yerellik İlkesi”, *Erzincan Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, C. XIV, S. 1-2 (2010), ss. 79-109.

Allport, Gordon W, *Birey ve Dini*, Çev: Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004.

Altaş, Nurullah, “Çok kültürlü Din Eğitimi Modeli Geliştirmede İşlem Basamakları İçin Bir Deneme”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yay. Kasım, 2005, ss. 243-277.

Altaş, Nurullah, “Küreselleşmenin Dini Anlama Biçimlerine ve Din Öğretimindeki Yeni Yönelişlere Etkisi” (Çokkültürcülük Kavramı Etrafında Bir Analiz), *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yay. Kasım, 2005, ss. 62-101.

Altaş, Nurullah, *Çokkültürlülük ve Din Eğitimi*, Nobel Yayın Dağıtım, Mayıs, Ankara, 2003.

- Altıntaş, Ramazan, “Nas Karşısında Aklın Değersel Sorunu”, *Kelam Araştırmaları* 1: 2003, ss. 11-20. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179639>. Erişim Tarihi: 15.02.2019.
- Altıntaş, Ramazan, Cahiliye Zihniyeti ve Çiğnenen İnsan Onuru, *Hz. Peygamber ve İnsan Onuru*, DİB Yayınları, Ankara, 2013, ss. 65-77. Erişim Linki: https://yayin.diyaret.gov.tr/File/Download?path=479_1.pdf&id=479 Erişim Tarihi: 15.01.2023
- Angell, Olav Helge, Liederman, Lina Molokotos, Using Case Studies in Religion Values and Welfare Research, Ed: Lina M. Liederman, Anders Backström, Davie Grace, *Religion Welfare in Europe, (Gendered and Minority Perspectives)*, Policy Press, Great Britain, 2017, pp. 37-50. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 23.09.2022.
- Aras, Bahattin, “Hükümlü ve Tutukluların İnsani Koşullarda Barınma Hakkı”, *Yaşar Hukuk Dergisi* 4.2: 5-59. 2018, s. 1. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2563018> Erişim Tarihi: 15. 06.2022.
- Ardoğan, Recep, “İnsan Haklarına Saygının Yükseltilmesinde İslami Teolojinin Rolü”, *A.Ü.İ.F. Dergisi*, XLV (2004), S. 11, ss. 83-111. Erişim Linki: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/50384/9254.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 20. 04. 2018.
- Aristoteles, *Politika*, çev. Murat Temelli, Ark Kitapları, İstanbul, 2013.
- Aristoteles, *Ruh Üzerine*, çev. Zeki Özcan, Alfa Yayınları, İstanbul, 2000.
- Aristoteles, *Eudemos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Bilgesu Yayıncılık, 1. Baskı, 2015.
- Aristoteles, *Nikhomakhos'a Etik*, Üçüncü Kitap, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2015.
- Armaner, Neda, *Din psikolojisi*, Ayyıldız Matbaası, Vadi yayınları, Ankara, 1980.
- Arseven, Ayla, “Öz Yeterlilik: Bir Kavram Analizi”, *Turkish Studies, International Periodical for the languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 11/19 Fall 2016, ss. 63-80. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/profile/Ayla_Arseven/publication/311690180_Oz_Yeterlilik_Bir_Kavram_Analizi/links/58636eb308aebf17d396c277.pdf Erişim Tarihi: 20.05.2019.

Arslan, Kahan Onur, “İnsan Onuru Kavramı ve Koruma Tedbirleri Bağlamında Temel Bir İlke Olarak İnsan Onurunun Korunması”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, no.120, September, 2015, ss. 155-172. Erişim Linki:<http://acikerisim.pau.edu.tr:8080/xmlui/handle/11499/25972> Erişim Tarihi:10. 06. 2018.

Atalay, Esra, “Vicdan Özgürlüğü”, *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 21-22, 1999-2000, ss. 130-140.

Avrupa Konseyi, AK, 1993. On Religious Tolerance in a Democratic Society. Erişim Linki:<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15236&lang=en>.Erişim Tarihi: 07.03.2018.

Aydın, Mahmut, “II. Oturum: Din Öğretiminde Dinler arası Yöntem”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Bildiri ve Tartışmalar* 28-30 Mart-2001 İst. MEB. Yayınları, Ankara, 2004, ss. 269-282.

Aydın, Mahmut, “Hiçbir Din Diğ erinden Üstün Değ ildir!: The Pluralist model: A Multireligious Exploration, 6-9 Eylül, 2003, Birmingham, UK”, *Değ erler Eğ itimi Dergisi*, 1/4, 2003, ss. 207-220.

Aydın, Mahmut, “Paradigmanın Yeni Adı: Dinsel Çoğ ulculuk” *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğ ulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, ss. 24-33.

Aydın, Mahmut, “Özgürlük Teolojisi Bağlamında Yeni Bir Dinler Teolojisine Doğ ru”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğ ulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2005, ss. 274-299.

Aydın, Mahmut, Dinsel Çoğ ulculuk Modelinin “Öteki” İle Barış İçinde Yaşamaya Katkısı, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğ ulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2005, ss. 301-321.

Aydın, Mahmut, Ak, Merve, “İbrahimi Geleneklerde Tevhid ve Vahdet”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2016, Sayı: 41, ss. 5-18. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/270301>. Erişim Tarihi: 15.01.2023.

Aydın, Muhammed Şevki, Osmanoğ lu, Cemil, *Kültürlerarası Din Eğ itimi*, Nobel Yayıncılık, Mart, Ankara, 2016.

- Bacanlı, Hasan, *Gelişim Öğrenme*, Nobel Yayınları, 10. Baskı, Ankara, 2005.
- Baidhaw, Zakiyuddin, “Building Harmony and Peace Through Multiculturalist Theology-Based Religious Education: An Alternative for Contemporary Indonesia.”ErişimLinki:https://www.academia.edu/3268250/Building_harmony_and_peace_through_multiculturalist_theology_based_religious_education_an_alternative_for_contemporary_Indonesia. Erişim Tarihi: 17.05.2021.
- Bakker, Cok, “Dinler Arası Eğitim ve Dini Gruplar İçindeki Belirsizlik”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Didem Nasman, MEB, 28-30 Mart, İstanbul, 2001, ss. 359-378.
- Bakker, Cok & Broek, Bart ten, “What a curriculum for interfaith education could look like”, *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, pp. 45-52.
- Banks, James A, *Cultural Diversity and Education, Foundations, Curriculum and Teaching*, Sixth Edition, Routledge, 2015. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr>. Erişim tarihi: 18. 06. 2021.
- Banks, James A, *Diversity Transformative Knowledge, and Civic Education: Selected Essays*, Routledge, Newyork, 2020. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr>. Erişim tarihi: 18. 04. 2021.
- Barker, Camilla, “Dignity in International Human Rights Law”, *International Write for Rights Movement*, This Edition Published, 2011, pp. 12-33.
- Barnes, L. Philip, Values and phenomenology of religion, *The Routledge International Handbook of Education, Religion and Values*, Ed: James Arthur, Terence Lovat, Routledge, Newyork, 2013, pp. 16-28. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 20. 03. 2021.
- Başbay, Alper, Bektaş, Yelda, Çokkültürlülük Bağlamında Öğretim Ortamı ve Öğretmen Yeterlilikleri, *Eğitim ve Bilim*, 2009, Cilt 34, S. 152, ss. 30-43. Erişim Linki: <http://eb.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/6/843> Erişim Tarihi: 15.04.2019.
- Bertz, Charles R, “Human Dignity in the Theory of Human Rights: Nothing But a Phrase?”, Wiley Periodicals, Inc. *Philosophy & Public Affairs* 41, no. 3, 2013, pp. 259-290.

- Berger, Peter L, “Küreselleşmenin Kültürel Dinamikleri”, *Bir Küre Bin Bir Küreselleşme*, Çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, ss. 9-28.
- Bernhardt, Reinhold, *Christianity without Absolutes*, London: SCM Presss, 1994. Erişim Linki: pdf academia.edu. Erişim tarihi: 23. 02. 2021.
- Beuchling, Olaf, “Intercultural and interreligious education in Germany: historical development, status and controversies”, *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, Ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, pp. 69-73.
- Beyer, Peter, *Religion and Globalization*, Sage Publications, London, California, New Delhi, 1994. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 06. 03. 2021.
- Bilgin, Beyza, “Kültürlerarası Din Eğitiminin İmkkanı”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, ss. 101-119.
- Bilgin, Beyza, “Mezhepler ve Dinler Arası Eğitim ve İşbirliği”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, ss. 130-159.
- Bilgin, Beyza, “Küreselleşme, Din ve Eğitim”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, ss. 45-62.
- Bilgin, Beyza, “İslam ve Hıristiyan Din Pedagojisi: Birbirimizden Neler Öğrenebiliriz?”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yayınları, Kasım, 2005, s. 121.
- Bilgin, Beyza, “İslam Din Pedagojisinde İslam’dan Başka Dinlerin Anlatımı”, *A.Ü.İ.F Dergisi*, Cilt XLIII, Sayı,1, 2002, ss. 19-40.
- Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme ve İhtiyari Protokoller, Usul Kuralları ile Çocuk Hakları Komitesi Genel Yorumları, Kısım I, Madde 2-27. Erişim Linki: <https://www.unicef.org/>, Erişim Tarihi: 10. 09. 2022.
- Bolay, Süleyman Hayri, DİA, “Akıl”, TDV İslam Ansiklopedisi İstanbul, 1989, Cilt: 2, ss. 242-246. Erişim Linki: <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/2/C02015489.pdf> Erişim Tarihi: 25. 09. 2018.

- Borresen, Beate, “Sorgulayıcı Metot: Din Öğretimine Norveç Yaklaşımı”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdağ, MEB, 28-30 Mart, İstanbul, 2001, ss. 252-255.
- Borresen, Beate & Wiik, Pal, “Attempting a philosophical discussion”, *Religious Dimension in Intercultural Education (Theory and good practice)*, ed: Cok Bakker & Karin Griffioen, Dutch University Press, 2001, pp. 115-120.
- Bouma, Gary. D. & LING, Rod, Dini Çeşitlilik. Der: P. B. Clarke, *Din Sosyolojisi Yaşadığımız Dünya*, çev: E. Ay, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 2012, ss. 317-339.
- Bozkurt, Enver, *Uluslararası İnsan Hakları Hukuku, Asil Yayın Dağıtım*, Ankara, 2006.
- Brennan, Andrew and Los Y.S, “Two Conceptions of Dignity: Honour and Self Determination” *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by: Jeff Malpas and Norelle Lickiss, University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer, 2007, pp. 43-58.
- Bromley, David G, “Teaching New Religious Movements/Learning from New Religious Movements”, *Teaching New Religious Movements*, Ed: D. G. Bromley, New York: Oxford University Press, 2007, pp. 3-29. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 25. 06. 2021.
- Brugger, Winfried, “Antropolojik Karar Kavşağında Haysiyet, Haklar ve Hukuk Felsefesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, çev: Muhammed İkbâl İmamoğlu Volume 2/8 Summer 2009, ss. 91-108. Erişim Linki: https://www.sosyalarastirmalar.com/cilt2/sayi8pdf/brugger_imamoglu.pdf Erişim Tarihi: 03. 10. 2018.
- Budak, Yusuf, “Yaşam Boyu Öğrenme ve İlköğretim Programlarının Hedeflemesi Gereken İnsan Tipi”, *Gazi Eğitim fakültesi Dergisi*, Cilt 29, S. 3, 2009, ss. 693-708. Erişim Linki: <http://static.dergipark.org.tr/article-download/imported/5000078533/5000072754.pdf> Erişim Tarihi: 18. 02. 2019.
- Bull, Norman J, *Moral Education*, London: Routledge, 1969. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 29. 03. 2020.

- Bulut, Nihat, “Eski Yunan’dan Aydınlanma Çağına İnsan Onuru Kavramının Gelişimine Tarihsel Bir Bakış”, *Erzincan Üniv. Hukuk Fak. Dergisi*, Cilt: XII sayı: 3-4, Aralık- 2008, ss. 1-12.
- Bulut, Nihat, *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, XII Levha Yayıncılık, Haziran, İstanbul, 2019.
- Buzzeli, Cary A, Johnston, Bill, *The Moral Dimensions of Teaching: Language, Power and Culture in Classroom Interaction*, Routledge, Newyork London, 2013.
Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 19. 05. 2021.
- Büyük, Celal, *Dini Çoğulculuktan Küresel Bir Teoloji’ye: Wilfred Cantwell Smith*, Gece Akademi, Mart, Ankara, 2019.
- Cairns, Jo, *Faith Schools and Society: Civilizing the Debate*, Continuum Publishing Group, London, 2009. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 07. 06. 2021.
- Cancik, Hubert, Dignity of Man and Persona in Stoic Anthropology: Some Remarks on Cicero, De Officiis I 105-107. *In The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by. David Kretzmer and Eckart Klein, Kluwer Law International, 2002.
- Cassier, Ernst, *İnsan Üstüne Bir Deneme*, çev. Necla Arat, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1980.
- Chalmers, Don and Ida Ryuichi, “On the International Legal Aspects on Human Dignity”, *in Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Editors: Jeff Malpas/Norelle Lickiss, Springer, 2007, pp. 157-169.
- Cicero, Marcus Tullius, *Yükümlülükler Üzerine*, Çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Mayıs, İstanbul, 2013.
- Civelek, Jale, “1789 Fransız Bildirisi ve 1948 Evrensel İnsan Hakları Bildirisi”, ss. 1-9.
Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/99710>. Erişim Tarihi: 17. 08. 2019.
- Coşkun, Vahap & Gücük, Duygu, *İnsan Hakları Liberal Açından Bir Tahlil*, Liberte Yayınları, Kasım, 2006.

Cooling, Trevor, Evangelicals and modern religious education, *Christian Perspectives for Education: A Reader in the Theology of Education*, Ed. Leslie Francis, Adrian Thatcher, Printed by Cromwell Press, 1998, pp. 242-253. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 20. 02. 2021.

Cox, Edwin, Aims in Religious Education, *Changing Aims in Religious Education*, Routledge Library Editions, Education and Religion, London, 1966. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 18. 03. 2022.

Cush, Denise, “Schools Council Working Paper: 36 several books by N. Smart..”, *British Journal of Religious Education*, 41: 3, pp. 367-369. Erişim Linki: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01416200.2019.1598013?scroll=top&needAccess=true> Erişim Tarihi: 27.09.2022.

Çağrı, Mustafa, *İslam Düşüncesinde Ahlak*, MÜİFV Yayınları, 1989.

Çekin, Abdulkadir, “Din Eğitiminde Fenomenolojik Yaklaşım”, Kastamonu Üniv. Eğitim Fak. İDAB Eğitimi Bölümü, *Journal of Religious Culture*, No: 166 Ed. By Edmund Weber (2012), ss. 1-7. Erişim Linki: <http://web.uni-frankfurt.de/ironik>; <http://İronik.org>’dan. Erişim Tarihi: 25. 01. 2018.

Çoban, Ali Rıza, “Felsefe ve İnsan Hakları”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl:4, Mayıs-Haziran, 1998, ss. 187-202.

Çotuksöken, Betül, *Kavramlara Felsefe İle Bakmak*, İnsancıl Yayınları, İstanbul, 1998. Erişim Linki: file:///C:/Users/ASUS-TR/Downloads/Betul_Cotuksoken_Kavramlara_Felsefe_ile.pdf. Erişim Tarihi. 02. 03. 2018.

Çubukçu, İbrahim Agah, *Ahlak Tarihinde Görüşler*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1994. Erişim Linki: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/79510/196%20Ahlak%20tarihinde%20g%C3%B6r%C3%BC%20Fler.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim tarihi: 25.05.2022.

Dam, Hasan, “Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017, ss. 51-96.

Davie, Grace, *Religion in Britain: A Persistent Paradox*, Blackwell Publishers, 2015. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 18. 04. 2021

Demir, Necati, “İnsan Hakları Semantiğine Düşünsel Bir Yaklaşım Denemesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, IV. Sayı, Sivas, 2000, ss. 376-399.

Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, Ayışığı Kitabevi, İstanbul, 2000.

De Roos, Simone & Ledema, Jurjen & Miedema, Siebren, “Effects of Mothers’ and Schools’ Religious Denomination on Preschool Childrens’ God Concepts.” *Journal of Beliefs & Values: Studies in Religion & Education*, 2003, 24: 2, pp. 165-181. Erişim Linki: (PDF) academia.edu. Erişim Tarihi: 27. 06. 2021.

Dicke, Klaus, “The Founding Function of Human Dignity in the Universal Declaration of Human Rights”, *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusalem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London/Newyork, pp. 111-120.

Dilbirligi, Muhterem, “İnsan Hakkı Olarak, Din ve Vicdan Özgürlüğünün Sosyolojik ve Felsefi Gelişimi: Tarihi Süreçte Din ve Vicdan Özgürlüğüne İlişkin Ortaya Çıkan Modeller”, *Adalet Dergisi*, 2021/1 66. Sayı ss. 667-700. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1779909>. Erişim Tarihi: 04. 06. 2021

Dilipak, Abdurrahman, “İnsan Hakları Vehbi mi, Kesbi mi?”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl:4, Mayıs-Haziran, 1998, ss. 208-212.

Doğan, Naci, *İnsan Hakları Hukuku*, Altın Nokta Basım Yayın Dağıtım, İzmir, 2005.

Donnelly, Jack, *Teoride ve Uygulamada İnsan Hakları*, çev: Mustafa Erdoğan, Levent Korkut, Yetkin yayınları, Ankara, 1995.

Dost, Süleyman, *Avrupa İnsan Hakları Yargısında İfade Özgürlüğü ve Türkiye*, Fakülte Kitabevi, Isparta, 2001.

Dönmezer, Sulhi, *Kişilere ve Mala Karşı Cürümler*, İstanbul, 1981.

Dönmezer, Sulhi, Erman, Sahir, *Nazari ve Tatbiki Ceza Hukuku*, genel kısım, Cilt II, 7. Baskı, İstanbul, 1981.

Duman, Zeki, *Beyanu'l Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)* III Cilt, Fecr Yayınları, Ankara, 2008.

- Duran, Asım, “İnsan Onuruna İlişkin Farklı Perspektifler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, 2018, ss. 101-121. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/daad/issue/39916/473661> Erişim Tarihi: 25.10.2022.
- Durham, W. Cole, Ferrari, Silvio, Santoro, Simona, *The Toledo Guiding Principles on Teaching about Religion and Beliefs in Public Schools. Security and Human Rights*, 2008, no: 3, pp. 230-239. Erişim Linki: <https://www.tandis.odihhr.pl/bitstream/20.500.12389/20484/1/05461.pdf>. Erişim Tarihi: 22. 05. 2021.
- Durkheim, Emile, *Education and Sosyology*, New York, 1956. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 15. 05. 2021.
- Durmuş, Tezcan, Erdem, M. Ruhan, Sancaktar, Oğuz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye’de İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Yayınları, Şubat, Ankara, 2002.
- Düzgün, Şaban Ali, “İnsan Onuru ve Toplumsal Yaşam İçin Etik”, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 5:1, 2007, ss. 1-12. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/179722> Erişim Tarihi: 18. 06. 2017.
- Düzgün, Şaban Ali, *Sarp Yokuşun Eteğinde İnsan*, Lotus yayınevi-Nisan/Ankara, 2012.
- Düzgün, Şaban Ali, “İnsan Onuru: Kaynağı, Sınırı ve Temellendirilmesi”, Erişim Linki: file:///C:/Users/ASUS-TR/Downloads/insan-onuru-kaynai-siniri-ve-temellendrlmes_compress.pdf. Erişim Tarihi: 10. 11. 2016.
- Düzgün, Şaban Ali, *Adem’ den Öncesine Dönüş*, Otto, Ankara, 2016.
- Dworkin, Ronald, *Taking Rights Seriously*, New York Review of Books, Bloomsbury Academic, 2013. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 25. 05. 2021.
- Education for All: Report of the Committee of Inquiry into the Education of Children from Ethnic Minority Group. (The Swan Report) London: HMSO, 1985.
- Erişim Linki: <http://www.educationengland.org.uk/documents/swann/swann1985.html>. Erişim Tarihi: 15. 06. 2021.
- El- Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*, çev: İbrahim Akbaba, Kitabevi 133, Aralık, İstanbul, 2001.

- El- Cabiri, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı (Arap-İslam Kültüründeki Bilgi Sistv emlerinin Eleştirel Bir Analizi)*, çev: Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, Kitabevi130, Ekim, İstanbul, 2001.
- Elsaerber, Christine, Almanya’da İslam Din Dersi. <http://www.d.w.de/almanyada-islam-din-dersi/a-16481234>, 2012. Erişim Tarihi: 29. 09. 2018.
- Erdem, Fazıl Hüsni, “Düşünce Özgürlüğü ve Demokrasi”, Ankara Barosu dergisi, 1998/1, yıl: 54, ss. 5-36. Erişim Linki: <http://www.ankarabarusu.org.tr/siteler/ankarabarusu/tekmakale/1998-1/1.pdf> Erişim Tarihi: 28. 11. 2017.
- Erdener, Sabahattin, *İnsan ve Eğitim*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Erdoğan, Necmi, “Yok-sanma: Yoksulluk-Maduriyet ve Fark Yaraları”, *Yoksulluk Halleri: Türkiye’de kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Ed. Nemci Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Erdoğan, Mustafa, “İnsan Hakları ve Türkiye”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Yıl:4, Mayıs-Haziran, 1998, ss. 136-143.
- Erricker, Clive, Faith Communities: Spiritual diversity, hope and tension in the modern World, *Contemporary Spiritualities Social and Religious Contexts*, ed. Clive and Jane Erricker, Typset by BookEns Ltd, London, 2001. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 16. 05. 2021.
- Ersoy, Hamit, “İnsan Hakkı Olarak Din Özgürlüğü; Engeller ve Çıkış Yolu”, *Yeni Türkiye, İnsan Hakları Özel Sayısı II*, Temmuz-Ağustos, 1998, Yıl:4, S. 22, ss. 742-750.
- Ersoy, Uğur, “İntihara Yönlendirme Suçu”, *TBB Dergisi*, 2018, (136).
- Erişim Linki: <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2018-136-1771>. Erişim Tarihi: 21. 01. 2019.
- Erşahin, İsmail, *İngiltere’de Kamu Okullarındaki Din Öğretimi Programlarında Dini Çoğulculuk ve İslam Dini Öğretimi*, (Doktora Tezi), Ankara, 2014.
- Fabretti, Valeria, ‘Rethinking Religious Education Sociologically: A contribution to the European debate and comparison’, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 19-26. Erişim Linki: file:///C:/Users/ASUS-TR/Downloads/The_future_of_religious_education_in_Eur.pdf Erişim Tarihi: 25. 12. 2018.

- Feldman, David, *Human Dignity as a Legal Value*, Part 1, 1999, PL 682. Erişim Linki://librarysearch.lse.ac.uk/primo-explore/openurl?Z39.88-2004&rft.jtitle=Public%20Law&rft.atitle=Human%20dignity%20as%20a%20legal%20value:%20Part%201&rft.date=1999&rft.aulast=Feldman&rft.aufirst=David&vid=44LSE_VU1&institution=44LSE&url_ctx_val=&url_ctx_fmt=null&isServicesPage=true. Erişim Tarihi: 10. 04. 2017.
- Fontana, Josep, *Çarpıtılmış Geçmişe Ayna*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul, Literatür, 2003.
- Fonte, John, “Democracy’s Trojan Horse”, *The National Interest*, Summer 2004, pp. 1-6. Erişim Linki: <https://ipa.org.au/wp-content/uploads/archive/56-4-Democracys%20Trojan%20Horse.pdf>. Erişim Tarihi: 10. 03. 2017.
- Galeotti, Anna Elisabette, *Toleration as Recognition*, University Press, Cambridge, 2002. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim tarihi: 04. 06. 2021.
- Gay, Geneva, “Preparing for Culturally Responsive Teaching”, *Journal of Teacher Education*, March / April 2002, Vol: 53, No: 2, pp.106-116. Erişim Linki: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0022487102053002003>. Erişim Tarihi:05. 02. 2017.
- Geertz, Clifford, *Local Knowledge*, Newyork, Basic Books, 2000. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 24. 05. 2021.
- Gemalmaz, Haydar, Burak, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde Mülkiyet Hakkı*, (Doktora Tezi), İstanbul, 2008.
- Goldburg, Peta, “Broadening approaches to religious education through constructivist”, *Journal of religious education*, 55, (2), 8-12, 2007, Çev: Safinaz Sarı, Yapılandırmacı Pedagoji ile Din Eğitiminde Ufuk Açıcı Yaklaşımlar, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, S.1, İzmir, 2016, ss. 107-116. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/416998> Erişim Linki: acuresearchbank.acu.edu.au. Erişim Tarihi: 23. 01. 2021.
- Goldman, Ronald, *Readiness for Religion: A Basis for Developmental Religious Education*, Routledge Library Editions: Education and Religion, Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 08. 03. 2021.

- Goldman, Ronald, *Religious Thinking from Childhood to Adolescence*, Psychology Revivals, Routledge, Şubat, 2022. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 08. 10. 2022.
- Goleman, Daniel, *Duygusal Zeka*, çev: Banu Seçkin Yüksel, Varlık yayınları, 6. Basım, İstanbul, 1998.
- Goichon, Anne Marie, *İbn Sina Felsefesi ve Ortaçağ Avrupa'sındaki Etkileri*, çev: İsmail Yakıt, İstanbul, 1986.
- Goldewijk, Berma Klein, From Seattle to Porto Alegre: Emergence of a New Focus on Dignity and The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights, *Dignity and Human Rights The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights*, Berma Klein Goldewijk, Adalid Contreras Baspineiro, Paulo Cesar Carbonari (eds.), New York, İntensentia, 2002, pp. 3-17. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi:15.09.2022.
- Govender, Venitia, Ekonomik, Social and Cultural Rights In South Africa: Entitlements, Not Mere Policy Options, *Dignity and Human Rights The Implementation of Economic, Social and Cultural Rights*, Berma Klein Goldewijk, Adalid Contreras Baspineiro, Paulo Cesar Carbonari (eds.), New York, İntensentia, 2002, pp. 75-91. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi:15.09.2022.
- Gökberk, Macit, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1990.
- Gören, Zafer, “Avrupa Birliği Temel haklar Şartının Ana İlkesi: Dokunulmaz İnsan Onuru”, *İstanbul Ticaret Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, Sayı:12, Güz, 2007/2, ss. 21-37. Erişim Linki:<http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11467/355/M00186.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. Erişim Tarihi: 12. 05. 2017.
- Gören, Zafer, “Türk-Alman Hukukunda Kişiliğin Korunması”, 1982, ss. 165-184.” Erişim Linki: <https://ayam.anayasa.gov.tr/media/6434/zgoren.pdf>. Erişim Tarihi: 18.06. 2021.
- Gören, Zafer, “Yaşama Hakkı ve Ölüm Cezası”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:5 Sayı:10 Güz 2006/2 s.67-97. Erişim Linki:

<https://www.ticaret.edu.tr/uploads/yayin/dergi/s10/M00146.pdf> Erişim Tarihi: 15.09.2022.

Gözlügül, Said Vakkas, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuzda Etkisi*, Yetkin yayınları, Ankara, 2002.

Graf, Peter, “Kişinin Kendisini Bulduğu Yer Olarak Dinsel Eğitim”, *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim- Ankara, 2005, ss. 105-123.

Grasso, Kenneth L, “Saving Modernity from Itself: John Paul II on Human Dignity, “the Whole Truth about Man,” and the Modern Quest for Freedom”, *In Defense of Human Dignity*, (eds.) R. P. Kraynak, Glenn Tinder, University of Notre Dame Press, İndiana, 2003. pp. 207-232.

Green, Sir Guy, ”Human Dignity and The Law”, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation* Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss of Tasmania and Sydney/ Australia Springer 2007, pp. 151-156.

Grimmitt, Michael H, Contemporary Pedagogies of Religious Education: What are They?, *Pedagogies of Religious Education, Case Studies in The Research and Development of Good Pedagogic Practice in RE*, Ed. M. H. Grimmitt, McCrimmon Publishing, Great Wakering, 2000, pp. 24-52.

Grimmitt, Michael H, The Captivity and Liberation of Religious Education and The Meaning and Significance of Pedagogy, *Pedagogies of Religious Education, Case Studies in The Research and Development of Good Pedagogic Practice in RE*, Ed. M. H. Grimmitt, McCrimmon Publishing, Great Wakering, 2000, pp.7-23.

Guryeviç, Aron, *Ortaçağ Avrupa'sında Birey*, çev. İlknur İgan, Zeynep Ülgen, Afa Yay, İstanbul, 1995.

Gündoğdu, Hakan, “Çok kültürlü Bir Toplumda Ötekiyle Yaşamak ve Hoşgörü”, *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 12, S: 37, Güz- 2008, ss. 73-86. Erişim Linki: http://isamveri.org/pdfdr/D01777/2008_37/2008_37_GUNDOGDUH.pdf Erişim Tarihi: 18. 03. 2018.

Gündüz, Şinasi, *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2010.

Gündüz, Turgay, “Gençlik Dönemi Din Eğitimi”, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017, ss. 97-131.

Hacaloğlu, Algan, “Düşünce ve Düşünceyi İfade özgürlüğü Demokrasinin Omurgasıdır”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 22*, Yeni Türkiye Medya Hizmetleri, 1998, ss. 776-779.

Hamidullah, Muhammed, *İslam’a Giriş*, TDV, çev. Cemal Aydın, Ankara, 1998.

Haynes, Charles C, Religious Liberty in American Public Life, *Finding Common Ground: A First Amendment Guide to Religion and Public Education*, Ph. D., Editor. C. Haynes, Esq., Legal Editor. Oliver Thomas, Nashville: Vanderbilt University Press, 1994.

ErişimLinki:https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=haBJgoEqkMoC&oi=fnd&pg=PR13&ots=ZKEqptX0j_&sig=fIWV9pPaGZ2RKbQQnWDFvnpOIFA&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false Erişim Tarihi: 27. 02. 2019.

Haynes, Charles C, “Getting Religion Right in the Public Schools”, *Civility, Religious Pluralism and Education*, Ed. Vincent F. Biondo III and Andrew Fiala, Routledge, Taylor&Francis, Newyork 2014, pp. 17-22. Erişim Linki: [//books.google.com.tr/](https://books.google.com.tr/) Erişim tarihi: 26. 06. 2021.

Heinzmann, S. Richard, “Kişi Olarak İnsan Yahudi-Hiristiyan Kökenli İnsan Anlayışına Dair”, *İnsan Onuru İslam ve Hiristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim- Ankara 2005, ss. 25-32.

Heper, Altan, “İnsan Onuru ve İnsan Tasarımı ve Aktüel Tartışmalar”, Prof. Dr. Rona Serozan’a Armağan, XII Levha Yay. Cilt II, No: 111, İstanbul, Eylül, 2010, ss. 1922-1931.

Heper, Altan, “Kültürler arası İlişki Bağlamında İnsan Onuru”, “Hukuka Felsefi ve Sosyolojik Bakışlar-V” Sempozyum- İstanbul Barosu HFSA Bildirileri/2, 13-17 Eylül, 2010 24. Kitap, HFSA, Haz. Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye, İst. Barosu Yay. İstanbul, 2012, ss. 15-27.

Herakleitos, *Fragmanlar*, çev. Cengiz Çakmak, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.

Heywood, Andrew, Human Rights and Humanitarian Intervention, *Global Politics*, Palgrave Foundation, second Edition, 2011, pp. 310-317. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr>. Erişim tarihi: 20. 06. 2021.

Hirschl, Ran, “‘Negative’ Rights ‘Pozitive’ Entitlements: A Comparative Study of Judicial Interpretations of Rights in an Emerging Neo-Liberal Economic Order”, *Human Rights Quarterly*, Vol. 22, The Johns Hopkins University Press, 2000, p. 1089. Erişim Linki: <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/87892/1/Hirschl%20-%20Negative%20Rights.pdf>, Erişim Tarihi: 08.10. 2018.

Hick, John, “The Non-Absoluteness of Christianity”, eds. Hick&Knitter, *The Myth of Christian Uniqueness*, London: SCM Press, 1987, pp. 29-30. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim tarihi: 12. 06. 2021.

Hick, John, *İnançların Gökkuşaağı*, (Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar) çev: Mahmut Aydın, Ankara Okulu Yay, Ankara, 2002.

Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Çev: Semih Lim, Yky, İstanbul, 2004, ss. 94-96.

Hoenen, Raimund, “Doktriner Din Öğretimini Problemleri ve Almanya’nın Doğu Eyaletlerinde Din-Ahlak Ders Grupları”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara, 2004, ss. 501-510.

Hökelekli, Hayati, *Ergenlik Çağı Gençlerinin Dini Gelişimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Bursa, 1983.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Huber, Wolfgang, Christianity and Democracy in Global in Europe, *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr, Routledge, 2018. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 24.09.2022.

Hull, John M, “Çoğulcu Demokratik Toplumlarda Din Öğretimi Üzerine Genel Değerlendirmeler”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Didem Nasman, Meb. Yay, Ankara, 2004, ss. 43-51.

Hulmes, Edward, “Unity and Diversity: The Search for Common Identity”, (Ed: B. Watson) *Priorities in Religious Education: A Model for the 1990s and Beyond*, London: Falmer Press, 1992. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim tarihi: 15. 06. 2021.

Hursthouse, Rosalind, Human Dignity and Charity, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, (eds.), J. Malpas and N. Lickiss, Springer, 2007, pp. 59-72.

Husserl, Edmund, *Fenomenoloji Üzerine Beş Ders*, çev. Harun Tepe, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1997.

Husserl, Edmund, “Logical Investigations”, (2vols), Translated by. J. N. Findlay, Edited by. D. Moran, London and New York, 2001, Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 27.04. 2021.

Innsburck, Scharer, Matthias, “Learning Religion” in the Presence of the Other: Provocation and Gift in Public Education”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 39-43. Erişim Linki: <https://docplayer.net/81067567-Future-of-religious-education-in-europe-edited-by-kristina-stoeckl-responsible-principal-investigator-oliver-roy.html>. Erişim Tarihi: 25. 05. 2018.

Işıқтаç, Yasemin, *Hukuk Felsefesi*, Filiz Kitapevi, İstanbul, 2004.

İbni Bacce, *Bireysel Yönetim Okumaları*, Tercüme ve Telif: Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, Elis Yayınları, Ankara, 2017.

İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, Litera Yayıncılık, Çev. Ömer Türker, İstanbul, 2014.

İbn Sina, *Felsefe Risalesi*, çev. Kemal Küntaş, İbni Sina Yayınları, Ekim, İstanbul, 2016.

İpek, Bekir Berat, “Din ve Vicdan Özgürlüğü: Türkiye İçin Bir Anayasal Çerçeve Önerisi”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:10 Sayı:19 Bahar, 2011 s.207-219.

Erişim Linki: <http://acikerisim.ticaret.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11467/599/M00425.pdf?sequence=1&isAllowed=y> Erişim Tarihi: 26. 05. 2021.

İyi, Sevgi, Tepe, Harun, *Etik*, Ed. İ. Kuçuradi, D. Taşdelen, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1353, Eskişehir, Eylül, 2011.

Jackson, Robert, Law, politics and religious education in England and Wales: Some history, some stories and some observations, In M. Leicester, C. Modgil,& S. Modgil (Eds.), *Spiritual and Religious Education* (II. 87-99) London: Falmer Press, 2000, II. 87-99. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/books>, Erişim Tarihi:16. 05. 2018.

Jackson, Robert, “Başkalarının Dünya Görüşlerini Anlama: Din Eğitime Yorumlayıcı Yaklaşımlar”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, Temmuz 2003, ss. 189-215.

Jackson, Robert, Religious education as religious literacy, *Rethinking Religious Education and Plurality*, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Group 2004, pp. 75-87.

Jackson, Robert, Towards a pluralistic religious education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Group 2004, pp. 161-181.

Jackson, Robert, Religious education’s contribution to intercultural education, citizenship education and values education, *Rethinking Religious Education and Plurality*, RoutledgeFalmer, Taylor & Francis Group 2004, pp. 126-143.

Erişim Linki: <https://silo.pub/qdownload/rethinking-religious-education-and-plurality-issues-in-diversity-and-pedagogy.html> Erişim Tarihi: 09. 05. 2018.

Jackson, Robert, *Din Eğitimi: Yorumlayıcı Yaklaşım*, çev. Üzeyir OK, M. Ali Özkan, DEM Yayınları, İstanbul, 2005.

Jackson, Robert, “Avrupa’da Kurumlar ve Din Öğretimi-Öğreniminin Kamusal Alandaki Genel Eğitime Katkısı”, *Avrupa Birliği Sürecinde Dini Kurumlar ve Din Eğitimi Tartışmalı İlimi Toplantı*, 17-19 Kasım, İstanbul, 2006, ss. 119-158.

Jackson, Robert, “Inclusive Study of Religions and Other Worldviews in Publicly-Funded Schools in Democratic Societies”, *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 7-18. Erişim Linki: <https://docplayer.net/81067567-Future-the-education-european-religious-rel-edited-by-kristina-stoeckl-responsible-principal-investigator-olivier-roy.html>. Erişim Tarihi: 25. 05. 2018.

- Jackson, Robert, “Devlet Okullarında Dini Eğitim ve Değerler Eğitimine Yorumcu Yaklaşımın Katkısı”, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, (26-28-Kasım 2004), Dem Yayınları, İstanbul (2007), ss. 468-488.
- Jackson, Robert, Understanding Religious Diversity in a Plural World: The Interpretive Approach, The University of Warwick, January, 2006, pp. 1-22. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/profile/Robert_Jackson33/publication/227107166_Understanding_Religious_Diversity_in_a_Plural_World_The_Interpretive_Approach/links/55e3fdc108ae6abe6e8e86be.pdf Erişim Tarihi: 25. 05. 2018.
- Jackson, Robert, “Is Diversity Changing Religious Education? Religion, Diversity and Education in Today’s Europe”, 2009. Erişim Linki: <http://wrap.warwick.ac.uk/2931/> Erişim Tarihi: 23.19. 2022.
- Jackson, Robert, The Interpretive Approach to Religious Education and The Development of A Community of Practice, (Eds: J. Ipgrave, R. Jackson and K. O’Grady) *Religious Education Research Through A Community of Practice: Action Research and the Interpretive Approach*, Münster: Waxmann, 2009, pp. 21-31. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 16. 06. 2021.
- Jackson, Robert, *Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*, by Routledge, Newyork, 2019. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim tarihi: 16/06//2021.
- Jackson, Robert, Religious Education's Representation of 'Religions' and 'Cultures' Author (s): Robert Jackson Source: *British Journal of Educational Studies*, Vol. 43, No. 3 (Sep., 1995), pp. 272-289. Erişim Linki: <https://www.researchgate.net/profile/Robert-Jackson> Erişim Tarihi: 18. 05. 2021.
- Jackson, Robert & O’grady, Kevin, ‘Religions and Education in England: Social Plurality, Civil Religion and Religious Education Pedagogy’. *Religion in Education. A contribution to Dialogue or a factor of Conflict in transforming societies of European Countries REDCo*, Coordinator of the REDCo Project Wolfram WeiBe, Hamburg, September, 2006, pp. 221-241. The University of Warwick, 2007, pp.182-202. Erişim Linki: http://wrap.warwick.ac.uk/2926/1/WRAP_Jackson_Jackson_OGrady_2007_chapter2-1765.pdf. Erişim Tarihi: 17. 04. 2018.

Jackson, Robert, The interpretive approach as a research tool inside the REDCo Project, *Religion, Education, Dialogue and Conflict* (Perspectives on Religious Education Research), Ed. R. Jackson, Routledge, London and New York, 2012, pp. 84-98.

Jackson, Robert, Nesbitt, Elanor, Studying British Hindu children and representing them in school texts, *Religious Education for Plural Societies: The Selected Works of Robert Jackson*, by Routledge, Newyork, 2019. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 19. 06. 2021.

James, William, Lecture I- Religion and Neurology, *The Varieties of Religious Experience*, Routledge, London & New York, with a foreword by Micky James, introductions by E. Taylor, J. Carrette, 1092. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 30. 09. 2022.

Jinkins, Michael, *Christianity, Tolerance and Pluralism*, Routledge, New York 2004. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim tarihi: 25. 06. 2021.

Kaboğlu, İbrahim Ö, *Özgürlükler Hukuku İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı Üzerine Bir Deneme*, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1993.

Kant, Immanuel, *Pratik Usun Eleştirisi*, Toplu Eserleri-3, Almandan çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Say Yayınları, İstanbul, 2019.

Kant, Immanuel, *Ahlak Metafizikinin Temelendirilmesi-Grundlegung zur Metaphysik der sitten*, çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2018.

Kant, Immanuel, *Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt*, çev. Nejat Bozkurt, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1984.

Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, AÜHF Yayınları, 1981.

Karakaş, Işıl, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yaşam Hakkı: “Mc Cann”dan “Kaya” ve ötesine”, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Prof.Dr. Kemal Oğuzman’a Armağan, S. 1, 2002, ss. 58-70.

Karataş, Fadime, *Platon Felsefesinde Değerlerin Kaynağı ve Mahiyeti Problemi*, (Yüksek Lisans Tezi), Karabük, Nisan, 2022.

Karlberg, Michael, Reframing Human Dignity, *İnterdisciplinary Perpectivess on Human Dignity and Human Rights*, Emerald Publishing Limited, Hoda Mahmoudi, Michael L. Penn, (eds.), 2020. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 25.09.2022.

Kartarı, Asker, *Farklılıklarla Yaşamak: Kültürlerarası İletişim*, Ankara: Ürün Yayınları, 2001.

Kaymakcan, Recep, *Günümüz İngiltere 'sinde Din Eğitimi*, DEM Yayınları, Ocak 2004.

Kerchove, Anna Van den, Teaching about Religious Issues within the Framework of the French "Laicite", Eds: L. Franken and P. Loobuyck, *Religious Education in a Plural Secularised Society, A Paradigmc Shift*, Waxmann, Berlin 2011. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 04. 06. 2021.

Keyman, Fuat, "Globalleşme ve Türkiye-Radikal Demokrasi Olasılığı", *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ed. Nuri Bilgin, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1997.

Kılıç, Recep, "Dini Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 7, S. 19, Mayıs-Ağustos 2004, ss. 13-17.

Kılınç, Bilâl, "Türk Ceza Hukuku Açısından Ötenazi", *Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 4*, ss. 299-322. Erişim Linki: <http://www.muharrembalci.com/hukukdunyasi/makaleler/birikimlerIV/163.pdf> Erişim tarihi: 20.09.2022.

Kırste, Reinhard, "Almanya'da Dini Çoğulculuk ve Okullarda Dinler arası Öğretim İlkeleri", *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara, 2004, ss. 116-129.

Kindi, *Felsefi Risaleler*, Mahmut Kaya, Klasik Yayınları, Ağustos, İstanbul 2013.

Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Ohan Matbaacılık, İstanbul, 2010.

Knitter, Paul F, *No Other Name? A Critical Survey of Christian Attitudes Towards the World Religion*, London: SCM Press, 1985. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 22. 04. 2021.

- Knitter, Paul F, “Towards A Liberation Theology of Religions”, Ed. J. Hick. P. Knitter, *The Myth of Christian Uniqueness*, Wipf Stock Publishers, Eugene, Oregon, 2005, pp. 178-203. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr>. Erişim Tarihi: 22. 04. 2021.
- Kohlberg, Lawrence, Moral Development: Kohlberg’s original study of moral development, Ed. Bill Puka, A Garland Series, Newyork& London, 1994. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 07. 06. 2021.
- Kohlberg, Lawrence, “The Child as a Moral Philosopher”, *Psychology Today*, 2: 4, September, 1968.
- Erişim Linki: <http://core.ecu.edu/phil/mccartyr/1175docs/ChildAsMoralPhilosopher.pdf>
Erişim tarihi: 16. 05. 2021.
- Korkmaz, Ömer, “Düşünce Özgürlüğü ve Sınırları”, *Prof. Dr. Seyfullah Edis’e Armağan*, Yayına Hazırlayan: Zafer GÖREN, Dokuz Eylül Üniv. Yayınları, İzmir, 2000, ss. 117-150.
- Köylü, Mustafa, “Dini Çoğulculuk ve Din Eğitimi”, *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, ed: M. Köylü, Dem Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 47-74.
- Köylü, Mustafa, “Ailede Din Eğitimi” *Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, N. Altaş, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 309-348.
- Köylü, Mustafa, “Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği”, *Dini Araştırmalar*, Cilt:6, S. 17, September-December 2003, ss. 241-267.
- Köylü, Mustafa, *Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi*, Dem Yayınları, İstanbul, 2004.
- Köylü, Mustafa, Kılavuz, M. Akif, Oruç Cemil, Dam Hasan, Gündüz Turgay, *Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi*, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017.
- Köylü, Mustafa, Oruç, Cemil, *Çocukluk Dönemi Din Eğitimi*, Nobel yayınları, 1. Baskı, Ekim, Ankara, 2017.
- Köylü, Mustafa, Nazıroğlu, Bayramali, “İlköğretimde Din Eğitimi”, *Din Eğitimi*, Ed M. Köylü, N. Altaş, Ensar yayınları, İstanbul, 2018, ss. 148-189.

Kraynak, Robert P, “Made in The İmage of God”: The Christian View of Human Dignity and Political Order, *In Defense of Human Dignity-Essays of Our Times*, (eds.) R. P. Kraynak, Glenn Tinder, University of Notre Dame Press, İndiana, 2003, pp. 81-118.

Kuçuradi, İoanna, *Nietzsch ve İnsan*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1997.

Kuçuradi, İoanna, *Etik*, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, 1996.

Kuçuradi, İoanna, “İnsan Onuru Kavramı ve İnsan Hakları”, *Demokrasinin Garantisi: İnsan Onuru ve İnsan Hakları*, ed. Ulrike Dufner, 1. Baskı, Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği, İstanbul, 2008.

Kuçuradi, İoanna, “Felsefe ve İnsan Hakları”, *İnsan Haklarının Felsefi Temelleri*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2009.

Kuçuradi, İoanna, *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*, Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara, 2011.

Kuru, Gonca, *Türkiye’de Demokratik Hukuk Devleti Düzeninde İnsan Onurunun Yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.

Kutlu, Sönmez, “Laik Örgün Eğitim Sisteminde Doktrin Merkezli Çoğulcu Din Eğitimi Mümkün mü?” (Ed: S. Sarıkaya, N. Bardakçı, Y. Soyer ve N. Durak), *Günümüz Aleviliğinde Eğitim Çalıştayı*, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta, 2009, ss. 99-112. Erişim Linki: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/http://isamveri.org/pdfdrg/D154934/2009/2009_KUTLUS.pdf Erişim Tarihi: 24. 09. 2022.

Kutluer, İlhan, “Küreselleşme Mahiyeti ve Boyutları”, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, Editör: Yurdagül Mehmedoğlu, A. Ulvi Mehmedoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss.15-51.

Küçükali, Rıdvan, and Akbaş, Hasibe, "Bir Haklılaştırma Zemini Olarak Doğal Hukuk." *MSKU Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3.1 (2016): 64-73. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/profile/Ridvan-Kuecuekali/publication/304528110_Bir_Haklilastirma_Zemini_Olarak_Doga_l_Hukuk/links/58b540e445851503bea1f9e8/Bir-Haklilastirma-Zemini-Olarak-Dogal-Hukuk.pdf. Erişim Tarihi: 15.09.2022.

Küng, Hans, Kuschel, Karl, Josef, *Evrensel Bir Ahlaka Doğru*, Çeviren ve katkıda bulunanlar: Nevzat Y. Aşıkoğlu, Cemal Tosun, Recai Doğan, Gün Yayıncılık, Ankara, 1995.

Lahnemann, Johannes, “Devlet Okul ve Dini Cemaatler İşbirliği ile Din Öğretiminin Temel Esaslarının ve Uygulama Yöntemlerinin Belirlenmesi”, Çev: Ayşe Erdal, *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu*, 20-21 Kasım 1997, Düzenleyenler: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Tömer Dil Merkezi, ss. 70-76.

Lahnemann, Johannes, “Doktrinler Din Öğretimi Bağlamında Dinler Arası Öğretim İlkeleri”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Şerif Özdamar, Meb. Yay, Ankara 2004, ss. 480-487.

Lee, James Michael, How to Teach: Foundations, Processes, Procedures, *Handbook of Preschool Religious Education*, Edited by. Donald Ratcliff, Religious Education Press, 1988, pp. 152-224. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 22. 06. 2021.

Lee, James Michael, “The Blessing of Religious Pluralism”, Ed. H. N. Thompson, *Religious Pluralism and Religious Education*, Birmingham –Alabama: Religious Education Press, 1988, pp.57-124.

Lewis, Milton, “A Brief History of Human Dignity: İdea and Application”, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University Of Tasmania And Sydney/ Australia Springer, 2007, pp. 93-105.

Loobuyck, Patrick, Franken, Leni, The Challenges of the Pardigm Shift in Religious Educaation, *Religious Education in a Plural, Secularised Society*, Waxmann, 2011, pp. 169-176.

Macit, Mustafa, “Yoksulluk, İnsan Onuru ve Din”, *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, sayı: 41, Erzurum, 2014, ss. 102-115.

Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/31198>. Erişim Tarihi:27. 05. 2017.

Mahmoudi, Hoda, Universal Conciousness of Human Dignity, *Interdisciplinary Perpectivess on Human Dignity and Human Rights*, Emerald Publishing Limited, Hoda Mahmoudi, Michael L. Penn, (eds.), 2020. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>Erişim Tarihi: 25.09.2022.

Malpas, Jeef, “Human Dignity and Human Being”, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer, 2007, pp. 19-25.

Marty, Martin E, The Subject of Care, *The Mystery of the Child*, William B. Eerdmans Publishing Company, Cambridge, U.K, 2007. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 16. 05. 2021.

Marx, Karl, *Kapital*, çev. Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, 1. Cilt, Ankara, 2020.

Mead, George H, *Mind, Self and Society*, ed. Charles W. Morris, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1972.

Medeni, Elif, “Din Eğitiminde Yeni Bir Yaklaşım: Yeterlilik Modelleri ve Eğitim Standartları-Almanya ve Avusturya Örneğinin Türkiye’ye Uyarlanabilirliği”, *Marife*, Yaz, 2013, ss. 10-22. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/493895>. Erişim Tarihi: 04. 04.2020.

Mehmedoğlu, Yurdagül, “Değişen Dünyanın Dini ve Din Eğitimini Yeniden Tanımlayışı”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Değişim Yayınları, 2002, ss. 176-187.

Miedema, Siebren, “Dinler Arası Öğretim İhtiyacı”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdal, 28-30 Mart 2001 İstanbul, MEB Yayınları, Ankara 2004, ss. 236-242.

Milot, Micheline, The Religious Dimension in Intercultural Education. (Ed: J. Keast) *Religious Diversity and Intercultural Education: a Reference Book for Schools*, Strasbourg: Council of Europa, 2007, pp. 19-31. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi:23. 06. 2020.

- Mokrosch, Reinhold, “Luther mi Yoksa Papa mı? Protestan ya da Katolik Din Eğitimi mi ya da Doktrinler Arası İşbirliğine Dayanan Bir Din Eğitimi mi? Alman Bakış Açısının Ana Hatları”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, Çev: Şehbal M. Gökdal, 28-30 Mart 2001 İstanbul, MEB Yayınları, Ankara 2004, ss. 549-560.
- Moore, Kenneth, D, *Effective Instructional Strategies: From Theory to Practice*, Sage Publications, 2009. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 28. 06. 2021.
- Moore, Kenneth, D, Hansen, Jacqueline, *Effective Strategies for Teaching in K-8 Classrooms*, Sage Publications, 2012. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 28. 06. 2021.
- Moran, Gabriel, “Religious Pluralism: A.U.S. and Roman Catholic View”, *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson (Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988, pp. 37-57.
- Morin, Edgar, *Avrupa’yı Düşünmek*, çev. Şirin Tekeli, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Morin, Edgar, *Geleceğin Eğitimi İçin Gerekli Yedi Bilgi*, Çev. H. Dilli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Mourgeon, Jacques, *İnsan Hakları*, trc. A. Ekmekçi, A. Türkmen, İletişim Yayınları, İstanbul 1990.
- Mulder, Martin, *Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education*, Ed. M. Mulder, Springer, The Netherlands, 2017. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 25. 06. 2021.
- Mumcu, Ahmet & Küzeci, Elif, *İnsan Hakları ile Kamu Özgürlüklerinin Tarihsel Düşünsel Kökenleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007.
- Nagan, Winston P, Cartner, John A. C, Munro, Robert J, *Human Rights and Dynamic Humanism*, Brill Nijhof, Boston, 2017, pp. 31-75. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 25. 09. 2022.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, çev. Yusuf Yazar, İz Yayıncılık, İstanbul, 2009.

- Nesbitt, Elanor, “My Dad’s Hindu, My Mum’s side are Sikhs”: Issues in Religious Identity, 1993. Erişim Linki: <http://crossasia-repository.ub.uni-heidelberg.de/234/1/identity.pdf>. Erişim Tarihi: 25. 04. 2021.
- Nesbitt, Elanor, Locating British Hindu’s Sacred Space, The University of Warwick, Coventry, 2006; Erişim Linki: https://www.researchgate.net/publication/37143245_Locating_British_Hindu_s'_sacred_space Erişim Tarihi: 15.05.2021.
- Nesbitt, Elanor, Studying the Religious Socialization of Sikh and ‘Mixed-Faith’ Youth in Britain: Contexts and Issues, Institute of Education, University of Warwick, Coventry CV4 7AL, UK, Koninklijke Brill NV, Leiden, Journal of Religion in Europe, Vol. 2 (1) 2009, pp. 37-57. Erişim Linki: <http://wrap.warwick.ac.uk/445/> Erişim Tarihi: 15.05.2021.
- Elanor Nesbitt, “Ethnography, Religious Education and *The Fifth Cup*.” The University of Warwick, Religion and Education, January, 2013, 40(1):5-19. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/publication/272121685_Ethnography_Religious_Education_and_The_Fifth_Cup. Erişim Tarihi: 15.05.2021.
- Nohl, Arnd, Michael, *Kültürlerarası Pedagoji*, çev: Raşan N. Somel, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Nord, Warren A, *Religion and American Education: Rethinking a National Dilemma*, The University of Carolina Press, Chapel Hill, 1995. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 26. 6. 2021.
- Onat, Hasan, *Türkiye’de Değişim Sürecinde Din Anlayışı*, Ankara Okulu, Ankara, 2003.
- Oruç, Cemil, *Okul Öncesi Dönemde Çocuğun Din Eğitimi*, İstanbul, Dem Yayınları, 2012.
- Oruç, Cemil, “Erken Çocukluk Dönemi Din Eğitimi”, Gelişimsel Basamaklara Göre Din Eğitimi, Ed: M. Köylü, Nobel Yayınları, 7. Basım, Eylül, Ankara, 2017, ss. 1-49.
- Osler, Audrey, The Right to Human Rights Education, *Human Rights and Schooling: An Ethical Framework for Teaching for Social Justice*, Ed. James A. Banks, Teachers College Press, London, 2016, pp. 14-32. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 15. 06. 2021.

- Osler, Audrey, and Starkey, Hugh, *Changing Citizenship Democracy and Inclusion in Education*, Open University Press, 2005. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 15. 06. 2021.
- Osmanoğlu, Cemil, *Çoğulcu Din Eğitimi ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*, Nobel Yayınları, Mayıs Ankara, 2016.
- Otluoğlu, Rahmi, “İlköğretim Okulu İzlenesinde Duyuşsal Alan ve Duygu Eğitimi”, *M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, Yıl: 2002, S. 15, s. 166. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2141>. Erişim Tarihi: 18. 02. 2019.
- Ovey, N. Muhammed, “Çokkültürcülük ve Din Eğitimi”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Editör: Dr. Remziye Yılmaz, Çev: İhsan Çapçioğlu, Sinemis Yay. Kasım, 2005, ss. 159-172.
- Öktem, Akif Emre, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Liberte yayınları: 74, Aralık, Ankara, 2002.
- Öktem, Niyazi. "Antik Yunan Felsefesi." *Journal of Istanbul University Law Faculty* 39.1-4 (1974): 353-413. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/96686> Erişim Tarihi:29.09. 2022.
- Ökten, Kaan, *Hıristiyanlıkta İnançın Yenilenmesi*, Mavi Ada Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Özcan, Muttalip, *İnsan Felsefesi (İnsanın Neliği Üzerine Bir Soruşturma)*, BilgeSu Yay, Ankara, 2016.
- Özcan, Şevket, *Dini Tecrübeyi Anlamak- Ninian Smart ve Din Fenomenolojisi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2020.
- Özlem, Doğan, *Kültür Bilimleri ve Kültür Felsefesi*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1986.
- Öztürk, Yaşar Nuri, “Kur’an’da İnsan Kavramı”, *İstanbul Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 2001, S.3, ss. 2-15. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/10094>. Erişim Tarihi: 18. 09. 2017.
- Pascal, Blaise, *Düşünceler*, çev. Fethi Yücel, Matbaa Yeni Cezaevi, Ankara, 1942.

- Peavey, Fran & Hutchinson, Vivian, Strategic Questioning: An Approach to Creating Personal and Social Change. *Insight and Action*, Philadelphia, PA: New Society, 1994, pp. 1-24. Erişim Linki: pnodn.pbworks.Com. Erişim Tarihi: 05.05.2021.
- Pritchard, Michael S, İntegrity, Dignity and Justice, *On Becoming Responsible*, University of Press on Cansas,1991, pp. 78-103. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 10.09.2022.
- Platon, *Phaidon*, ev. Suut Kemal Yetkin, Hamdi Ragıp Atademir, MEB Basımevi, Ankara, 1945.
- Platon, *Devlet*, ev. S. Eyüboğlu ve M. Ali Cimcoz, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Nisan, İstanbul, 2013.
- Pekel, Abdulkadir,” İnsan Haklarının Evrenselliği ve Kültürel Görecelilik”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Yıl: 24, Sayı: 96, Gz 2019, ss. 111-118. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/liberal/issue/50744/641079> Erişim Tarihi: 05.10.2022.
- Perry, Michael J, “Are Human Rights Universal? The Relativist Challenge and Related Matters,” *Human Rights Quarterly*, by The John Hopkins University Press, S. 19 (1997), pp. 461-509.
- Polmann, Arnd, Embodied Self-Respect and the Fragility of Human Dignity: A Human Rights Approach. *Humiliation, Degradation, Dehumanisation: Human Dignity Violated*, In: Kaufmann, P., Kuch, H., Neuhäuser, C. & Webster, E. (eds.). Dordrecht, Heidelberg, London and New York: Springer, 2010, pp.243-261. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 03.06.2021.
- Popper, Karl, *Aık Toplum Ve Dşmanları*, 1. Cilt, ev. Mete Tuncay, Harun Kızıltepe, Remzi Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul, 1994.
- Pring, Richard, Hayvard, Geoff, Hodgson Ann and at all, Aims and values, *Education for All: The Future of Education and Training for 14-19 Year Olds*, Routledge, London and Newyork, 2009, ss. 12-26. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 26.05.2021.

Race, Alan, "Interfaith Dialogue: Religious Accountability between Strangeness and Resonance", *Christian Approaches to Other Faiths*, ed. Paul Hedges, Alan Race, SCM Core Text Press, London 2008, pp. 155-176. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 16. 04. 2021.

Race, Alan, *Making Sense of Religious Pluralism (Shaping theology of religions for our times)*, Modern Church Series, London 2013. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 16. 04. 2021.

Religious Education The Non - Statutory National Framework, Qualifications and Curriculum Authority, Londra, 2004, pp. 1-17.

Reisoğlu, Safa, *Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları*, Beta Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Ritschl, Dietrich, "Can Etical Maxims be Derived from Theological Concepts of Human Dignity", *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusdem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London/Newyork, pp. 87-98.

Robertson, Ronald, *Globalization Social Theory and Global Culture*, Sage Publications, London 1992. Erişim: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 22. 04. 2021.

Roy, Oliver, "Why religion matters more than ever in a secular Western society", *ReligioWest Paper*, September, 2015. Erişim Linki: <https://docplayer.net/81067567-Fut-ure-the-edu-cat-ion-eur-ope-igious-rel-edited-by-kristina-stoeckl-responsible-principal-investigator-olivier-roy.html>. Erişim Tarihi: 25. 05. 2018.

Rudge, John, "İngiliz Din Eğitiminde Kişilik Gelişimi ve Dini Topluluklar", *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu 20-21 Kasım 1997*, Düzenleyenler: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Tömer Dil Merkezi, Çev: Abdullah Şahin, ss. 96-101.

Safrai, Chara, "Human Dignity in a Rabbinical Perspective", *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew University of Jerusdem, Tel Aviv University/ Kluwer Law International The Hague/ London, pp. 99-109.

Savcı, Bahri, “Yaşam Hakkı”, “Felsefel Açından Pratiğe Doğru”, Hacettepe Üniv. Sosyal Felsefe ve Sosyal Bilimler Bölümü Kollokyomuna Sunulan Rapor: 9-13 Haziran, 1980, ss. 19-27.

Savcı, Bahri, *Yaşam Hakkı ve Boyutları*, Ankara Üniv. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No: 449, İnsan Hakları Merkezi Yayınları No: 1, S.B.F Basın ve Yayın Yüksek Okulu Basımevi, Ankara 1980, ss. 10-14.

Erişim Linki: <https://dspace.ankara.edu.tr/> Erişim Tarihi: 05. 09. 2022.

Scheler, Max Ferdinand, *İnsanın Kozmostaki Yeri*, çev. Harun Tepe, Ayraç Yayınları, 1. Baskı, 1988.

Schreiner, Peter, Towards a European Oriented Religious Education, *Towards Religious Competence, Diversity as a Challenge for Education in Europe*, Hans G. Heimbrock, Christoph Th. Scheilke, ed. P. Schreiner, Comenius Institut, Lit Verlag, London 2001. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 18/06/2021.

Schwarz, Andreas B, *Roma Hukuk Dersleri*, çev. Türkan Rado, İstanbul, 1965.

Selçuk, Mualla, “Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri”, Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu, AÜİF ve Tömer Dil Merkezi, Ankara 20-21 Kasım 1997, ss. 28-35.

Selçuk, Mualla, “Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir mi?”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul, 2000, ss. 207-224.

Selçuk, Mualla, “Teorik ve Pratik Açmazlarıyla Kültürel Miras Öğretimini Sorgulayan Bir Deneme”, *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar* (2000): ss. 255-264.

Selçuk, Mualla, “Birlikte Yaşama” ya Kuran-i Bir Yaklaşım; Tearuf”, *Kültürel Çeşitlilik ve Din*, Ed: Dr. Remziye Yılmaz, Sinemis Yay. Kasım, 2005, ss. 229-243.

Selçuk, Mualla, *Kavramsal Netlik Bir Dinden Öğrenme Modeli*, Pegem Akademi Yayıncılık, Şubat, Ankara, 2022.

Selçuk, Mualla, “How does the Qur’an See “The People of the Book?” *An Example of the Communicative Model of İslamic Religious Education, Reaching fort the Sky*, Ed: Stella El Bouayadi-van de Watering and Siebren Miedema, pp. 28-30.

Selçuk, Mualla & Valk, John, “Knowing Self and Others: A Worldview Model for Religious Education in Turkey”, *Religious Education*, 2012, pp. 443-454.

- Selçuk, Mualla, Albayrak, Halis, Antes, Peter, Heinzmann, Richard, Thurner, Martin, *İslamiyet- Hıristiyanlık Kavramları Sözlüğü*, Ankara Üniv. Yayınevi, Cilt 1A'raf-Kudret, Ankara, 2016.
- Serozan, Rona, “Miras Hukukunun Gelişim Süreci Sosyo-Ekonomik Planda ve Hukuk Politikasında Yaşanan Değişiklikler ve Bu Değişikliklerin Miras Hukukunun Gelişimi Üzerindeki Etkileri”, çev. Meliha Sermin Paksoy, İÜHFM C. LXXIII, S. 1, s. 531-560, 2015. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/230794>. Erişim Tarihi: 13.04. 2019.
- Sevinç, Müzeyyen, “Evrensel ve Yerel Değerlerin Eğitime Yansımaları”, *Küreselleşme Ahlak ve Değerler*, Editör: Yurdagül Mehmedoğlu, A. Ulvi Mehmedoğlu, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 205-241.
- Seymen Çakar, Ayşen, “Hukuki Bir Kavram Olarak İnsan Onuru”, Erişim Linki: http://www.umut.org.tr/userfiles/files/Document/document_13.pdf. Erişim Tarihi: 14. 04. 2018.
- Shapiro, Lawrence E, *Yüksek EQ'lu Bir Çocuk Yetiştirme*, Çev, Ümran Kartal, Varlık Yayınları, İstanbul, 1999.
- Shepherd, John, “İslam ve Din Eğitimi (Mezhebe Dayalı Olmayan Yaklaşım)”, *Din Öğretimi ve Din Hizmetleri Semineri*, Çev: Bekir Demirkol, DİB Yay., 8-10 Nisan- Ankara, 1988, ss. 370-378.
- Shepherd, John, “İngiliz Eğitiminin Kişilik Gelişimine Katkısı”, *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu 20-21 Kasım 1997*, Düzenleyenler: Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Tömer Dil Merkezi, Çev: Sibel Aksu, ss. 77-89.
- Shepherd, John, “Fenomenolojik Yaklaşım: Din Öğretiminin Sorgulanması”, *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar*, 28-30 Mart 2001 İstanbul, Çev: Didem Nasman, Meb. Yay, Ankara, 2004, ss. 323-335.

- Shockley, Grant S, “Religious Pluralism and Religious Education A Black protestant Perspective”, *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson, Birmingham, Alabama; Religious Education Press, 1988, pp. 138-171.
- Shultziner, Doron, “Human Dignity: Functions and Meanings”, *Perspectives on Human Dignity: A Conversation*, Edited by; Jeff Malpas and Norelle Lickiss University of Tasmania and Sydney/ Australia Springer 2007, pp. 73-92.
- Shultziner, Doron & Carmi, Guy E, “Human Dignity in National Constitutions: Functions, Promises and Dangers”, *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 62, 2014, pp. 461-490. Erişim Linki: https://www.researchgate.net/profile/Doron-Shultziner/publication/259979648_Human_Dignity_in_National_Constitutions_Functions_Promises_and_Dangers/links/0a85e52ee4a3b23c09000000/Human-Dignity-in-National-Constitutions-Functions-Promises-and-Dangers. Erişim Tarihi: 14.06.2021.
- Singer, Peter, *Practical Ethics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 11. 09. 2021
- Skeie, Geir, “Çoğulluk Kavramı ve Din Eğitimi Açıısından Anlamı”, *Çok kültürlülük Eğitim Kültür ve Din Eğitimi*, ed: Recep Kaymakcan, dem Yay, Kasım, İstanbul, 2006, ss. 135-155.
- Slavin, Robert E, Madden Nancy A., *One Million Children Success for All*, Corwin Press, INC, California, 2001. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 04. 05. 2021.
- Smart, Dean, İngiltere ve Galler’de Eğitim Sistemi ve Tarih Öğretim Programları, <https://www.euroclio.eu/wp-content/uploads/2019/09/Multicultural-Europe-TR.-Chapter-6.pdf>. Erişim Tarihi: 07. 12. 2019.
- Smart, Ninian, *The Religious Experience of Mankind*, Collins Fount Paperbacks, New York, 1969.
- Smart, Ninian, *The World’s Religions*, Cambridge University Press, 1989. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 20. 06. 2021.
- Smart, Ninian, *Religion and the Western Mind: Dreams, Religion and Psychology*, State University of Newyork Press, 1987. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 20. 06. 2021.

- Smart, Ninian, *Dimensions of the Sacred: An Anatomy of the World's Beliefs*. (London HarperCollins), 1996. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 20. 06. 2021.
- Smart, Ninian, "Din ve Kreselleşme", *Dini Araştırmalar*, ev. Yusuf Gkalp, Cilt 6, S. 17, September-December 2003, ss. 373-381.
- Smith, Daniel, *Byk Fikirler El Kitabı*, ev. Dr. Murat Demirekin, Salon Yay, İstanbul 2018. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 20. 05. 2021.
- Smith, Wilfred Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Foreword by John Hick, Fortress Press, Minneapolis, 1991. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 21. 04. 2021.
- Smith, Wilfred Cantwell, *The Faith of Other Men*, A Mentor Book, Chicago, U.S.A, First Printing, June 1965.
- Somerville, Margaret, Dealing with Death-The Ethics of Euthanasia, *The Ethical Canary: Science, Society and The Human Spirit*. McGill-Queen's University Press Montreal&Kingston, London. Ithaca, pp. 121-128. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 28. 09. 2021.
- Spilka, Bernard & Hood, Rasph W. & Hill, Peter C, *The Psychology of Religion an Empirical Approach*, The Guilford Press, Newyork & London 2018. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 10. 06. 2021.
- Starck, Christian, "The Religious and Philosophical Background of Human Dignity and its Place in Modern Constitutions," *The Concept of Human Dignity in Human Rights Discourse*, Edited by: David Kretzmer and Eckart Klein, The Minerva Center for Human Rights The Hebrew niversity of Jerusdem, Tel Aviv niversity/ Kluwer Law International The Hague/ London/Newyork, pp. 179-183.
- Stoeckl, Kristina, "Knowledge About Religion and Religious Knowledge in Secular Societies: Introductory Remarks to the Future of Religious Education in Europe", *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 1-6. Erişim Linki: <https://docplayer.net/81067567-Future-the-education-europe-religious-rel-edited-by-kristina-stoeckl-responsible-principal-investigator-olivier-roy.html>. Erişim Tarihi: 25.05. 2018.

- Streib, Heinz, *Dinler Arası Müzakereler: Yeni Bir Gelişim Perspektifi*, Ed: R. Kaymakcan, H. Hökelekli, S. Kenan, Z.Ş. Arslan, M. Zengin, *Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu*, Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 489-514.
- Sulmasy, Daniel P, “Human Dignity and Human Worth”, *Perspectives on Human Dignity: A Conservation*, ed. Jeff Malpas, Norelle Lickiss, Springer, 2007, pp. 9-18.
- Sulmasy, Daniel P, “Dignity and the Human as a Natural Kind”, in C.R. Taylor and R. Dell’Oro (eds), *Health and Human Flourishing Washington*, DC: Georgetown University Press, 2006. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 20. 05. 2021.
- Sulmasy, Daniel, *Dignity and Bioethics: History, Theory and Selected Applications*, *Human Dignity and Bioethics*, ed. Barbara T. Lanigan, 2009 Nova Science Publishers, Inc, pp. 325-347. Erişim Linki: https://www.academia.edu/download/61126376/Human_Dignity_and_Bioethics20191104-108854-so3139.pdf#page=349 Erişim Tarihi: 15.09.2022.
- Sümer, Necati, *Dinlerin İntihar Olgusuna Bakışı*, (Doktora Tezi), Ankara 2015. Erişim Linki: <https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/35516/tez.pdf?sequence=1> Erişim Tarihi: 20. 03. 2021.
- Swidler, Leonard and Mojzes, Paul, *The Study of Religion in an Age of Global Dialogue*, Temple University Press, U.S.A, 2000. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 09. 05. 2021.
- Şen, Y. Furkan, Yaşam Hakkı: İdam, Kürtaj, Ötenazi Ve Siyasal Sorumluluk, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 19.2 (2015): 1-26. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32531> Erişim Tarihi: 25.09.2022.
- Şenel, Alaeddin, *İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi*, İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını: 6, Kasım, İzmir, 1996.
- Şenel, Alaeddin, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1998.
- Şimşek, Oğuz, *Anayasa Hukunda İnsan Onuru Kavramı ve Korunması*, (Doktora Tezi), İzmir, 1999.

- Şimşek, Suat, “Mülkiyet Hakkının Kapsamı, Sınırlandırma Nedenleri ve Şartları Açısından 1982 Anayasası ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi: Karşılaştırmalı Bir Analiz –I”, Erişim Linki: <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2010-91-658>. Erişim Tarihi: 25. 06. 2019.
- Tahzib, Bahiyyih G, *Freedom of Religion, Ensuring Effective International Legal Protection*, Martinus Nijhoff Publishers, January, Netherlands 1996. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 02. 04. 2021.
- Tamminen, Kalevi, Vanello Renzo, Jaspard, Jean-Marie and Ratcliff, Donald, The Religious Concepts of Preschoolers, *Handbook of Preschool Religious Education*, Ed. Donald Ratcliff, Religious Education Press, 1988, pp. 59-82. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 10. 06. 2021.
- Tanör, Bülent, *Siyasi Düşünce Hürriyeti ve 1961 Anayasası*, İstanbul, 1969.
- Tanör, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, BDS Yayınları, İstanbul, 1991.
- Tavukçuoğlu, Musatafa, “Okul Öncesi Çocuğunun Eğitiminde Din Duygusu ve Din Eğitimi”, Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 14. (14) 2002, ss. 51-63. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/184452> Erişim Tarihi:10.10.2022.
- Teece, Geoffrey, *A Religious Approach to Religious Education: the Implications of John Hick's Religious Interpretation of Religion for Religious Education*, A thesis, College of Social Sciences School of Education University of Birmingham, College Of Social Sciences School of Education University of Birmingham, May 2010.
- Erişim Linki: <https://core.ac.uk/download/pdf/75984.pdf>. Erişim Tarihi: 18. 03. 2022
- Temel Eğinli, Ayşen, “Kültürlerarası Yeterliliğin Kazanılmasında Kültürel Farklılık Eğitimlerinin Önemi”, Ocak-2011, ss. 215-227. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/165786>. Erişim Tarihi: 10. 04. 2019.
- Tezcan, Durmuş, Erdem, M. Ruhan, Sancakdar, Oğuz, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'de İnsan Hakları Sorunu*, Seçkin Yayınları, Şubat, Ankara 2002.
- Thompson, George, *İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Payel Yayınevi, 1997.

- Thompson, Norma H, “Future Directions”, *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson (Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988), pp. 301-315.
- Thompson, Norma H, “The Challenge of Religious Pluralism”, *Religious Pluralism and Religious Education*, ed. Norma H. Thompson (Birmingham, Alabama: Religious Education Press, 1988), pp. 7-36.
- Thurner, Martin, “İnsan Hakları İnsan Onuru ve Hıristiyanlık”, *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim-2005, Ankara, ss. 49-55.
- Toprakkaya, Arslan, “H. Jonas’ta İnsan Ve Doğanın Değeri”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, Sayı: 15, ss. 41-52.
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, PegemA Yayıncılık, Temmuz, Ankara, 2002.
- Tosun, Cemal, “Almanya’da İslam Din Dersleri İçin Bilimsel İslami Teolojik Temellerin Önemi”, *İnsan Onuru İslam ve Hıristiyanlıktaki Temelleri Çalıştayı*, 3-4 Ekim-Ankara, 2005, ss. 123-132.
- Tosun, Aybiçe, *Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli*, (Doktora Tezi), Ankara 2015.
- Turhan, Mehmet, “Düşünce Özgürlüğü ve 1982 Anayasası”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1988, S. 4, ss. 87-117. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/214134>. Erişim Tarihi: 02. 03. 2018.
- Türe, Fatih, “İnsan Haklarının Normatif Kökeni”, *Muğla Sıtkı Kocaman Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 32, 2014 Bahar, ss. 149-161. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/217195>. Erişim Tarihi: 13. 06. 2017.
- Türkmen, Hasan, “Ötenazi Sorunsalına Teolojik Açardan Bir Bakış”, *Kelam Araştırmaları*, 13: 1, 2015, ss. 495-519. Erişim linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/179956>. Erişim Tarihi: 30. 04. 2021.
- Tüzer, Abdullatif, “Kutsalın tecrübesi ve Dini Çoğulculuk”, *Düşünen Siyaset*, Ocak-Şubat 2000, S. 12.

- Ulusal, Şemsettin, “Uluslararası Hukukta İnsan Onuru Fikrinin Gelişmesine İslam’ın Katkısı”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2014, ss. 199-221. Erişim Linki: <http://www.islamhukuku.com/Uploads/Sayilar/islam%20hukuku%20dergisi%2023862.pdf>. Erişim Tarihi. 20. 04. 2018.
- Uyanık, Mevlüt, “İlahi Dinlerin Evrensellik Tasarımının Teorik Sunumu”, *Avrupa Birliği’ne Giriş Sürecinde Türkiye’de Din Eğitimi ve Sorunları Sempozyumu*, Editör, Suat Cebeci, Sakarya Üniv, Değişim Yayınları, 2002, ss. 156-170.
- Uysal, Enver, *Hudud Risaleleri Çerçevesinde Kindi ve İbn-i Sina Felsefesinin Temel Kavramları*, Emin Yayınları, Bursa, 2008.
- Ünal, Şeref, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, TBMM Basımevi, Ankara, 2001.
- Üskül Engin, Zeynep Özlem, “Birey Kavramının Gelişimi ve İnsan Hakları”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fak. Mecmuası*, 2014, 72. 1, ss. 201-218. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/97872>. Erişim Tarihi: 15. 02. 2018.
- Valk, John, “Worldview Education in a Changing World”, *International Seminar on Religious Education and Values*. Ottawa, Canada, July 2-30, 2010.
- Valk, John, “Religion or Worldview: Enhancing Dialogue in the Public Square”, *International Seminar on Religious Education and Values (ISREV)*, Renaissance College University of New Brunswick, Ottawa, Canada, 2010, pp. 6-7.
- Valk, John, “Plural Public Schooling: Religion, Worldviews and Moral Education”, pp. 11-12.
- Valk, John, Albayrak, Halis, Selçuk, Mualla, *An Islamic Worldview from Turkey-Religion in a Modern, Secular and Democratic State*, Palgrave Macmillan, Switzerland 2017.
- Van Den Kerchove, A, Teaching about religious issues within the framework of the French ‘Laïcité’. In: Franken, L and Loobuyck, P (eds) *Religious Education in a Plural, Secularised Society a Paradigm Shift* Münster, NY; München; Berlin: Waxmann, 2011, pp.55-67. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 03. 07. 2021.
- Van Der Ven, Johannes A. “Eğitimde Çokkültürlülük: Tanınma Siyaseti”, *Çokkültürlülük: Eğitim, Kültür ve Din Eğitimi*, Ed: Recep Kaymakcan, Dem Yayınları, İstanbul 2006, ss. 61-96.

- Vanier, Jean, *Becoming Human*. Paulist Press, Newyork, Mahwah, NJ, 2008. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 03. 09. 2021.
- Velasco, Francisco Diez de, “Religion, Identity and Education For Peace: Beyond The Dichotomies: Confessional/non-Confessional and Global/Local”, *British Journal of Religious Education*, 29 (1), pp. 77-87.
- ErişimLinki:https://www.researchgate.net/profile/Francisco-Diez-De-Velasco/publication/234611066_Religion_Identity_and_Education_for_Peace_Beyond_the_Dichotomies--ConfessionalNon-Confessional_and_GlobalLocal/links/5713774c08aebe07c063195/Religion-Identity-and-Education-for-Peace-Beyond-the-Dichotomies--Confessional-Non-Confessional-and-Global-Local.pdf. Erişim Tarihi: 27. 06. 2021.
- Verkors, Jean Bruller, *İnsan ve İnsanlar*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Vedat Günyol, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1994.
- Waardenburg, Jacques, *Reflections on the Study of Religion*, The Hague, Mouton, 1978. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/>. Erişim Tarihi: 08.05. 2021.
- Watson, Brenda, *The Effective Teaching of Religious Education*, London: Longman, 1993. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/books>, Erişim Tarihi: 28. 07. 2021.
- Watt, William, Montgomery, *Dinlerde Hakikat (Sosyolojik ve Psikolojik Bir Yaklaşım)* çev: A.V. Taştan, A. Kuşat, İz Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- Weber, Alfred, *Felsefe Tarihi*, çev. H. Vehbi Eralp, Sosyal Yayınları, 1991.
- Weber, Max, “Dünya Dinlerinin Sosyal Psikolojisi”, *Din Sosyolojisi*, çev. Yasin Aktay, M. Emin Köktaş, Vadi Yayınları, Ankara, 1998, ss. 165-176.
- Wesselink, Renate, Biemans, Harm, Gulikers, Judith, Mulder, Martin, “Models and Principles for Designing Competence-based Curricula, Teaching, Learning and Assessment”, *Competence-based Vocational and Professional Education: Bridging the Worlds of Work and Education*, Ed. M. Mulder, Springer, The Netherlands, 2017, pp. 533-555. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 02. 07. 2021.

Willems, Joachim, "Religious Education and the Student's Fundamental Right to Freedom of Religion-Some Lessons and Questions from Germany", *The Future of Religious Education in Europe*, Ed: Kristina Stoeckl, Responsible investigator: Oliver Roy, Robert Schuman Centre For Advanced Studies, European University Institute, 2015, pp. 27-38. Erişim Linki: <https://docplayer.net/81067567-Future-the-education-european-university-institute-edited-by-kristina-stoeckl-responsible-principal-investigator-olivier-roy.html>. Erişim Tarihi: 25. 05. 2020.

Witte, John, The Church's Long Road to Political Democracy, *Christianity and Democracy in Global Context*, John Witte Jr, Routledge, 2018. Erişim Linki: <https://books.google.com.tr/> Erişim Tarihi: 25.09.2022.

Wright, Andrew, *Religion, Education and Post-Modernity* (London, RoutledgeFalmer), 2004. Erişim Linki: <https://www.taylorfrancis.com/books/mono/10.4324/9780203463499/religion-education-post-modernity-andrew-wright>. Erişim Tarihi: 06. 05. 2021.

Wright, Andrew, "Critical Religious Education and Pursuit of Truth", *Journal of Religious Education*, 52 (3), 2004, ss. 15-21. Erişim Linki: <https://asmre.org/913/07/AWright-2004-52-3-CriticalREAndThePursuitofTruth.pdf>. Erişim Tarihi: 10. 05. 2021.

Yaran, Cafer Sadık, Editör, "John Hick'in Din Felsefesinde Dinsel Çoğulculuk", *İslam Ve Öteki (Dinlerin Doğruluk, Kurtarıcılık ve Bir Arada Yaşama Sorunu)*, Kaknüs Yay, Nisan, İstanbul, 2001, ss. 141-151.

Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1990.

Yemenici, Ahmet, Özdemir, Hasan Fehmi, Selçuk, Mualla, "Öğretmen Adaylarının Din Eğitiminde Farklılıklarla Karşılaşma Deneyimleri: Bir Ölçek Geliştirme Çalışması", *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2020, Cilt 23, Sayı 57, 9-36.

Yeşilyurt, Muhammet, "'İbrahimî Dinler" Kavramsallaştırmasının Tarihi." *Bilimname* 2019. 37: ss. 191-241. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/pub/bilimname/article/457204> Erişim Tarihi: 15.01.2023.

- Yıldızdöken, Çiğdem, “Sofistlerin Epistemolojideki Yeri ve Önemi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* Cilt: IV /Sayı: XII /Ağustos /MMXVII, Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/pub/atdd/issue/36311/411355> Erişim Tarihi: 20. 09. 2022.
- Yılmaz, Aytekin, “Günümüzde İnsan Hakları ve Türkiye”, *Yeni Türkiye İnsan Hakları Özel Sayısı 21*, Mayıs-Haziran 1998, Yıl: 4, ss. 152-166.
- Zengin, Halise, Kader, “Almanya’da İslam Din Öğretimi Modelleri”, *AÜİFD XLIX*, Sayı II, ss. 245-268.
- Ziebertz, Hans George, “Çokkültürlü Bir Toplumda Değerler Eğitimi Modelleri”, *Değerler ve Eğitimi Uluslar Arası Sempozyum*, ss. 445-465.
- Ziebertz, Hans George, “Çok kültürlü Bir Toplumda Din Eğitimi”, *Çokkültürlülük Eğitim Kültür ve Din Eğitimi*, Editör: Recep Kaymakcan, dem Yay, Kasım, İstanbul 2006, ss. 155-181.
- Zümrüt, Osman, “Avrupa’da Din Öğretimi ve Yeni Açılımlar”, *Ondokuzmayıs Üniv. İlahiyat Fak Dergisi* 22.22 (2006): ss. 10-35. Erişim Linki: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/188521>. Erişim Tarihi: 21. 05. 2018.

İnternet Siteleri

- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b9e6fef9cda92.38941975 (16.09.2018)
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cd11e56b50436.68448500/ (07.05.2019)
- <https://dictionary.cambridge.org/tr/s%C3%B6zl%C3%BCk/ingilizce/dignity/> (28.05.2019)
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b9e72b62d4db2.55436031 (16.09.2018)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5afcc0d33ebd66.56668308 (15.05. 2018)

<https://sozluk.gov.tr/> (04.03.2019)

<https://sozluk.gov.tr/> (18.12.2019)

<https://www.unicef.org/>, (10.09.2022)

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5b956f32c10319.50204711 (20.03.2019)

<https://sozluk.gov.tr/> (07.05.2020)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2e32d1c76417.14580277 (27.05.2019)

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2e32dc225c45.06384138(03.08.2019)

<http://www.educationengland.org.uk/documents/swann/swann1985.html>. (15.06. 2021)

<http://www.mmiweb.org.uk/publications/re/NSNF.pdf>. (13.04.2020)

<https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=15236&lang=en>.(15.04.2020)

<https://www.euroclio.eu/wp-content/uploads/2019/09/Multicultural-Europe-TR.-Chapter-6.pdf>. (10.9.2019)

<https://sozluk.gov.tr/> (05.06.2020)

EKLER

Tablo 1. John Valk'ın Dünya Görüşü Çerçevesi

Çerçeve 3 Dünya görüşü boyutu	(Mythos) Mitler: Metinler, Kutsal Kitap, Rivayetler, Hikâyeler
	(Logos) Bilgi: Öğretiler, Doktrinler
	(Ethikos) Etik: Ahlaki prensipler
	Ritüeller
	Communitas: Dindarların Sosyal Toplantıları; Katedraller- spor tesisleri, alışveriş merkezleri, finansal kurumlar
	Ekstasis: dünya görüşünü güçlendiren deneyimler; spor etkinlikleri, rock konserleri, aşai rabbani ayini

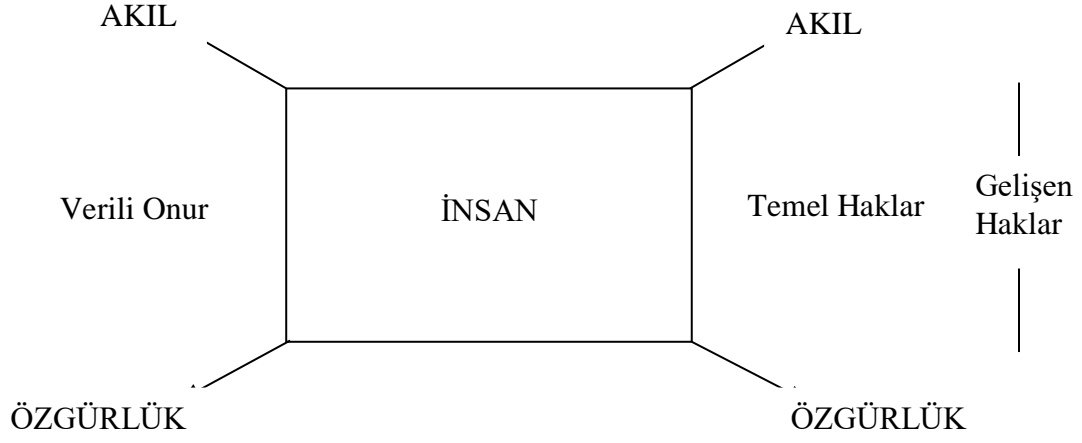
Çerçeve 5	İçerik
Birincil & İkincil İnançlar, Değerler ve Prensipler	Adaletin Peşinde: Adil olarak kabul edilen nedir?
	Tüm insanların onuru: Günlük yaşamda nasıl ifade edilir?
	Yaşamın kutsallığı: Tüm yaşamlar kutsal mıdır? İnsan yaşamı diğer hayat formları yerine yüce bir kutsallık ve değere mi bağlıdır?
	Eşitlik/Farklılık: Herkese eşit statü verilmiş midir? Cinsiyetler arası eşitlik konusunda bir farklılık var mıdır?
	Açıklık/Hoşgörü: Hoşgörü neye gösterilir neye gösterilmez? Düşünmenin ve inanmanın farklı şekillerine açık mıdır?
	Çevre sorunu

Tablo 2. İnsan Hakları İle İlgili Kutsal Kitaplara Dayalı Bir Program Örneği

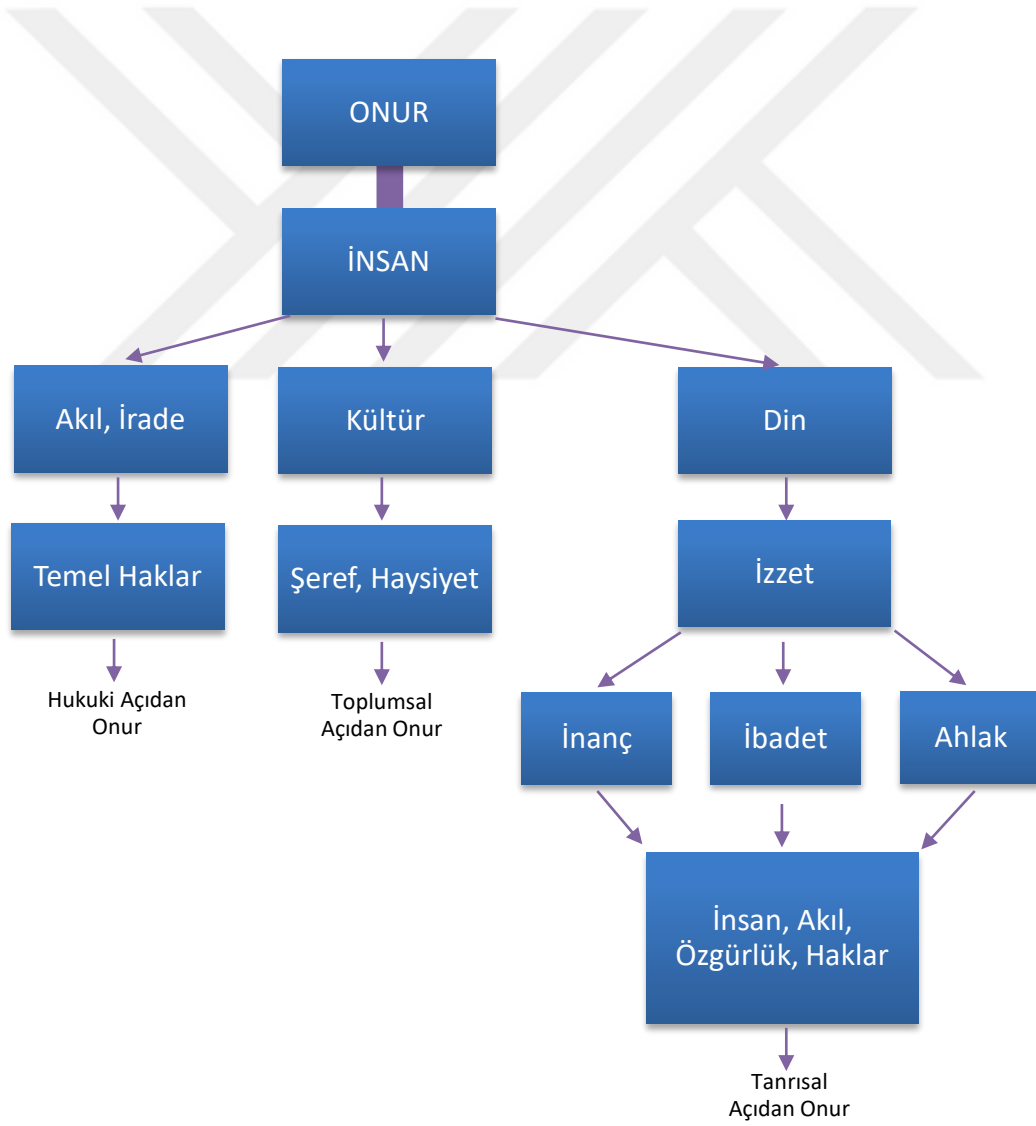
Yaş	Konu	Yeterlilikler	Yararlanılabilecek Ayetler/Ayetlerin Ortak Anlamları	
5-7 yaş	Yaşamın değerini anlamak	Her insanın yaşamaya hakkı olduğunu anlar.	Tekvin Bap 1: 26-31 Matta Bap 5: 45 58/31 Lokman, 20	İnsana verilen destek yaşama verilen değerdir.
	Emeğin, çalışmanın değeri vardır.	Her insanın emeğinin karşılığında saygı duyulması gerektiğini anlar.	Tesniye Bap 24: 10-16 Matta Bap 7: 12 51/17 İsrâ: 26-35	Harcanan emek değerlidir.
	Dua etmek düşünmektir.	Dua etmenin düşüncenin ifadesi olduğunu anlar. Dua hakkında konuşarak düşüncelerini ifade edebilir.	Nehemya Bap 8: 6 Matta Bap 6: 6 40/7 Araf: 55	Düşünce olarak duanın ruhsallığı vardır.
7-11 Yaş	Yaşamak hayatta kalmaktır.	Hayatta olmak, fiziken yaşıyor olmanın haklardan yararlanmanın ön şartı olduğunu bilir.	Çıkış Bap 20: 13 Matta Bap 4: 21-24 112/5 Maide, 30	Her can kutsaldır.
	Hırsızlık insan hakkı ihlalidir.	Sahip olmanın insan için bir hak olduğunu açıklar.	Çıkış Bap 20: 17 Pavlus'un Mektubu Bap4: 28 97/4 Nisa, 29-30	Kazanılmış her hak değerlidir.
	İbadet etmek insan hakkıdır.	İbadet etmenin dini inançların ifadesi olarak bir hak olduğunu kavrar.	Çıkış Bap 23-25 Yuhanna 4:23-24 97/4 Nisa, 36	İbadet insanın kutsala dair düşüncelerinin yansımasıdır.

Tablo 3. İnsan Hakları ile ilgili Kutsal Kitaplara Dayalı Bir Program Örneği

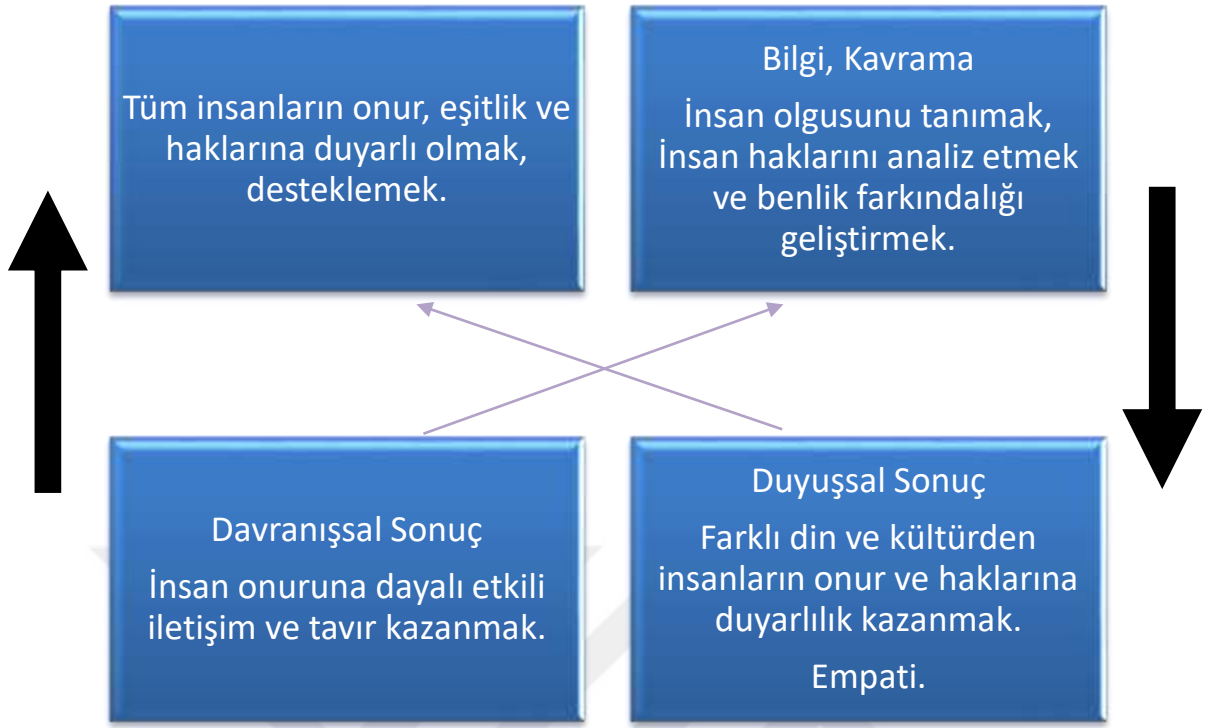
	İnsan olarak varlığını geliştirmek için yaşamın gereğini anlamak.	Yaşamın bir şans değil, hak olduğunu kavrar.	Tevrat, Çıkış Bap 1: 17-22 İncil, Matta Bap 2: 10-17 7/81 Tekvir, 9 50/28 Kasas, 38.	Çocukların öldürülmesi insanın var olma hakkının yok edilmesidir.
11-14 Yaş	İnsan olarak yaşamak için şahıs olmanın değerini anlamak.	Asgari ölçüde yaşama standardına sahip olmanın bir insan hakkı olduğunu bilir. İnsanların yaşamına maddi, manevi destek olabilir.	Çıkış Bap 23: 10 – 11 Matta Bap 6: 2-6 68/51 Zariyat, 19	Mülkiyette paylaşım yaşama hakkına bir destektir.
	İnsanın verili değerinde aklın önemini kavramak.	İnsanın düşünme gücünün varlığına kattığı değeri açıklar.	Tekvin Bap 2: 19-20 Matta Bap 5: 45-48 92/2 Bakara 5, 30-33	İnsanın kendini geliştirmesinde aklın önemli oluşu.
	Özgür olmanın insanın değerine kattığı anlamı fark etmek.	İnsanın düşünen özgür bir varlık olduğunu kavrar.	Tekvin bap 9: 11-16 Tekvin bap 2: 15-17 Galatyalılara Bap 7: 4-8 53/11 Hud 25-49 46/20 Taha, 115-122	Ortak insani varlığın anlamını, doğasını Nuh ve Adem'in Hikayeleri üzerinden açıklamak.

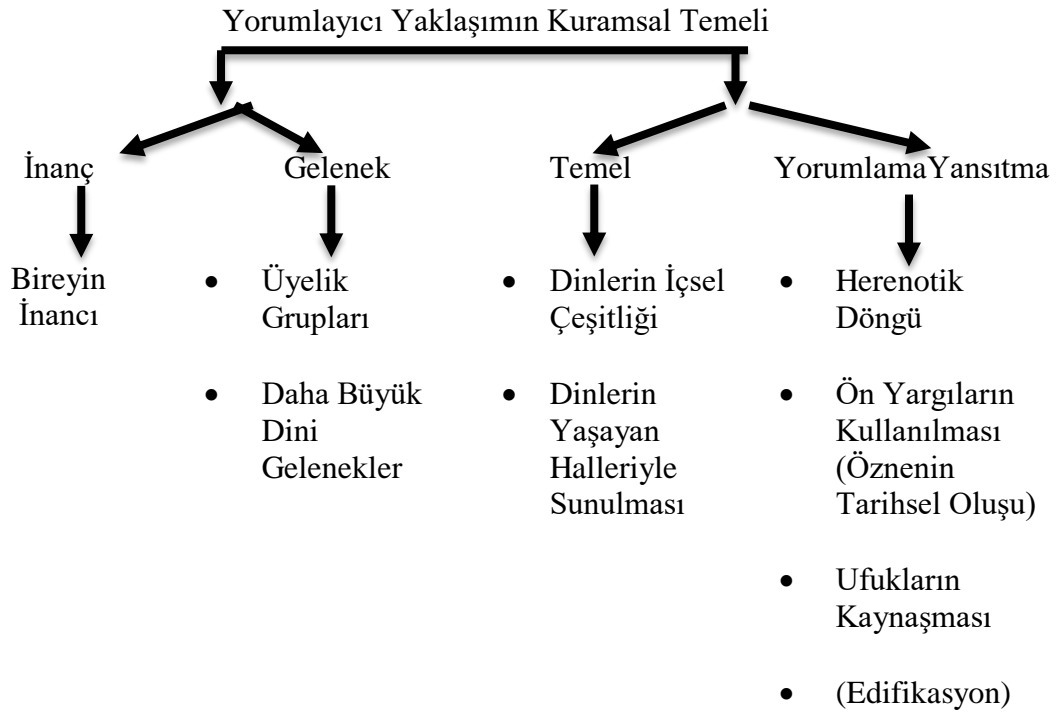
Şekil 1. İnsan – Onur İlişkisini Analiz Eden Şema

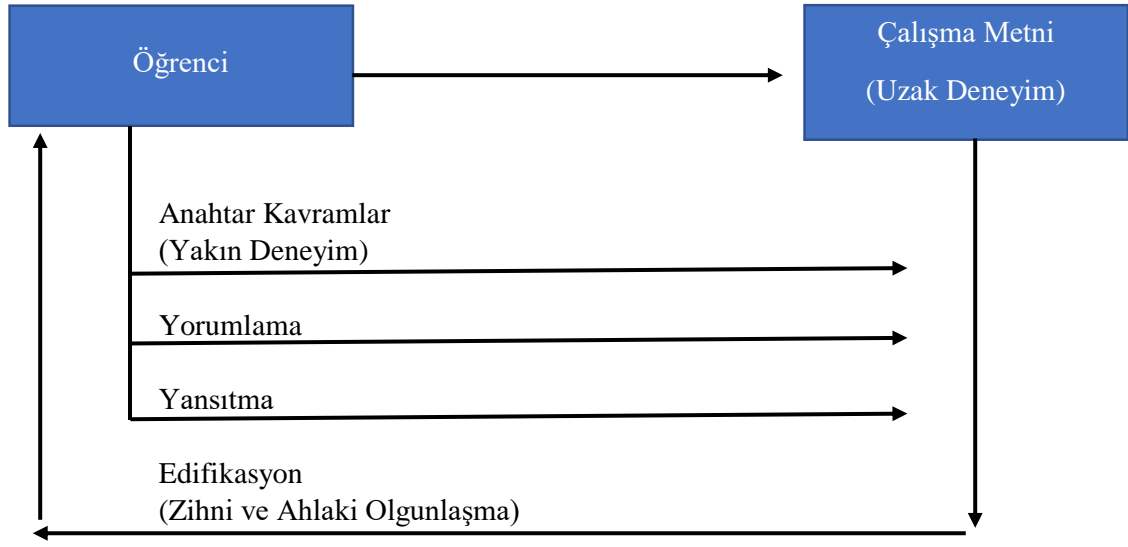
Şekil 2. Onur – İzzet ilişkisini Gösteren Kavram Haritası

Şekil 3. Dinlerarası Öğrenmelerde İnsani Değerlere Dayalı Yeterlilik Modeli

Şekil 4. Yorumlayıcı Yaklaşımın Kuramsal Bakış Açısını Özetleyen Şema

Şekil 5. Öğrencinin Bir Metin Yoluyla Dini Kavramları Öğrenme Sürecini Özetleyen Şema

ÖZET

PARMAKSIZOĞLU, Fatma Betül, İbrahimi Dinlerde İnsan Onuru ve Dinler arası Öğretim Açısından Değerlendirme, Doktora Tezi, Danışmanı: Prof. Dr. Mualla SELÇUK, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri (Din Eğitimi) Anabilim Dalı, Ankara, 2023, İX+352 s.

Din eğitiminin en önemli amaçlarından bir tanesi de öğrencilere insani değerleri benimsetmek istemesidir. Bu amaca ulaşmak için günümüzde özellikle dini ve kültürel çoğulluğun olduğu toplumlarda farklı din eğitimi yaklaşımları, yöntem ve metodlar denenmektedir. Bu noktada dinler arası öğretim, bireyi önceleyen bakış açısıyla karşımıza çıkmaktadır. Dini ve kültürel çoğulluğun olduğu bir toplumda verilecek din eğitiminde öncelikle etik değerler, insan hakları da diyebileceğimiz saygı, adalet, hoşgörü, eşitlik vb. fikirler önemlidir. Tüm bu değerlerin kaynağını insan onuru kavramında bulabilmekteyiz.

Çalışmamızda öncelikle insan onuru kavramının içeriği incelenmiştir. Kavram üç temel hak ile sınırlandırılmıştır. Belirlenen üç temel hak ile ilgili olarak İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında araştırma yapılmıştır. Dinler arası öğretimde insan onuru kavramından nasıl yararlanılabileceği düşünülmüştür. Ders içi çalışmalarda kullanılmak üzere üç temel hak ile ilgili çalışma metinleri hazırlanmıştır. Üç temel hak ile ilgili olup, İbrahimi dinlerin kutsal kitaplarında yer alan ayetlere de çalışma metinlerinde yer verilmiştir. Öğrencilerin konu ile ilgili ulaşmaları beklenen dinler arası yeterlilikler tespit edilerek, belirlenen yeterliliklere ulaşabilmeleri, dinlere dair anlamı yapılandırabilmeleri için işlenen konu üzerinde etkili soru sorma süreci kullanılmaya çalışılmıştır. Yaklaşım bazı problemlerinin çözülmesin de insan onuru fikrinden yararlanılmasının gerekli olduğu düşüncesiyle değerlendirilmiştir. Dinlerin asıl kaynaklarından insan onuru kavramını temellendirdiğimizde insanların birbirlerine bakış açısından doğan problemlerin daha etkili bir şekilde çözülebileceği düşünülmüş, eğitimsel etkinlik ve önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: İnsan Onuru, Çoğulluk, Din, Öğretim, Yaşam, Mülkiyet, Özgürlük.

ABSTRACT

PARMAKSIZOĞLU, Fatma Betül, Evaluation of Ibrahimi in Terms of Human Dignity and İnter-Religious Teaching in Religions, PhD Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Mualla SELCUK, Institute of Social Sciences Philosophy and Religious Sciences Department (Religious Education), Ankara,2023,İX+352 p.

One of the most important aims of religious education is that students want to adopt human values. In order to achieve this aim, different approaches to religious education, methods and methods are being tried, especially in societies with religious and cultural majority. Ethical values, respect, justice, tolerance, equality and ideas, which we can also call human rights, are important in religious education to be given in a society with religious and cultural plurality. We can find the source of all these values in the concept of human dignity. In this study, the content of the concept of human dignity was examined first. The concept is limited to three fundamental rights. Research was conducted in the holy books of ibrahimi religions regarding the three fundamental rights determined. It was considered how the concept of human dignity could be used in interreligious teaching. Three main rights and related I texts were prepared to be used in the course studies. It is related to three fundamental rights and the verses in the holy books of ibrahimi religions are also included in the study texts. The interreligious competencies of the students were determined. It has been demonstrated that the idea of human dignity is necessary to solve some problems of the approach. When we base the concept of human dignity from the main sources of religions, the approach has been evaluated with the thought that it is necessary to benefit from the idea of human dignity in solving some of the problems of my religions.

Key Words: Human Dignity, Plurality, Religion, Teaching, Life, Property, Freedom.